

Doktori (PhD) értekezés

**INFORMÁLIS GAZDASÁGI STRATÉGIÁK ÉS HÉTKÖZNAPI POLITIKAI
GYAKORLATOK KÁRPÁTALJA HATÁRVIDÉKI RÉGIÓJÁBAN AZ
ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS A POSZTSZOCIALIZMUS ÉVEIBEN**

Borbély Sándor

Debreceni Egyetem

BDT

2021

**INFORMÁLIS GAZDASÁGI STRATÉGIÁK ÉS HÉTKÖZNAPI POLITIKAI
GYAKORLATOK KÁRPÁTALJA HATÁRVIDÉKI RÉGIÓJÁBAN AZ
ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS A POSZTSZOCIALIZMUS ÉVEIBEN**

Értekezés a doktori (PhD.) fokozat megszerzése érdekében
a néprajzi és kulturális antropológiai tudományágban

Írta: *Borbély Sándor* okleveles magyar nyelv és irodalom szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem *Néprajzi és Történettudományi* doktori iskolája
(*Néprajzi doktori programja*) keretében

Témavezető: Dr. Bartha Elek
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2021.

Nyilatkozat

„Én, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve öt éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Budapest, 2021. június 20.

Borbély Sándor

Egyetemi doktori (PhD) értekezés

**Informális gazdasági stratégiák és hétköznapi politikai
gyakorlatok Kárpátalja határvidéki régiójában az
államszocializmus és a posztszocializmus éveiben**

Doktori disszertáció

Írta:

BORBÉLY SÁNDOR

Témavezető:

DR. BARTHA ELEK

egyetemi tanár

Debrecen, 2021

Tartalom

1. A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai az Euromajdan (2013) után.....	1
1.1. A kutatás tárgya és célja	9
1.2. A kutatás helyszíne.....	11
1.3. Kutatási források és módszerek.....	18
1.4. A kutatás elméleti-fogalmi kerete.....	27
1.5. A dolgozat szerkezete.....	40
2. Adaptációs mechanizmusok és transzformációs gyakorlatok: informális megélhetési stratégiák a rendszerváltás előtt.....	42
2.1. A szovjet politikai diktatúra intézményesítése a tiszaháti magyar falvakban	42
2.2. A hatalommal való szembenállás „népi” kultúrája az 1960-as években	57
2.2.1. A bürokratikus-gazdasági elit informális stratégiái.....	59
2.2.2. A kolhoz munkások informális gazdasági stratégiái	67
2.3. Fegyelmező eljárások a kollektív gazdaságokban.....	81
2.3.1. Szankciók és büntetési mechanizmusok.....	81
2.3.2. Elismerések és jutalmazási technikák. A hatalommal való együttműködés populáris kultúrája	92
2.3.3. Gazdasági-politikai elit privilégiumai	96
2.3.4. A kolhoz parasztok privilégiumai: a kommunista munka „élenjárói”	104
3. A politikai-ideológia transzformáció lokális intézményei: identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatok a rendszerváltás előtt	118
3.1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi “múlt” konstrukciója az államszocializmusban	122
3.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói.....	137
4. Adaptációs mechanizmusok és transzformációs gyakorlatok: informális megélhetési stratégiák a rendszerváltás után	142
4.1. Vagyonprivatizáció és szerkezetváltás: tőkefelhalmozás és elszegényedés a tiszaháti településeken	144
4.1.1. A poszt szocialista vidéki elit gazdasági stratégiái.....	149
4.1.2. A hétköznapi cselekvők megélhetési stratégiái (nemzetközi munkaerő-migráció, határvidéki feketekereskedelem, csencselés, üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet) az ukrán-magyar határvidéken.....	165
4.1.2.1. Egy empirikus példa: a mátészalkai üzemanyag-csempészek szubkultúrája	170
4.1.2.2. Nemzetközi munkaerőmigráció – esettanulmány a Magyarországon dolgozó ukrajnai idénymunkásokról	182
4.1.2.2.1. Az ukrajnai migránsok különböző részcsoportjai	187
4.1.2.2.2. Az ukrajnai migránsok diszkurzív elkülönítésének lokális kontextusa: a magyar-roma etnikumközi kapcsolat.....	196
4.1.2.2.3. Az ukrajnai gazdasági migránsokat megjelenítő munkáltatói diskurzusok.....	202

5. A politikai-ideológia transzformáció lokális intézményei: identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatok a rendszerváltás után.....	208
5. 1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi “múlt” konstrukciója a rendszerváltás után	213
5.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói.....	224
6. Összegzés	227
7. Summary.....	235
8. Források.....	238
9. Szakirodalom.....	243
10. Mellékletek	276

1. A DISZFUNKCIONÁLIS UKRÁN NEMZETÁLLAM INFORMÁLIS ALAPJAI AZ EUROMAJDAN (2013) UTÁN

Ukrajnában az utóbbi öt évben a belpolitikai feszültségek és az ország keleti megyéiben 2014-től kibontakozó nemzetközi geopolitikai konfliktus (az ún. ukrán-orosz hibrid háború) nagyon súlyos politikai, gazdasági és szociális válság kialakulásához vezettek.

A hivatalos adatok szerint 2017-ben az országban az egy főre jutó bruttó hazai termék vásárló-paritáson számolva (purchasing power parity, a továbbiakban: PPP) összesen 2994,5 dollár volt, ami az 1990. évi szintnek csupán a 75,4%-át érte el.¹ Regionális összehasonlításban mindez azt jelentette, hogy 26 évvel a rendszerváltás után továbbra is Ukrajna volt Európa legszegényebb szuverén nemzetállama.² Az IMF adatai szerint ugyanebben az évben az országban a nemzeti összjövedelem (GDP) 45,16%-a – az Ukrán Gazdasági és Fejlesztési Minisztérium mértéktartónak tekinthető adatai szerint pedig 33 %-a – a feketegazdaságból származott.³ Ezzel a teljesítménnyel (Nigéria és Azerbajdzsán után) Ukrajna a harmadik helyezést érte el a világ legnagyobb árnyékgazdaságával rendelkező nemzetállamainak listáján. A Krím-félsziget elvesztése, valamint a kelet-ukrajnai ipari övezetek (Donyeck, Luhanszk) katonai megszállása az ország egész területén a lakosság életszínvonalának drasztikus csökkenését és gazdasági marginalizálódását okozta.

A kialakult helyzetet jól tükrözi, hogy 2018. január 1.-én az ukrán állampolgárok egy havi átlagkeresete mindössze 7.711 hrivnya (kb. 77.000 Ft),⁴ a minimálbér összege pedig 3723 hrivnya (kb. 37.000 Ft) volt,⁵ ami a posztszocialista kelet-közép-európai térségben a legalacsonyabb jövedelmek közé tartozott. 2014-től az alapvető élelmiszerek és a lakossági energia (a gáz és villany) árai – a helyi népesség alacsony teherviselő képessége ellenére – fokozatosan növekedtek; jelenleg megközelítik, esetenként el is érik a szomszédos országok árszínvonalát.⁶ Az inflációs ráta 2015-ben eközben elérte a 43,3%-ot, 2017-ben pedig – a több éve tartó csökkenő tendencia ellenére – még mindig 13,7 % volt.⁷ Az ország gazdasági fejlettségét – ennek részeként pedig a lakosság szociális, egészségügyi ellátásának alacsony

¹ A Világbank adatai szerint 1990-ben az egy főre vetített ukrán GDP (PPP) összege 3965,3 dollár volt. Az idézett adatok forrásai: (World Bank 2017a.)

² (IMF 2017.)

³ (Vinnychuk–Ziukov 2013: 143.)

⁴ (Derzhkomsztat 2018a.)

⁵ „Ukrajna 2018. évi állami költségvetéséről” szóló, 2246-VIII. számú törvény. (Zakon 2017.)

⁶ Ukrajnában – csupán néhány konkrét példát kiragadva – 2018. január 1-én 1 kg fehér kenyér fogyasztói átlagára 18,84 hrivnya (kb. 180 Ft), 1 kg sertéshús 110,48 hrivnya (1100 Ft), 1 liter tej 22,01 hrivnya (220 Ft) volt; 1 kWh villamosenergia 1,21 hrivnyába, 1 m³ földgáz pedig 6,95 hrivnyába került. Ez utóbbi adatok szerint egy átlagos háztartásban (280 kWh villany- és 279 m³ gázfogyasztási átlaggal számolva) csak a havonkénti energiafogyasztás összege hozzávetőleg 2277,8 hrivnyát (kb. 22 ezer Ft) tett ki, ami a lakosság átlagos keresetének majdnem harmadát (29,5 %-át) alkotta. A statisztikai adatok forrásai: (Derzhkomsztat 2018b.)

⁷ (NBU 2018.)

színvonalát – azonban talán az előbbieknél is plasztikusabban fejezi ki az adat, hogy 2017-ben az ukrán állampolgárok születéskor várható élettartama mindössze 72 év (a férfiaknál 67, a nőknél 76 év) volt,⁸ ami mintegy 2–7 évvel maradt el a régióban megfigyelhető átlagtól.⁹

Ezek a kiragadott indikátorok – a tetszőlegesen tovább idézhető példák nélkül is – arra engednek következtetni, hogy Ukrajnában nem csupán a kilencvenes évek elejétől elhúzódó intézményes reformok, de általánosabb értelemben: maga a posztoszocialista transzformációs folyamat egésze is alapvetően kudarcra végződött.¹⁰ A jelenlegi posztoszocialista ukrán nemzetállamot ezek alapján azok közé a *diszfunkcionális államok* – más szakirodalmi kifejezések alapján: „gyenge” (weak), „törékeny” (fragile state), „sikertelen” (failed state), „kvázi” (quasi-state),¹¹ „pszeudó” (pseudo) államok – közé sorolhatjuk, ahol a formális irányítási rendszer zavarai (tehát a politikai rendszer instabilitása, a legitimációs- és jogállamisági deficit, a magas korrupciós szint, a növekedő szegénység, a leépülő infrastruktúra stb.) miatt az állam egész egyszerűen nem képes ellátni alapvető feladatait.

Ukrajnában az állam kapacitásának csökkenése és azzal együtt járó intézményes válság az elmúlt két és fél évtizedben különböző (nemzetközi és nem-állami) aktorok színrelépéséhez, megerősödéséhez és szimbolikus térfoglalásához vezetett. Ezek a szereplők az utóbbi időben – a tartós legitimációs válsággal küzdő ukrán állammal párhuzamosan – egy *többszintű kormányzást* (multi-level governance)¹² alakítottak ki a térségben. Ennek az „új” hatalmi szerkezetnek három – témánk szempontjából – fontosabb komponense van:

1. Nemzetközi (transznacionális) szinten az egyik a globális nagyhatalmak – elsősorban az USA, Oroszország, EU, Kína – geopolitikai és külpolitikai törekvése a térségben, amelynek meghatározó eleme az ukrán állam területén található gazdasági és humán erőforrások (termőföld, ásványkincsek, munkaerő) megszerzéséért, elosztásáért, illetve azok ellenőrzéséért folytatott küzdelem.¹³ Ugyancsak ide sorolható – bár az előbbinél jóval kisebb léptékű – jelenség a visegrádi országok (Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Csehország) nyugat-ukrajnai térfoglalása is, ahol az érintett posztoszocialista országok az utóbbi években nagyon erőteljes határon átnyúló gazdasági expanziót és nemzetépítési törekvéseket hajtanak végre.¹⁴

⁸ (Timonina 2018: 53.)

⁹ 2017-ben a születéskor várható élettartam Csehországban 79, Lengyelországban 78, Magyarországon 76, Romániában 76, Fehéroroszországban pedig 74 év volt. (World Bank 2017b.)

¹⁰ (Karácsonyi 2018: 57.)

¹¹ Az említett fogalmak eltérő jelentéstartalmáról és alkalmazásának területeiről megfelelő áttekintést ad például: (Rotberg 2003, Conjau – Popescu 2007, Robert, 1990, Migdal 1997).

¹² (Daniell– Kay 2017: 3-33.)

¹³ (Karácsonyi 2018.)

¹⁴ A V4-ek elsősorban a saját gazdasági növekedéshez szükséges demográfiai utánpótlás és munkaerő-tartalék megszerzésére törekednek az ukrán állam területén, melynek érdekében permisszív jellegű bevándorlási politikát folytatnak. Csehország például az ukrán állampolgárok migrációjának elősegítése érdekében jelentősen növelte a bevándorlás-kvótáit, 2015-ben ezen kívül egy speciális programot indítottak a magasan képzett ukrán szakértelmiségiek számára, amivel évente 500 technikus csehországi munkavállalását és kék-kártya-igénylését

A V4-ek közül a magyar állam például – hogy csupán egyetlen konkrét példát említsek – 2017-ben, tehát mindössze egyetlen év leforgása alatt több, mint 65 millió 860 ezer eurót fordított az ukrán határvidéken élő kárpátaljai magyarok megsegítésére. Ez az összeg a régió egészének, azaz Kárpátalja teljes éves ukrán állami költségvetésének (213 millió 423 043 euró) mintegy 30,8 %-át (!) tette ki. (Lásd: 1. melléklet.) A rendelkezésre álló adatok alapján azonban látható, hogy ennek az összegnek csupán a töredéke szolgált szimbolikus identitáspolitikai célokat. Amíg a magyar kormány a költségvetési keret mindössze ötödét (19,7%-át) fordította olyan kulturális és/vagy közösségfejlesztő programok támogatására, amelyek közvetlenül szolgálták a kárpátaljai magyarok etnikai-kulturális identitásának és az érintett lokális közösségek belső autonómiájának megerősítését, addig a felhasznált pénzügyi források háromnegyedéből infrastrukturális fejlesztéseket, ingatlan- és tulajdonvásárlást (43,2%), valamint gazdaságfejlesztési programokat (37,1%) hajtottak végre.¹⁵ E tőkebefektetéseken keresztül a magyar állam sikeresen hatolt be az ukrán nemzetállam területére, ahol egy olyan alternatív, vagyis a magyar támogatáspolitikának alárendelt *párhuzamos intézményrendszer* (parallel institutions)¹⁶ kiépítését valósította meg, amely – a kettős állampolgárságon, az etnocentrikus alapon létrehozott civil és érdekvédelmi szervezeteken, az egészségügyi, oktatási, közművelődési intézményhálózaton, valamint a lokális munkaerőpiacokon keresztül – a régió lakosságának mindennapi életére számos vonatkozásban nagyobb politikai, ideológiai és nem utolsósorban gazdasági befolyást gyakorol jelenleg is, mint maga az ukrán nemzetállam.

könnyítették meg. A különféle egyetemi ösztöndíjak mellett, 2015-től jelentős pénzügyi forrásokat különítettek el például a cseh származású – főként a 19. században letelepedett – ukrainai állampolgárok repatriálásához is. Lengyelország szintén számos engedménnyel próbálja motiválni az ukrainai állampolgárok gazdasági bevándorlását: 2007-ben a posztoszocialista utódállamok állampolgárai számára bevezették pl. az ún. Polish Charter-t (Karta Polaka), ami különféle engedményeket biztosít a munkavállalás területén a lengyel származásukat igazoló külföldiek számára. 2014-től több ponton liberalizálták a reguláris migráció törvényi szabályozását: a lengyel egyetemen tanuló külföldi diákok az országban maradhatnak és dolgozhatnak a diploma megszerzésétől számított egy évig, meghosszabbították továbbá az ideiglenes tartózkodási engedély időtartamát (3 évre), lehetővé tették a tartózkodás legalizálását különféle (menedékjog, kiegészítő védelem, tolerált státusz, humanitárius) okokból. Ezen kívül 2015-ben a lengyel kormány két kampányt szervezett a lengyel származású ukrán állampolgárok áthelyezésére. Az idézett kedvezményekkel kapcsolatban lásd: (Buchtová– Rozumek– Kósa 2015.). Az ukrán állampolgárok cseh- és lengyelországi migrációjának specifikus jegyeiről jó összefoglalást ad: (Leontiyeva 2016.; Jozwiak–Piechowska 2016.)

¹⁵ Michael Mann szerint az állam „infrastrukturális hatalma” (infrastructural power) – szemben a „despotikus hatalommal” (despotic power), amely a politikai elíttek egyoldalú, gyakran erőszakos szándékán alapul – behatol, illetve beágyazódik a lokális társadalmakba, így mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból általában egy kompakt államteret képes létrehozni. A szerző megfogalmazása szerint az infrastrukturális hatalom egy állam azon képessége, „hogy valóban áthassa a civil társadalmat, és logisztikai eszközök révén politikai döntéseket léptessen életbe a fennhatósága alatt álló egész területen”. (Mann 2001: 8.)

¹⁶ A külföldi segélyezéssel és támogatáspolitikával létrehozott párhuzamos intézmények (parallel institutions) problematikájáról lásd: (Zimmermann 2013.). A témával foglalkozó kutatók szerint az intézmények multiplikációja – instabil politikai környezetben, illetve a „gyenge” államisággal jellemezhető helyzetekben – gyakran „párhuzamos államok” (parallel states) vagy „kettős államok” (dual states) kialakulásával járhatnak együtt. Ezzel kapcsolatban lásd: (Briscoe 2008.; Paxton 2004.; Fraenkel 1941.).

2. Az országon belül az államok „alatti” (substate) szinten meghatározó jelenségnek tűnik az oligarchák és a hozzá kapcsolódó gazdasági érdekcsoportok (frakciók, „klánok”) tér- és befolyásszerzési kísérlete is. E csoportok tagjai elsősorban a posztszocialista vállalatok vezetőiből (az ún. „red directors”¹⁷-okból), továbbá – főként az állami tulajdon privatizációjából megvagyonosodott – új gazdasági elitből regrutálódtak és hozzávetőleg az 1990-es évek közepétől váltak a hazai politikai élet domináns szereplőivé. E gazdasági érdekcsoportok tagjai a demokratikus átmenet és a politikai transzformáció éveiben sikeresen monopolizálták a nemzetgazdaság kulcsfontosságú szektorait (kőszén, vasérc, földgáz, villamosenergia, termőföld stb.), az ebből megszerzett tőke egy jelentős részét pedig eredményesen investálták az országos politikába. Az állami intézmények részleges elfoglalásával, illetve foglyul ejtésével¹⁸ ily módon mindmáig jelentős hatást gyakorolnak a piaci mechanizmusokra, a jogalkotás és törvényhozás folyamatára, a munkaerő-piaci szektorok szerkezetére és belső dinamikájára. Ennek mértékét megfelelően jelzi az a tény, hogy az ukrán oligarchák – az általuk finanszírozott paramilitáris magánhadseregekkel – vagyonuk és gazdasági érdekeltségeik védelme érdekében jelenleg is részt vesznek az ország nemzetközi konfliktusainak (az ukrán-orosz háborúnak) a rendezésében,¹⁹ ami egyet jelent az állami erőszak-monopólium jogának részleges privatizálásával. Az 50 leggazdagabb ukrán vagyona becslések szerint 2010-ben az ukrán GDP 46%-át tette ki (Oroszországban ennek aránya 16%, az USA-ban 4 % volt), de a gazdasági válság következtében 2016-ra ez a szint a GDP 16%-ra csökkent.²⁰

3. A lokális társadalom szintjén, a falusi és városi mikrovilágokban élő népesség a posztszocialista ukrán nemzetállam működési zavarait az 1990-es évek elejétől ugyancsak nagyon változékony túlélési technika, alternatív gazdasági stratégia segítségével próbálta mérsékelni. Az állam (formális) szervezeti keretein kívüli – vagyis az adózást, a nyilvántartást és egyéb szabályozást elkerülő – hétköznapi informális technikák, mint például a blat-rendszer (vagyis a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló gazdasági csere),²¹ az egyének és vállalkozások

¹⁷ (Pulglisi 2010: 105.)

¹⁸ A „foglyul ejtett állam” („capture state”) kifejezés alatt olyan tudatosan végrehajtott politikai és gazdasági projekteket értek, amelyek segítségével az üzleti vagy a politikai élet szereplői az államot és a hozzá kapcsolódó intézményi apparátust – vagyis a jogalkotás, a végrehajtás, a közigazgatás bizonyos szektorait – egyéni érdekeiknek megfelelően, illetve magánvagyonuk akkumulálásának eszközeként használják fel. Figyelemre méltó ebből a szempontból Labuschagne érvelése, aki szerint azokban az országokban, ahol ezek a projektek sikeresek, ott előbb-utóbb az állam – alkotmányosan rögzített – funkcióinak és szerepének újra-fogalmazására is sor kerül, ami egyben egy dinamikus változást indít el (a „közjót” szolgáló) demokratikus berendezkedéstől a („magánérdeket” szolgáló) diszfunkcionális államok kiépülésének irányába. (Hunter 2018: 92.-93.)

¹⁹ (Hunter 2018: 92–93.)

²⁰ (Konończuk– Cenușă–Kakachia 2018: 62.)

²¹ (Ledeneva 1998.; 2009.)

közötti barterügyletek (a pénzforgalom nélküli gazdasági tranzakciók),²² a hivatali korrupció,²³ a klientizmus,²⁴ vagy a személyközi bizalmat és társadalmi együttműködését igénylő munkahelyi lopások Ukrajna egész területén – a szovjet és a posztoszocialista korszakban egyaránt – általánosan elterjed jelenségek voltak.²⁵ Az egyik kutató, Robert Kravchuk vizsgálata szerint Ukrajnában – a fentiekhez hasonló – informális piac- és tőkehelyettesítő²⁶ megoldások az 1990-es évek közepén az ország teljes gazdasági teljesítményének mintegy 60%-át tették ki,²⁷ amelynek szerepe és társadalmi jelentősége az elmúlt években egyáltalán nem csökkent.

Mindezt, vagyis az informális gazdasági gyakorlatok térségi, regionális szintű popularizálódását bizonyítja többek között J. Round, C. Williams és P. Rodgers empirikus vizsgálata is. Az említett szerzők három különböző ukrán nagyvárosban (Kijevben, Harkovban, Ungváron) készítettek kvalitatív és kérdőíves vizsgálatot. A felvett adatok szerint a megkérdezett 700 ukrán háztartásban a családtagoknak csupán 3,5%-a élt kizárólag állami fizetéséből. Ugyanakkor a válaszadóknak mintegy 92%-a a megélhetéshez szükséges jövedelem megteremtése érdekében – primer vagy szekunder jelleggel – valamilyen informális technikát (feketemunkát, kényszergazdálkodást, megélhetési kereskedést, külföldi munkavállalást stb.) alkalmazott.²⁸

A fentiek mellett az ukrán állampolgárok kivándorlásának és a külföldi munkavállalásának – az elmúlt években egyre növekvő volumene – szintén az állami diszfunkciók felerősödését, turbulenciáját bizonyítja.²⁹ A hivatalos adatok alapján csak 2015-ben az ukrán állampolgárok közül több egy millióan (1,233,530 fő) igényelték schengeni vízumot, többségük feltehetően munkavállalási céllal.³⁰ Ugyanebben az évben, a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgároknak (6906 fő) csupán negyede (1145 fő) rendelkezett érvényes munkavállalási engedéllyel.³¹ Az adatokból vélelmezhető tehát, hogy a külföldön munkát vállaló ukrán állampolgárok nagyobb része illegálisan (feketén) volt foglalkoztatott, ami nem csupán a kibocsátó, de a fogadó országok belső életvilágára (norma-

²² (Humphrey 1985.)

²³ (Zaloznaya 2017.)

²⁴ (Brun – Diamon 2014.)

²⁵ (Hopkin 2012.)

²⁶ (Böröcz 1995: 35.)

²⁷ (Kravchuk 2002: 18.)

²⁸ (Round – Williams – Rodgers 2008.)

²⁹ Jonathon W. Moses szerint a külföldi kivándorlást – mivel az általában a fogadó országokban a migránsok jelentős státuszvesztésével, társadalmi kapcsolatainak átalakulásával, anyagi áldozatokkal és egyéb kockázatokkal jár – az állami diszfunkciók egyik legfontosabb indikátorának, egyfajta politikai jelzőeszközének (political signalling device) tekinthetjük. Ebből a szempontból Moses – nem csupán a háború sújtotta közel-keleti vagy afrikai válságövezeteket – hanem több, intenzív kivándorlással jellemezhető európai országot is (Romániát, Litvániát, Írországot, Horvátországot és Lettországot) a „diszfunkcionális” államok közé sorolja (Moses 2017.).

³⁰ (VisaStat 2015.)

³¹ (Putnoki 2016.)

és értékkeszletére, belső társadalom- és gazdaságszerkezeti viszonyaira) is nagyon jelentős hatást gyakorolt.

Az eddigiek alapján úgy tűnik tehát, hogy a három különböző (nemzetállami, regionális és lokális) szinten kialakított párhuzamos informális intézmények és a hozzá kapcsolódó illegális, féllegális társadalmi stratégiák – az ukrán állam szervezeti struktúráján kívül – a gazdasági, szociális, szimbolikus javak széles körét termelik. És bár meglehetősen eltérő térbeli, szektoriális hatókörrel rendelkeznek, az adott állam hétköznapi, gyakorlati működésének egyáltalán nem izolált, hanem nagyon is integráns részét képezik.

Az általam elvégzett kutatás – ennek a többszintű hatalmi szerkezetnek – a legalsó szintjével, az ukrán állampolgárok saját, alulról szervezett informális társadalmi gyakorlataival foglalkozik. Blundo és szerzőtársai ezeket az aktivitási formákat a kormányzás hétköznapi formáinak (everyday forms of governance),³² James Scott pedig a hatalmilag alárendelt csoportok infrapolitikájának (subordinate groups of infrapolitics)³³ tekintette és azok jelentékeny társadalmi szerepére hívta fel a figyelmet.

Az informális cselekvések e kutatási tapasztalatok szerint ugyanis egyfelől kiegészíthetik az állami intézményeket; részt vehetnek a formális (munkaerő-piaci, pénzügyi- és kereskedelmi) alrendszerek működtetésében és fenntartásában. Másfelől – a lokális társadalmak nézőpontjából – lehetőséget teremthetnek ahhoz, hogy a mindennapi cselekvők artikulálják egyéni gazdasági és szociális céljaikat, illetve azoknak olyan makroszintű (globális, geopolitikai) válsághelyzetben is hangot adjanak, amikor nem – vagy csak nehezen – hozzáférhetők bizonyos szolgáltatások és láthatóan gyengék az állami intézmények.³⁴ Mindezt – a szakirodalomból ismert eredmények mellett – számos, a saját kutatásaim alkalmával megtapasztalt gyakorlati példa is bizonyítja.

Az egyik ilyen idézhető példa a Mátészalkán kereskedő ukrán üzemanyagcsempészek tevékenysége is. Ennek a foglalkozási csoportnak a tagjai a rendszerváltás után – mindenféle külső állami források nélkül – meglehetősen összetett, társadalmilag szervezett informális munkaerőpiacokat alakítottak ki, ami az ukrán-magyar határvidéki településeken az elmúlt két és fél évtizedben megfelelően ellensúlyozta a posztszocialista falusi társadalmakon belül az állami (formális) foglalkoztatási lehetőségek és mobilitási pályák fokozatos beszűkülését.³⁵ De hasonló társadalmi, gazdasági szerepet töltenek be Kárpátalján az államhatár mentén kialakított falusi pénzváltó-házak is, ahol jelenleg is a külföldi vendégmunkából, valamint a feketepiaci kereskedelemről (üzemanyag-, cigaretta- és szeszcsempészet) származó jövedelmek átváltása,

³² (Blundo – De Sardan 2013.)

³³ (Scott 2005.)

³⁴ (Lomnitz–Sheinbaum 2004.)

³⁵ (Borbély 2015.)

konverziója, illetve az informális jövedelmek formális gazdaságba történő visszaszivárogtatása zajlik. Ezek a pénzváltóházak kezdetben a fejletlen állami hitel- és bankintézeti rendszer zavarainak mérséklésében játszottak döntő szerepet és mindmáig fontos funkciókat töltenek be a gazdasági válságban magukra hagyott vidéki lakosság tőkejavainak elosztásában és cseréjében. További gyakorlati példaként említhető az általam vizsgált határvidéki településeken azoknak az üzemanyagtöltő udvaroknak és árulerakatoknak az elterjedése is, ahol az ukrajnai kereskedőktől törvényesen beszerzett termékek (gázolaj, benzin, cigaretta, szeszesital stb.) illegális eladása, informális cseréje zajlik. Ide sorolható továbbá a migránsok hivatalos be- és kilépését lehetővé tevő útlevelek, vízumok beszerzésére szakosodott falusi kereskedők szerepe is, akik a hivatalos okmányokhoz, valamint az ebből származó pluszjövedelmekhez az állami (formális) intézményeken belüli korrupció segítségével jutnak hozzá. Végző soron azonban az állami funkciók informális helyettesítésének tekinthetjük az olyan hétköznapi cselekvéseket is, mint amilyen például a leromlott úthálózat, közutak lakossági összefogással történő felújítása is (lásd: 1., 2. kép).

1. kép. Nagydobrony, 2019. A helyi lakosok közadakozásból és magyarországi támogatással felújítják a település utcáit. Fotó: Nagy Ferenc

2. kép. Nagypalád, 2019. A lakosok a Nagypalád-Fertőszalmás közutat javítják (betonozzák). Fotó: Bíró Vencel

A széleskörű társadalmi együttműködésen és kiterjedt bizalmon alapuló informális cselekvések ebből a nézőpontból tehát egyfajta „politikai” aktusokként is értelmezhetők, mivel (láthatatlanságuk, látszólagos banalitásuk, köznapiságuk ellenére is) bizonyos mértékig képesek ellensúlyozni a demokratikus vagy autoriter politikai rendszerek – ezen keresztül pedig az alul- vagy túlszabályozó államok – hatalmi működését; ily módon pedig eredményesen mérsékelhetik a lokális társadalom belső egyenlőtlenségeiből eredő szociális, gazdasági feszültségeket.

1.1. A kutatás tárgya és célja

A kutatás célja, hogy – az elmondottak tükrében – egy nyugat-ukrajnai régióban, Kárpátalja határvidéki településein a lakosság informális, mikroszintű gazdasági stratégiáit (munkahelyi lopás, károkozás, hanyagság, munkalassítás, feketemunka, illegális kereskedelem, csempészet, korrupció stb.) leírja, illetve annak jellemző típusait és társadalmi szerepét az empirikus kultúrakutatás eszközeivel szisztematikusan elemezze.

A kutatás az informális gazdasági cselekvéseket és a hozzá kapcsolódó interperszonális hálózatokat két különböző politikai, gazdasági kontextusban – az állami tervgazdaság, valamint a piaci kapitalizmus körülményei között – kívánva megvizsgálni. A dolgozat e két történeti periódus egészével nem foglalkozik. A rendelkezésre álló forráscsoportoknak megfelelően (erről lásd részletesen az 1.3. fejezetet) elsősorban a szocializmus második, ún. reformkorszakát (az 1960-as éveket),³⁶ valamint a rendszerváltás utáni második évtizedet (a 2000-2010 közötti éveket) elemzi részletesebben.

A két korszak komparatív szempontú vizsgálata lehetőséget teremthet ahhoz, hogy elkülönítsük az informális gazdasági gyakorlatok rendszerspecifikus („függő”), valamint univerzális („független”) változóit, ami – reményeink szerint – új szempontokkal egészítheti ki az alulról szerveződő politikai hatalom problematikáját tanulmányozó antropológiai kutatásokat.

A vizsgálat során az alábbi kutatási kérdésekre keresem a választ:

1. A kárpátaljai határvidéki településen – történeti és szinkron dimenzióban – a helyi lakosság az informális gazdasági cselekvésnek milyen repertoárjaival rendelkezik? Másként fogalmazva ezeknek a nem-állami aktivitási formáknak milyen tipológiai jegyei és jellegzetességei azonosíthatók az államszocialista és a posztoszocialista korszakban?

2. Van-e valamilyen minőségi (tartalmi, morfológiai) kapcsolat az államszocializmusban kialakult gazdasági praxisok – lopás, fusizás, munkalassítás, munkaerő-visszafogás stb. –,

³⁶ Kornai János a szocializmus magyarországi történetét – gazdaságtani szempontból – „klasszikus” (1948 – 1956-ig), „reform” (tágabban értelmezve: a 60-as évek elejétől, szűkebben: 1968-tól 1989-ig) és azt ezt követő „posztoszocialista” korszakra bontja. A szerző megközelítése szerint a reformszocialista fázis egyfajta „átmeneti”, hibrid modellt képvisel, mivel abban keverednek a szocialista és a kapitalista gazdasági rendszer jellemzői. Kornai megfogalmazása szerint azokat nevezhetjük tehát reformszocialista rezsimeknek, „amelyek több fontos vonatkozásban eltértek a klasszikus szocializmus sztálini modelljétől: némi liberalizációt hajtottak végre a politikai szférában, bizonyos fokig decentralizálták a gazdaság állami szektorának irányítását, és valamivel több teret engedtek a formális és informális magánszektornak. Ezek a változások indokolják a reform jelzőt. Ugyanakkor ezek a rezsimek továbbra is magukon viselik a szocialista rendszer alapvető meghatározó jegyeit: mindegyikben egypártrendszer működik, a kommunista párt oszthatatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora, még ha az irányítás módszereit változtatta is, továbbra is a központosított bürokrácia.” (Kornai 2007: 32.) A szerző további korszakfogalmainak jelentéstartamával összefüggésben lásd: (Kornai 1993., 2012.)

továbbá az adott térség falvaiban megfigyelhető jelenkori (posztmodern) informális technikák – ember- és cigarettacsempészet, határvidéki kereskedelem – között?

3. Az informális tevékenységek és az azok keretétől szolgáló interperszonális hálózatok a vizsgált periódusokban milyen strukturális, funkcionális változáson mentek keresztül?

4. A problémát általánosabb szintről szemlélve: a vizsgált két korszakban miként alakult át az állam és egyének közötti kapcsolat, különös tekintettel az állam törvényeihez való általános viszonyra; más szóval milyen változáson ment keresztül a lokális társadalmak belső érték- és normakészlete, mentalitása?

A feltett kérdések vizsgálatának különös aktualitást kölcsönöz az a körülmény, hogy Ukrajnában – ennek megfelelően az általam vizsgált kárpátaljai térségben is – olyan intenzív változások (elvándorlás, népességfogyás, előregedés, nyelvi asszimiláció, társadalmi dezintegráció) játszódnak le, amelyek értelmezhetetlenek az adott jelenségek háttérében álló tényezők: az állam és állampolgárok közötti kapcsolatok, érdekkonfliktusok és interakciók alaposabb elemzése nélkül. Ez a problematika természetesen szorosan összefügg a (politikai) intézményekhez fűződő általános *bizalom*, vagyis az állam társadalmi megítélésének és a hozzá fűződő társadalmi viszonyinak a kérdéskörével is.

Ebből a szempontból figyelmet érdemel a Kijevi Szociológiai Intézet egyik viszonylag friss, 2017-es kérdőíves kutatás is. Az ország valamennyi régiójára kiterjedő, reprezentatív felmérés alkalmával összesen 2036 ukrán állampolgárt kérdeztek meg az állammal kapcsolatos szubjektív viszonyról. A kutatás eredményei szerint amíg az ukrán lakosság körében a horizontális bizalom (tehát az egyének közötti interperszonális kapcsolatok) szintje szignifikánsan magas volt, addig a vertikális bizalom (vagyis az államba és a hivatalos intézményekbe vetett bizalom) kifejezetten alacsony szintet ért el. A megkérdezetteknek mintegy 72, 6%-a ugyanis kizárólag a családjában és a hozzá közel álló társadalmi csoportban, a lakóköznyezetében élő hétköznapi emberekben bízott, és a válaszadók csupán 6,2%-a tekintett bizalommal az állami bíróságok, 6,9% az ukrán legfelsőbb tanács és 11,3% a hivatalban lévő kormány munkájára.³⁷ Ezek az informális társadalmi kapcsolatok egyszersmind arra is rámutatnak, hogy az állampolgárok az államot és annak intézményeit külsődleges és különálló hatalomként percipiálják, ami nem csupán a posztszocialista ukrán nemzetállam végrehajtó képességét, de annak jelenlegi gazdasági kapacitását is jelentős mértékben gyengíti.

³⁷ (KMIC 2017: 11.)

1.2 A kutatás helyszíne

A vizsgálat tágabb helyszíne Ukrajna nyugati régiója,³⁸ több szempontból is periférikus területnek számít: a hatalmi központtól több száz kilométerre található, fizikailag izolált, történetileg fejletlen iparral és infrastruktúrával rendelkező térség. Ebből a szempontból fontos, hogy ilyen halmozottan perem-helyzetűnek tekinthető régiókban általában más a lakosság hozzáállása az állam törvényeihez. Azokat ugyanis eredetileg nem a marginális vagy átmeneti régiók, hanem rendszerint a gazdasági mag- és centrumterületek belső (endogén) adottságai alapján alkotják meg.³⁹ Az állam formális szabályainak és kontroll-mechanizmusainak további gyengülését fokozhatja a régió multietnikus szerkezeti felépítése is. A térségben különböző nyelvű, etnikai és vallási háttérű populáció él; a lakosság között meglévő szociokulturális különbségek pedig tovább növelhetik a társadalmi dezintegráció mértékét, ami nem ritkán az államalkotó nemzettől izolált vagy párhuzamos társadalmak – etnikai enklávék, zárványok vagy szociális szegregátumok – kialakulásához vezethet.

A kutatás az adott periférikus kárpátaljai terület dél-nyugati részével, ezen belül öt tiszaháti település (Tiszabökény, Farkasfalva, Tiszapéterfalva, Tivadar, Forgolány) empirikus vizsgálatával foglalkozik. Ez a mikrorégió a Nagyszőlősi járásban, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt földszíven található, közel azonos (10-12 km) távolságra az ukrán-magyar, valamint az ukrán-román hivatalos közúti határátkelőhelyektől (lásd: 3. kép).

A településcsoporthoz tartozó falvak a középkorban keletkeztek; a történeti adatok alapján eredetük hozzávetőleg a 13-14. századig vezethető vissza.⁴⁰ Jogállásukat tekintve különböző státuszú (jobbágy és kismemesi alapítású) falvakról van szó, amelyeket azonban – eltérő összetételük ellenére – az elmúlt évszázadokban számos társadalmi, gazdasági és infrastrukturális kapcsolat fűzött össze.

³⁸ A kutatás központi helyszíne Kárpátalja tiszaháti régiója, mivel azonban a határvidéki lakosság informális gazdasági stratégiái nagyon gyakran transzlokálisak, az ily módon érintett csoportok pedig többnyire földrajzilag mozgékonyak, a dolgozatban a több színtérű etnográfia (multi-sited ethnography) segítségével két további nem ukrán (magyarországi) településen is végeztem résztvevő megfigyelést és etnográfiai adatgyűjtést. Ezeknek a kutatási színtereknek a leírására nem itt, hanem a konkrét esettanulmányokban (lásd: 4.1.2. fejezet) térek ki részletesen. A multi-sited ethnography koncepciójáról lásd: (Marcus 1995.; Falzon 2009.)

³⁹ A periféria és a centrum közötti strukturális viszonyok, mint térbelileg szervezett egyenlőtlenségek rendszerének modelljét Immanuel Wallerstein dolgozta ki, ami a nemzetközi és hazai regionális földrajzi kutatások egyik alapkategóriája lett. Az elmélet részletes kifejezését lásd itt: (Wallerstein 1979.) A külső/belső periféria, centrum kategóriák fogalmi tisztázásához lásd magyarul például: (Baranyi 2015.; Nemes Nagy 1996.)

⁴⁰ Szabó István szerint Péterfalva a kismemesi alapítású tiszaháti települések legnagyobb és legjelentősebb tömbjébe tartozott, amely eredetileg 12 települést foglalt magába (Bökény, Farkasfalva, Péterfalva, Csatóháza /elpusztult/, Andrásfalva /elpusztult/, Tivadar, Forgolány, Csoma, Öszödfalva /elpusztult/, Sásvár és Szirma /ma Tiszaszirma/). A szerző a kompakt településcsoport kialakulását 1260–1300. közötti időszakra teszi. Az első írásos említés Péterfalváról egy 1300-ban keletkezett oklevélből származik. (Szabó 1994: 77–78.)

A vizsgált települések közül Tiszapéterfalva 1958-tól – a tiszaháti falvak adminisztratív-gazdasági összevonása miatt – négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme – a Péterfalvi Határőr Kolhoz – működött.

A vizsgált településeken a paraszti magángazdálkodás felszámolására 1948 és 1950 ősze között került sor. Az egymással szomszédos tiszaháti (Bökény, Farkasfalva, Tivadar, Forgolány) településeken szinte egy időben szervezték meg az első ún. mezőgazdasági arteleket („bázákat”, „a kolhozok elődjait”). Ezeket a szovjet mintára létrehozott mezőgazdasági egységeket – a termeléshez szükséges technikai-gépi eszközök hiánya, kezdeti gazdasági sikertelenségük, valamint a nagyüzemi agrártermelést előtérbe állító országos agrárpolitika miatt – az ötvenes évek végéig több ízben szervezték újjá.

Az első integrációra 1950-ben került sor, amikor egyfelől Farkasfalva és Bökény, másrészt Tivadar, Forgolány és Tiszapéterfalva kollektív mezőgazdasági üzemeiből hoztak létre két nagyobb gazdaságot (a „Határőr” és az „Igazság” kolhoz). Ezt a szervezeti centralizációt 1960 januárjában egy második hullám követte. Ekkor az öt településből – Tiszapéterfalva központtal – egyetlen kollektív gazdaságot hoztak létre, „Határőr” kolhoz névvel (lásd: 1. ábra). Ebben a többszörös átszervezéssel létrehozott mezőgazdasági üzemben 1967-ben összesen 2065 fő dolgozott, vagyis a helyi kollektív gazdaság az öt településen, családtagjaikkal együtt mintegy 3989 ember számára biztosította a megélhetést⁴¹. A nagyüzemi gazdálkodásnak ezek a szervezeti keretei csak 1978-ban módosultak, amikor további két település (Nagypalád és Fertőszalmás) mezőgazdasági nagyüzemét csatolták a péterfalvi kolhozhoz. Az így kialakított, immár hét falu humán erőforrását és gazdasági javait (földterület, munkaerő, jószágállomány, termelési eszközök) magába foglaló gazdaság az 1980-as években mintegy 6646 ha-on gazdálkodott, illetve végzett szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztést).⁴²

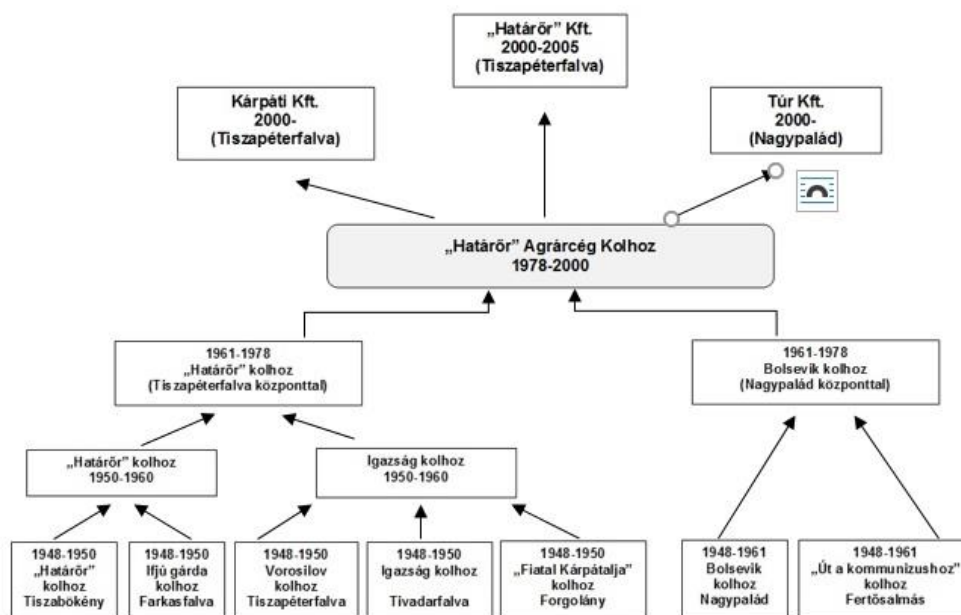
A hatvanas évek végétől a munkaerő foglalkoztatásban egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az ipari tevékenység. Erre utal, hogy 1964 és 1980 között a szekunder szektorban (az élelmiszer, az építőanyag- és gépiparban, valamint a könnyűiparban) dolgozók aránya több mint tízszeresére növekedett.⁴³

⁴¹ (NKHLR 1967: 2.)

⁴² Az 1980. január 1-ei állapotok szerint az egyesített kolhoz összterületéből (6646 ha) szántóterület 5017 ha szántó, 1328 ha rét és legelő, 64 ha erdő, 237 ha pedig gyümölcsös volt (NKHLR 1980: 3.).

⁴³ A tiszapéterfalvi kolhozban 1964-ben az iparban foglalkoztatottak száma 91 fő volt, ami 1980-ra 1000 főre növekedett. A kollektív gazdaságban dolgozó aktív korú népességén belül az ipari munkások aránya az első időpontban még csupán 4 százalékot, a másodikban ellenben már mintegy 30 százalékot tett ki.

1. ábra. A „Határőr” Agrárcég kolhoz szerkezeti átalakulása (1948-2018)

A gazdaság tevékenységszerkezete alig két évtized alatt alapvetően megváltozott: a kezdetben mezőgazdasági profilú termelőszövetkezet 1980-ban összebevételének 60 %-át már az ipari termelésből állította elő.⁴⁴ Ezek a változások természetesen együtt jártak a korábbi, tradicionálisabb életforma és paraszti gazdálkodás teljes felszámolásával is.

Az 1980-as években a településcsoport dinamikus fejlődése, modernizációja, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése,⁴⁵ valamint a lakosság átlagon felüli életszínvonala révén a „Határőr” Agrárcég kolhoz országos hírnévre tett szert. A gazdaság ingatlanainak, osztatlan alapjainak összértéke 1980-as évek elején 30 millió 500 ezer rubel volt,⁴⁶ forgótőkéje elérte a 20 millió rubelt, nettó jövedelme pedig évenként 4 millió rubelt tett ki,⁴⁷ amiből a kolhoz területéhez tartozó falvakban számos infrastrukturális fejlesztést – 1960-as és 1980-as években például többek között hét ipari üzem, öt iskola, négy óvoda, négy kultúrház, egy zeneiskola, egy modern közösségi szolgáltató ház, egy vidámpark, egy

⁴⁴ (NKHLR 1980: 25.)

⁴⁵ A péterfalvi kolhozban a mezőgazdaság olyan munka-intenzív és veszteségesen működő területein, mint pl. a dohány és a cukorrépa termesztés, már a hatvanas évek második felében kísérletet tettek a kollektív tulajdon és az egyéni magángazdálkodás ötvöztetésére. A faluban – nem csupán a megyében, de az országban is – az elsők között vezették be például az ún. „feles” dohány- és répatermesztést. A helyi kolhoz 1967-ben hét, 1968-ban tizenkilenc, 1969-ben pedig már több mint kétszáz családdal kötött részesművelési szerződést különféle növénykultúrák termesztésére (NKHLR 1968a: 10.). Ennek a kvázi-piaci termelési modellnek a lényeges eleme volt, hogy a leszerződött családok – a korabeli, központilag szabályozott bér- és jövedelemszerzési gyakorlattól eltérően –, nem a ledolgozott munkanapok, illetve munka-egységek, hanem a tradicionális, családi üzemszervezet segítségével előállított dohány és cukorrépa mennyisége és minősége alapján kapták meg fizetésüket.

⁴⁶ (NKHLR 1980: 3.)

⁴⁷ (A munka vörös...1988: 6.)

sportkomplexum és egy falumúzeum felépítését – hajtották végre. Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta,⁴⁸ azaz a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan: a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

Az 1990-es években – a kolhoz megszűnése után – a tiszaháti települések gazdasági, társadalmi fejlődésének lehetőségeit jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy az érintett falvak a magyar-ukrán-román országhatár „határsűrűsödési metszéspontjában” helyezkednek el. A vidék legnagyobb foglalkoztatójának, a kolhoz ipari és mezőgazdasági üzemeinek, termelési egységeinek a fokozatos vissza- és leépülését követően, a helyben élő lakosság nagy része új, alternatív gazdasági stratégia (csempészet, határvidéki kereskedelem, fuvarozás, időszakos munkaerő-migráció stb.) kialakítására kényszerült, amelynek kedvezett az adott települések specifikus földrajzi fekvése.

A településcsoport etnikai szerkezete 2001-es népszámlálási adatok alapján látszólag egységes képet mutatott: az összlakosság (5122 fő) abszolút többsége, azaz 96,4 %-a (4942 fő) magyarnak vallotta magát, míg az ukrán és roma népesség együttes aránya – megyei szintű adatoknak megfelelően⁴⁹ – egyik településen sem haladta meg a 3,6 %-ot (3,45 és 0,15 %).⁵⁰ A településcsoporton általam készített census szerint a roma lakosság népességen belüli aránya, 2001-ben a hivatalos adatoknál azonban valamivel magasabbra volt tehető: elérte a 8,3 %-ot (438 fő). A roma populáció aránya az egyes településeken a következő képet mutatta: Péterfalván 148 fő (2,8 %), Bökényben 126 fő (2,4 %), Farkasfalván 93 fő (1,7 %), Tivadarban 39 fő (0,8%), Forgolányban pedig 32 fő (0,6 %).

A tiszaháti települések ugyanakkor vallási, felekezeti szempontból meglehetősen heterogén alapnépességgel rendelkeznek (lásd: 1. táblázat), amely – a rendelkezésre álló történeti adatok szerint – a 20. század első felétől lényegében napjainkig megőrizte stabil szerkezeti felépítését. Az öt faluban – település- és mikroregionális szinten is – a református lakosok népességen belüli aránya a legnagyobb: a lakosság abszolút többsége (1941-ben 52,9%-a, 2018-ban pedig 58,6%) ehhez a vallási csoporthoz tartozott. Emellett az adott térségben jelentős a magyar nemzetiségű görögkatolikusok száma is. A településcsoporton belül már 1941-ben is mintegy 1274 fő tartozott a görögkatolikus egyház hívei közé, ami az öt település lakosságának ekkor mintegy egyharmadát (35%) tette ki. A szovjet hatóságok 1949-

⁴⁸ (Fedinec 2008: 268.)

⁴⁹ 2001-es népszámlálás szerint Kárpátalja összlakosságának (1254 614 fő) csupán 0,1 %-a (14004 fő) vallotta magát „cigány” nemzetiségűnek, ami a cigányok számának minimumát jelenti. Ezzel szemben Braun – Csernicskó – Molnár számítása szerint a „cigányok” aránya a hivatalos statisztika több mint kétszeresére, közel 32 ezer főre tehető, ami az össznépesség 2,5%-át teszi ki. Lásd: (Braun – Csernicskó – Molnár 2010.)

⁵⁰ (Molnár – Molnár D. 2005: 83-84.)

ben azonban a görögkatolikus egyházat hivatalosan is megszüntették, a híveket pedig az ortodox („pravoszláv”) egyházba való átlépésre kényszerítették. Az 1990-es években – a görögkatolikus egyház rehabilitálása és intézményi kereteinek restaurálása után – ezeknek a (pravoszlávként nyilvántartott) híveknek egy része nem tért vissza a görögkatolikus egyházhoz. Ezért a tiszaháti falvakban jelenleg két, vallási identitásában bizonyos mértékig azonos, de – a történelmi szituáció következtében szétfejlődött – felekezeti csoport jött létre, amelynek egyidejű jelenléte (pl. közös templomhasználat, eltérő naptárhasználat) a kétezres évek első feléig a lokális társadalom belül számos komoly konfliktust okozott.⁵¹ (2018-ban a két felekezet, vagyis a görögkatolikusok (848 fő) és az ortodoxok (321 fő) együttes aránya 38,1% volt, ami szinte azonos az 1941-es felekezeti adatokkal.) A lakosság további (jelenleg 3,3%-át kitevő része) a római katolikus vagy egyéb – a 2018-as felekezeti statisztikában nem szereplő – kisegyházak tagjai között oszlanak meg.

1. táblázat. A tiszaháti települések lakosságának vallási-felekezeti megoszlása (1941, 2018)

Település neve	Református (fő)		Görög katolikus (fő)		Ortodox (fő)		Római katolikus (fő)		Egyéb (fő)		Egyháztagek (fő)	
	1941	2018	1941	2018	1941	2018	1941	2018	1941	2018	1941	2018
Tiszabökény + Farkasfalva	482	635	889	350	0	183	129	84	112	n.a.	1612	1252
Tiszapéterfalva + Tivadar	915	680	263	348	4	110	32	12	70	n.a.	1284	1150
Forgolány	527	479	122	150	0	28	49	4	40	n.a.	738	661
N	1924	1794	1274	848	4	321	210	100	222	n.a.	3634	3063
%	52,9	58,6	35	27,7	0,1	10,4	5,7	3,3	6,1	n.a.	100	100

Ez utóbbiak közül a térségben az egyik legdinamikusabb fejlődő közösségnek a Jehova tanúi felekezet tekinthető, amely a tiszaháti településeken már a rendszerváltás előtt is egyfajta transzlokális közösségként⁵² szerveződött. A tiszapéterfalvi központtal (Királyságteremmel) rendelkező kisegyháznak 2011-ben összesen 82 tagja volt. Ez a populáció ugyanakkor – származási települések szerint – mintegy 11 különböző falu lakosságához tartozott. A rendszerváltás után – az ország többi régiójában található Jehova Tanúihoz hasonlóan – az adott vallási csoport egy nemzetközi, transznacionális szervezet intézményes kereti közé integrálódott. A helyi vallási felekezetet jelenleg is egy amerikai központ⁵³ irányítja. Ez

⁵¹ A tiszaháti görögkatolikus – pravoszláv felekezeti együttélés és identitás-váltással kapcsolatos csoportközi konfliktusokról lásd: (Gesztai 2001.)

⁵² (Appadurai 2001: 19–20.)

⁵³ A szervezetet a Jehova Tanúi Vezetőtestülete (The Governing Body of Jehovah's Witnesses) irányítja, amelynek székhelye New-Yorkban található.

egyebek mellett anyagi támogatást biztosít a hitközség infrastruktúrájának fejlesztéséhez és fenntartásához, ezen kívül központilag koordinálja a szervezet mindennapi működését: forgatókönyvekben rögzíti például a gyülekezeti alkalmak szerkezeti és tartalmi felépítését, kijelöli a szakrálisnak tekintett szövegek interpretációs kereteit, a közösségi hittérítő munka menetét, ütemét. A lokális vallási praxisok ezáltal az elmúlt évtizedekben egy globális minták (közösen birtokolt ízlések, normatív fogalmak és kulturális jelentések) alapján szervezett szimbolikus vallási mező,⁵⁴ valamint egy transznacionális diskurzus rendszeralkotó elemeivé váltak.⁵⁵

Az államszocializmusban és a posztszocializmus éveiben – az említett transzlokális, globalizációs hálózati, szervezeti tényezők hatására – az adott vallási közösség tagjai a helyi diskurzusok, politikai-hatalmi viszonyokon kívül definiálták magukat.⁵⁶ Ez lehetővé tette számukra, hogy a mindenkori domináns („kommunista”, és az új, posztszocialista „nemzetállami”) ideológiától és történelemfilozófiától eltérő, alternatív identitásokat és időszemléleti formákat alakítsanak ki.⁵⁷

A gazdasági – ezen belül az informális intézményi – cselekvések és az etnikai vagy a kulturális (vallási/felekezeti, társadalmi) diverzitás összefüggésének vizsgálata az elmúlt

⁵⁴ (Bourdieu 1978: 165-235.)

⁵⁵ (Niedermüller 2005.; Kamarás 2003.)

⁵⁶ A Tiszapéterfalván készített interjúk szerint a Jehova Tanúi kisegyház tagjai közül az 1960–1980-as években több személyt is börtönbüntetésre ítélték azzal az indokkal, hogy megtagadták a szovjet állampolgárságot, valamint a kötelező sorkatonai szolgálatot. A gyülekezet egyik tagja, saját édesapja letartóztatásának okaira a következőképpen emlékezett vissza: „Beszélő (továbbiakban: B.)1.: Apámnál olyan szisztéma vót, hogy neki se katonakönyv, se pászport [nem kellett – B. S.]. Ű nemzet nélküli, Ű olyan, olyan... szóval ezt a nemzetiséget Ű nem akarta elviselni, elképzelni. Na, mint orosz nemzet, vagy ukrán nemzet, vagy magyar. Ű egy új nemzethez tartozott, Ű abba az elméletbe vótak, érted. Na és mivel nem fogadta el a katonakönyvet, se a pászportot nem fogadta el, mert osztán bekeveredett a dologba, hogy Ű nemzetnélküli, semmiféle nemzethez nem akar tartozni, egy új nemzet: Isten királysága, egy új nemzethez tartozik Krisztus királysága alatt, ezzel a szisztémával és itt osztán már a hatóságnak ide-oda, és oszt két évet kapott érte.” B.1., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

Az adatközlők védelme érdekében – különös tekintettel az informális gazdasággal kapcsolatos ügyek kifejezetten szenzitív, érzékeny voltára – az interjúpartnerek azonosítását lehetővé tevő személyes adatokat (név, monogram, életkor stb.) a disszertációmban nem közlöm. Az egyes interjúalanyokra mindenhol a B. (Beszélő) rövidítéssel, valamint a szövegben elfoglalt helyét jelző sorszámmal (1., 2., 3. és így tovább) hivatkozom és – ahol az szükséges, illetve a szöveggörnyezetből nem derül ki – feltüntetem nemüket és születési helyüket.

⁵⁷ A Tiszapéterfalván (2011-ben) végzett résztvevő megfigyeléses terepmunkám alapján a Jehova Tanúi felekezet üdvtörténeti/eszkatológikus időrendjének (Bultmann 1994.) fókuszában – nem a „múlt” vagy a „jelen” –, hanem (talán a településen élő más vallási felekezeteknél jóval erősebben) a várakozással tekintett „közeli jövő”, azaz a transzcendens létezés ideje áll. Ennek a csoportnak a tagjai – a helyi görög-, római katolikus és ortodox felekezetektől eltérően – nem követik a liturgikus naptári ünnepeket (advent, karácsony, nagyböjt, húsvét, pünkösd), valamint az emberi élet fordulóihoz tartozó jeles napokat és rítusokat (pl. névnap, születésnap; gyászmise, virrasztás, tor). Így – a közismert teológiai különbségeken túl – a ciklikusan ismétlődő szakrális (szent) időhöz (Eliade 2009.) való viszonyuk is jelentős mértékben különbözik más történelmi egyházakétól. A csoport mindennapi időbeosztása normatív módon, intézményesen szabályozott. Hetente három alkalommal – az ún. területkártyák alapján felosztott környező falvakban – evangelizációs tevékenységet („szántóföldi összejövetelt”, „úttörő munkát”, „prédikálást”, „házzal házzal járást”) folytatnak; további két másik napon a hitközség tagjai a helyi királyságteremben gyűlnek össze, ahol különféle témakörökben nyilvános előadásra és közös szövegtanulmányozásra kerül sor. Az evangelizációval (prédikálással, egyházi könyvek és folyóiratok terjesztésével, bibliamagyarázattal stb.) kapcsolatos tevékenységről, pontosabban az azzal töltött percek és órák számáról a tagok havonta munkajelentést készítenek.

évtizedekben mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szociológiai, antropológiai kutatások egyik meghatározó témája volt,⁵⁸ amely minden bizonnyal a tiszaháti falvakban is a hétköznapi gazdasági stratégiák szerveződésének egyik nagyon fontos és jól vizsgálható dimenzióját képviseli. Jelen dolgozat keretei között azonban ezekkel az aspektusokkal – az adott jelenségek komplexitása és a kutatás eltérő célkitűzései miatt – nem foglalkozom. Ennek megfelelően a továbbiakban nem tárgyalom a tiszaháti magyar–cigány közösség informális cserekapcsolatait; mint ahogy nem térek ki munkámban a lokális vallási/felekezeti/egyházi hierarchiának az informális gazdasági cselekvésekben és interakciókban játszott szerepe vizsgálatára sem.

3. kép. A vizsgált település földrajzi elhelyezkedése (MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; Nemerikényi Zsombor szerkesztése)

⁵⁸A teljesség igénye nélkül, csupán néhány kiragadott angol nyelvű szakirodalmi példa: (Avirgan–Gammage – Bivens 2005.; Ram – Edwards – Jones 2004, 2006, 2007.; Eriksen 2005.; Krsti’c – Dini’c–Gavrilovi’c 2018.; Schneider–Linsbauer – Heinemann 2015.) A magyar nyelvű kutatások közül lásd például: (Szabó 2009., 2013.; Berta 2014.; Csata 2018.)

1.3. Kutatási források és módszerek

A dolgozat különféle levéltári irattípusok (kolhoz- és pártvezetőségi jegyzőkönyvek, beszámolók, gazdasági tervek, éves összefoglaló statisztikák), valamint empirikus módszerekkel gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoporthoz- és tematikus interjúk) feldolgozására épít.

Az államszocialista időszak vizsgálatához a legfontosabb levéltári forrásokat a Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében (a továbbiakban: NJKHLR) gyűjtöttem, ahol a régió 1945 után újjászervezett igazgatási szerveinek, állami intézményeinek (iskoláinak, gazdálkodó egységeinek, hivatali testületeinek) iratait őrzik. Mivel ez az állomány a tiszaháti települések és a „Határőr” kolhoz hivatalos dokumentumainak mindössze az 1960–1993 között keletkezett részét tartalmazza, a vizsgált régió szovjetizálásának korai (1945–1960 közötti) szakaszával – lokális szintű források hiányában – nem, illetve csupán érintőlegesen foglalkozom. Fontos továbbá hangsúlyoznom, hogy ezek az ukrán és/vagy orosz nyelvű anyagok nem a megszokott módon (levéltári egységek), hanem közigazgatási és kronologikus elvek (települések és évek) szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Így a kutatás során ezekre a forrásokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – a dokumentumok lelőhelyének megadásával (NJKHLR) és keletkezési évével hivatkozom.

A kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekben tárgyalt fegyelmi, szabálysértési ügyek többsége – rövid terjedelmük és diskurzív kidolgozatlanságuk miatt – a legtöbb esetben nem alkalmas részletes szövegelemző, illetve mentalitástörténeti elemzések elvégzésére. Ezért az 1961-1971 közötti jegyzőkönyvekben szereplő büntetéseket és vétségtípusokat kvantitatív (statisztikai) módszerekkel dolgoztam fel. E munka keretében hozzávetőleg 3500 levéltári oldalt tanulmányoztam át, így összesen 243 fegyelmi és 17 jutalmazási ügyet sikerült azonosítanom⁵⁹ – ez az adatbázis képezte a disszertáció társadalom- és gazdaságtörténeti fejezeteinek törzsbázisát.

Ezen kívül hasznos forrásokat, adatokat gyűjtöttem az Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban is. Itt elsősorban az UKP Kárpátontúli Területi Pártbizottságának 1946–1959 (1 fond, 1 opis), valamint az UKP Nagyszőlősi Járási Pártbizottságának 1946–1957 között (454

⁵⁹ Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy a megbüntetett vagy megjutalmazott személy(ek) kiléte nem tisztázott, vagy az elkövetők száma, adatai nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné teszi a korabeli fegyelmező technikák és informális állampolgári cselekvések pontos kvantifikációját. A kérdéses szöveghelyeknél a megbüntetett/megjutalmazott személyek számát mindig eggyel (tehát a konkrét eset számával) növeltem. Ezáltal az elemzésben használt faktikus adatok szükségszerűen pontatlanok. Ettől függetlenül azonban – reményem szerint – a vonatkozó adatok az általánosabb tendenciák ábrázolására így is alkalmasak.

fond, 1, 3, 5, 7 opisz) keletkezett iratait dolgoztam fel. Ezek a dokumentumok a kommunista párt különböző (megyei és járási) szintű szervezeteinek tevékenysége során keletkeztek és az adott hivatali apparátus belső felépítését (jegyzőkönyvi osztály, titkársági osztály, káderosztály, agitáció- és propagandaosztály stb.) követő egységek szerint vannak katalogizálva. Az általam vizsgált téma szempontjából fontosabb irattípusok azonban mindkét forrásból hiányoznak: a megyei és járási pártvezetés fegyelmi ügyeivel kapcsolatos dokumentumokat – a fondjegyzék tanúsága alapján – 1991-ben az állományból szinte kivétel nélkül törölték.

Az államigazgatási és pártszervezet által „termelt” dokumentumok többsége egy utópikus, elképzelt („fiktív”) valóságot megjelenítő hatalmi-ideológiai diskurzus keretében keletkeztek.⁶⁰ Ennek – amint arra a szakirodalom is felhívja a figyelmet — konstitutív része volt a tények (a termelési mutatók, a nyilvántartási adatok és összefoglaló jelentések) tudatos meghamisítása, illetve manipulálása is.⁶¹ A levéltári archívumokban őrzött források többségéből ezért a korszak autentikus képe nem, illetve csak nagyon korlátozott érvényességgel rajzolható meg. Az adott dokumentumok ebben az értelemben nem elsősorban a korabeli empirikus valóság, hanem mindenekelőtt a diktatúra nyelvi konstrukcióinak, normatív fogalmainak, értéktulajdonításainak, vagyis a hatalom elbeszélői szándékának tanulmányozására alkalmasak.⁶²

Ez a forráskritikai szempont, amely az államszocialista korszakban keletkezett hivatalos iratok, dokumentumok hitelességét illetően *általánosságban* joggal vet fel kérdéseket, a dolgozat egyik legfontosabb forráscsoportjával, nevezetesen a kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekkel kapcsolatban kevésbé tűnik relevánsnak. Ezek a jegyzőkönyvek ugyanis a péterfalvi kolhoz napi működését irányító 11 fős testület (a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a kolhoz pártszervezetének titkára, az egyes termelési egységek vezetői és brigadérosai) havi rendszerességgel megtartott vezetőségi ülésein keletkeztek. Ahol a gazdaság legalacsonyabb szervezeti egységeire (az egyes kolhozmunkásokra, lánkákra és brigádokra) lebontott problémákat, szervezési és ügyviteli feladatokat, vagyis: az adott intézmény gyakorlati működésével kapcsolatos hétköznapi kérdéseket vitatták meg.

E vetőségi ülések dokumentálását, jegyzőkönyvezését bár a törvény előírta, az azokban szereplő adattartalmakat: az ülésen elhangzott felszólalásokról, előterjesztésekről, vitás

⁶⁰Stephen Kotkin – részben Foucault hatalom-fogalmát adaptálva – a sztálinizmust nyelvileg, azaz diskurzív módon konstituált univerzumként írta le. A szerző értelmezése szerint a szovjet rendszer – a formális intézményeken kívül – kialakított egy sajátos szókészletet, beszédmódot ("Speaking Bolshevik") is, amit az állampolgárok egy része elfogadott, internalizált. A szovjet birodalom területén az adott politikai rezsim ily módon – a szerző megközelítése alapján – egyszersmind új identitásokat (szubjektumokat) hozott létre. A szovjet hatalom mint diskurzív hatalom értelmezését lásd itt: (Kotkin 1995.)

⁶¹(Kligman 1998.)

⁶²A forráshasználatban rejlő módszertani problémákkal kapcsolatban még: (Ö. Kovács 2012.; Apor Péter 2008.)

kérdésekről, ügyekről készült szószzerinti leiratokat nem kellett azonnal továbbítani a magasabb szintű (járási, megyei) államigazgatási vagy egyéb szervek felé. A jegyzőkönyvek vezetésére a központi adminisztráció által rendszeresített, nyomdai úton előállított nyomtatványokat – tehát magukat a vezetőségi ülésekről szóló „köteteket” – a tárgyév végén a kolhoz adattárában archíválták. Ezt követően pedig – néhány év múlva – a járási közigazgatás központi levéltárának iratállományába kerültek.

A kolhozvezetőségi elit habár az említett dokumentumokat minden bizonnyal egy lehetséges („hipotetikus” előrevetített) ellenőrzés kockázatával számolva készítette el. Mégis – a levéltári tapasztalataim alapján – azok konkrét adattartalmát a központi szervek a gyakorlatban nem, vagy csak nagyon ritkán ellenőrizték. Ezt a feltételezést erősíti meg egyébként az a körülmény is, hogy az adott jegyzőkönyvek rendszerint többnyire olyan ügyviteli kérdéseket és kis léptékű szabálysértéseket (pl. a kolhozparasztnak nem akartak dolgozni, begyűjtötték a füvet a „kolhozmező”-ről, zöldséget, tojást loptak bizonyos üzemegységekből) tartalmaztak, amelyeknek a kezelése vagy megoldása elsősorban az említett lokális intézmény, azaz a péterfalvi kollektív gazdaság illetékességi körébe tartozott. Ezek alapján nem tartom tehát valószínűnek, hogy a kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek meghamisítását bármilyen külső (regulatív ideológiai-politikai) körülmény motiválta volna. Így azok hitelességében – szemben pl. a központi gazdasági tervosztálynak leadott termelési jelentésekkel, gazdaságstatisztikai kimutatásokkal vagy az kolhozelnök által elmondott éves közgyűlési beszámolókkal – nincs okunk kételkedni.

A korszak levéltári forrásai kapcsán ugyanakkor felmerül egy másik, a (történeti) megismerés részlegességének, korlátozottságának⁶³ tudatosítására alkalmas további kérdés is.

Az államszocialista korszakkal foglalkozó kutatások felhívják arra a figyelmet, hogy a korabeli (pártállami) ideológia hipernormtivitása, azaz az egyén megfigyelése és nyilvános cselekvéseinek kiterjedt állami ellenőrzése, felügyelete nem ritkán az állampolgárokat színelte, disszimulatív magatartásformák kialakítására készítette.⁶⁴ Gail Kligman a ceausescui Románia népesedés- és testpolitikája, azaz a demográfiai reprodukció állami szabályozása (az abortuszellenes törvények és propaganda) kapcsán mutatja be részleteiben is ezt a jelenséget. Állítása szerint az 1960-as évektől az orvosok, a statisztikusok, a demográfusok tudatosan meghamisították az orvosi diagnózisokat, a születési és halálozási statisztikákat és a hivatalos nyilvántartásokat annak érdekében, hogy teljesítsék a velük szemben támasztott ideológiai elvárásokat. A szerző amellet érvel, hogy a mindennapi kommunikációs helyzetekben az efféle cselekvések az állampolgárok között kialakították – az állammal szembeni – látszólagos

⁶³ (Clifford 1999.)

⁶⁴ (Kligman – Verdery 2011.; Kligman 1998.; Scott 1996.; Verdery 1993: 193.; Kharkhordin 1999.)

engedelmesség, vagyis a kétszínűség (duplicity), valamint az azzal gyakorta együtt járó összejátszás (complicity) kultúráját, ami egyfelől a rendszer hosszú távú, mesterséges (társadalmi) fenntartottságának az egyik fontos elemévé vált, másfelől pedig annak végső összeomlását is okozta.⁶⁵

A Kligman által leírt szerepjátékokat, reaktív cselekvéseket és mimetikus gyakorlatokat Bhabha a kolonizáló hatalommal szembeni „ravasz előzékenység”-nek („sly civility”)⁶⁶, James Scott pedig – más összefüggésben – a „színlelés politikája”-nak (politics of dissimulation) nevezte. Ez utóbbi kifejezés egyben arra is utal, hogy ezek a látszólag szétszórt, jelentéktelennek tűnő egyéni ellenállási formák társadalmilag organizált, azaz rendezett elemekből álló *rendszer* alkotnak, amelyeknek a hatékonysága – különösen az autoriter politikai rezsimekben – nem kis részben a rejtőzködés, a láthatatlanság, a felügyelet és az ellenőrzés kijátszásának sikerességétől függ. Ahogyan azt Scott megfogalmazza: „Az alávetett csoportok történelmében *a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jóhír tönkretétele lép; a közvetlen fizikai támadás helyett szabotázsához folyamodnak, gyújtogatnak, és álsruhas személyek fenyegetnek éjnek idején (például Captain Swing, a Rebecca Felkelők, Les Demoiselles); munkamegtagadás helyett hanyagsággal lassítják a munkát, és selejtet termelnek; adó elleni lázadás vagy felkelés helyett kibújnak alóla, és eltitkolják adataikat. A politikai küzdelem mindezen formái épp a hódolat, az engedelmesség és a lojalitás nyilvános szférájának felszíne alatt zajlanak.*”⁶⁷ (Kiemelés az értekezés szerzőjétől – B.S.)

Az elmondottakból az következik, hogy az államszocialista korszak levéltári forrásaiban látható informális cselekvések (az adminisztratív-nomenklátúra-elit és a kolhoz munkások hétköznapi ellenállási és együttműködési stratégiái) vagy azoknak legalábbis egy jelentős része szintén a különböző motivációkból – a megfélemlítés, az erőszak, a nyomásgyakorlás, esetenként a könnyebb boldogulás, az önvédelem, az egyéni érdekek könnyebb érvényesítése céljából – elkövetett kamuflázs, tettetés, álcázás és megtévesztés jelenségkörébe tartozott.⁶⁸

⁶⁵ (Kligman 1998.)

⁶⁶ (Bhabha 1994.)

⁶⁷ (Scott 1996: 125.)

⁶⁸ Az államszocialista korszakra vonatkozó visszaemlékezésekben, azaz nem a kortársi forrásokban, hanem az utólagos interpretációkban nagyon gyakran előfordul az álenedelmesség, a színlelés, a megtévesztő magatartások narratívája. Az alábbi interjúalany egy olyan lopás-történetet idéz fel, amelynek a tanúsága szerint a lokális társadalom tagjai között meglévő horizontális bizalmi, szolidaritási és reciprocitási kapcsolatok nem csupán felülírták a vertikális (az állam és az egyének között meglévő) hierarchikus hatalmi viszonyokat. De egyszersemind – az állam törvényeinek való látszólagos megfelelés, azaz a mimikri, a szerepjáték eszközeivel – teljes mértékben el is lehetetlenítették a formális intézményeket és azok – a konkrét esetben: a kollektív („népi”) tulajdon védelmével megbízott ún. Népi Ellenőrző Bizottság – hatékony működését: „Elhoztam a kolhozból 10 azbeszt csövet, közben a kolhozelnök feleségének is vittem. Mondom, fasza, ha neki viszek, magamnak is viszek. Az elnök amikor megtudta, szólt Kiss Jósának, mert akkor ő vót az ellenőrző

A helyzetet ráadásul tovább bonyolítja, hogy nem csupán a helyi lakosság hétköznapi magatartása, de általában az állam fegyelmezési technikái (vagyis a büntetések és jutalmazások) háttérben álló többértelműségek, szerepjátékok, ellentmondásos szemantikai jelentésmozzanatok sem rekonstruálhatók teljes mértékben, illetve maradéktalanul. Ugyanaz a hatalmi értékelési forma ugyanis – kontextustól függően – egyszerre betölthette elvileg akár a szankció vagy épp ellenkezőleg, a jutalmazás, az elismerés funkcióját is. Például az államszocializmusban egy kolhozi alkalmazott magasabb pozícióra történő kinevezése – az érintett személy nézőpontjából – bizonyos szituációkban egyet jelentett a munkahelyi lefokozással, amennyiben az új pozíció a hiánygazdaság éveiben nem növelte, hanem épp ellenkezőleg, korlátozta a kinevezett egyén jóval jelentékenyebb korábbi informális gazdasági, társadalmi jövedelmeit és erőforrásait.⁶⁹

Az elmondottak tükrében tehát az „együttműködés”, „ellenállás”, „jutalmazás” és „büntetés” kategóriái olyan kontextusrelatív cselekvéseket jelölő fogalmak, amelyeknek a korabeli referenciális jelentését csupán a konkrét helyzetek és az érintett aktorok tényleges („valódi”) céljai ismeretében tudnánk adekvát módon tanulmányozni. A rendelkezésre álló történeti források többsége – példának okáért az értekezésben vizsgált kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek – ennek leírására azonban nem vagy csak nagyon ritkán alkalmasak. A

bizottság elnöke. Jóskának el kellett jönni ide, és elvinni tőlem. Számold, én szabadságon vótam, Jóskának mi kellemetlen vót az. Azt mondja nekem, figyeld, itt elviszem a csövet az utcán, a kerten meg hozom neked vissza... ('Nevetés' – B.S.). Így vót, kérdezd meg tülle. Amikor hozta visszafele, tett hozzá még négyet. Amikor idejött, majdnem sírt Jóska, mert hát együtt dógoztunk, meg minden azt mondja. Hát nekem is oda kellett vóna nála menni, ha éngem küld érted. Ide állítottak traktorral, munkásokkal, baszd meg... Hát mi szégyen vót az itt a szomszédoktul nekem. Azt mondja csitt, hallgass, ne tudjon senki semmit, azt mondja Jóska. Rám kacsintott, na, azt mondja hangosan: mennyiért adod azt a csövet? Direkt hangolt, hogy a szomszédok hallják és ne tudják meg, hogy neki hivatalból kell azokat elvinni. Felpakolták, itt vótak a csövek hátul letéve, el vót az dugva, lejjebb. Azt mondja, legyél ott a kertbe, mindjárt hozom és Jóska az utcán elvitte, de a kerten hátul nem sokára vissza is hozta”. B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁶⁹ Jó példa erre annak a péterfalvi férfinak az esete, aki a kolhozon belüli munkahelyi előléptetését – 1975-ig a kollektív („népi) tulajdon védelmét hivatott ún. Népi Ellenőrző Bizottság elnöke volt, ezt követően pedig a kollektív gazdaság főkönyvelőjének első számú helyettesévé nevezték ki – saját informális hálózati pozíciójának és kedvező jövedelmi viszonyainak romlásaként, beszűkítéseként mesélte el. Munkahelyi karrierjének, státuszváltásának mozzanatára interjúpartnerem a következőképpen emlékezett vissza:

„Nekem nagyon jó dó'gom vót ellenőrző bizottsági elnöknek lenni. Könyvelő is vótam, második helyettes, ezért egy héten három napot bent dógoztam az irodán, és három napot meg kint a szabadba. Jártam ellenőrizni, ahonnan tudtam, én is ezt-azt elcsóreltem ('nevetés' – B.S.), hát ezzel ment a dolog. Ahova érted elmentem, már hogy eláruljak neked ilyen dógot, lementem a konzervgyárba például ellenőrizni, Laci bácsi, az igazgató küldött nekem egy zsák cukrot. Nem is kértem. Vagy bármit... a téglagyárba... téglát kellett, nem vót ilyen, hogy nem, érted. És akkor azt mondják nekem, hogy Béla – Bíró Andor mondja -, meghalt szegény Sanyi, azt mondja, te leszel az első helyettes. Jaj, mondom, elnök elvtárs én nem leszek! ('Nevetés' – B.S.) Hát figyelj, a fizetésem vót 120 rubel az irodán, az nem sok vót, Bíró Andornak vót 380-an már akkor, de az ellenőrzőnek meg annyi fizetésének kellett lenni, mint a kolhoz elnöknek. Tehát a 120-hoz még, amit bent kerestem én írtam hozzá még 160-at, három nap hetente kint jártam, érted. És akkor ű se szólt semmit, mert ha háromszáznyócvan, akkor háromszáznyócvan. És akkor még csencseltem, meg minden, jól ment a dolog, érted. Én vótam... atyaisten vótam akkor a kolhozba már Bíró után, érted. Az elnök azt mondta, hogy akarsz, nem akarsz, de te leszel azt mondja, már nem mehatsz ellenőrizni. Már nem fogol kint azt mondja járkálni ('nevetés' – B.S.). Hát olyan rosszul esett ember ('nevetés' – B.S.), már csak azt nem mondta ki, hogy magamat ellenőrizzem ('nevetés' – B.S.). Azt mondja, kit ajánlsz magad helyett, hát mondtam neki, ha nagyon muszáj lemondani, akkor én javasolom Kiss Jóskát. Jóska a mai napig is áld engemet. Utána vett autót ű is, na, érted miről van szó?”. B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

történelem hétköznapi szereplőinek intencionális alapbeállítódására (a cselekedeteket irányító szándékokra) vonatkozóan ugyanis csak elvétve tartalmaznak információkat. Be kell látnunk, hogy a dolgozatban felhasznált levéltári dokumentumok segítségével elsősorban mindössze annak a kérdése tanulmányozható, hogy az államszocialista korszakban a helyi társadalom tagjai *mit csináltak*: a kolhoz munkások miként, mikor loptak vagy hagyták el a munkahelyüket, vagy épp ellenkezőleg, hogyan árultak be valakit, milyen módon teljesítették túl a munkanormát, védtek meg a „kolhozvagyon” és így tovább. Ez – az adott dokumentumok műfaji és egyéb formai-tartalmi jellegzetességeiből adódóan korlátozott – fenomenológiai (jelenségszintű) leírás azonban a cselekvések mögött álló poliszémikus, sokféle értelmezési lehetőséget magába rejtő jelentéseket (tehát például azt, amit a társadalmi cselekvők az adott aktusok közben *gondoltak* és egészen milyen motivációkkal, intenciókkal, aspirációkkal rendelkeztek) nem tudja megragadni. Ily módon a levéltári szövegben rögzített „hazugság” és az azon túli (történeti) „valóság”, más szóval az egyéni magatartásokban megmutatkozó „látszat” és az adott ágensek „voltaképpen”, eredeti szándéka közötti diszkrepanciák vizsgálatához az említett forráscsoportok önmagukban nem elégségesek.

A szovjet politikai diktatúra hétköznapi működésének vizsgálata során ezért kitüntetett figyelmet fordítottam az oral history⁷⁰ segítségével feltárható történeti összefüggésekre. Az átlagemberek, az adott korban élő szemtanúk⁷¹ szubjektív történeti tapasztalataira és élményeire, illetve azt azokat artikuláló szóbeli elbeszélések, diskurzusok antropológiai elemzésére. Ennek érdekében az egykori kollektív gazdaság alkalmazottai közül 2007 és 2012 között összesen 35 fővel (22 férfi, 15 nő) készítettem narratív élettörténeti és – a kutatás bizonyos részproblémáit alaposabban kibontó – vezérfonal-interjút.⁷² A megkeresett személyek és interjúalanyok az adott intézmény belső szervezeti hierarchiájának különböző szegmenseihez (párt- és kolhozvezetőségi tagok, adminisztratív személyzet, szakmunkások, ipari bérmunkások, agrártermelők) és a helyi társadalom eltérő életkorú, nemű, státuszú csoportjaihoz tartoztak.

⁷⁰ Az oral history-nak két különböző értelmezése létezik. Az egyik az adott fogalom alatt a történeti múlt specifikus forrásait, dokumentumtípusait (személyes naplót, szóbeli közléseket, memoárokat, leveleket, élettörténeti elbeszéléseket) és azok alkalmazását érti, amelyek segítségével egy alternatív – a kanonizált történettudományi diskurzusokból nem megismerhető – múltkép tárható fel. A másik megközelítés szerint az oral history nem egy sajátos forrástípus, hanem a történeti adatfeltárás és gyűjtés (az interjúkészítés és a múlt megismerésének) konkrét módja, vagyis a múltra irányuló kutatás sajátos módszere. (Gyáni 2000: 128–144.; Horváth 2011.; Udvarnok 2007: 28–29.)

⁷¹ A történeti tanúságtétel gesztusára Dulong definícióját alkalmazom, aki szerint a „tanúságtétel [témoignage] egy – az elmesélt eseményben való jelenlét révén igazolt – elbeszélés”. A történeti tanúságtétel ismeretelméleti státuszát tekintve megközelítésemben nem különbözik a levéltári forrásoktól, hiszen mindkettőben keverednek külső referenciális, azaz az faktikus „valóság”-ra vonatkozó jelentések és a fiktív, imaginárius elemek. Dulong meghatározását idézi: (K. Horváth 1998: 297.)

⁷² Az élettörténeti és strukturált mélyinterjú (vagy vezérfonal-interjú) módszertanához lásd: (Rosenthal 2004.; Hatch – Wisniewski 1995.; Legard – Keegan – Ward 2003.)

Nyilvánvaló, hogy ezek az alternatív – a levéltári forrásokat kiegészítő – szóbeli történelmi elbeszélések, egyéni élettörténeti narratívák szintén számos elméleti és kutatómetodológiai dilemmát vethetnek fel, amelyek között a hitelesség problémája (az államszocialista korszak hivatalos irattermelési gyakorlatához hasonlóan) szintén az egyik legfontosabb elem.

A retrospektív (egyéni vagy kollektív) emlékezettel kapcsolatos kutatások⁷³ például egyértelműen rávilágítanak arra a problémára, hogy a történeti múlt retrospektív (utólagos) elbeszélései – a szelekció, a felejtés⁷⁴, az inkonzisztens események koherens narratívaként történő előállítása és annak szubjektív át- és újraértelmezése révén – képlekenyek, szituatívak, ugyanis rendszerint a kijelentésaktus időhorizontjának jellegzetességeit hordozzák magukon. A személyes, közvetlen tapasztalaton alapuló emlékezés ezért nem elsősorban a faktikus („tényszerű”) múltbeli eseményeket, hanem mindössze a „jelen lévő múlt”-at⁷⁵ eleveníti fel, aminek a kereteit részben az elbeszélő egyedi, partikuláris (korlátozott érvényességű) egzisztenciális pozíciója, részben pedig a társadalmilag meghatározott sémák, narratív/kognitív struktúrák⁷⁶ jelölik ki. Ahogyan Gyáni Gábor fogalmaz: „A felidézett események valóságosságát, hihetőségüket így nem a múlt tényleges eseményeihez fűződő egyébként is ellenőrizhetetlen vagy csak igen nehezen ellenőrizhető viszonyuk, hanem a történet szempontjából adott relevanciájuk biztosítja. S mivel a narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű, *valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen perspektívájából feltáruló múltat beszéljük el.*”⁷⁷ (Kiemelés az értekezés szerzőjétől – B.S.)

Elfogadva a múlt társadalmi konstrukciójáról szóló megfigyeléseket, az oral historyval gyűjtött, élőszóval elmondott történetek forrásértékével összefüggésben Daniel Bertaux álláspontjával értek egyet. A francia szociológus abszurdnak nevezte azt a szélsőséges társadalomtudományi – eredetileg a posztmodern irodalom- és a nyelvelmélet, valamint a pszichológia hatására az 1980-as években kialakult – konstruktivista („anti-realista”) paradigmát, amely szerint az élettörténeti és narratív elbeszélések kizárólag az aktuális jelenéről tudósító diskurzív produktumok lennének. S mint ilyenek nélkülöznek minden külső (szociális-történeti) „valóság”-ra történő vonatkozást.⁷⁸ Ahogyan Daniel Bertaux fogalmaz: „El tudom a

⁷³ (Assmann 2003., 2013.; Halbwachs 2018.) A társadalmi és egyéni emlékezet szociológiai kutatásával kapcsolatos eredményekről és vizsgálati problémákról jó áttekintést ad: (Olick – Robbins 1999.)

⁷⁴ Az „emlékezet” és a „felejtés” aktusát nem passzív, hanem egymással dialektikus kapcsolatban álló, kifejezetten aktív – tehát politikai-hatalmi célokkal is rendelkező – kulturális gyakorlatként közelíti meg több szerző is (lásd: Fabian 2003.; Nora 2009.; Ricoeur, 1999.)

⁷⁵ (Koselleck 2003: 407.)

⁷⁶ (Burke 2001.; Halbwachs 2018.)

⁷⁷ (Gyáni 2000: 113.)

⁷⁸ (Bertaux 2003: 47-48.)

konstruktivista nézetet fogadni, amennyiben az vállalja azt a kettős posztulátumot, hogy van egy valóság „kívül”, amely függetlenül létezik az én vagy a te felfogásodtól, és hogy ez a valóság legalább részben megfigyelhető, megismerhető a kutatáson keresztül és beszélhetünk róla. El tudom és el is fogom fogadni, hogy a kint lévő valóság éppúgy jelekből és szubjektív jelentésekből épül fel, mint ahogy az anyagi vagy strukturális valóságok, mint például az intézmények, a termelési viszonyok, az osztályviszonyok, a kialakult hatalmi viszonyok, normák, projektek és hasonlóak. El tudom fogadni, hogy nemcsak egy megfigyelője vagyok, hanem résztvevője is ennek a változó valóságnak. De ha azt állítod nekem, hogy nincs ilyen valóság, csak ennek a percepciója, ábrázolása, az arról szóló meggyőződések léteznek, akkor én, mint szociológus, nem tudlak követni, mert ez a szociológiai kutatás végét jelentené.”⁷⁹

Az állami diszfunkciók és informális túlélési technikák recens (posztszocialista) formáinak elemzéséhez a „Hármashatárok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északkeleti térségében” című, 2011-2014 között megvalósított akadémiai kutatás (91112) nyújtott segítséget. Ennek a programnak a keretében két különböző helyszínen végeztem résztvevő megfigyelést,⁸⁰ valamint módszeres adatgyűjtést.

Az egyik egy olyan északkelet-magyarországi falu (Kispalád) volt, ahol a külföldi (ukrajnai) bevándorlás – ennek részeként pedig a tiszaháti települések lakosainak földrajzi mobilitása – meghatározó jelenségnek tűnt. Itt azoknak a diskurzív és szimbolikus kulturális gyakorlatoknak az elemzésére törekedtem, amelyeken keresztül a magyarországi fogadó társadalom kijelöli a kárpátaljai falvakból érkező családok társadalmi és munkaerő-piaci státuszát, szabályozza bevándorlásukat és meghatározza a lokális etnikai csoportok (magyarok, romák, ukránok) közötti hierarchikus viszonyokat. Ezzel összefüggésben 2012-ben összesen 16 narratív és 4 fókuszcsoportos interjút⁸¹ készítettem és – több megszakítással –, de összesen három hónapos állomásozó terepmunkát végeztem. Ugyanebben az évben kezdtem el egy másik nagyfokú mobilitással jellemezhető foglalkozási csoport, a tiszaháti (ukrajnai) olaj- és benzincsempészek határon átnyúló tevékenységének és az erre ráépülő informális hálózatoknak (fuvarozás, szállítás, kereskedelem; üzemanyagtöltő udvarok, áru-lerakatok, pénzváltó helyek) a vizsgálatát. Ez a kutatás, a mátészalkai piacon kereskedő ukrán csempészek között másfél hónapig tartott, ahol nem csak interjúkat, beszélgetéseket készítettem a közösség tagjaival, de aktívan részt vettem a csoport mindennapi életében és közelebbről is megfigyelhettem üzleti tevékenységüket is.

⁷⁹ (Bertaux 2003: 48-49.)

⁸⁰ A résztvevő megfigyelésről és annak típusairól lásd: (Russel 2006.)

⁸¹ A fókuszcsoportos interjú metodológiájának elveiről jó magyar nyelvű összefoglalást ad: (Oblath 2007.)

Az így létrehozott anyagok, szövegek, jegyzetek, valamint az elmúlt 10 évben az ukrán-magyar határtérségben végzett terepmunkáim biztosították a szükséges empirikus háttérét a posztszovjet korszak mikroszintű gazdasági, társadalmi, politikai folyamatainak empirikus modellezéséhez és leírásához.

Összegezve az elmondottakat: a rendelkezésemre álló empirikus (levéltári írott és szóbeli) forrásokból, valamint az antropológiai tudás- és ismeretszerzés természetéből (tehát a terepen betöltött kutatói pozícióból, a beszélgetőpartnerek kiválasztásából, az elkészített interjúkban szereplő ismerettartalmak szelekciójából, textualizációjából)⁸² adódó nyilvánvaló módszertani, episztemológiai problémák a kutatási eredmények érvényességének erőteljes határt, korlátokat szabnak. Ennek a belátása egyben annak tudatosítását is jelenti, hogy az államszocialista és posztszocialista korszak vizsgálata során – az „objektív”, semleges, totális „igazságok” feltárása helye⁸³ – mindössze arra törekedhetek, hogy a saját partikuláris („szubjektív”, „részleges”, ebben az értelemben „elfogult”) megismerési perspektívámból módszeresen elemezzem azokat az információkat és tudástartalmakat, amelyekhez a rendelkezésemre álló történeti adatok, forráscsoportok és elkészített interjúk segítségével hozzá tudtam férni.

⁸² Az antropológiai tudás- és ismeretelőállítás konstituáló és egyben korlátozó politikai és poétikai (textuális) mechanizmusok az 1980-as években kibontakozó retorikai fordulat (az ún. Writing Culture vita óta) köztudottan meghatározó és reflektált módszertani eleme az etnográfiai kutatásnak. Ezzel összefüggésben lásd például: (Clifford – Marcus 1986.; Marcus – Fischer 1986.; Geertz 1983.)

⁸³Nem csupán a társadalomtudományok (történelem, szociológia, antropológia), de a természettudományok területén belül is az objektív, semleges, tényfeltáró tudomány paradigmája régóta nagyon komoly kritikai viták tárgyát képezi. Bruno Latour és Steve Woolgar már 1979-ben megjelent közös könyvükben is meggyőzően érvelnek amellett, hogy a természettudományos adatok, a vizsgálat tárgyai a laboratóriumi kutatás során egyáltalán nem eleve adott, a természeti jelenségek szubsztanciális felépítéséből „egyenesen” következő tulajdonságok, hanem azok maguk is olyan konstrukciók, amelyek összetett transzformációs mechanizmusok révén nyerik el tudományos státuszukat (alakulnak át „ténnyé”). (Latour – Woolgar 1979.)

1.4. A kutatás elméleti-fogalmi kerete

Az informális gazdasági cselekvések empirikus vizsgálata – valamint azok lokális társadalmi-politikai funkcióinak és történeti változásának elemzése – előtt röviden meg kell említenem néhány olyan szakirodalmat, amely tevékenyen hozzájárult a dolgozatom fogalmi-elemzési kereteinek kidolgozásához is.

Az informális gazdaság mibenlétét, eredetét és történeti dinamikáját elemző kortárs közgazdaságtudományi, szociológiai, politológiai, antropológiai szakirodalmat – Martha Chen és mások szerint ⁸⁴ – négy nagyobb értelmezési paradigma köré csoportosíthatjuk.

Az első, az ún. *dualista (vagy szektoriális) iskola*. Ez a megközelítés egyfajta monetáris logikán alapul és az informális gazdaságot olyan marginális – a formális gazdaságból kizárt – társadalmi csoportok tevékenységekként értelmezi, amelyek alternatív jövedelmeket, illetve védőhálót nyújtanak bizonyos válsághelyzetekben vagy a tartósabb gazdasági recessziók idején.⁸⁵ Az irányzat egyik előfutára William Arthur Lewis brit közgazdász volt. Ő az informális gazdasági tevékenységeket olyan reliktum-jelenségként – a pre-modern, tradicionális társadalmak „maradványa”-ként – közelítette meg, amelyekről azt feltételezte, hogy azok majd a modernizáció, illetve a kapitalista gazdasági fejlődés hegemoniájával szükségszerűen maguk is fokozatosan el fognak tűnni.⁸⁶ Az antropológiában az „informális gazdaság” (informal economy) fogalmának meghonosítása azonban egy másik kutató, Keit Hart nevéhez és gazdaságantropológiai vizsgálataihoz fűződik.⁸⁷ Hart az afrikai (ghánai) Accrában végzett empirikus kutatást, ahol a – Lewis által leírt szegény, vidéki informális gazdaságból a gazdag, városi, formális gazdaság felé törekvő lakosság helyett – egy szimbiotikusan egymás mellett létező, szegmentált városi munkaerőpiacot: azaz egy korlátozott formális gazdaságot (szabályosan fizetett munkavállalókat) és egy virágzó városi informális szektort (önmagukat foglalkoztató mikro-vállalkozásokat) talált.⁸⁸ Bár a két szféra közötti interakciók és dinamikus kapcsolatok jelentőségét maga Keith Hart⁸⁹ is erőteljesen hangsúlyozta, a szerző dualista megközelítése révén az informális gazdaság fogalma később azonban mégis elsősorban a szegénység, az alacsony szintű termelékenység és a kapitalista alulfejlettség szinonimájaként került be a *mainstream* tudományos diskurzusba.⁹⁰

⁸⁴ (Chen 2007., 2012.; Boels 2016.)

⁸⁵ (Chen 2007.)

⁸⁶ (Slack – Jensen 2010.)

⁸⁷ (Hart 1973.)

⁸⁸ (Godfrey 2011: 244.)

⁸⁹ (Hart 1973: 68.)

⁹⁰ (Centeno – Portes 2006.; ILO 1972.; Sethuraman 1972.; Tokman 1978.)

A másik irányzat az ún. *strukturalista paradigma*. Ennek egyik fontos előzménye Wallerstein világrendszer-modellje volt.⁹¹ Ebben a szerző – amint az köztudott – megkülönböztette a gazdaságilag fejlett centrum- vagy magterületeket (vagyis a nagy innovációs képességű, magas termelési kapacitással és a jövedelmi szinttel rendelkező földrajzi térségeket) az elmaradottabb, periférikus régióktól (azoktól a területektől tehát, ahol a bérek, a termelékenység, a gazdasági aktivitás, a technológiai tudás fejlettsége alacsony). Ebből a perspektívából a formális és informális gazdaságok kapcsolatát – ugyanúgy, ahogyan a centrum és perifériaterületek közötti interakciókat – szerkezetileg konstituálódó függőségi viszonyok jellemzik. A strukturalista érvelés szerint az informális gazdaság a kapitalizmus/kapitalista fejlődés immanens természetéből fakad: a gazdaságilag alárendelt kis cégek és vállalkozások ugyanis informális eszközökkel próbálják csökkenteni a munkaerő és termelés költségeit, illetve ezzel reagálnak a gazdaság állami szabályozására (nevezetesen a magas adókra és szociális törvényekre), valamint a globális versenyre.⁹² A gazdag formális szektor – aszimmetrikus cserék és gazdasági tranzakciók révén – azonban elvonja, kinyeri az informálisan előállított tőkét ezekből a vállalkozásokból, ami a globális egyenlőtlenségek rendszerének intézményesítéséhez vezet. A munkaerő és a tőke közötti kizsákmányoló, egyenlőtlen gazdasági cserekapcsolatok ily módon tehát fenntartják az informális gazdasági stratégiák és hálózatok stabilitását.⁹³

Az előző két megközelítéstől eltér a *jogi paradigma*; ennek talán legismertebb képviselője egy délamerikai közgazdász, De Soto, aki 1982 – 1985 között Limában (Peruban) az utcai- és piaci kiskereskedők, valamint az illegális földfoglaló családok túlélési stratégiáit vizsgálta.⁹⁴ E kutatási tapasztalatok alapján a szerző és az irányzat követői⁹⁵ amellett foglaltak állást, hogy az informális gazdasági tevékenységek lényegét tekintve a merkantilista, túlszabályozó állam politikájára adott társadalmi válaszok: a szegényeket a hivatalos törvények (például a tulajdonjogi szabályok, a magas adók), valamint az intézményes eljárások (például a vállalkozás regisztrációjának követelményei, a bürokrácia és a hivatali korrupció) kizárják a formális gazdaságból. Ami Soto érvelése szerint szükségszerűen egy informális, törvényen kívüli rendszer (extralegal system) kialakulásához vezet. Az adott csoportok számára – ahogyan a szerző fogalmaz – az „egyetlen alternatíva az, hogy a hivatalos törvényen kívül élnek és dolgoznak, illetve a saját informálisan kötelező érvényű megállapodásaikat alkalmazzák vagyoniuk védelme és mozgósítása érdekében. Ezek a megállapodások a hivatalos

⁹¹ (Godfrey 2011: 245.)

⁹² (Chen 2007: 7.; 2012. 5.; Boels 2016: 38.; Moser 1978.; Leonard 1998.)

⁹³ (Godfrey 2011. 246.)

⁹⁴ (De Soto 1989.)

⁹⁵ Lásd például: (Nwabuzor 2005.; Johnson – Kaufmann – Zoido-Lobaton 1998.; Dyer – Mortensen 2005.)

jogrendszerből szelektíven kölcsönözött szabályok, *ad hoc* improvizációk és a származási helyükről behozott vagy helyileg kidolgozott szokások kombinációjából származnak.... E törvényen kívüli társadalmi szerződések egy élénk, de alultőkésített szektort hoztak létre, a szegények világának központját.”⁹⁶

4. Végül meg kell említeni, az ún. *voluntarista* – *más szerzők szerint: „neoliberális”*⁹⁷ – *iskolát*. Az irányzat képviselői egyetértenek a jogi megközelítés híveivel abban, hogy az informális szféra szereplői igyekeznek az állami törvények (a szabályozás és az adózás) megkerülésére, ám ennek okát nem a nehézkes regisztrációs eljárásokban, hanem sokkal inkább racionális gazdasági döntésekben látják. Állításuk szerint a mikrovállalkozók önként hagyják el a formális gazdasági szektort, ugyanis mérlegelik a költség-haszon (anyagi kiadás, bevétel, lehetséges büntetések mértéke stb.) arányokat és döntést hoznak arról, hogy az informális szférát választják (mivel az a formális munkaerőpiachoz képest alacsonyabb bekerülési költséggel jár és sokkal szabadabban hozzáférhető).⁹⁸ Az irányzat legismertebb alakja William Maloney és Gary Fields, akik szerint az informális gazdaság homogén entitás és a legkevésbé fejlett gazdasági ágazat, amelyhez a munkavállalók csatlakoznak.⁹⁹

Az informális gazdaságnak ezek a divergens megközelítésmódjai az elmúlt évtizedekben nagyon sokrétű kutatási programok és a különféle vizsgálati témák – pl. a szegénység, az alulfoglalkoztatottság, a jövedelmi egyenlőtlenségek, az adósságválság és a migráció stb. – kialakulásához vezettek.¹⁰⁰ Ennek a heterogenitásnak ugyanakkor egyik természetes következménye lett az „informális gazdaság” kategóriájának inkoherens fogalmi meghatározása is. La Porta és Schleifer például az informális gazdaságot olyan tevékenységként definiálja, „amelyet nem regisztrált vagy regisztrált vállalkozások végeznek, de rejtve vannak az adózás [kötelezettsége – B.S.] elől.”¹⁰¹ Ezzel szemben Castel és Portes szociológiai nézőpontból azt állítja, hogy az informális gazdaságot „egyetlen központi vonás jellemzi: a társadalmi intézmények azokat nem szabályozzák olyan jogi és társadalmi környezetben, mint amilyenben hasonló tevékenységeket szabályoznak.”¹⁰² Nwabuzor voluntarista nézőpontból úgy látja, hogy: „az informalitás egy válasz a megterhelő ellenőrzésekre, és egy kísérlet azok megkerülésére”,¹⁰³ Etzold és szerzőtársai szerint viszont az

⁹⁶(De Soto 2000: 21.)

⁹⁷(Williams 2016.)

⁹⁸(Chen 2007.)

⁹⁹(Fields 1990: 50.; Maloney 2004: 1159.)

¹⁰⁰(Feige 1990.)

¹⁰¹(LaPorta – Schleifer 2008.)

¹⁰²(Castells – Portes 1989: 12.)

¹⁰³(Nwabuzor 2005: 126.)

informális cselekvéseket sokkal inkább „egy habitus vagy a dolgok csinálásának rutinja”-ként¹⁰⁴ közelíthetjük meg.

Ebben az összefüggésben figyelemre méltó az informális gazdaság jelenségét leíró tudományos diskurzus fogalmi bizonytalansága, inkohérens klasszifikációs gyakorlata is. Collin C. Williams megfigyelése szerint, csak az angol nyelvű szakirodalom 45 különböző jelzőt – „atipikus” (a-typical), „készpénzes” (cash-in-hand), „rejtett (hidden), „szabálytalan” (irregular), „láthatatlan” (nonvisible) „árnyék” (shadow) „be nem jelentett” (undeclared), „földalatti” (underground), „nem szabályozott” (unregulated) gazdaság – használ az informális jelenségek azonosítására. Ezek segítségével – ahogyan arra a szerző nagyon találóan rámutat – a kutatók általában olyan entitásokat jelölnek meg szövegeikben, amelyek az informális gazdaságból szerintük hiányoznak vagy abban nem elégségesek.¹⁰⁵ Mindez nem csupán arra világít rá, hogy a jelenség tudományos leírásában milyen erőteljes a normatív – az informalitásnak a formalitáshoz viszonyított, oppozicionális értelemű – szemléletmódja, de egyszersmind azt is nagyon jól szemlélteti, hogy az „informális gazdaság” témáját tárgyaló tudományos vizsgálatok episztemológiai határai teljesen bizonytalanok.¹⁰⁶

Az általam megvalósított kutatás nem a jelenség – fent bemutatott – hagyományos dualista, strukturalista vagy jogi paradigmáit követi, amelyek az informális jelenségeket bináris, statikus és regulatív nézőpontból értelmezik. Munkám a kortárs antropológiának ahhoz az elméleti-módszertani irányzatához csatlakozik, amely a gazdasági tranzakciók *társadalmi beágyazottságát* (social embeddedness),¹⁰⁷ illetve az „emberi ágens” szerepét hangsúlyozza,¹⁰⁸ és az informális cselekvéseket a kontinuos formális-informális mechanizmusok kontextusában közelíti meg.¹⁰⁹

A gazdaság tranzakciók és tevékenységek ilyen holisztikusabb szemléletmódját képviseli Peter Ping Li modellje, aki az informális aktivitási formákat a társadalmi tőke (social capital) és a bizalom (trust) fogalmain keresztül értelmezi.

A szerző több tanulmányában¹¹⁰ egy olyan interaktív megközelítést dolgozott ki és mutatott be, amelyben az *informalitás* fogalmát a formális-informális intézmények extrém működésének dimenzióin keresztül ragadta meg. Álláspontja szerint az informalitás nem más, mint a társadalmi kötelékek (social ties) egy specifikus formája, amit az egymással horizontális kapcsolatban lévő felek implicit (szóbeli megállapodások) és endogén („bottom up”) módon

¹⁰⁴ (Etzold et al. 2009: 10.)

¹⁰⁵ (Williams 2014.)

¹⁰⁶ (Feige 1990.)

¹⁰⁷ (Granovetter 1985.)

¹⁰⁸ (Morris – Polese 2015)

¹⁰⁹ (Helmke – Levitsky 2004.; Misztal 2000.; Morris 2011.)

¹¹⁰ (Li 2007a., 2007b., 2008., 2011., 2013., 2014.; Li – Redding 2014.)

hoznak létre. Ezekben a társadalmi kapcsolatokban a gazdasági, társadalmi csereügyleteket és tranzakciókat rugalmasan hajtják végre és flexibilis szabályok szerint ellenőrzik egy perszonalizált (interszubjektív, érzelmileg telített, ego-központú) folyamat keretein belül. Ezzel szemben a formális szabályok inkább vertikális hatalmi viszonyokban, explicit (írott) és exogén („top down”) módon artikulálódnak, végrehajtásukat szigorúan kontrollálják, mivel azok elsősorban csak egy univerzális, deperszonalizált (objektív, instrumentális, csoport-orientált) eljárás részeként valósulhatnak meg.¹¹¹

2. táblázat. Formális-informális dualitás.

Dimenziók	Formális	Informális
Kodifikáció	Explicit	Implicit
Megjelenés	Exogén	Endogén
Megállapodások kikényszerítése	Fesztes	Laza
Hatalmi viszonyok	Vertikális	Horizontális
Perszonalizáció	Deperszonalizált	Személyes

A modell meghatározó eleme, hogy a formális-informális intézmények kapcsolatára egyfajta kettősség: az *egységben megjelenő ellentétek dualitása* (duality of opposites-in-unity)¹¹² a jellemző. Ennek révén a rendszeralkotó elemek nem csak, hogy kölcsönösen konstituálják egymást, de mindkét komponens – miközben kiegészíti – részlegesen korlátozza, szabályozza is a másikat. Az így kialakuló dinamikus feszültség – a szerző véleménye szerint – analogikus hasonlóságot mutat a társadalmi tőke (social capital) különböző aspektusaival (a „gyenge kötések” és „erős kötések” vagy a „kapcsolati bizalom” és „hálózati bizalom” között meglévő differenciális összefüggésekkel), amelynek szintén tipikus vonása az egymásba integrált ellentétes erőhatások egyidejű jelenléte. Li szerint ezt a dualitást a kínai filozófia „yin-yang”-*egyensúly* metaforájával szemléltethetjük a legegyszerűbben, az ugyanis „a gondolkodás sajátos kerete Kelet-Ázsiában, amely Kínából ered, de a legtöbb ázsiai országban is elfogadott (Chen, 2002, 2008; Li, 1998, 2008), s éppúgy különbözik Arisztotelész „sem/sem” formális logikájától, mint Hegel „mindkettő/vagy” dialektikus logikájától.”¹¹³

Az informalitás és a kulturálisan meghatározott normák összefüggése szempontjából fontos volt számomra Itty Abraham és William van Schendel¹¹⁴ kutatása is. A két szerző ugyanis megkülönbözteti a *formális politikai hatalom* (formal political authority) és a *nem*

¹¹¹ (Li 2007a.)

¹¹² (Li – Redding 2014: 10.)

¹¹³ (Li 2011: 7.)

¹¹⁴ (Von Schendel–Abraham 2005.)

formális társadalmi hatalom (non-formal social authority) által létrehozott politikai tereket. Ezeket – a véleményük szerint – egyszersmind divergens (az állam és a társadalom eltérő) normákkal, erkölcsi ethosszal jellemezhető rendszereinek is kell tekintenünk, amelyek a társadalmi cselekvések és az intézményközi kapcsolatok négy különböző típusát alakíthatják ki.

Az első két típushoz – amint azt a 2. táblázat is szemlélteti – az államilag törvényes és társadalmilag megengedett (A), valamint az államilag törvénytelen és társadalmilag is tiltott cselekedetek (D) tartoznak. Ennek a két, egymással szemben álló, ideáltipikus (totálisan szabályozott vagy tökéletesen kaotikus) állapotokat leíró kategóriának közös tulajdonsága, hogy a társadalom és az állam törvényei által meghatározott regulatív szabályok és értékfogalmak mindkettőben azonosak, illetve kölcsönösen fedik egymást. Így a formális és informális intézmények működése az efféle helyzetekben kiegyenlített, szimmetrikus mechanizmusokkal és interakciókkal jellemezhető. Braham és Schendel ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a két alaptípus „teljesen absztrakt és irreális karakterük miatt analitikus kategóriaként a legkevésbé érdekes állapotokat ábrázolja.”¹¹⁵ Relevánsabbnak tekintik ezért azokat az összetettebb helyzeteket, amikor a társadalmi közvélemény által támogatott gazdasági tranzakciókat a hivatalos törvények tiltják (B), vagy fordítva: a társadalom által stigmatizált, morálisan elítélt, „nem megengedett” egyéni vagy közösségi magatartásokat a jogszabályok egyébként legálisnak (C) minősítik. A formális és informális intézmények regulatív, morális rendszereinek működését ilyenkor általában a szereplők közötti érték- és érdekütközések, illetve az ezekből adódó dinamikus feszültségek és konfliktusok kísérik.

3. ábra. A versengő hatalom terei

	Törvényes (legal)	Törvénytelen (illegal)
Megengedett (licit)	(A) Ideális állam	(B) Alvilág/határvidék
Tiltott (illicit)	(C) Haveri kapitalizmus/ bukott állam	(D) Anarchia

Az informális gazdaság ebben a megközelítésben tehát nem más, mint a politikai (törvényes/törvénytelen), továbbá a társadalmi (elfogadott/tiltott) eredetű hatalom szituatív intézményes működéséből eredő inkongruencia.

Ebből a szempontból figyelemre méltó két másik kutató, Colin C. Williams és Ioana Alexandra Horodnic empirikus vizsgálata is.¹¹⁶ A két szerző ugyanis – habár explicit módon

¹¹⁵ (Von Schendel–Abraham 2005: 20.)

¹¹⁶ (Williams– Horodnic 2016.)

nem hivatkoznak rá, lényegét tekintve mégis – Schendel és Abraham 2005-ös tanulmányának egyik fontos alaptézisét igazolják a kvantitatív szociológia módszertani eszközeivel. Az Eurobarométer 2013-as brit és észak-írországi lakosok körében végzett kutatásának eredményeit dolgozzák fel. A népesség adómoráljára vonatkozó adatok másodelemzésével meggyőzően bizonyítják, hogy minél nagyobb az intézményes aszimmetria szintje az állam formális intézményei által kodifikált törvények (vagyis a „kormányzati erkölcs”), valamint az informális intézményekkel közvetített normák, értékek és hiedelmek (tehát a „társadalmi erkölcs”) között, annál nagyobb az adott állampolgárok hajlandósága az informális gazdaságban való részvételre.

A gazdasági tranzakciók és tevékenységek bináris (legális/illegális, megengedett/tiltott, informális/formális) felosztásának episztemológiai, módszertani korlátjaira hívja fel a figyelmet ugyanakkor Rosana Pinheiro-Machado brazil antropológus tanulmánya.¹¹⁷ Ebben a kutató a multi-sited etnográfia segítségével „illegális” kínai árucikkek (hamisított órák és játékok) kereskedelmi státuszváltozását és nemzetközi értékesítését vizsgálta meg különböző országokban (Kínában, Paraguay-ban és Brazíliában), illetve eltérő jogi környezetben. A szerző számos empirikus példán keresztül szemlélteti, hogy – a globális árutermelés perspektívájából szemlélve – egyes kínai termékek egyszerre több lehetséges jogi státusszal is rendelkezhetnek, bizonyos árucikkeknek pedig egyáltalán nincs *a priori* rögzített jogi meghatározása. „A „kriminális árucikkek” – mint megjegyzi – ugyanabban a gyárban készülhetnek, mint a legális áruk. A *jogi változékonyság* (legal variability) akkor veszi kezdetét, amikor ezek a termékek elhagyják a gyárat és megkezdik transznacionális kereskedelmi útjukat.”¹¹⁸ Az egyes országokban az adott árucikkek ezáltal folyamatos jogi metamorfózison mennek keresztül, s ily módon kontextustól függően – az érintett nemzetállamok jogi kultúrája, politikai rendszere, hatalmi viszonyai stb. alapján – váltakozta tesznek szert legális vagy illegális státuszokra. A szerző szerint a gazdasági tevékenységek hagyományos bináris (illegális – legális, tiltott – elfogadott, informális – formális kategóriák szerint történő) felosztása éppen ezért nem több, mint egy diskurzív fikció, ami nem veszi figyelembe, hogy az „eredeti és hamis termékek egy integrált gazdasági dinamika részét képezik, amelyeken keresztül a pénz és az árucikkek globálisan áramlanak...”¹¹⁹

Az elmondottak alapján dolgozatomban – a kortárs nemzetközi szociológiai, antropológiai szakirodalom hagyományához illeszkedve – az „informalitást” *relációs* kategóriának tekintem, amely hierarchikus hatalmi viszonyokba, inkongruens intézményes

¹¹⁷ (Pinheiro-Machado 2018.)

¹¹⁸ (Pinheiro-Machado 2018: 2.)

¹¹⁹ (Pinheiro-Machado 2018: 18.)

működésekre beágyazódva jelenik meg. Következésképp „informális gazdasági stratégiák”-nak azokat a *társadalmi bizalmon* és a *kapcsolati tőkén* alapuló, tehát a *szociális normák* (nem pedig az állam törvényei) által vezérelt célracionális cselekvéseket tekintem, amelyek az interperszonális kapcsolatokon keresztül privilegizált hozzáférést biztosítanak bizonyos gazdasági erőforrásokhoz, illetve társadalmilag szabályozzák a javak előállítását, redistribúcióját és személyek közötti cseréjét.

Az általam használt munkafogalom tehát nem az *állam*, hanem elsősorban a *társadalom kapacitását és befolyásoló képességét* (penetrációját, hierarchiateremtő gyakorlatait, gazdasági erőforrás-politikáját) állítja a vizsgálat fókuszába, amelynek alapja a csoporttagok közötti *kölcsönös szolidaritás*, a gazdasági cselekvések *szociokulturális (normatív/emocionális)* aspektusa.

Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy az informális gazdasági stratégiákra irányuló vizsgálatot – a szovjet diktatúrával foglalkozó fejezetekben – összekapcsoljam mindazzal, amit James Scott *morális gazdaságnak* (moral economy) nevezett,¹²⁰ és – a burmai, illetve vietnami parasztlázadások vizsgálata során – úgy határozott meg, mint a relatíve hatalomtól megfosztott csoportok „gazdasági igazságosságról szóló fogalmát és a kizsákmányolásról alkotott munka definícióját – amely az ő nőzőpontjukból fejezik ki, hogy a termelésükkel szemben támasztott követelések közül melyek voltak tolerálhatók és melyek nem voltak azok.”¹²¹ Scott szerint ezek a marginalizált, alárendelt társadalmi csoportok a domináns elitekkel vagy az állammal szemben a *hétköznapi ellenállási formák* (everyday form of resistance) olyan széles arzenáljával rendelkeznek, mint például a „munkalassítás, színlelés, álengedelmesség, tettett tudatlanság, dezertálás, csórogatás, csempészés, vadorzás, gyűjtogatás, rágalmozás, szabotázs, orvtámadás, illetve gyilkosság, névtelen fenyegetések és így tovább”.¹²² A szerző szerint ezeket az aktivitási formákat a „*leghatározottabban politikainak*”¹²³ és „*az osztályharc eszközeinek*”¹²⁴ kell tekintenünk, mivel azok az elesett társadalmi csoportok gazdasági, szociális, politikai céljainak érvényesítésében – láthatatlanságuk és relatíve kis léptékük ellenére – kifejezetten nagy produktivitással rendelkező eszközök, amelyek nem ritkán „többezerszeresére

¹²⁰ A „morális ökonómia” Thompson által bevezetett (1971) és Scott munkáiban kidolgozott (1976) koncepciójának fogalmi tisztázatlanságáról, továbbá annak zavaros társadalomtudományi használatáról legutóbbi James G. Carrier írt tanulmányt (Carrier 2018.). A szerző megközelítésében a morális ökonómia fogalma egyfajta általános reciprocitási elvként fogalmazható meg. Vagyis a fogalom a gazdasági cseréknek egy olyan típusát jelöli, amely az interakcióban lévő felek számára hosszú távú és kölcsönös (morális) kötelezettségeket ír elő: szoros együttműködésre és a tranzakció megismétlésére készíti az egymással szemben álló résztvevőket. Carrier szerint a gazdasági csere etikáját, morális szabályait ennek megfelelően elsősorban a gazdasági tevékenységek megvalósításának keretétől szolgáló társadalmi kapcsolatokban, illetve a *kapcsolatok történetének* kontextusában lehet/kell megragadni. (Carrier 2018: 35.)

¹²¹ (Scott 1976: 3.)

¹²² (Scott 1996: 110.)

¹²³ (Scott 1996: 109.)

¹²⁴ (Scott 1996: 110.)

sokszorosódnak... és végül teljes megrázkódtatást okozhatnak az állítólagos vezetőik politikai álmaiban.”¹²⁵

A „*hétköznapi ellenállás*” fogalmát – a rendszerváltás előtti korszak vizsgálatához – magam is használok annak érdekében, hogy az informális („népi”) és a formális („állami”) intézmények közötti érdekkonfliktusokat, aszimmetrikus találkozási helyzeteket és az azokban megjelenő – a tulajdonviszonyokról, a jövedelmek és bérek redisztribúcióról, a munkáról, az autonómiáról stb. szóló divergens – ideológiai küzdelmeket leírjam és értelmezsem.

Tekintettel arra, hogy az egyén vagy egy lokális közösség szolidaritási kapcsolatai egyidejűleg vagy szituatív módon több irányúak (*horizontálisak* és *vertikálisak* is) lehetnek,¹²⁶ a lokális társadalomnak az állam formális intézményeihez kötődő vertikális bizalmi viszonyait – Scott terminológiáját megfordítva – összefoglalóan a „*hatalommal való együttműködés*” diskurzív fordulatával írom le. (A rendszerváltás előtti korszakot tárgyaló fejezetekben a hétköznapi ellenállás és a hétköznapi együttműködés cselekvésformáit szituatív módon konstituálódó, ideáltipikus attitűdöknek tekintem, amelyeket az informális és formális intézményi kapcsolatok és gazdasági tranzakciók konkrét kontextusaiban vizsgálók.)

Fontosnak tartom megjegyezni továbbá, hogy az „informális gazdasági stratégiák” általam használt – fent bemutatott – definíciója nem zárja ki az adott kategória jelentéshorizontjából a „szervezett bűnözés” (organized crime), valamint a „gazdasági bűnözés” (criminal economy) körébe tartozó jelenségeket sem. A mainstream közgazdaságtudományi, jogi, szociológiai diskurzus ezeket a tevékenységformákat – egyrészt formalizált szervezeti felépítésük (a),¹²⁷ másrészt azok illegális piaci jellege (b),¹²⁸ nem utolsósorban pedig társadalmilag tiltott (illicit) voltak miatt (c) – az informális gazdaságtól rendszerint élesen elkülönítve kezeli.¹²⁹ A magam részéről azonban inkább azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik szerint a globális termelés és piac körülményei között nem

¹²⁵ (Scott 1985: 35.)

¹²⁶ (Putnam 2003.)

¹²⁷ Portes és Haller megközelítés szerint az informális és illegális gazdaság között jelentős különbségnek tekinthető, hogy az utóbbi – a formális intézményekhez hasonlóan – rendelkezik végrehajtó vagy jogorvoslati eszközökkel („kvázi” erőszakszervezettel) a gazdasági tranzakciók ellenőrzéséhez. (Mint írják: „Ilyen szerepet játszik például a strici a prostitúcióban, a kidobó az éjszakai rejtett életben, és a professzionális behajtó a szicíliai bűnözői családokban.” (Portes – Heller 2005: 407.) Ezzel szemben az informálisnak meghatározott praxisok a kölcsönös társadalmi bizalomnak és a csoporttagságnak (az adott szónak és ígéretnek) vannak kiszolgáltatva. (Portes – Heller 2005: 407.)

¹²⁸ Castells és Portes klaszifikációja szerint fontos különbség, hogy amíg a *formális gazdaságra*: a) a legálisan előállított végtermék és b) a legális értékesítés, piaci forgalmazás, addig az *informális gazdaságra* a) a legális előállítás és b) az illegális forgalmazás, illetve piaci csere a jellemző. A szerzőpáros szerint az *illegális gazdasági tevékenységek* ebben a tekintetben mindkét előző típustól különböznek, hiszen ott: a) a végtermék előállítása és b) az adott javak, szolgáltatások elosztása, piaci cseréje egyaránt illegális stratégiákon, illetve hálózati mechanizmusokon keresztül valósulnak meg. (Castells – Portes 1989.)

¹²⁹ Lásd például: (Polese – Kovács – Jancsics 2016: 52.; Castells – Portes 1989; Portes – Haller 2005; Schneider 2005; Webb–Bruton–Tihanyi – Ireland 2013.)

beszélhetünk totálisan szegmentált gazdaságról és piaci cseréről.¹³⁰ Ennek megfelelően pedig az illegális gazdasági tranzakciókra (így a „szervezett bűnözés”-hez vagy a „gazdasági bűnözés”-hez sorolt kortárs jelenségekre is) az informális-féllegális-formális elemek és piaci mechanizmusok keveredése, koegzisztenciája (a, b) a jellemző, ami az adott jelenségek határainak elmosódásához, jogi státuszának variabilitásához és folyamatos fluktuációjához vezet. Ezen kívül azt gondolom, hogy a gazdasági cselekvések társadalmi megítélése, illetve az azokhoz kapcsolódó erkölcsi normák, morális alapelvek egyetlen jól körül határolható lokális közösségben sem homogének, tehát nem egységesek, a csoport minden egyes tagja által rendszerint nem osztottak (c). Így besorolásuk pusztán társadalmi megítélésük (tiltott, elfogadott, támogatott voltak) alapján nem egykönnyen lehetséges, vagy csupán egy reduktív („csoportista”) szemlélet eredménye lehet.

Az elmondottak alapján a dolgozat posztoszocialista (1991 utáni) időszakot vizsgáló részében így a tiszaháti településeken megfigyelhető illegális határgyakorlatokat (az ember-, cigaretta- és drogcsempészetet) – tekintettel azok hibrid szervezeti felépítésére, informális beágyazottságukra és társadalmi elfogadottságuk relatív magas mértékére – szintén az informális gazdaság kategóriájába tartozó jelenségekként értelmezem.

Az államszocializmussal foglalkozó fejezetek fogalmi-elméleti kerete – az adott korszak hagyományos történeti megközelítésétől (modernizációs, totalitárius, revizionista) eltérően – ahhoz a jelenkortörténeti kutatási irányzathoz kapcsolódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a diktatúrában való társadalmi részvétel (social participation) és a politikai hatalmat övező mikroszituációs folyamatok (micro-situational process) kérdésköre.

A külföldi szerzők közül ilyen szemléletű kutatást végzett például Jan T. Gross, aki az általam is érintett – széles értelemben vett – mai nyugat-ukrajnai (korábban lengyelországi) terület, 1939–1941 közötti szovjet megszállásának társadalmi hatásait vizsgálta.¹³¹ A szerző szerint a szovjet csapatok által elfoglalt területeken a vidéki lakosság korábban elnyomott rétegei tömegesen áramlottak be az újonnan létrehozott rendvédelmi szervekbe és végrehajtó bizottságokba, ahol nagyon gyakran a forradalom jelszavával álcázták egyéni, partikuláris céljaikat. A feljelentés és besúgás intézményeit hívták segítségül ahhoz, hogy bosszút álljanak korábbi ellenségeiken, és megtorolják egyéni sérelmeiket. Ennek érdekében felhasználták a megszálló hatalom hivatali apparátusát, amely révén nem ritkán monopolizálták az erőszakot, a szerző kifejezését használva mintegy „privatizálták” a diktatórikus államot¹³². Egy másik kutató, Sheila Fitzpatrick – ugyancsak a hatalommal való együttműködés társadalmi funkcióit

¹³⁰ (Machado 2018.; Ponsaers – Shapland – Williams 2008.; Hartnett – Dawdy 2013.)

¹³¹ (Gross 1984.)

¹³² (Gross 1984: 114–122.)

hangsúlyozva – arra a következtetésre jutott, hogy az államszocializmusban a feljelentés, a besúgás elsősorban a „gyengék fegyvere” (weapons of the weak) volt, amely egyfelől lehetőséget teremtett a lokális gazdasági, társadalmi, politikai tőke újraelosztásához, másfelől azonban az érintettek számára eszközöket biztosított ahhoz, hogy az elnyomás éveiben „domesztikálják” a totalitárius államot.¹³³

A 20. századi szovjet politikai diktatúra mindennapjainak története (history of everyday life) az 1980-as évektől közismert és gyakran kutatott téma, amelyet a nemzetközi társadalomtörténeti szakirodalom kitüntetett figyelemmel kezel.¹³⁴ Az utóbbi évtizedekben – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – a magyarországi történeti kutatásban is egyre nagyobb figyelem irányul az 1945 utáni államszocialista rendszer mikroszintű hatásainak vizsgálatára. Ezen belül különösen az állam mint külső hatalom és a lokális közösségek, társadalmi csoportok között kialakult találkozási helyzetek, interakciók és érdekkonfliktusok problémájának elemzésére.¹³⁵ Ezek a kutatások rendszerint a „megélt”, szubjektív történeti tapasztalatokat állítják előtérbe, és gyakran visszatérő kérdésük, hogy a történelem hétköznapi szereplői (a „kisemberek”, az „átlagpolgárok”) hogyan viszonyultak a diktatórikus állam céljaihoz, azaz miként vettek részt, vagy, épp ellenkezőleg, miként lehetetlenítették el az 1945 utáni politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítését és annak gyakorlati működését?

A totalitárius és autoriter politikai rendszerekkel foglalkozó kortárs történeti kutatásokban ennek megfelelően különösen gazdag hagyománya van a társadalmi attitűdök – ezen belül különösen a hétköznapi ellenállás (lopás, munkalassítás, szabotázs, fekete-munka), valamint a konspiratív állampolgári cselekvések (kémkedés, megfigyelés, besúgás, feljelentés, aktív részvétel, gazdasági túlteljesítés, kollaboráció)¹³⁶ – tudományos vizsgálatának.

A magyar kutatók közül Horváth Sándor részben e kutatások módszertani, episztemológiai problémáira reflektálva arra hívja fel a figyelmet, hogy az ellenállás/együttműködés fogalmával operáló jelenkortörténeti vizsgálatok – amelyek a társadalmat két, egymással szemben álló szerepelőre („cinkosok”-ra és „áldozatok”-ra) osztják

¹³³ (Fitzpatrick 1996.)

¹³⁴ (Lüdtke 2016.; Hessler 2004.; Davies–Harris 2005.; Fitzpatrick 1999.; Boym 1994.)

¹³⁵ A téma magyarországi feldolgozása kapcsán lásd például: (Horváth 2004., 2009; Horváth 2008.; Ispán 2014.; Majtényi 2005.; Ö. Kovács 2012.; Tóth 2010.; Valuch 2006., 2013.)

¹³⁶ A szovjet politikai diktatúra intézményesítését elősegítő hétköznapi praxisok (kémkedés, megfigyelés, feljelentés, besúgás) az 1990-es évek második felétől a nemzetközi társadalom- és politikatörténeti kutatások egyik leginkább kutatott témája volt (lásd például: Fitzpatrick 1996.; Fitzpatrick – Gellately 1997.; Frommer 2005.; Gross 1984.). Az elmúlt években Magyarországon is számos mérvadó kutatás foglalkozott például az állambiztonsági iratok történettudományi feldolgozásának módszertani kérdéseivel, a hivatalos titkosszolgálati szervek és a különféle hálózati aktorok (tartótisztek, ügynökök, „beszervezett” személyek) tevékenységével, valamint az állambiztonsági múlt emlékezetének problematikájával. (A teljesség igénye nélkül például: Farkas 2006; Gyarmati–Palasik Mária 2012; Horváth 2014; Rainer 2008, 2011.).

– az államszocializmus totalitárius értelmezési paradigmáját maradéktalanul mindmáig nem tudták meghaladni.¹³⁷

Az államhatalom és a lokális társadalmak közötti kapcsolatok komplexitásából, rétegzettségéből és szituativitásából adódó problémák feloldása érdekében a hazai kutatás az elmúlt években számos alternatív terminust vezetett be a társadalomtörténeti kutatások diskurzusába. Ö. Kovács József például az „*alkalmazkodó ellenállás*” kategóriáját használta azoknak a válaszreakcióknak a jellemzésére, amelyek segítségével 1945 után a magyarországi falusi népesség megpróbált védekezni a szovjet államhatalom külső beavatkozásaival – az erőszakos kollektivizálással, az iparosítással, a falu „paraszttalanításával” – szemben.¹³⁸ Oláh Sándor a székelyföldi magyar települések kapcsán az államhoz való viszonynak három korabeli ideáltípusát – az azonosulást, a passzív rezisztenciát, valamint a hatalommal szembeni ellenállás technikáit – különböztette meg, és tartotta meghatározónak.¹³⁹ Nagy Netta a Duna–Tisza-közi homokhátsági településeken az 1948–1956 között hozott pártállami intézkedésekkel (beszolgáltatási kötelezettség, jövedelem-elvonás, a tulajdonjog megsértése és egyéb állami korlátozások) szemben a kitérés, a hatalmi kényszer elszenvadását, valamint a látszólagos belenyugvás stratégiáit találta a falusi közösségek legkarakteresebb védekező magatartásnak.¹⁴⁰ Majtényi György a „reziliencia” (rugalmas ellenállás) fogalmát használta a Kádár-rendszerben azoknak a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportoknak (szegényeknek, cigányoknak) a jellemzésére, akiknek tagjai – alávetett strukturális pozíciójuknál fogva – bizonyos mértékig láthatatlanok maradtak a korabeli hatalom számára, és ezáltal a diktatúra keretei között is megőrizték különállásukat, illetve integritásuk és cselekvési autonómiájuk egy jelentős részét.¹⁴¹

A diktatórikus állam és a városi, vidéki lakosság kapcsolatminőségét elemző szakirodalomból – a további példák idézése nélkül is – láthatóan a diktatúrában élők magatartásformáinak egymásnak ellentmondó, sok esetben antagonisztikus folyamatokból és

¹³⁷ (Horváth 2006: 19.) Ennek ellenére – megközelítésem szerint – a „hétköznapi ellenállás” kifejezés (a jogos kritikai észrevételek ellenére) jól használható leíró kategória, bizonyos fogalmi megszorítások betartása mellett. Ilyen például annak belátása, hogy a szovjet politikai diktatúrában az állampolgárok hétköznapi cselekedetei nem apriori voltak politikai tettek: azok elsődleges célja nem a pártállami rendszer elleni lázadás, vagy annak közvetlen lerombolása, megdöntése volt. E hétköznapi aktivitási formák többsége – lényegében emellett érvel Scott is – csupán azáltal töltődött fel politikai tartalommal, hogy az állam olyan új (tulajdoni, gazdasági, társadalmi, politikai) viszonyokat teremtett, amelyek keretei között az alávetett csoportok túlélési technikái „ellenállásnak” voltak minősíthetők; a hivatalos ideológiát sértő cselekvőket az állam egész egyszerűen „ellenálló”-ként azonosította és sok esetben rendszerint ekként is bánt velük.

¹³⁸ (Ö. Kovács 2012: 134.) A „paraszttalanítás” történeti fogalmához, illetve társadalom- és politikatörténeti hátteréhez lásd (Kovács 2003a: 28–41.; Gyáni 2003: 71–76.; Harcsa 2003: 77–85.; Laki 2003: 87–92.; Kovács 2003b: 105–108.)

¹³⁹ (Oláh 1996.)

¹⁴⁰ (Nagy 2013.)

¹⁴¹ (Majtényi 2015.)

stratégiai viselkedésekből álló képe rajzolódik ki. Ha ezt a társadalomképet elfogadjuk, több elemzésre váró kérdés merül fel. Milyen rendszerszintű összefüggések, funkcionális-szerkezeti kapcsolatok húzódtak például a szóban forgó heterogén állampolgári magatartásformák között? A falusi közösségek tagjai milyen kulturális praxisokkal, hétköznapi technikákkal mérsékeltek a helyi életvilágon belüli eltérő magatartás- és szemléletbeli különbségekből eredő társadalmi feszültségeket? A hatalommal való együttműködés (besúgás, feljelentés, gazdasági vagy egyéb érdekből elkövetett konspiráció stb.) vagy a vele való szembenállás különféle formáinak (lopás, munkalassítás, feketemunka, szabotázs stb.) egyidejű intézményesülése ellenére milyen kohéziós erők, hálózatok teremtettek integratív kapcsolatot a lokális társadalmak tagjai között? Vagy – a problémát általánosabb szintről szemlélve – miként volt fenntartható ilyen antagonisztikus társadalmi feltételek között az államhatalom? Összefoglalóan: a szovjet hadsereg által megszállt területeken milyen faktorok tették egyáltalán lehetővé, hogy az új hatalmi rendszerhez való pozitív, semleges vagy akár negatív viszony egyidejű jelenléte ellenére nem robbantak szét, nem destabilizálódtak vagy pusztultak el végleg az adott lokális vidéki társadalmak és közösségek?

A dolgozat első – szocialista korszakkal foglalkozó – részében amellet próbálok érvelni, hogy a diktatúrában élő hétköznapi állampolgárok különféle ideáltipikus (az ellenállástól a konspiratív cselekvésekig terjedő) attitűdjei, valamint az ezekre reflektáló sokrétű hatalmi gyakorlatok (jutalmazás, megadás, megvonás, büntetés stb.) között nagyon fontos relacionális kapcsolatok és összefüggések vannak. Ezek az ellentétes modalitású társadalmi cselekvések és hatalmi technikák ugyanis – megközelítésem szerint – szervesen összetartozó és egymást kölcsönösen kiegészítő eljárásokat alkotnak, amelyek jelentősége és lokális szerepe csak az adott aktorok és eljárások differenciális kapcsolatának vizsgálatával, illetve azok integratív szemléletű elemzésével tárható fel.

1.5. A dolgozat szerkezete

Az állam és a lokális társadalom közötti viszonyt – amint azt korábban már említettem – a szocialista és posztiszocialista korszakban vizsgálom. Ennek érdekében a dolgozatot két nagyobb tematikus-strukturális egységre – ezen belül öt alfejezetre – osztottam.

A dolgozat bevezető fejezetei (a felhasznált forrásokat, a vizsgálat módszerét, szakirodalmi háttérét ismertető részek) után az első nagyobb szerkezeti egységben az informális stratégiákat történeti kontextusban tárgyalom. A legelső vázlatpont a szovjet államhatalom kiépítésének és a vidéki társadalmak átszervezésének első évtizedeivel foglalkozik. Azt a kérdést tárgyalja, hogy az 1945 után első évtizedekben az új (szovjet) politikai hatalom a vidéki társadalomnak pontosan milyen elemeit mobilizálta, kik voltak a politikai, gazdasági, társadalmi változások „nyertesei” falun, és azok miként vettek részt az új politikai, társadalmi, gazdasági rendszer megszilárdításában? Ezt követően az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra lokális és regionális hatásaival foglalkozom két szempontból. Egyrészt röviden azt vizsgálom meg, hogy az 1960-as években az állam külső beavatkozásaira a hétköznapi társadalmi szereplők miképpen reagáltak – itt a szovjet politikai diktatúrát övező hétköznapi ellenállás (lopás, munkalassítás, szabotázs, fekete-munka stb.), valamint a hatalom intézményesülését elősegítő társadalmi részvétel különböző megnyilvánulási formáit (besúgás, feljelentés, aktív együttműködés stb.) mutatom be részletesen. Majd – az előbbivel szoros összefüggésben – azokat a kollektív gazdaságokban alkalmazott fegyelmezési technikákat és büntetőmechanizmusokat elemzem, amelyek révén az 1945 után első két évtizedében az új (szovjet) szociális, gazdasági, politikai rend konszolidációja Kárpátalja vidéki településein megvalósult.

A dolgozat második része a posztiszocialista korszakkal foglalkozik. Itt a helyi, falusi társadalom hétköznapijait vizsgálom, különös tekintettel a posztiszocialista elit- és tulajdonváltás (privatizáció, elszegényedés és tőkeakkumuláció) folyamataira, valamint az ukrán-magyar határvidéken megfigyelhető mai informális gazdasági stratégiákra (üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet, feketekereskedelem, nyugdíj- és egészségturizmus, tanulmányi és munkavállalási célú migráció, használt cikk- és ruhakereskedés stb.).

A két nagyobb strukturális egység végén található egy-egy olyan specifikus fejezet (a 3. és 5. fejezetet), amelyek az informális gazdaság témájához látszólag csak lazán kapcsolódnak. Ezekben – egy konkrét intézmény, a tiszaháti tájmúzeum és különféle rituális emlékművesítési gyakorlatok empirikus példáin keresztül – azt próbálom bemutatni, hogy az államszocialista és a posztiszocialista korszakban milyen intézményes identitáspolitikai projektek bontakoztak ki a vizsgált településeken és ezek miként hatottak a vidéki lakosság gondolkodásmódjára,

szubjektív múltképeire és életvezetési gyakorlataira. Az informális gazdasági tranzakciók – megközelítésem szerint – elválaszthatatlanok ezektől a lokális mentalitástörténeti változásoktól; az említett lokális intézmények és az azokban megjelenő reprezentációs gyakorlatok vizsgálatát tehát azért tartottam fontosnak, mivel az állam és állampolgárok közötti hétköznapi diskurzív egyeztetések, divergens értékfogalmak e mediális terekben koncentrált formában érhetők tetten, ezáltal pedig viszonylag könnyen leírhatók.

Végül a dolgozatot az empirikus anyagokból és a kutatás tapasztalataiból (az informális gazdaság történeti-komparatív vizsgálatából) kirajzolódó tanulságok összefoglalása zárja.

2. ADAPTÁCIÓS MECHANIZMUSOK ÉS TRANSZFORMÁCIÓS GYAKORLATOK: INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

2.1. A szovjet politikai diktatúra intézményesítése a tiszaháti magyar falvakban

A második világháború után, a megszállt kelet-európai országok szovjetizálásában¹⁴² – amint az köztudott – nagyon fontos szerepet játszott a politikai elit cseréjének folyamata, ami a kommunista diktatúra kiépítésének egyik legszigorúbban tervezett, ellenőrzött és centralizált területe volt.¹⁴³ Kárpátalján 1944/45-től ez az elitrekutációs folyamat három stratégiát követett: a „helyi lakosságból, az UK(b)P KB által a területekre küldöttek közül és a Vörös Hadseregből leszereltek”¹⁴⁴ köréből válogatták ki az új nomenklatura tagjait.

Az egyik ukrán kutató, Makara szerint a vidék demográfiai, etnikai képe – részben ezeknek a külső, állami beavatkozásoknak a hatására – az átmenet kezdeti éveiben jelentős változásoknak indult. 1946 elején Kárpátalja lakossága még csupán 761 146 fő volt, amely a régióba irányított, főként orosz és ukrán nemzetiségű katonák és civilek miatt három hónap leforgása alatt mintegy 13 970 fővel nőtt.¹⁴⁵ A Vörös Hadsereg tagjai közül 1947 elejéig a nagyobb városközpontokba – Ungvárra és Munkácsra – 5 generálist, 6 ezredes, 6844 alacsonyabb rangú tisztet telepítettek le. A kutató szerint ennek a privilegizált elitnek a tagjai töltötték be később a legfontosabb hivatali, döntéshozói pozíciókat, és kapták meg azokat a lakásokat, villákat, nyaralókat, amelyekből a korábbi tulajdonosokat kitelepítették.¹⁴⁶

1946-ban az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottsága 2 városi és 13 körzeti bizottságból állt. Ezekhez a szervezeti egységekhez, amint azt az 2. ábra is szemlélteti, 434 alapfokú

¹⁴² A „szovjetizáció” kifejezést nem analitikus, hanem leíró kategóriaként használom azoknak a komplex – gazdasági, társadalmi, politikai – változásoknak az ábrázolásához, amelyek a második világháború után a kelet-európai országokban (Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Lengyelország stb.) bontakoztak ki. Ezekben az országokban azonban – megközelítésem szerint – a szovjet politikai diktatúra kiépítésében és az azt kísérő politikai, gazdasági, társadalmi transzformációs folyamatokban nem csupán a birodalomközpont erőszakos intézkedései, hanem az 1920-as években kialakult kelet-európai demokratikus nemzetállamok politikai rendszereinek autoriter vonásai (az elnyomó nemzetiségpolitika, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási diszkrimináció stb.) is meghatározó szerepet játszottak. Az adott kérdésben Julien Papp francia történésszel értek egyet, aki szerint a megszállt kelet-európai területekre a szovjet rendszer valamennyi elemét nem kellett „importálni”, mivel „a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kelléket a restaurált államrendben és az ország hagyományaiban: a társadalmi rend büntető védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközét, a rendőrség terrorista módszerét, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a »népítéletek« hagyományát stb. Mindez inkább reaktíválás, mint szovjetizálás volt, ráakódva a megváltozott gazdasági-társadalmi rendre: egyfajta endogén folyamatosság, amely már 1945 nyarától kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígéretét” (Papp 2015: 106.).

¹⁴³ (Körösenyi–Tóth–Török 2003: 207.)

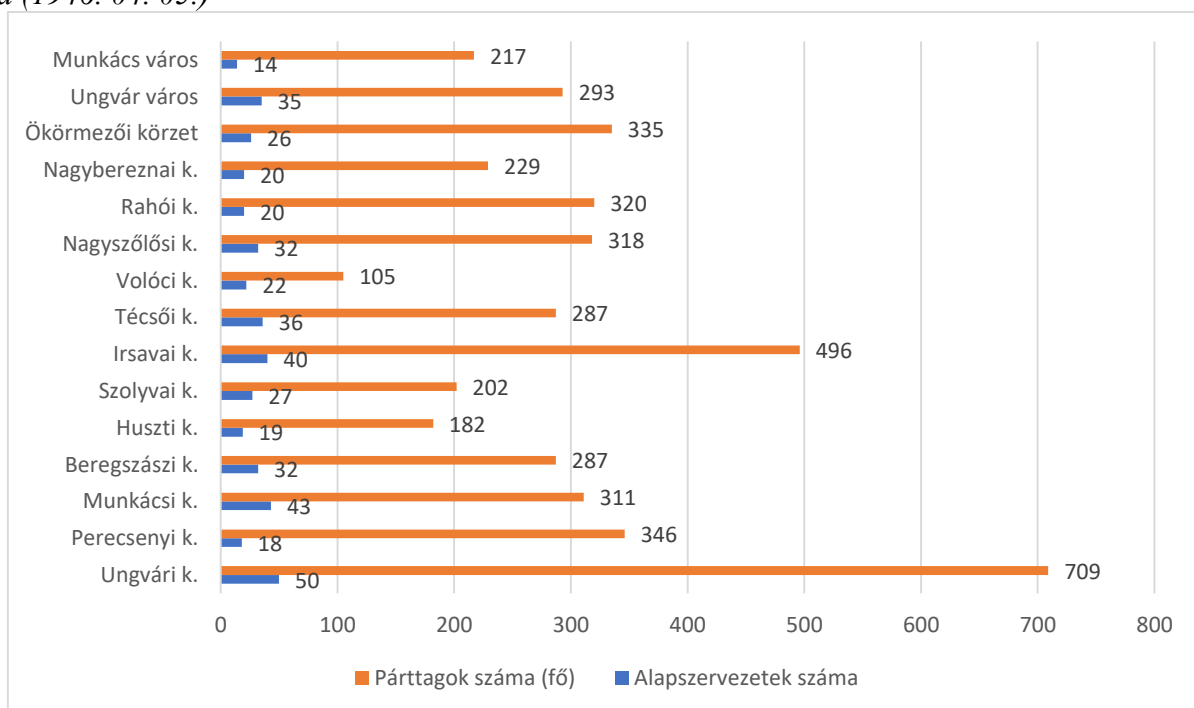
¹⁴⁴ Az eredeti forrásban az idézett szövegrész a cenzor vagy a szerző (?) által át van húzva. KTÁL (=Kárpátaljai Területi Állami Levéltár), fond 1, opisz 1, iratcsomó 75: 4.

¹⁴⁵ (Makara 2003: 67.)

¹⁴⁶ (Makara 2003: 67.)

pártszervezet (338 falusi és 96 városi) tartozott, amelyeknek mintegy 4637 tagja volt. A párttagok valamivel több, mint fele (50,3%) az ipari munkássághoz, további egyharmada (34,7%) pedig az agrártermelői („paraszti” származású) rétegekhez tartozott. A magasabb jövedelemű tercier szektorban a kommunistáknak csupán kisebb része (hivatalnokok 13,5%, kereskedők 1,4%) dolgozott. Az új államhatalom kiépítésének területi egyenlőtlenségei kapcsán figyelemre méltó, hogy a kommunista párt intézményi-szervezeti fejletlensége leginkább azokban a hegyvidéki (nagybereznai, volóci, huszti, szolyvai, técsői) régiókban volt jellemző, ahol a ruszin és ukrán etno-regionális mozgalmak és autonómiatörekvések kiterjedt előzményekkel és jelentősebb történeti hagyományokkal rendelkeztek.¹⁴⁷

2. ábra. Az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottságának alapszervezetei és tagjainak száma (1946. 04. 05.)

Forrás: saját szerkesztés, KTÁL, fond 1, opisz: 1, ügyirat 121: 1.

A nomenklatúrához tartozó új elit oktatási, végzettségi szintjét mutató adatok szerint Kárpátalján az UK(b)P tagjainak és tagjelöltjeinek csupán 6,8%-a rendelkezett befejezett felsőfokú végzettséggel, a tagság fele (50,1%-a) elemi iskolai vagy annál alacsonyabb képesítést szerzett. Jóllehet alig egy évtized alatt, 1956-ra a teljesen kvalifikálatlanok és írástudatlanok arányát jelentősen, mintegy 13,1%-kal sikerült csökkenteni, a kommunista párt tagjai között a felsőfokú iskolai diplomával rendelkezők száma egy évtizeddel később még mindig nem érte el a 10%-ot. Az új elitnek ráadásul csupán töredéke volt birtokában olyan

¹⁴⁷ A kárpátaljai ruszinok autonómia-koncepcióiról lásd: (Fedinec 2009.)

gyakorlati-technikai ismereteknek és tapasztalatoknak, amelyek elősegíthették volna a szovjet politikai, gazdasági, társadalmi rendszer hétköznapi szervezeti feladatainak ellátását és működtetését. Sokatmondó adat, hogy az ötvenes évek végéig a felsőfokú képzéssel rendelkező kommunisták mintegy kétharmada (1947-ben 62,3%-a, 1957-ben pedig 61,3%) az oktatásban, az egészségügyben vagy más humán területen dolgozott.

Mindez azt is jelenti, hogy a szakértelmiségi réteg (a mérnökök, a főkönyvelők, a gazdasági szakemberek, tanácsadók és bizottsági tagok, az üzemvezetők, a magas beosztású tisztségviselők) egy része – az átmenet kezdeti éveiben legalábbis – bizonyíthatóan nem kommunista volt, hanem a hivatalos diskurzus szerint az előző rendszer „burzsoáziájá”-hoz vagy más egyéb stigmatizált társadalmi csoportokhoz (a „fasiszták”-hoz, az előző rendszer „kollaboránsai”-hoz, a „kulákok”-hoz, a „fehérgárdisták”-hoz stb.) tartozott.¹⁴⁸ Szemléletes példát szolgáltat erre az egyik kárpátaljai település, Perecseny esete is, ahol a levéltári források szerint a városban található vegyi üzem szinte teljes vezérkara 1947-ben még a korábbi gazdasági-társadalmi elit tagja volt:

„1. Ajzner Kurt Hernikovics – az üzem igazgatója, főmérnök, német, kapcsolatai volt Németország ismert fasiszta cselekvőivel. 1945-ben Ajzner belépett a NYUKP-ba (a Nyugat-ukrán Kommunista Pártba – B.S.), innen kiűzték, mint osztályellenséget.

2. Martinek Vjacseszláv Joszipovics – igazgatóhelyettes, dolgozott a magyar földügyi szervezetekben, sokoldalúan támogatta a magyar földesurakat, kulákokat. Földesúr fia.

3. Andrejev Pavlo Makarjevics, a kisegítő gazdasági üzem igazgatója, fehéremigráns, a gyenikin hadsereg alezredese.

4. Máté Lajos József, az üzem vegyi cégének igazgatója. A magyar megszállás ideje alatt kiadta a kommunistákat, a szovjet hatalommal együtt érzőket partizánoknak nevezte. Nyilvánosság előtt, ünnepi körülmények között a magyarok kitüntették „a munka keresztje” kitüntetéssel.

5. Valkó Iván Vásziljevics – a tűzoltó csapat parancsnoka. A háború egész ideje alatt a keleti fronton volt és aktívan harcolt a Vörös Hadsereg ellen.

6. Pekár Vaszil Jurijevics – az anyagi raktár vezetője, aktív szicses, a dolgozók között szovjet ellenes propagandát folytat.

7. Hof Iván Andrijovics – a műszakváltás főnöke, a magyar megszállás ideje alatt aktívan folytatott szovjetellenes propagandát.

8. Fischer Ludvik Joszipovics – a műszakváltás főnöke, német. A német-magyar megszállás ideje alatt szoros kapcsolatokat tartott az „SS” német tisztjeivel és a „Gestapo”-val.

¹⁴⁸ (Fitzpatrick 1979: 378.)

9. Kul Iván – a műszakváltás főnöke, német, kapcsolatot tartott a megszállókkal.

10. Korolj Mihájlo – műszakváltás főnöke, szolgált a magyar hadseregben a keleti fronton, részt vett a büntető expedíciókban a partizánok ellen”.¹⁴⁹

Az üzem vezető beosztású dolgozóinak minőségi összetételét leíró szovjet hatósági jelentés szerint ezek a fent említett „»káderek« figyelmen kívül hagyják és nem hajtják végre az UK(b)P és a körzeti végrehajtó bizottságok határozatait, önállónak érzik magukat. Azokat a dolgozókat, akik teljesítik és túlteljesítik a termelési normákat, nem népszerűsítik”.¹⁵⁰ Ezenkívül „... nem azon iparkodnak, hogy szovjet rendet vezessenek be az üzemekben és a mai napig gazdáknak érzik magukat”.¹⁵¹

A korábbi gazdasági-társadalmi elit tagjait mint „szovjetellenes” elemeket – az ÖK(b) P és az UK(b)P 1945. december 15-i egyesülését követő évtizedben – a pártkönyvcseré, az 1946-tól kezdődő tagrevízió¹⁵² és más különféle hatósági ellenőrzések alkalmával szűrték ki.¹⁵³ Az 1950-as évek második feléig így számos vezető beosztású tisztviselőt zártak ki a kommunista párt soraiból. Az átfogó elitcsere végeredményeként – nem kis részben az új nomenklatura tagjainak szakmai felkészületlensége, iskolázatlansága miatt – a különböző szintű pártszervek és közigazgatási intézmények működésének, hivatali adminisztrációjának erőteljesen csökkent a színvonala, illetve ezek szervezetszociológiai szempontból nagyon jelentős működési problémákkal küszködtek.

A következő évtizedekben azonban, az intézményesített elitváltástól függetlenül, a szovjet életmód kialakításával megbízott kommunisták száma alig egy évtized alatt megduplázódott: 1956-ban a párt tagságának döntő többségét (87,7%-át) kitevő ukrán nemzetiségűek száma 110%-kal, az oroszoké pedig 70%-kal nőtt, miközben – a kisebb etnikai-vallási közösségek közül – erőteljesen növekedett a magyar és zsidó kommunisták csoportja is (lásd: 4. táblázat). Az 1947. évi adatokhoz viszonyítva a magyar párttagok száma 1956-ra 99,6%-kal, a zsidóké 153%-kal nőtt.

Ezek a vázlatosan bemutatott elitrekrutációs és társadalomszelekciós folyamatok jelölték ki a kereteit azoknak a központi irányított mikroszintű társadalom- és hatalomszerkezeti változásoknak is, amelyek Kárpátalja vidéki településein a szovjet politikai diktatúra első évtizedeiben kibontakoztak.

¹⁴⁹ (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121: 7.)

¹⁵⁰ (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121: 8.)

¹⁵¹ (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121: 9. – kiemelés az eredeti szövegben – B. S).

¹⁵² (Miscsányin 2018: 221–222.)

¹⁵³ Ukrajnában a Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága 1947. április 5-én fogadta el „az Ukrán SZSZK nyugati megyéiben működő ukrán-német nacionalista bandák maradványai felszámolásáról” szóló határozatot. A határozat nyomán fellendülő, államilag kontrollált erőszakos elitváltás és tulajdon-transzformáció korszaka az ötvenes évek közepéig lényegében lezárult (Papakin 2014: 186.).

4. táblázat. Az UK(b)P etnikai összetételének változása Kárpátalján 1947 és 1956. január 1. között.

Nemzetiség	Év		Növ+/-Csökk	
	1947	1956	fő	%
Orosz	1579	2685	+1106	+70
Ukrán	3551	7477	+3926	+110
Magyar	296	591	+295	+99,6
Zsidó	165	418	+253	+153
Belorusz	77	113	+36	+46,7
Szlovák	43	86	+43	+100
Örmény	15	19	+4	+26
Tatár	13	21	+8	+61,5
Lengyel	12	25	+13	+108
Román	8	42	+34	+425
Cigány	1	1	0	0
Egyéb	56	97	+41	+73
Összesen:	5816	11575	+5759	+99

A vizsgált tiszaháti magyar falvakban az 1945 utáni új társadalmi-politikai elit eredetét, a kommunista ideológia elterjedését és intézményesülését a helyi faluközösség tagjai a szovjet megszállást megelőző évtizedekre vezetik vissza. A közvélemény szerint a párt legelső helyi aktivistái – a lokális társadalom szófordulataival élve a „régí”, az „öreg”, a „vérbeli”, a „nagy”, a „valódi”, a „meggyőződéses” kommunisták – az első világháborúban orosz fogságba került, majd onnan hazatért hadifoglyok és munkára kötelezett katonák voltak. Ezek a személyek – a kollektív emlékezet alapján – az 1920-as évek elejétől részt vettek a vidéken szerveződő politikai mozgalmakban: többségük csatlakozott a Szovjet-Oroszországgal szorosan együttműködő Csehszlovák Kommunista Párthoz (CSKP),¹⁵⁴ a párt betiltásának kezdetétől (1938.10.25.) pedig a környező falvakban illegális agitációs és propagandatevékenységet folytattak.

A két világháború között a CSKP Kárpátalján a legbefolyásosabb politikai tömörülések közé tartozott. A párt széles körű társadalmi támogatottságát bizonyítja, hogy a régióban négy parlamenti választás közül hármat (1924, 1925, 1935) sikeresen megnyert: 1924-ben 100 242 szavazatot (az összes szavazat 39,4%-át), 1925-ben 76 764 (31,2 %), 1929-ben 40 582 (15,2%),

¹⁵⁴Fedinec Csilla kutatásai szerint a „Kommunista Párt magyar kommunisták közvetítésével, a moszkvai Komintern pénzén 1920-ban alakult meg Ungváron Podkarpatszka Rusz Nemzetközi (Internacionalista) Szocialista Pártja néven, mely a következő évben beleolvadt a Csehszlovák Kommunista Pártba (CSKP), s annak helyi szervezeteként működött tovább. A Kommunista Internacionálé elveit követte, ellene volt az autonómiának, szociális követelésekkel lépett fel, ifjúsági szervezetek és „vörös szakszervezetek” tartoztak hozzá, az 1930-as évek elején éhséglázadásokat szervezett, a Komintern VII. kongresszusa (1935) után antifasiszta lózungokat hirdetett. Az 1938-as válság idején a köztársaság védelmében lépett fel, a Szovjetunió felé orientálódott” (Fedinec 2010: 81.).

1935-ben pedig 78 334 (24,4%-os) szavazatot szerzett.¹⁵⁵ A rendszeres politikai kampányoknak és propagandának köszönhetően 1938-ban Kárpátalja ukrán és magyar etnikai többséggel rendelkező településeinek a CSKP-nak összesen 261 alapszervezete és négyezer aktív tagja volt, a párt betiltása és a kommunistaellenes propaganda éveiben (1939–41-ben) viszont már csak 61 embert tartottak nyilván.¹⁵⁶

A kollektív emlékezet szerint az 1930-as évek végén a tiszaháti magyar falvakban az illegális szovjet agitációval és propagandával szimpatizáló lakosság – az országos tendenciáknak megfelelően – elsősorban a szegényebb társadalmi rétegek tagjai közül került ki. Az öt településen az 1938. évi népszámlálás adatai szerint a földnélküli parasztság (részesek, cselédek, napszámosok és mezőgazdasági munkások) aránya az agrárszektorban foglalkoztatottak (összesen 991 fő) mintegy 44,2%-át (439 fő), a kis- és törpebirtokosok (0–5 kat. hold) pedig 17,1%-át (333 fő) tették ki. A két csoport együttesen – a mezőgazdaságból élő népességben belül – a lakosság 78,5%-át (772 fő) alkotta.¹⁵⁷ A tiszaháti falvak lakosságának jelentős része ezek alapján meglehetősen deprimált helyzetben, rossz anyagi és szociális körülmények között élt.

A tiszapéterfalvi református lelkész 1941-es, korabeli jelentése szintén a helyi társadalom nagy részének rossz anyagi és szociális helyzetéről tanúskodik. Eszerint: „Az egyház tagjai, eltekintve 4–5 tehetősebb családtól, 2–3 kat. hold földön gazdálkodnak, amely még a megélhetést sem tudja biztosítani. Ennek következménye aztán, hogy évről-évre hatalmas egyházi adó hátralékok maradtak kint. Az épületek közül az iskola teljesen rossz, tanításra alkalmatlan. A tiszti főorvos, mint egészségtelent és alkalmatlant bezárta. Iskolánk így jelenleg szünetel. Tanítónk állásáról leköszönt és az államhoz távozott. [...] Amilyen szomorú a helyzet az anyagiak terén, olyan szomorú a lelki élet terén is. A templomot a hívek nem látogatják kellő buzgósággal. A belmisszió terén is minden alszik az érdeklődés teljes hiánya miatt, de talán más oka is van: a ruhátlanság és a szegénység. A múlt évben még lassan dőcögő bibliakört és vasárnapi iskolát is be kellett szüntetni a télen, mert nem jött senki, hívogató szavamra azt a választ kaptam, hogy nincs melegruha és nincs cipő”.¹⁵⁸

A tiszaháti falvakban a szegényparaszti rétegek közül többen csatlakoztak a „demokratikus földreformot”,¹⁵⁹ illetve a feudális eredetű gazdasági egyenlőtlenségek felszámolását, és az ehhez kapcsolódó radikális változásokat (a korábbi tulajdon és földbirtok-

¹⁵⁵ (Tokár 2006: 327–330.)

¹⁵⁶ (Boldizsár 1993: 123.)

¹⁵⁷ (Szöllősy–Jánki–Thirring 1939: 161.)

¹⁵⁸ (TtREL, 1941. I. 8. C: 6–7)

¹⁵⁹ Az egyik kutató, Ö. Kovács József véleménye szerint az 1945 utáni földreform „demokratikus” jellege tudatosan felépített politikai konstrukció volt, amelyet a szovjet propaganda alakított ki a megszállt területeken a második világháború után (Ö. Kovács, 2017).

transzformáció politikai programját) hirdető kommunista párthoz. Erre utal a tiszántúli református egyházkerületi megbízott egyik lapszéli jegyzete is, amelyet – a faluban szerzett személyes tapasztalatait összegezve – a fent idézett lelkészi beszámolóhoz fűzött: „Bizalmas: A lelkipásztor kitűnő anyag, feleségével együtt a jó és hű lelkipásztori család jegyeit hordozza magában. Jó képességű, jó szónok, törekvő. *Minden igyekezete meddő azonban a gyenge összetételű gyülekezetben, mely annak idején a kommunista párt egyik erőssége volt*”.¹⁶⁰ A kommunista mozgalom népszerűségére utal egy másik futólagos megjegyzés is. Ez a szovjet megszállás előtti évben, 1943-ban rögzítették a faluban egy etnográfiai adatgyűjtés során.¹⁶¹ Az említett cédula alapján: „Bukoveczki asztalos szerint *igen sok a faluban a kommunista érzelmű ember. Ezek között igen sok a rémhírterjesztő*.”¹⁶² A rövidke bejegyzés azért érdekes számunkra, mivel az idézetben szereplő „rémhír” kifejezés explicit módon utal arra, hogy a kommunista mozgalom és ideológia megítélése egyáltalán nem volt egyöntetű a helyi társadalomban; az új egalitárius eszméken alapuló kommunista rendszer képzete a parasztság – feltehetően módosabb, vagyonosabb részében – a félelem érzését, a bizonytalanság rémképét idézte fel.

A szovjet megszállást követően azonban a földosztásról szóló 1944-ben hozott 7. számú rendeletet¹⁶³ a vizsgálat tágabb régiójában, a nagyszőlősi körzetben 1945 márciusában hajtották végre. Az akció keretében a járásban „ki lett osztva 9173,9 ha föld, amelyet elsősorban a honvédő háború rokkantjai, a Vörös hadsereg önkéntesei, a földnélküli és a kevés földdel rendelkező gazdaságok kaptak”.¹⁶⁴ Ez a munka azonban, ahogy a körzeti párttitkár, Zelenyák elvtárs fogalmazott, „nem volt elégségesen elvégezve, a földhasználat állapota a körzetben zűrzavaros maradt”,¹⁶⁵ így 1946 júliusában „a szegény és középparasztok aktív segítségével” ismételten felmérték a fennálló birtok- és tulajdonviszonyokat. Ennek során (lásd 5. táblázat) a népbizottságok a korábbi középparaszti, birtokos réteg körében számos olyan „törvényteleniséget” (földeltitkolás, bérbe- és felesbe adás, önkényes földfoglalás, eladás) tártak fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy a vidéki parasztság megpróbálta megvédeni tulajdonát az állami föld- és vagyonekbevitel ellenében.

A földosztásnak ebben a második hullámában a járásban összesen 4050,5 ha földterületet koboztak el, amelyből 3430,5 ha-t közösségi célú földtársaságoknak, iskoláknak, egyéni

¹⁶⁰ (TtREL, 1941. I.8. C: 7)

¹⁶¹ (TtREL, 1941. I.8. C: 7)

¹⁶² (Kresz – Nagyiványi Fekete – Kovári – Göntér – Vágács 1943: 73.)

¹⁶³ (Pronagyilennya zemleju bez zemeljnih... 1944: 5.)

¹⁶⁴ (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.)

¹⁶⁵ (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.)

kertészeteknek, valamint földnélküli szegényeknek (430 gazdaság) és törpebirtokosoknak (2340 gazda) osztottak szét.¹⁶⁶

5. táblázat. Törvénytelen földhasználati és tulajdonjogi formák a nagyszőlősi járásban (1946)

Ügytípus	Ügyek száma	Felderített földterület mérete (ha)
Eltitkolt földek	27	101,1
Bérbe- és felesbe adott földek	379	1987,7
Nem megszüntetett földesúri birtok	2	500,9
Önkényesen elfoglalt és elhanyagolt föld	78	217,7
Vétel és eladás	7	7
Megműveletlen föld		11,2
Egyházi föld		1320,5
Összesen	517	4146,1

Forrás: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.

A nagyszámú igényjogosultnak szétoztott „kevés” föld arra utal, hogy a nagyszőlősi járásban – ugyanúgy, ahogy Kárpátalja egész területén is¹⁶⁷ – a földreform nem vezetett önálló árutermelő paraszti gazdaságok megerősödéséhez: a nagybirtokok felszámolásával és a régi elitek kiiktatásával életképtelen kisparaszti gazdaságokat hoztak létre.¹⁶⁸

A „demokratikus” földosztás ebből a szempontból tehát egy olyan államilag tervezett és ellenőrzött tulajdon- és vagyon-transzformációs intézkedésnek tekinthető, amelynek elsődleges célja az volt, hogy a megszállt, „ellenséges” területeken – a parasztság szegényebb, kiszolgáltatottabb rétegeinek megnyerésén keresztül – támogatást szerezzen a helyi lakosság körében a kommunista párt politikai ideológiájának legitimálásához és népszerűsítéséhez. Ezt a szemléletmódot tükrözi az alábbi összefoglaló jelentés is. Ebben a dokumentumban a járási párttitkár a régióban elvégzett földelkobzás és földosztás társadalmi hatásait elemezve a következőket írta:

„Jelenleg a körzetben nem maradt egy földnélküli gazdaság sem. Az elvégzett munka következtében jelentősen megnövekedett az osztályöntudata a szegényeknek, a parasztságnak, a középparasztnak, akik erősen belátták, hogy a Bolsevik párt és a szovjet hatalom az ő

¹⁶⁶ (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.)

¹⁶⁷ A földosztás alkalmával Kárpátalján az agrártermelésből élők (összesen 145 196 fő) mintegy 37,5%-nak (54 463 fő) 52.737 ha-t osztottak szét, amelynek eredményeként kevesebb, mint 1 ha-os paraszti gazdaságok jöttek létre. Lásd: (Micsanyin–Zsulkanics 2003: 117.)

¹⁶⁸ Az 1945 után lezajlott földreform kelet-európai országokban megfigyelhető párhuzamait és jellegzetességeit behatóan elemzi: (Varga 2015.)

oldalukon áll, amely védi érdekeiket. Növekedett a szegénység aktivitása a társadalmi és állami ügyek intézése terén. Batár és Salánk falvakban a szegények a középparasztok által támogatva Szabó és Kvák földesuraknak nem engedték meg szétárulni a vagyont, amely konfiszkálás alá esett, hanem védelmük alá vették. Nagypaládon a földtársaság gyűlésén elhatározták, hogy a faluhoz közel lévő jó kulákföldeket elveszik és helyettesítik a szegény földekkel igavonó jószág nélkül. Ilyen eseteket, hogy a kulák ellen fellépnek többet is fel lehetne hozni”.¹⁶⁹

Az elitváltás és a földreform révén a vizsgált tiszaháti települések lokális belső – vagyis eltérő nyelvi, vallási, gazdasági gyakorlatokon, társadalmi státuszon stb. alapuló – hierarchiáját az új, magát megszervező szovjet államhatalom külső szempontok (politikai lojalitás, osztály hovatartozás stb.) alapján strukturálta át.¹⁷⁰ Az átalakulás általános sémája az országos tendenciákat követte: a tiszaháti favakban az új közigazgatási-adminisztratív intézmények (néptanács, ún. „duma”), valamint az 1948 őszétől¹⁷¹ létrehozott mezőgazdasági artelek („bázák”, „kolhozok”) vezető, irányító pozícióit betöltő személyeket a „gyakorló kommunistákból”¹⁷² válogatták ki. Az első két kollektív gazdaságot Kárpátalján 1946-ban hozták létre (a Hruscsov kolhoz Eszenyben, a Dimitrij kolhoz Munkács elővárosában, Oroszvégen), két évvel később azonban már a régióban 191 kolhoz volt, ezekhez pedig összesen 10 543 paraszti gazdaság tartozott.¹⁷³ Az erőszakos pártállami intézkedések hatékonyságát mutatja, hogy 1950-ben már valamennyi kárpátaljai településen a szovjet (kollektív) gazdálkodási rendszer működött.¹⁷⁴

Az államilag kontrollált, erőszakos elit- és tulajdon-transzformációs folyamatnak a kezdeti élményét világítja meg az alábbi idézet is. Ebben az elbeszélő nagyon plasztikusan ábrázolja, hogy a helyi társadalom korábban elnyomott vagy hátrányos helyzetű tagjai (a „fő kommunisták”, a „nincstelenek”) az államhatalom képviselőiként lehetőséget kaptak többek között egyéni sérelmeik megbosszulására, illetve a fennálló lokális hatalmi viszonyok inverziójára, átalakítására: „*Mikor bejöttek az oroszok, ki vót itt a fő kommunista vezér? Márton Jóska, Egressi Pali, Gacs Jóska, a vén Bodó, és akkor elmentek Szabó Gyulánéhoz, az vót a*

¹⁶⁹(KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.)

¹⁷⁰ Az erdélyi magyar településeken lejátszódó elitrekutációs folyamat párhuzamait lásd: (Oláh 1996.; Bottoni 2006.; 2008.)

¹⁷¹ Az első (rendelkezésre álló) belépési kérvény dátuma a péterfalvi kolhozba 1948. október 27-ai keltezésű. Ennek (betűhű) szövege a következő: „A petrovó izemromáda elnökségének. Kérvény! Alulírott kérem a péterfalva izemromáda elnökségét, hogy fogadjanak engem be az inica csoportba, azaz kolhozba. Ígérem, hogy az alapszabály értelmébe és ennek alapján dolgozni fogok a mezőgazdasági artelbe. Ígérem, hogy becsületesen és odaadással fogok dolgozni úgy a haza mint a saját érdekemben. Én kollektivizálni akarok úgy a földbe a mezőgazdasági felszerelésben, szíveskedjék leltárba venni. Mezőgazdasági felszerelésem: 2 ökör, 1 szekér, 3.14 h. föld. Petrova 1948. október 27. Rénei István.” (Lelőhely: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum (ukrán elnevezése: Затисянський Етнографічний Музейний Комплекс).

¹⁷² (Ö. Kovács 2008: 99.)

¹⁷³ (Korszun 2014: 13-18.)

¹⁷⁴ (Korszun 2014. 18.; Oficiszki 2010a: 274–283.)

legnagyobb gazda, oszt azt mondja... addig nagyságos asszony vót... letegezte, na Emi, mert Eminek hívták, Zohon Emi. Na Emi, most már mi fogunk dirigálni, te fogol kapálni, érted? Ezek rögtön visszavágtak, meg is tették az oroszok ezeket a jöttment kommunistákat. Mert kommunista nálunk abba az időbe nálunk csak a nincstelenek vótak, érted, a nincstelenek. Várták az oroszokat, hogy majd hozzák a nagy búzakenyeret. Azt hitték, hogy rögtön... de nem tudtak irányítani. Űköt irányítani kellett, érted. Hogy tedd csak ezt ide, tedd csak ezt oda. Hát a gazdának gondolkozni kellett a földnek a műveléséről, a cselédség ellátásáról. Előkészíteni, vetőmagról, beadásról. Hát azt hitték, hogy csak... hát űk csak harmadába kapáltak addig...”.

175

Az 1944-es szovjet megszállás előtti kommunista mozgalom képviselői azonban az új hatalmi szerkezet személyi állományának csupán kisebb hányadát tették ki. Az állam saját intézményrendszereit a helyi társadalom más mobilizálódni akaró elemeiből (az „új kommunistákból”), illetve a járás központi vezetése által kinevezett káderekből (a helyi közvélemény szerint az „idegenekből”) szervezte meg. Ez utóbbiak struktúráján belül elfoglalt, meglehetősen felértékelt pozícióját megfelelően jelzi, hogy egészen 1983-ig a községnek nem volt helyi származású és/vagy magyar nemzetiségű párttitkára:

*„Mikor bejöttek az oroszok, rögtön két oldalra tették a kommunistákat.... Egy pár ember belekerült (az “apparátusba” – B.S.). A vérbeli kommunistákat azonban mind ó’dalra tették, jöttek az új pártemberek, akiket rögtön beagitáltak, meg akit behoztak a rendszerrel. Ezeket tettek be: katonatiszteket, volt munkaszógalatos zsidóságot... Na, hát ezeknek adták rögtön a hatalmat. Meg osztán rögtön, abba a pillanatba kezdték nyomni befele a vadságot (az “ukránokat”, “oroszokat” – B.S.) arrunen (onnan – B.S). Persze azokról az öregekről, a régi kommunistákról azok hallani se akartak”.*¹⁷⁶

A falusi nomenklatura tagjainak kiválogatását jelentősen meghatározta az a körülmény, hogy a szovjet állam az új politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítéséhez a vidéki társadalmakban egy ellenséges térként percipált valóság keretei között fogott hozzá. A hatalom “magyarságképét” ezáltal az általános politikai bizalmatlanság jellemezte, amit jól szemléltet a

¹⁷⁵ B.2., magyar férfi, Tivadarfalva. A fenti idézetben szereplő “kommunisták” – történeti adatokkal is igazolhatóan – valóban a falu legszegényebb rétegéből rekrutálódtak. Egy 1944-es háztartási census az elbeszélésben említett szereplőkről a következő adatokat tartalmazza: Márton József református, 0–1 hold, 10 gyerek, 1 ház, nagy állata nincs; Egressi Pál görögkatolikus, 0–1 hold közötti gazda; Gacs József református, földnélküli napszámos, 5 gyerek, 1 ház, nagyállata nincs, mellékfoglalkozása a halászat; Bodó Menyhért református, 0–1 hold, 1 gyerek, 1 ház, 3 nagyállat; Özvegy Szabó Gyuláné, született Zohon Emi péterfalvi nemes, 3 cseléd család dolgozik nála, „a falu leggazdagabb asszonya”, 400 kat. holdja, 2 lova, 4 lova, 4 ökre, 6 disznaja, 20 baromfija, 1 cséplőgépe van. Lásd: (Nagyiványi–Kresz–Göntér, 1943 – 1944.).

¹⁷⁶ B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.

megyei pártbizottság egyik ukrán nemzetiségű, vezető beosztású tisztségviselőjének korabeli jelentése is:

„Nálunk Kárpátalján körülbelül 120 ezer magyar van. Ez a 120 ezer magyar ráteszi a bélyegét a munkánk jellegére. Ezt a lakosságot bolsevik hatás alá kell, hogy vonjuk, növelni kell aktivitásukat a szocialista építésben. Érthető, hogy ezen az úton óriási nehézségekkel találkozunk. Először is nálunk kevés magyar kommunista van, és azok a kommunisták, akik a magyarok között élnek és dolgoznak, ideológiai értelemben nem eléggé edzettek, keveset dolgoznak a bolsevik párt történelmének elsajátítása érdekében, a politikai, ideológiai szint felemelése terén.

Egyes magyar kommunisták lenézőnek tartják megtanulni az orosz vagy az ukrán nyelvet. Vannak olyan magyar érzelmű ukrán kommunisták, akik nem értik az orosz és az ukrán kultúra fontosságát. Mint például: az ungvári energetikai vállalat pártszervezetének titkára, Akkerman, lenézőnek tartja megtanulni az orosz és az ukrán nyelvet. Én, mondja ő, nélküle is megvagyok, eddig is éltem, nem ismerve az ukrán nyelvet, halálomig elleszek. Nekem nincs mit tanulni, a saját dolgomat tudom.¹⁷⁷

Nem minden magyar kommunista harcol a nagy állami sovinizmus megnyilvánulásai ellen a magyar lakosság körében. Nekünk nincs jogunk bezárni a szemünket afölött, hogy a fasiszta elemek maradványai végzik a kártékony munkájukat, propagálják Churchill szerepét, mint aki lehetőséget lát arra, hogy megújítsa Nagymagyarországot és a Kárpát-Ukrajna újból Szent István koronája alá kerüljön. Az ilyen hangulati megnyilvánulásokban nincs semmi véletlenszerűség, mivel országunk kapitalista államokkal határos”.¹⁷⁸

Az állam és az állampolgárok kapcsolatviszonyának szempontjából lényeges, hogy a szovjet államhatalom intézményesítését – más kelet-európai országokhoz hasonlóan – a kárpátaljai magyar településeken is drámai eseménysorozatok készítették elő. Az orosz katonák erőszakos felforgató tevékenysége, a szovjet csapatok bevonulásának („megszállásának”) emléke,¹⁷⁹ a magyar férfilakosság 1944-es deportálása,¹⁸⁰ a parasztság különböző rétegeit sújtó beszolgáltatások, föld- és vagyonelkobzások stb. mély nyomokat hagytak a

¹⁷⁷ A dokumentumban a bekezdés teljes egésze a cenzor vagy a szerző által kézzel át van húzva.

¹⁷⁸ (KTÁL, Fond 1, Opisz 1, Iratsomó 75: 44–45.)

¹⁷⁹ Az egyik tiszaháti módos gazda (”kulak”) család tagja a szovjet csapatok bevonulására a következőképpen emlékezett vissza: „*Ide, 1944. október 23-án jött be a szovjet hadsereg. Ez egy rongyos hadsereg vót, akinek csüngött a kapcája, csüngött a mindene. Rongyosok vótak. Rabló banda vót csak. Itt kizavarták a nagyapámékat, mind a Bikit kizavarta, elfoglalták [a házat], nem is aludtak nagyapámék [otthon], hanem a cselédeknel aludtak. És hát a lovakat, igásjóságot rögtön összeszedték a hadsereg részére. Hát nagyapámnak volt 6 pár lova, mind a hat pár lovat elvitték. Maradt neki csikójai, olyan növendékjóság, abból az maradt, azokkal kezdett gazdálkodni, amit ott meg... egy pár ökröt meghagytak, úgyhogy elvették azt a földet, oda adták. Nahát a földosztást kezdték 46 elején kezdték ugye. 48 végén meg, ősszel kezdték alakítani a kolhozot*”. B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.

¹⁸⁰ A falu népbizottságának vezetői által kiadott 1945-ös dokumentum alapján ekkor a település lakosságából összesen 110 férfit deportáltak a szolvyai gyűjtőlágerbe, vagy nyilvánítottak hadifogolynak. A sztálinisták által elhurcoltak közül huszonhárom személy nem tért vissza. Lásd: (Dupka 1993: 129.)

közgondolkodásában, ami befolyásolta a hatalomhoz való általános társadalmi hozzáállást, viszonyt is. A szovjet rendszernek ez a „negatív” történelmi előképe egyrészt a falusi társadalom szempontjából a lokális életvilágok jelentős részében kialakított egy morális előítéletet („elutasítást”) az új, kommunista hatalom által kínált életformák, valamint a domináns ideológia internalizálásával szemben.¹⁸¹ Ez ugyanakkor – az előbbivel párhuzamosan – megerősítette a szovjet megszálló hatalom bizalmatlan, gyanakvó magatartását is az adott területen élő magyar nemzetiségű lakosság irányába. Mindez végső soron a régióban a politikai kontroll folyamatos növeléséhez és centralizálásához vezetett. Ez utóbbira a péterfalvi kolhoz egyik volt brigadérosa a következőképpen emlékezett vissza:

*„Nálunk úgy vót beállítva, hallgass ide, hogy akit a csúszó megcsíp, az fél a gilisztától is. Ez az orosz nem bízott a magyarba, mert ellene harcolt a magyarság. Ha itt az elnök magyar vót, feltétlenül egy ukrán párttitkárt kellett mellé tenni. Itt vótak emberek, akik be vótak építve közénk, aki besúgta, hogy te miről beszélsz, hogy beszéltél, mit beszéltél pártrul, kormányrul, országrul...”*¹⁸²

A szovjet államhatalom és a falusi társadalom közötti kölcsönös bizalmatlanságot jól tükrözi, hogy a tiszaháti falvakban az 1946-tól kezdődő vagyon- és élelmiszer-elkobzásokhoz a helyi cigány lakosságból neveztek ki megbízottakat („milicisták”-at). Több visszaemlékező szerint az egyik tiszaháti település (Forgolány) első számú vezetőjét, a községi tanács elnökét 1945 után szintén egy olyan marginalizált, a lokális társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő családból választották ki, akit a helyi közvélemény „cigány”-ként azonosított:

„Cigányokat választottak még bírónak is. Forgolányba Grincel bíró vót, az egy cigány ember vót. [...] Ennek a Grincelnek vót két fia, meg egy lánya... Nagyon szegény világ vót és kimentek az emberek az erdőre lomot szedni. Kimentek és hozták is: azzal tüzeltek. És akkor kiment Grincelnek a két fia, meg egy magyar gyerek is ott vót. És ott vót a két cigány, de hát összeverekedtek a lomon. És akkor azt mondja az egyik cigányfiú a másiknak, te akasszuk fel! Akasszuk fel a magyart! Azt mondja erre a másik, hogy te hát-hát-hát mi lesz akkor? Áh, apám bíró, leírja! – érted? Ez szólásmondás maradt évtizedeken keresztül, de ezt még most van egy

¹⁸¹ „Az hogy kommunizmus, hát lenéztük. Voltak itt abba az időbe is [kommunisták], hát a szüleink elmondták, na látod ez is az, mert lusta, nem akar dógozni, a másé kell neki, tudod. És tudod azt lenézte mindenki. Hát azért mondom, hogy így neveltek.” B.4., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

¹⁸² B.2., magyar férfi, Tivadarfalva.

élő ember, Bíró Pista Forgolányba, ő élő példa, ő, ha oda nem megy, felakasztják a magyar fiút”.¹⁸³

A falusi társadalomban – a hagyománytapasztalat szerint – általában alárendelt és kirekesztett (a domináns magyar közösség diskurzusa szerint az „idegen”, a „mocskos”, a „koszos”, „iskolázatlan”) cigány lakosság felruházása a hatalom pozitív attribútumaival, tehát az önálló döntéshozatal, a beavatkozás, az irányítás jogával, bizonyos mértékig egyet jelentett a helyi társadalom korábbi ismeretelméleti rendszerének megkérdőjelezésével is; a „megfordult”, „a feje tetejére állított”, a „kizökkent világ” tapasztalatát hordozta magában. Az új vezetői réteg tagjaira – alacsony származásuk, a lakosság föld- és vagyontárgyainak kifosztásában, a parasztság vagyonosabb rétegének erőszakos eltávolításában és nem utolsósorban az államosításban játszott szerepe miatt – a falusi társadalom egy jelentős része megvetéssel tekintett. A korszak emlékezete szerint a település kommunista vezetői „fejletlenek”, „buták”, „hülyék” voltak, „nem volt semmi műveltségük, felfogásuk az életre”, „nem tudtak gazdálkodni”, „irányítani” – más szóval nagyon erős presztízs- és legitimációs deficittel rendelkeztek, mivel szakmailag képzetlenek, felkészületlenek voltak, nem tudtak bánni a rájuk bízott hatalommal, esetenként durván visszaéltek vele.

A következő két fejezetben azokat a hétköznapi informális technikákat elemzem, amelyek az állam és a helyi társadalom között kapcsolatok és érdekkonfliktusok során alakultak ki az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első két évtizedében.

Az adott témát egyetlen lokális intézmény: a helyi kolhoz, mint összetett társadalmi-gazdasági-hatalmi organizmus vizsgálatán keresztül tárgyalom. Ennek mint vizsgálati egységnek a kiválasztását az indokolja, hogy az adott intézmény az 1960-as évektől – az új gazdasági, termelési, politikai rendszer konszolidációját követően – már nem csupán a helyi faluközösség szűkebb értelemben vett gazdasági mechanizmusait kontrollálta, hanem egyre nagyobb hatáskörökkel rendelkezett a település belső szociális, kulturális életének irányításában is. Ezt a jogkörváltozást tükrözi a Határőr Kolhoz 1973-as alapszabályzata is, amely – a korábbiaktól eltérően – már részletesen kitér a kollektív gazdaság „művelődési” és „népjóléti” (egészségügy, szociális és infrastrukturális) feladataira. Ezek szerint „A kolhoz klubokat, könyvtárakat, egyéb kultur-felvilágosító intézményeket és sportlétesítményeket épít és rendez be, elősegíti a testnevelés és a sport fejlődését, óvodákat, bölcsődéket hoz létre, segít a szülőknek és az iskolának a gyerekek helyes nevelésében, szoros kapcsolatot tart fenn az iskolával, segítséget nyújt a közoktatási szerveknek a gyerekek termelési oktatásában,

¹⁸³ B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.

földrészeleget, gépeket, vetőmagot, műtrágyát és szállítóeszközöket bocsát az iskolák rendelkezésére, biztosítja az iskolák végzőseinek a kolhozban való elhelyezését, szükség esetén megszervezi a kolhoztatok közétkeztetését, segítséget nyújt az egészségvédelmi szerveknek a kolhozban a gyógyító és betegségmegelőző intézkedések végrehajtásában, ellenszolgáltatás nélkül és halaszthatatlanul szállítóeszközöket bocsát a kolhoztatok rendelkezésére, hogy a betegeket elszállíthassák a gyógyintézetekbe, rendezi, villamosítja és rádiósítja a kolhoz helységeit és a kolhoztatok házeit, elősegíti a kolhozisták közszolgáltatási ellátásának megszervezését, a kolhozban megállapított rendnek megfelelően segítséget nyújt a kolhoztatok központosított országos társadalombiztosítási alapjának eszközeiből. (...) A kolhoztatok közgyűlésének határozatára a kolhoz eszközöket utalhat ki a kolhoz és a kolhozközi szanatóriumok, üdülők, úttörőtáborok, aggok és rokkantak házai építésére.”¹⁸⁴

Az államszocialista korszak végére a kolhoz – amint az a fenti idézetből is látható – egy olyan kiterjedt intézményhálózatot hozott létre, amelyen keresztül a lokális erőforrások (a lakosság föld- és birtokviszonyai, a rendelkezésre álló termelőeszközök, a kolhozmunkások társadalmi és földrajzi mobilitása, szociális és kulturális élete stb.) szinte teljes spektruma felett átfogó ellenőrzést gyakorolt. Ez a központi szerepkör lehetőséget teremthet számunkra ahhoz, hogy az adott intézmény – látszólagos partikularitása ellenére – betekintést nyújtson a helyi társadalom széles értelemben vett és komplex hatalmi, gazdasági, társadalmi viszonyaiba, illetve belső dinamikáiba. A továbbiakban ezért ennek a lokális hatalmi intézménynek a gyakorlati működésével foglalkozom, amit két, egymást kölcsönösen átható társadalmi szintér vizsgálatán keresztül mutatok be.

Elsőként az adott intézmény szervezeti struktúrában magasabb pozíciókat betöltő bürokratikus-gazdasági elit¹⁸⁵ (a „főnökök”, a „fejesek”, a „vezetők”) gazdasági stratégiáit ismertetem. A kolhoz és a falu hétköznapijait meghatározó pártkáderek, gazdasági szakemberek és helyi értelmiségiek napi kapcsolatban álltak az őket irányító és ellenőrző központi hatóságokkal, ami lehetőséget ad a központi államhatalom és lokális intézmények közötti kapcsolat vizsgálatára is.¹⁸⁶ Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a hatalom gyakorlati működtetése során az államszocialista rendszernek milyen specifikus vonásai alakultak ki? A lokális elitek és a hozzákapcsolódó különféle érdekcsoportok magatartása milyen módon

¹⁸⁴ (NJKHLR 1973a. 39.)

¹⁸⁵ Kiss Dénes megjegyzése szerint a teljes társadalom rétegződése szempontjából, a vidéki elitek státusza nem jelent(ett) a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a lokális társadalom felső szintjeinek szereplői – a közigazgatásban, a gazdaság szervezésében és irányításban stb. játszott szerepük alapján – azonban a helyi közösség számára mégiscsak az elithez tartoznak (Kiss 2004: 9-15.). Kaminski és Kurczewska különbséget tettek 1. tradicionális elit, 2. karizmatikus elit, 3. bürokratikus-kollektivisták elit és 4. interakcionista-individualista elit között. (Kaminski – Kurczewska 1995.)

¹⁸⁶ (Vö. Bottoni 2008: 5.)

befolyásolta a központi utasítások megvalósítását és a hatalom helyi intézményeinek mindennapi működését?

Ezt követően a helyi társadalom kiszolgáltatottabb szereplői, a mezőgazdasági és az ipari munkások (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) korabeli informális technikáinak legfontosabb típusait ismertetem.¹⁸⁷ Itt főként azoknak a stratégiai-adaptív viselkedésmódoknak az elemzésére törekszem, amelyek segítségével a mindennapi szintér szereplői a strukturálisan alávetett helyzetükből eredő hátrányokat próbálták meg mérsékelni.

A következő fejezetekben a kolhoz szervezetszociológiai jellemzőivel – terjedelmi okok miatt – nem foglalkozom, így nem térek ki a továbbiakban az adott intézmény strukturális adottságainak és szervezeti működésének ismertetésére. Ennek megfelelően az „elitscsoport”, valamint a „munkások” kifejezéseket nem a helyi társadalmon belüli osztályviszonyok és hatalmi pozíciók megnevezésére, hanem elsősorban leíró-elemző kategóriaként használok, annak érdekében, hogy érzékeltessem a falu bizonyos mértékig elkülöníthető részközösségeinek tipikus magatartásformáit, illetve az egyes társadalmi státusokhoz tartozó cselekvésminták megkülönböztető értékű tartalmi és formai jegyeit.

A két vázlatpont célja annak érzékeltetése, hogy a vizsgált falu társadalma a mindennapi életvilág keretei között a szociális struktúra több szintjén reflektált a tervutasításos gazdasági rendszerre, valamint a politikai diktatúra által létrehozott új életfeltételekre. Az államszocializmusban kialakuló különféle hétköznapi alternatív gazdasági tevékenységeket – lopás, szándékos károkozás, a munkaerő-visszatartás; besúgás, feljelentés, konspiráció – ezért nem kizárólag egyetlen társadalmi osztály, vagy valamely deviáns csoport szubkulturális viselkedéseként, hanem sokkal inkább olyan egyre általánosabbá váló egyéni társadalmi magatartásformáknak tekintem, amelyek az új politikai-gazdasági rendszer kiépülésével maguk is csak fokozatosan intézményesültek.

¹⁸⁷ A mindennapi társadalmi praxisoknak ez a formális, „osztályszempontú” szemlélete több tényezőt is – a csoportok és gazdasági magatartások belső heterogenitását, a különböző társadalmi rétegek közötti együttműködést – figyelmen kívül hagy, ezért kétségesnek tűnhet. Ennek ellenére úgy vélem, hogy bizonyos általánosabb szintű differenciális különbségek felfedezhetők az adott társadalmi csoportok között aszerint, hogy a lokális hatalmi, szociális rendszerben milyen helyet, funkciót töltöttek be. Ezek alapján fogalomhasználatomban az „elitek” és „munkások”, vagy „alkalmazottak” kifejezéseket elsősorban olyan csoportok megkülönböztetésére használok, amelyek strukturális pozíciójuk alapján relatíve közös tapasztalattal, egységes szokás- és beszédmódszerrel rendelkeznek.

2.2. A hatalommal való szembenállás „népi” kultúrája az 1960-as években

Az 1953–1964 közötti időszakot – politikai, gazdasági, társadalmi irányelveinek ellentmondásosságára utalva – Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics nagyon kifejezően „a zűrzavar és a remény évtizedének” nevezete.¹⁸⁸ Az adott korszaka szovjet politikai diktatúra történetének egy olyan periódusát jelöli, amelyben a totalitárius rezsim lényegét tekintve már túljutott korábbi csúcspontján.¹⁸⁹ A társadalmi, gazdasági struktúra teljes átalakítását célzó tömeges terror – a kuláktalanítás,¹⁹⁰ a volt uralkodó osztályok megsemmisítése, az értelmiség felszámolása, a kollektivizálás, a tömeggyilkosságok – kampányai az ötvenes évek elejére ugyanis java részt már lezajlottak. A desztalinizáció és a hrucsovi enyhülés éveiben (1953–1964) az új, szocialista társadalmi rendet megjelenítő és kikényszerítő bürokratikus intézmények Kárpátalja valamennyi településén felépültek, azok működése pedig többé-kevésbé stabilizálódott. Az állami fegyelmezési technikákat és a helyi társadalom adaptációs mechanizmusait ezek alapján tehát egy olyan politikai-történelmi kontextusban vizsgálom, amikor a hatalomszervezés totalitárius modellje egyre inkább autoriter diktatórikus politikai rendszerré alakult át, a vidéki agrártársadalom és a hatalom közötti viszony pedig bizonyos mértékig liberalizálódott.¹⁹¹

Az államhatalom és a lokális társadalom kapcsolattörténetének változása szempontjából további lényeges szempont, hogy a szovjet gazdaságpolitika 1953 után, az ún. malenkovi reformok keretében szakítani igyekezett a sztálini erőltetett iparosítás programjával, és egy fogyasztáselvű, agrár- és könnyűipari fejlesztést előtérbe állító politikát indított el. Ezek a reformtörekvések azonban 1955-ben megbuktak, és a szovjet pártvezetés ingadozni kezdett a korábbi sztálini erőltetett iparosítás és növekedési politika, valamint az ezzel szemben álló fogyasztás- és agráralapú konszolidáció programja között. Az ötvenes évek második felétől a hrucsovi politika végül egy középutas változatot képviselt, amelyben a nagyipart is helyreállító, fogyasztást is engedélyező gazdaságpolitika bontakozott ki.¹⁹²

Ez a gazdaságpolitikai fordulat az 1953-1958 közötti években a nehézipar fejlesztésének átmeneti visszafogásával és a mezőgazdasági beruházások arányának növekedésével járt együtt. Az agrártermelés fokozásának programját hangsúlyozták az 1956. február 14 – 25 között

¹⁸⁸ (Heller – Nyekrics 2003: 471.)

¹⁸⁹ (Standeisky 2008: 12.)

¹⁹⁰ A „kuláktalanítás” kifejezés – ahogy arra többek között J. Arch Getty kutatásai is rámutatnak – összefoglaló terminus, hiszen nem csupán a korábbi rendszer gazdasági elitjeinek, hanem számos más társadalmi csoport – a szovjet ellenes pártok, a nacionalista ellenforradalmi szervezetek, a korábbi rendszer rendvédelmi dolgozói, a rendőrök, csendőrök, köztörvényes bűnözők, egyházi értelmiségi, papok stb. – megsemmisítésének politikai programját is magába foglalja. (Getty 2003: 256.)

¹⁹¹ (Szizlov 2001.)

¹⁹² (Pető – Szakács 1985.)

megtartott XX. pártkongresszuson is. A kongresszus második napján Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának (UKP KB) első titkára, A. I. Kiricsenkó mondott beszédet,¹⁹³ aki felszólalása jelentős részében az ukrán ipar és agrártermelés fejlesztésének aktuális kérdéseivel foglalkozott. Az első titkár ennek kapcsán kijelentette, hogy Ukrajnában „az állati termékek termelésének a teljes ülésen a köztársaságra vonatkozóan 1960-ra megszabott mértékét 2—3 évvel a határidő előtt elérik, mégpedig a tej és sertéshús-termelési előirányzatot már 1957-ben teljesítik, a többi állati termékre vonatkozóan megszabott előirányzatot pedig 1958-ban.”¹⁹⁴ Ez követően javaslatot tett a mezőgazdasági termelési kampányok és versenyek kiszélesítésére. „Ukrajnában – állapította meg Kiricsenkó – igen sok kolhoztag, szovhoz- és gépállomási dolgozó fejezte ki azt az óhaját, hogy szervezzük meg a köztársaságok versenyét. *Hruscsov*: És ők kivel szeretnének versenyezni? *Kricsenkó*: Megmondom, Ukrajna versenyezhetne az Orosz SZSZSZK-val, hiszen ez a két legnagyobb köztársaság. (*Taps.*) Miért ne? Véleményem szerint elsősorban is azért versenyezhetnénk, hogy a mezőgazdasági haszonterület száz hektárján számítva ki termel több állati terméket, például tejet. Mint ismeretes, az OSZSZSZK-ban kedvező feltételek vannak a tejtermelés nagymérvű fokozásához. *Hruscsov*: Helyes!”¹⁹⁵

A köztársaságok, területek, járások közötti felfokozott versenyhangulatban, *Hruscsov* 1957 májusában, a mezőgazdasági dolgozók leningrádi konferenciáján bejelentette, hogy a Szovjetunió a tej-, a vaj- és hústermelés területén utol fogja érni az USA egy főre átszámított átlagát, két évvel később pedig, a XXI. kongresszuson már meghirdette az egyesült államok leghagyásának programját.¹⁹⁶

Az 1950-es évek második felében ez a makroszintű kontextus alkotta a regionális társadalom- és gazdaságpolitikai törekvések keretfeltételeit; ezek az irányelvek határozták meg a vidéki állami és kollektív gazdaságok hétköznapi működését, valamint gazdasági tevékenységének alapvető szerkezetét.

¹⁹³ Kiricsenkó, Alekszej Illarionovics (1908-1975) 1945-1949-ben az odesszai városi és területi pártbizottság első titkára majd az Ukrán KP másod, 1953 és 1956 között első titkára, 1952-től az SZKP KB tagja, 1953-tól a KB Elnöksége póttagja, 1955 és 1965 között az Elnökség tagja. 1957-től az SZKP KB titkára.

¹⁹⁴(Az SZKP XX. kongresszusának tanácskozásai 1956: 2.)

¹⁹⁵ (Az SZKP XX. kongresszusának tanácskozásai 1956: 2.)

¹⁹⁶ A program teljesüléséhez tagköztársaságok szerint meghatározták a termelési normát. A Szovjetunió 15 tagköztársaság közül például az OSZSZSZK-nak évente 12 millió 100 ezer tonna, vagyis 100 hektár után 54 mázsa húst kellett termelnie. Ukrajnának 4 millió 560 ezer tonnát, azaz 100 hektár föld után 105 mázsát. Belorusziának pedig 880 ezer tonna, vagyis 100 hektár után 90 mázsa húst kell előállítani. Lásd: (A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusa 1959: 5.)

2.2.1. A bürokratikus-gazdasági elit informális stratégiái

A vizsgált térségben, Kárpátalján 1953–1957 között a bruttó ipari termelés évente átlagosan 16,2 százalékkal, az 1958–1964 közötti években pedig 21,8 százalékkal növekedett.¹⁹⁷ Ezzel párhuzamosan azonban – az országos tendenciáknak megfelelően – egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az agrárszektor fejlesztése is. A térségben 1960-ban a mezőgazdasági termelés mértéke 58 %-kal, az állattenyésztése pedig mintegy 16,3%-kal nőtt az öt évvel korábbi állapotokhoz képest.¹⁹⁸

A legfelsőbb párt- és állami szervek nyomására fokozni kellett a mezőgazdasági termelés ütemét a falusi kollektív és állami gazdaságokban is. Ezzel összhangban 1960 januárjában a péterfalvi kolhoz vezetősége – a mezőgazdasági élenjárók Nagyszőlősen megtartott értekezletén – a következő kötelezettségeket vállalta:

„A Határőr Kolhoz kolhozistái, Péterfalva, a Nagyszőlősi járás a hétéves terv második évében azért harcolnak, hogy átlagosan, hektáronként 34 mázsa szemet termesszenek 1700 hektár területen (...) A kolhoz felemelt kötelezettségekként vállaltuk, hogy fejünk 550 mázsa tejet és előállítunk 120 mázsa húst. 11 hónap alatt 491,5 mázsa tejet fejtünk és 82,8 mázsa húst állítottunk elő. Előirányoztuk, hogy az államnak eladunk 9600 mázsa tejet, tényszerűen a tejből 10 hónap alatt eladtunk 8687 mázsát, 11 hónap alatt pedig 9092 mázsát. Előirányoztuk, hogy az államnak eladunk 1690 mázsa húst, 11 hónap alatt eladtunk 1353 mázsát.”¹⁹⁹

Ezeket a központilag meghatározott termelési és beszolgáltatási mutatókat a legszűkebb szinteken, rendszerint a falusi kolhozokban erőszakos módszerekkel kényszerítették ki. A kolhoz egykori pénztárosa a fent említett „önkéntes” kötelezettségvállalásra például a következőképpen emlékezett vissza: „Jött a járási első párttitkár, Kormos Vaszil Ivánovics, aki az atyaisten vót a járásba. Azt mondja nekem, hadd lássam, ott van nálad a papír, a 24-es forma? Azt mondom nálam van. Kiveszem a táskából, odaadom neki, az asztalnál kiteríti – tudod megvót benne, hogy a kolhoznak mennyi földje van, mennyi van elvetve, mennyi búza, mennyi tengeri, krumpli, minden. Szőlősi vót a kolhozelnök, azt mondja neki a párttitkár „Iván Joszifovics, tut bidá” – itt baj van! Miért? Azt mondja „Maga mit gondol, ha így fogjuk beadni a járásnak, akkor mi lesz? Én már leadtam a járásba, hogy ennyi-meg ennyit termel a kolhoz, Ungvár már leadta Kijevnek, és ha így lesz, akkor nem lesz meg a plán [„a terv” – a szerző megjegyzése], és nem lesz meg a prémium. Vett egy tollat a titkár, fogta és lehúzta, beírt egy másik számot. Teszem fel – csak példának mondom – száz hektár után 100 ezer liter tej vót,

¹⁹⁷ (Gvargyionov 1968: 19.)

¹⁹⁸ (Gvargyionov 1968: 45-102.)

¹⁹⁹ NKHLR 1960: 4.

áthúzta és odaírta, hogy 120 ezer liter. És a hús megélt lehúzta és többet írt. Azt mondja neki Szöllősi, a kolhozelnök, hogy „Dobre, jászna”, én megértem, de hogy lehet azt a tejet betakarni? Erre azt mondja neki a titkár, hogy Iván Joszifovics, vé halavá kolhoszpu, vé dumájte száme – maga a kolhozelnök, gondolkodjon rajta egyedül!”²⁰⁰

A magas termés- és húshozamok elérése érdekében – a szocialista propaganda szerint – a péterfalvi kollektív gazdaságban számos gyakorlati intézkedést hoztak. A kolhoz vezetői és szakemberei például a gabona, a zöldség- és dohánytermesztésnél csökkentették a vetésidőt, intenzívebben trágyázták a földeket; az állattenyésztésben pedig a korábbinál nagyobb gondot fordítottak az állomány minőségi szelekciójára és takarmányozására. Ezen kívül a termelés fokozásában jelentős szerepet szántak a kolhozban dolgozó élmunkásoknak is, akik közül, a kolhoz elnöke több személyt is elismeréssel említett meg év végi beszámolójában:

*„Jól dolgoztak az állattenyésztésben olyan fejnők, mint például Dovha Mária, Kutasi Irén, Egresi és mások. Kiss és Oláh sertésgondozók minden anyakocától 19 malacot nyertek. A rangidős, Szilágyi elvtárs juhász, 100 anyajuh után 141 bárányt nyert, és 5,5 kg gyapját nyírt. A zöldségtermesztő brigádban Veres elvtárs, kommunista lankás 180 mázsa uborkát termesztett, 155 mázsa paradicsomot, 420 mázsa káposztát minden hektárról, és más zöldség kultúrákat 210 mázsát hektáronként. A kukoricatermés átlagosan 39 mázsát ért el hektáronként. Csapóci elvtárs lankás 15 ha területen 28 mázsa dohányt termesztett, mára leadott az államnak 155 mázsát 876,074 kopek értékben.”*²⁰¹

A központilag meghatározott tervszámokat és gazdasági mutatókat azonban valójában nem a technológia modernizációjával, a munkaerő-gazdálkodás racionalizálásával, vagy az egyéni termelési rekordok segítségével, hanem az állami intézmények kijátszásának különféle technikáival érték el.

A gazdasági terv teljesítésének egyik tipikusabb stratégiája a termelés-statisztikai adatok meghamisítása, azaz a „hozzáírás” gyakorlata volt. A történeti forrásokból például tudjuk, hogy a Kárpátontúli területi ügyészség 1961. február 2.-án bünvádi eljárást indított a péterfalvi kolhoz több vezetője ellen. A lefolytatott vizsgálat megállította, hogy 1960-ban a Határőr kolhozban „tömeges hozzáírások történtek a tej, a sertéshús termelésére és a gyapjúnyírásra vonatkozólag”.²⁰² Az ügyel kapcsolatos dokumentumok szerint, a kolhoz vezetősége „ahelyett, hogy helyesen megszervezte volna az állattenyésztőket a jószág hízalására, a

²⁰⁰ B.5., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁰¹ (NKHLR 1960: 4.)

²⁰² (Ruszin 1960: 2.)

takarmány ésszerű felhasználására, az állattenyésztési farmokon a tejhozam nyilvántartásának helyes vezetésére, a sertéshús termelésére, [...], a látszatjólét megteremtése, a saját karrierjük megszilárdítása és haszonszerzés céljából, visszaéltek szolgálati helyzetükkel, az állam *félrevezetésével és szemfényvesztéssel*, azaz a sertéshús hozzáírással, valamint a kolhoz fejnöi által ténylegesen elért tejhez tejhozzáírással *foglalkoztak és ezzel elfecsérelték és eltulajdonították a kolhozi javakat.*”²⁰³

A hozzáírásokat, a kolhoz vezető adminisztratív-gazdasági elit meglehetősen bonyolult tranzakciókkal rejtette el (lokális szóhasználat: „takarta be”, „fedezte”) az állami nyilvántartás elől. A tejhozzáírásnál például fiktív liszt- és takarmányvásárlásokkal pénztartalékokat hoztak létre a kolhoz számláján, amit a könyvelésben a hozzáírt tej eladásából származó jövedelemként tüntettek fel. Ezeket az áru-forgalom nélküli fiktív bevételeket a 2. számú farmon pótfizetés („prémium”) formájában írták le, azaz – szintén csak papíron – „kifizették” az összeget a fejnőknek és az állattenyésztőknek „a terven felüli tejhozamért”. Az 1. számú farmon szintén „a pénztárba be nem vételezett pénzt általfedezték a kolhozistáknak a szalmaért, pelyváért, sajtért, és szénakaszálóért a jószág részére. A hozzáírt tej további részét pedig a borjak, bárányok és malacok itatásának számlájára vitték át.”²⁰⁴ A tejhozam terven felüli teljesítéséért az állam a kolhoz elnöknek, az állattenyésztésben dolgozó farmvezetőknek és brigádérosoknak összesen 45.560 rubel értékű természetbeni prémiumot számolt fel és fizetett ki.

A központilag meghatározott, évről-évre növekedő gazdasági terv teljesítésének másik jellemzőbb technikája, az állatállomány, valamint a földterületek bizonyos részének eltitkolása volt. A fent említett eset kapcsán például tudható, hogy a péterfalvi kolhozban 1960-ban egy éven keresztül nem jegyezték fel a juhszaporulatot, így a gazdaságban 444 darabból álló juhfelesleg keletkezett. Ezen kívül további 128 juhot, amelyet az adminisztrációs személyzet még 1959-ben kapott jutalomként az államtól, 22.667 rubelért ismét eladták a Határőr Kolhoznak. A perirat anyaga szerint egy év leforgása alatt a kolhoz legelőin, és takarmányán nevelt juhokat, valamint a róluk termelt gyapjút legalább négyszer értékesítették. Az „eredményes” juhtenyésztésért tehát, mindenféle valós teljesítmény nélkül, a kolhoz adminisztratív személyzete összesen 58.393 rubel jövedelemre, a gyapjútermelésben elért terven felüli eredményért az állatfarm dolgozói 35.726 rubel jutalomra tett szert.²⁰⁵

Az állam kijátszására irányuló tevékenységek elterjedtségét, szervezeti kereteinek nagyságát, méretét megfelelően szemlélteti az az egyetlen kiragadott adat, hogy a kolhozban

²⁰³ (USZSZK KTBBÜTK 1961: 4.)

²⁰⁴ (USZSZK KTBBÜTK 1961: 6.)

²⁰⁵ (USZSZK KTBBÜTK 1961.)

1960. január 1 és október 1. között, azaz mindössze 10 hónap leforgása alatt, a megtermelt össztejhozam mintegy 19,8 %-a (226. 526 liter tej), az előállított sertéshús 54, 2 %-a (1410 mázsa) bizonyíthatóan fiktív volt. Ezen kívül a kolhoz vezetősége az állatfarmokon található jószágállomány mintegy 19 %-át (572 db) rejtette el az állami nyilvántartás elől. A lokális adminisztratív-gazdasági elit ezek segítségével 1960-ban az államnak összesen 226.174 rubel kárt okozott, ami az adott évben a kollektív gazdaság növény- és állattenyésztéséből származó teljes bevételének (809300 rubel) mintegy 27,9 %-át tette ki.

Az állam eredményes kijátszásához a gazdasági-politikai elitek regionális szintű összefogására, valamint a lokális társadalom különböző rétegeinek széleskörű társadalmi együttműködésére volt szükség. A péterfalvi kolhozban a fiktív takarmányvásárlások lebonyolításában például a feketeardói fogyasztási szövetkezet, a sertéshozzáírásoknál a komjáti Vatutyin Kolhoz, a fancsikai Iszkra Kolhoz, valamint a Verbőci Barátság Kolhoz vezetői vettek részt. A nyilvántartás elől eltítkol juhok többszöri cseréjéhez és eladásához a técsői kolhoz nyújtott segítséget. Az 1960-as gazdasági terv „túlteljesítésében” azonban közreműködtek a farm vezetői, állatorvosa, nyilvántartója, könyvelői, de – a jegyzőkönyvek szerint – a gazdaságban alkalmazott fizikai munkások (pásztorok, állatgondozók, fejőnők stb.) jelentős része is.

A törvényteleniségek elkövetéséhez szükséges társadalmi összefogást, illetve a kolhoz alkalmazottai közötti hallgatólagos összejátszást jól példázza egy másik eset is. Az 1965. február 4-én a kolhoz elnöke, Bíró Andor arról tájékoztatta a vezetőségi ülés tagjait, hogy „az általános kolhozgyűlés határozata értelmében felszámolták pótfizetesként természetben a disznóhúst [...] és a kiadásnál visszaéléseket fedeztek fel. Vagyis a meghatározott disznóhús mennyiségek helyett Bodó elvtárs farmvezető és az ellenőrző bizottság vezetője Papp elvtárs többet adott ki, és ezt néhány becsületes kolhozistának köszönhetően fedezték fel”.²⁰⁶ Az esetről szóló jegyzőkönyv szerint a törvénytelenítésben összesen 8 fő (a farmvezető, az ellenőrző bizottság elnöke, valamint 6 állatfarmi dolgozó) vett részt, akik a személyes meghallgatásukon a következő érveket hozták fel mentségükre:

„2. Bodó Ferenc farmvezető, aki elmondta, hogy Papp elvtárs eljött a jegyzékkel és elkezdtek kiadni a malacot súly szerint. Én csak időközönként voltam jelen és csak a darabszámba figyeltem, nem pedig az élősúlyra. Magamban azt gondoltam, hogy a kiosztott többletsúlyra jegyzőkönyvet állítunk majd össze.

²⁰⁶ (NKHLR 1965a: 1.)

3. Papp János az ellenőrző bizottság elnöke, aki azt mondta, hogy nekem a jegyzék nem volt a kezemben, az a farm számfejtőjénél volt. Nem tudom, hogy történhetett ez, hogy miként mérhették ezt ők így, én jelen voltam, de ez a súly nem volt valós, mert többet mázsáltak. Én szintén kaptam Bodótól egy malacot 25 kg súlyban.

4. Ilyés János sertéstenyésztő, aki azt mondta, hogy én nem néztem, hogy mázsáltak nekem, csak megfogtam a disznót és hogy kisebb vagy nagyobb volt a súlya, azt nem tudtam eldönteni.

5. Ilyés Gyula sertéstenyésztő, aki elmondta: járt volna 40 kg, de elvittem 101 kg-ot, én szintén nem néztem a mérleget.

6. Kiss Lajos sertéstenyésztő, aki azt mondta: nekem 66 kg-mal volt több. Én szintén nem ellenőriztem a mérleget.

7. Tomori László, aki elmondta, hogy körülbelül a végére értem oda, és kiválasztottam magamnak 2 malacot, rátettem a mérlegre és azt mondták, hogy elvihetem.

8. Kölcsi György sertéstenyésztő, aki azt mondta, hogy neki 20 kg-mal lett több.

9. Lázár Mihály tenyésztő, aki mondta, hogy neki 60 kg többlete van. Én szintén nem néztem a mérleget, elvettem és elvittem.

10. Kapincu Jenő, aki elmondta: szintén megnézett két malacot és azt gondolta, hogy ezek súlya sokkal több nem lesz, mint ami jár. Lehetséges, hogy a mázsa nem működött jól.”²⁰⁷

Az idézet jól tükrözi, hogy a lopásban résztvevő, egymást kölcsönösen támogató alkalmazottak egyik technikája a *színtelt* vagy *tettetett tudatlanság* (feigned ignorance) ²⁰⁸ narratív stratégiája volt: a lopással vádolt alkalmazottak – a bizottsági meghallgatáson – a vezetőségi tagok előtt saját jóhiszeműségüket hangsúlyozták és arra hivatkoztak, hogy nem voltak tudatában a sertések valódi súlyának és ezáltal annak sem, hogy az állatok szétosztása során az állammal szemben törvényteleniséget követnek el. Ennek a diskurzív technikának a hamis volta a kortársak számára is nyilvánvaló volt. Az ügyhöz hozzászólt Zseba János, a kolhoz párttitkára, aki felszólalásában annak adott hangot, hogy a lopásban résztvevő személyek a bizottság előtt egyértelműen megjátszották magukat; mindannyian ugyanis „huzamos ideje dolgoznak a farmon és megtudják állapítani szemre is körülbelül a malacok súlyát, ami azt jelenti, hogy valamennyien tudják mennyit nyomnak a sertések és mégis mindannyian többet vesznek el.” A kolhoznök ezzel egyetértve a lopásban hallgatólagosan összejátszó vezetőségi tagok erkölcsi felelősségét és mulasztását hangsúlyozta, miközben arra emlékeztetett, hogy: „mi, a vezetőségi tagok határozatot fogadtunk el arról, hogy a kisebb

²⁰⁷ (NKHLR 1965a: 1-2.)

²⁰⁸ (Vö.: Scott 1996: 110.)

lopásokért is szigorúan büntetni fogunk. Minden határozatnál jelen volt Bodó elvtárs is és most éppen Bodó elvtárs, mint vezetőség tag az, aki maga is részt vett a [’kolhozvagyton’ – B.S.] szétárulásában”. Éppen valamennyi résztvevő szigorú megbüntetését javasolta: „...minden személynek a többlétsúly után felszámolni 5 rubelt. Megvonni a pótfizetést és befizetni után pótfizetesként 1, 50 kopeket kg-ként, és a többlétsúlyért 2 rubelt kg-ként. Bodó Ferenc elvtársat elbocsátani a munkából és megfosztania vezetőségi tagságát. Ajánlani a kolhoz általános közgyűlésének, hogy Papp János elvtársat mentsék fel az ellenőrző bizottságban betöltött pozíciójából”.²⁰⁹

Az előzőekben bemutatott informális gazdasági technikáknak köszönhetően a kollektív gazdaságot irányító adminisztratív-gazdasági elit teljesíteni tudta a szocialista állam által előírt irreálisan magas tej-, a hús és gyapjú előállítására vonatkozó kötelezettségeket. Ezen kívül – a gazdaság központosított irányítása, az államilag szabályozott újraelosztás, valamint a hiánygazdaság keretei között – időről időre, jelentősebb mértékű kiegészítő jövedelmekhez és magasabb presztízssű fogyasztási cikkekhez jutott hozzá.²¹⁰

A fent bemutatott gazdasági stratégiák legjellemzőbb típusai (a földbirtok és állatállomány eltitkolása, a „hozzáírás” gyakorlata), az államszocializmus későbbi évtizedeiben is fennmaradtak. Az kolhoz egyik alkalmazottja szerint, az 1970-es években, annak érdekében, hogy a kollektív gazdaság „teljesíteni tudja a tervet, a kolhozelnök minden vápát, árterületet, zónát bevettetett a falu határban, aminek nem volt nyoma a papírokon, amit titkoltak.”²¹¹ Az 1981-es adatok alapján a kolhozban összesen 5033 db szarvasmarhát tartottak, amelynek mintegy háromnegyede (3633 db) növendék és hízóállat, kisebb hányada (1200 db) fejőstehén volt.²¹² Az állatfarmokon dolgozó munkásokkal készített interjúk alapján ezeknek a húsjóságokként nyilvántartott állatoknak egy jelentős része szintén tehén volt, amit eltitkoltak az állami nyilvántartás elől. Ennek segítségével az adott évben összesen 37407 mázsa, azaz tehenenként 31,17 mázsa tejet termelt a kolhoz, ami 39,7 százalékkal haladta meg a másfél

²⁰⁹ (NKHLR 1965a: 3.)

²¹⁰ A vezető pozíciókat betöltő káderosztály átlagon felüli életmódja, fogyasztási szokásai egy rendies jellegű, dzsentifikációs folyamat kibontakozására utal, amit a településen készített interjúk is jól illusztrálnak: „Apám, aki a kolhoz pénztárosa volt, elment a vajgyárba a tejfelért, a húskombinátba a kolbászáért, amit ott letettek neki, meg a kolhozelnöknek. A kolhozbul oda vitt mindig valamiket és cserébe hozott is, nagy cserebere volt. Ezen kívül a cipőgyárba volt nagy kapcsolata, ahonnan mindig jó cipői voltak apámnak, de onnan hoztak öltönyre való anyagot is neki, mert mindig elegánsan járt... Nagy urak voltak, és nagyon dorbézoltak. A kolhozelnök, a párttitkár, az agronómus – ezek vagy tizenhaton, húszan jöttek a disznótoros vacsorára. A pálinkát apám ládaszámra hozta, mert ezek ott reggelig ittak, amikor levágtuk itthon a disznót. Kártyáztak együtt, vagy elmentek kocsμάzni együtt. Munkácson, a Csillaghotelben például mindenki ismerte apámat. Szőlősen is elvitt engem mindig ebédelni a legelegánsabb helyre, azt nem mindenki tehetette meg, hogy valaki elment ebédelni Péterfalváról.” B.6., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²¹¹ B.7, magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²¹² (NKHLR 1980: 17.)

évtizeddel korábbi jószágonkénti éves tejhozamot.²¹³ A kolhoz közgazdásza szerint az állattenyésztés területén, ahol – az alacsony állami felvásárlási árak, a gépesítés hiánya, a magas ráfordítási költségek miatt – a termelés évtizedeken keresztül veszteséges volt, az adatok meghamisítása, kijavítása, kozmetikázása egészen a rendszerváltás időpontjáig következetesen alkalmazott módszer maradt:

„Az állattenyésztésben csak a juhtenyésztés hozta be a pénzt, de a többi ráfizetéses volt. Csak azt nem mutatták ki. Mert úgy csináltuk, hogy mikor zártuk lefele az évet, a költségeket ráraktuk a konzervgyárra, az bírta, érted... És a farmokrul is levettük a kiadásokat, akkor úgy jött ki, úgy tudtuk kihozni jövedelmezőnek. Egyszóval a költségeket, amikor rámentek a farmra, azt ráraktuk a konzervgyárra. Nem volt veszteséges semmi, minden jövedelmező volt. Papíron.”²¹⁴

Az egyre komplexebb termelési, adminisztratív, pénzügyi, szakmai tevékenységet folytató kollektív gazdaságokban a hetvenes évek első felére, a faluban kialakult egy olyan szűk vezetői réteg, amelynek jövedelme, életszínvonala, társadalmi presztízse, cselekvési lehetőségei egyre inkább elkülönült más foglalkozási csoportok életformájától. A kolhoz munkaszervezeti hierarchiáján belül ezeket az egyenlőtlenségi viszonyokat – egyéb faktikus adatok hiányában – jól érzékeltetik az egyes foglalkozási csoportok közötti jövedelmi különbségek is.

A péterfalvi kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket – elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb. – betöltő személyzet évente 3910-2440 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 12,5 – 7,8 rubel közötti összeget tett ki. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozparasztok egy munkanapért járó bérezése 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt. Az 1970-es adatok alapján egy munkás éves bére a traktorbrigádban 1196 rubel, az építőbrigádban 1021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos 713 rubelt keresett, ami kevesebb, mint fele – negyede volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetéseinek.²¹⁵

²¹³ A kolhozban 1965-ben összesen 2132 szarvasmarha volt. Az állományból 610 fejős tehén volt, amely az adott évben 13610 mázsa, azaz tehenenként 22, 3 mázsa tejet állított elő. (NKHLR 1967: 18-20.)

²¹⁴ B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²¹⁵ (NKHLR 1970: 22-23.)

A kolhoz munkaszervezeti hierarchiáján belül kialakult gazdasági, társadalmi különbségeket az informális erőforrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlensége is növelte. A legfontosabb pozíciókat betöltő káderek – a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a párttitkár, az ipari melléküzemek vezetői – magas fizetésük mellett különféle kiváltságokban részesültek (erről lásd részletesen a dolgozat 2.3.2. fejezetét), ami még inkább elmélyítette a tagságon belüli gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek – amúgy is jelentős – szintjét.

2.2.2. A kolhoz munkások informális gazdasági stratégiái

A bürokratikus-gazdasági elit viszonylag kis létszámú, különféle minimonopóliumokkal rendelkező csoportja mellett, a kolhoz szervezeti struktúrájában a növény- és az állattenyésztésben, valamint az ipari szektorban dolgozó munkások alkották az alkalmazottak legnépesebb rétegét. E szintér szereplőinek korabeli túlélési technikáiról a kolhoz vezetőségi jegyzőkönyvei, valamint a korszakról szóló narratív elbeszélések segítségével alkothatunk hozzávetőleges képet.

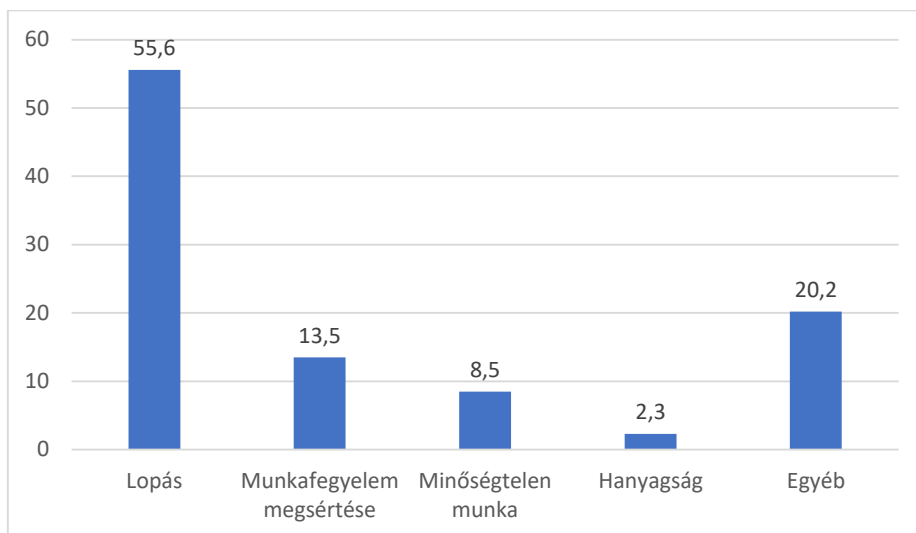
A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett irattermése alapján a helyi adminisztratív-bürokratikus elit, a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 244 (93,5%) fegyelmi és 17 (6,5 %) jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 566 kolhoz munkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.

A kolhoz alkalmazottai által elkövetett szabálysértéseket az adminisztratív-gazdasági elit hivatalos diskurzusa öt nagyobb típusba: „lopás”, „munkafegyelem megsértése”, „minőségtelen munka”, „hanyagosság” kategóriájába sorolta. E típusokon kívül – a történeti adatok rendszerezésének és elemzésének megkönnyítése érdekében – be kellett vezetnünk egy további, összefoglaló értelmű („egyéb”) kategóriát is, amely kisebb léptékű, de meglehetősen gyakori cselekvéstípusokat foglal magába. Ilyen például a szándékos vagy önkéntelen „károkozás”, a „mulasztás”, valamint a „figyelmetlen munkavégzés” eseti megnyilvánulása is.

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhoz alkalmazottai körében 1961 és 1971 között az állami vagyon eltulajdonítása, vagyis a munkahelyi lopások gyakorlata volt a legelterjedtebb gazdasági stratégia. Ez az összes szabálysértés több, mint felét, mintegy 55,6 %-át tette ki. Ezt követte népszerűségében a munkahelyi kihágások csoportja (károkozás, mulasztás, figyelmetlen munkavégzés), amely az esetek 20,2 %-ban fordult elő. Jóllehet az 1950-es évek végétől a termelési folyamatok és a gépi eszközök technikai modernizációja (a nagyobb teljesítményű traktorok, tehergépkocsik, kombájnok, új típusú növényvédő- és talajjavító eljárások megjelenése) nagy ütemben haladt előre, az új eszközök többsége azonban olyan specifikus ismereteket igényelt, amelynek az alkalmazottak többsége – kezdetben legalábbis – nem volt birtokában. Ennek, valamint a kollektív tulajdonhoz való negatív viszonyoknak döntő szerepe volt abban, hogy a tiszapéterfalvi kolhozban nagy számban fordultak elő magával a munkavégzéssel kapcsolatos szabálysértések. A vizsgált időszakban a munkafegyelem megsértésével (balesetvédelmi szabályok semmibe vétele, a gépek, eszközök túlterhelése és eltörése, ittas munkavégzés, a brigádéros utasításainak megszegése) kapcsolatos ügyek elérték a 13,5 %-ot. A rosszul vagy hanyagul elvégzett tevékenységek (pl. a szakszerűtlen szántással,

vetéssel, gondatlan állattartással összefüggésben indított eljárások) együttes aránya a szabálysértő cselekvések valamivel több, mint tíz százalékát tették ki.

3. ábra. A hétköznapi szabálysértő cselekvések legfontosabb típusai a „Határőr” kolhozban (1961-1971 között)

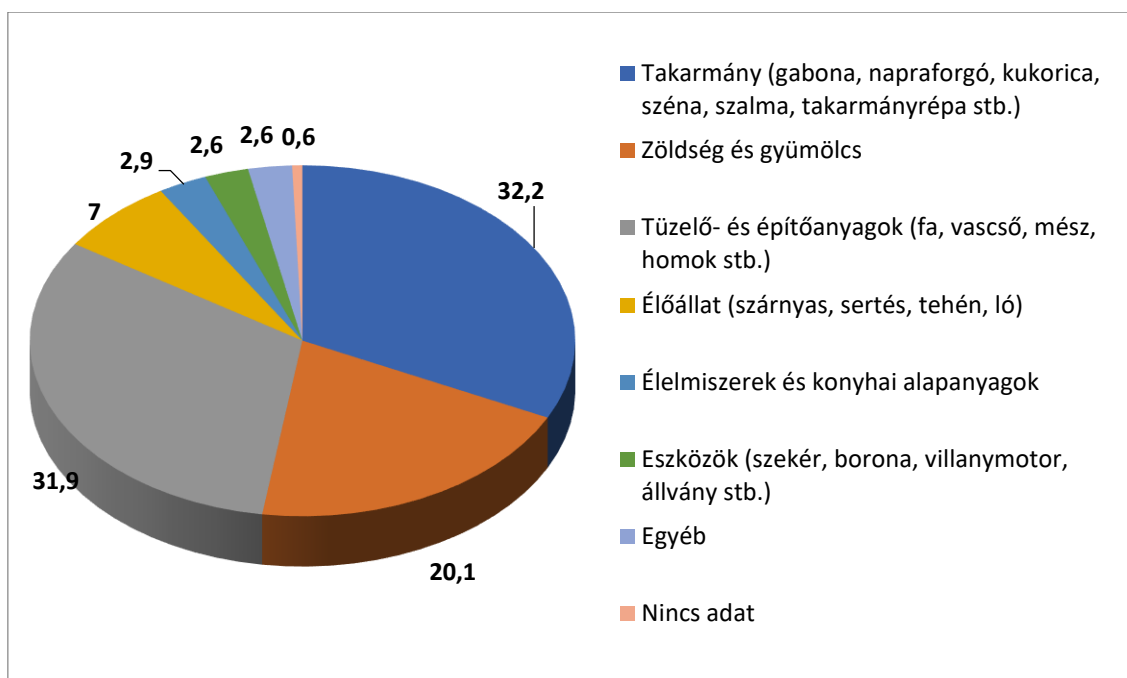

A lopások legnagyobb része (32,3 %) az állattartáshoz szükséges takarmányfélék (zöldtakarmány, széna, szalma, kukorica, gabona), továbbá fűtő- és építőanyagok (fa, deszka, homok, kő, mész, cement, üveg, pala stb.) beszerzésére irányult. Jelentősnek (21 %) tűnik ezen kívül a zöldség- és gyümölcskertészetek termékeinek (paprika, paradicsom, káposzta, burgonya; alma, szilva stb.) megdézsmálása is. Az esetek további részében a kolhoz dolgozói kisebb élőállatokat, élelmiszer-alapanyagot (baromfi, sertés; tej, tejföl, tojás), vagy különféle tárgyi- és technikai eszközöket (hordó, bicikli, villanymotor stb.) tulajdonítottak el.

A lopások legnagyobb része – majdnem kétharmada – az állattartáshoz szükséges takarmányfélék (zöldtakarmány, széna, szalma, kukorica, gabona) és különféle fűtő- és építőanyagok (fa, deszka, homok, kő, mész, cement, üveg, pala stb.) beszerzésére irányult. Jelentősnek (20,1%) tűnik ezen kívül a zöldség- és gyümölcskertészetek termékeinek (paprika, paradicsom, káposzta, burgonya; alma, szilva stb.) megdézsmálása is. Az esetek kisebb hányadában azonban előfordult, hogy a kolhoz dolgozói kisebb élőállatokat, élelmiszer-alapanyagot (baromfi, sertés; tej, tejföl, tojás), vagy különféle tárgyi- és technikai eszközöket (hordó, bicikli, villanymotor stb.) tulajdonítottak el.

A takarmány és zöldséglopások magas arányát az állattartáshoz és növénytermesztéshez szükséges földterület (legelő, szántó, kert) állami kisajátítása és a korábbi birtokhasználati stratégiák betiltása, illetve fokozatos ellehetetlenítése magyarázhatja.

4. ábra. Az eltulajdonított gazdasági javak legfontosabb típusai 1961–1971 között (százalékban)

A vizsgált település – belső morfológiai jellemzői alapján – eredetileg a sorfalvak csoportjába tartozott, ahol a keskeny szalagtelkek nem csupán a beltelkeket (házhely, gazdasági udvar, konyhakert), hanem a szántóföld egy részét is magába foglalta. A paraszti kertgazdaságok így az 1940-es évek második feléig az állattenyésztéshez és az önellátó élelmiszertermeléshez szükséges gazdasági erőforrások (gabona, zöldség, gyümölcs) előállításának nagyon komplex színterei voltak, amit a szovjet típusú gazdálkodási rendszer – a háztáji földek (a „kolhozudvarok”) mértének radikális csökkentésével – fokozatosan számolt fel és szüntetett meg.

A tradicionális föld- és birtokhasználati rend beszüntetésének első lépését a kollektivizálás alapelveit rögzítő 1948-as alapszabályzat jelentette. Ez egyebek mellett kimondta, hogy a mezőgazdasági artel tulajdonába és használatába került földek mérete nem csökkenthető, hanem csak növelhető „az állami alap szabad földterületeinek, vagy pedig a magántulajdonosok által birtokban tartott felesleges földek terhére, oly módon, hogy a földterület egységes tömböt alkosson”.²¹⁶ A dokumentum ezen kívül leszögezte, hogy a családok tulajdonában maradt „kolhozudvar egyéni használatában lévő házkörüli kert terjedelme (nem számítva a lakóépületekkel beépített területeket) egynegyedtől egy fél hektárig, egyes kerületekben pedig egy hektárig terjedhet...”.²¹⁷ Egy évtizeddel később, 1961-

²¹⁶ (Alapszabályzat 1948: 4-5.)

²¹⁷ (Alapszabályzat 1948: 5.)

ben a kolhoz új alapszabályzata azonban már jóval konkrétan fogalmazott: egyértelműen rögzítette, hogy a „háztáji föld mérete, amely az egyes kolhozudvarok használatában áll, nem lehet nagyobb 0,25 há-nál (leszámítva az épületek által elfoglalt földet)”.²¹⁸ Emellett a termelést irányító adminisztratív-gazdasági elitnek jogot biztosított arra, „hogy kisebbsítsék a háztáji részlegeket, ha ezt az általános közgyűlése jóváhagyja, 0,05 ha-ra, azoknál a kolhozudvaroknál, ahol a tagok nem dolgozzák le a munkanap minimumot minden komolyabb ok nélkül vagy húzódoznak a kolhozban való munkától. Azokat a kolhozistákat, akik komoly ok nélkül nem vesznek részt a kolhozi termelésben, a kolhozgyűlés megfosztja a háztáji részlegektől, sőt ki is zárhatja a szövetkezetből.”²¹⁹

Ezek a megszorítások a paraszti gazdaságok korábbi jövedelemszerző stratégiáinak a teljes felszámolásához vezettek, amit jól érzékeltetnek a családi kisüzemi állattartás drasztikus csökkenését mutató összehasonlító adatok is.

6. táblázat. A szarvasmarha-állomány változása a családi háztartásgazdaságokban 1938-1981 között.

Települések	Házak/kolhozporták száma		Szarvasmarha (db)		Növ+/csökk-	
	1938	1981	1938	1981	N	%
Tiszapéterfalva	160	436	438	146	-714	-83
Tivadarfalva	98		422			
Forgolány	148	235	521	104	-417	-80
Tiszafarkasfalva	88	493	199	188	-628	76,9
Tiszabökény	203		671			
Összesen	697	1164	2251	438	-1813	-80,5
A kolhoz tulajdonában lévő szarvasmarha száma:				5033		

A 6. táblázat alapján a kollektivizálás előtti és utáni (1938. és 1981. évi) adatokat összevetve láthatjuk, hogy miközben a tiszaháti településeken a házak/háztartások száma négy évtized alatt jelentősen (59%-kal) nőtt, a lakosság magántulajdonában található szarvasmarha-állomány száma radikálisan (mintegy 80,5%-kal) csökkent. 1938-ban még minden egyes háztartásban átlagosan 3,2 darab szarvasmarha volt, 1980-ban már ez az arány már csupán 0,3 darabot tett ki háztartásonként. A kisüzemi állattenyésztésnek ez a mélyreható strukturális változása – a vidék nagyfokú iparosítása és modernizációja mellett – szoros összefüggésben állt azokkal az agráréletforma alapjait érintő és egyre átfogóbb állami jogkorlátozó intézkedésekkel, amelyeket a lakosság egy része kezdetben csak nagyon nehezen vett

²¹⁸ (Alapszabályzat 1961: 4.)

²¹⁹ (Alapszabályzat 1961: 4.)

tudomásul, illetve fogadott el. A levéltári forrásokban számos olyan esetet találhatunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a helyi lakosság különféle módszerekkel megpróbálta korábbi földhasználati jogát restaurálni: a gazdálkodó családok visszafoglalták például az államtól saját földterületeiket vagy a levágott, elkobzott kertjeikben – a hatósági figyelmeztetések ellenére – továbbra is a megszokott, döntően az 1948 előtti föld- és birtokhasználati szokásokat követték. Az idézhető példák közül itt csupán kettőt említenék.

A kolhoz vezetősége 1965. július 4-én tárgyalta két péterfalvi lakos ügyét. A jegyzőkönyv szerint „Csatlós Károly elvtárs önkényesen bekebelezett 0,22 hektárt és Bocskai József 0, 25 ha a kolhoz földjéből. A kolhoz vezetősége és az ellenőrző bizottság több ízben figyelmeztette őket, hogy adják vissza az elfoglalt földeket a kolhoznak. [...] Minden figyelmeztetés ellenére azonban Csatlós és Bocskai nem adták vissza a földet, ezzel megsértették a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatát. A pártbizottság titkára, Zseba elvtárs, a kolhozisták pártbizottsága nevében [így azt – B.S.] ajánlotta, hogy zárják ki a fent említetteket a kolhoz tagságából. Elhatározták: a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatának megsértése miatt kizárni Csatlós Károlyt és Bocskai Józsefet a kolhoztagok sorából.”²²⁰ Hasonló esetről készített jelentést a kolhoz ellenőrző bizottság is. A bizottság 1966. augusztus 30-án ismertette Siklóczi Sándor péterfalvi lakos ügyét, aki „mint a múlt évben, úgy ebben az évben is” [...] „önkéntesen leszedte a gyümölcsöt és lekaszálta a szénát a levágott 0,17 hektár háztájijáról”,²²¹ ezért a vezetőségi tagok úgy döntöttek, hogy a nevezett személy megbüntetése érdekében az ügyet átadják a népbíróságnak.

A kolhoz által végrehajtott telekátmérések és földelkobzások miatt a vizsgált településen 1968-ban a mezőgazdasági termelésre hasznosított összterület (3192,8 ha) csupán 8,9%-a (269 ha) maradt a kolhozparasztnak magántulajdonában, ami magába foglalta a kisegítő gazdaságok területeit is.²²² Így a határvidéki településeken lényegében az 1970-es évek közepéig – az erdélyi falvakhoz hasonlóan²²³ – nem fejlődött ki az állami szférán kívüli magántermelői szektor, az ún. második gazdaság. E feltételek között, a falusi családok gazdasági szükségletei kielégítésének egyetlen módja a kollektív vagyon egyéni visszaszerzése, eltulajdonítása, kisajátítása (a közös tulajdon „szétlopása”) volt.²²⁴

A történeti források alaposabb elemzéséből ugyanakkor az is láthatóvá válik, hogy a deviánsnak minősített esetek jelentős része mögött nem az állam ellen elkövetett tudatos

²²⁰ (NKHLR 1965b: 16.)

²²¹ (NKHLR 1966: 43.)

²²² (NKHLR 1966: 43.)

²²³ (Oláh 2004: 131.)

²²⁴ A „lopás, mint bűn” (normasértés) megítélésével kapcsolatban lásd: (Szilágyi 2000: 746-750.) Ezzel szemben a szövetkezetből vagy a „kollektívából” való lopás, mint „szerzés”, azaz a faluközösség által nem elítélt, hanem általánosan elfogadott (normakövető) magatartás volt. Lásd: (Gagy 2019: 76.; Kocsis 2006: 101.)

cselekvések, hanem nagyon gyakran csupán tradicionális szokásgyakorlatok álltak (pl. a kolhozparasztnak gazt szedtek a gazdaság kukoricájában, lekaszálták vagy begyűjtötték a füvet a „kolhozmező”-ről, vagy a betakarított területen „tallóztak”). A kolhoztagok által alkalmazott informális technikák egy része valójában tehát csupán azért vált törvénysértő cselekedetekké, mert megváltoztak a helyi társadalmon belüli tulajdonjogi viszonyok: az állam újra definiálta a lokális szintér keretei között fennálló korábbi társadalmi rendet és ezzel együtt hatályon kívül helyezte a föld-, legelő- és birtokhasználati jog korábbi regulatív szabályait.²²⁵

A törvénysértő cselekvések elterjedésében azonban – a birtokszerkezet, telekhasználati szabályok átalakítása mellett – az alacsony munkajövedelmek is fontos szerepet játszottak. A kolhoztagok bérezésének elveit az 1948-ban kiadott – korábban már idézett – alapszabályzat határozta meg. Ez a szabályzat többek között előírta, hogy „az artel tagjainak pénzbeli előleget az év folyamán legfeljebb az öt munkája után megillető összeg 50 %-ig lehet folyósítani. Természetbeni előleget a vezetőség az artel tagjai részére a szemesztermények cséplésének kezdetétől folyósíthat, a kicsépeelt szemesztermények a kolhoz belső szükségleteire elkülönített 10-15%-os mennyiségből.”²²⁶ A mezőgazdasági termelésből származó rendszertelen és alacsony jövedelmeket – a munkaegység-alapú bérezési rendszer eltörléséig – a gazdaság dolgozói a kollektív vagyonból egészítették ki („Lehetett lopni, ki mit akart mit. A kolhozrendszerbe mindig lehetett. Na de fizetés is csak egy évbe egyszer vót.”)²²⁷

A mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozparasztnak egy munkanapért járó bérezése a vizsgált faluban 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt. Az alacsony bérek elleni tiltakozásnak azonban – a kolhozvagyon megdézsmálása, szétlopása mellett – számos egyéb formája is létezett. Ezek közé tartozott többek között a színlelt munkavégzés, a munkahelyről való igazolatlan hiányzás, az önkényes kilépés, továbbá a munkaerő-visszatartás olyan nyomatékosabb formája, mint amilyen a gazdasági célú elvándorlás volt.

A színlelt (látszólagos) munkavégzés problémáját több korabeli jelentés is említi. 1967-ben a kolhoz ellenőrző bizottságának egyik tagja például arról számolt be a vezetőségi tagok gyűlésén, hogy a mezei brigádban nem tartják be a munkafegyelmet, a munkások csak „néznek egyik a másikra, ha ő nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. (...) A lánkasoknak²²⁸ minden nap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített.

²²⁵(Scott 1996: 113.)

²²⁶ (Alapszabályzat 1948: 23-24.)

²²⁷ B.9., magyar nő, Tivadarfalva.

²²⁸ A „termelői lánc” (ukránul: ланкавиробнича) a kollektív gazdálkodási rendszerben a legkisebb (általában 10-12 főből álló) egységet, munkacsoportot jelölő kifejezés. Ez szervezetiileg alá volt rendelve a termelői brigádoknak (rendszerint 4-6 lánkából állt egy brigád). Fő feladata a növénytermesztési – elsősorban kertészeti és zöldségtermesztési – munkálatok megszervezése és gyakorlati kivitelezése, elvégzése volt. A lánkatagok

Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János lánkás. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigadéros elmondott. Az én lánkámban úgy, mint a több lánkába a munka csak 50%-ra van teljesítve.”²²⁹

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agronómusa, Molnár Kálmán szintén hasonló problémákról számolt be. Elmondása szerint „gyakran van a mezőn, a kertekben és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? (...) Már ültetni kell a paprikát, de a lánkások várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom mit várnak?”²³⁰

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhozban elérhető mezőgazdasági munkák rossz eltartóképessége és alacsony bérszínvonala miatt a kolhozparasztok egy része nem dolgozta le a kötelező munkanap-minimumot (a nők esetében általában évente 100, a férfiaknál 120 napot). 1966-ban 38, 1967-ben 62, 1968-ban pedig 194 fő hiányzott igazolatlanul a munkahelyről, illetve nem teljesítette a mezei és zöldségtermesztő, a traktor- és gépkocsivezető brigádokban meghatározott minimális munkanapot.

A statisztikai adatok szerint 1962-ben az aktív korú munkaképes népesség (1741 fő) mintegy 26,7 %-a (465 fő) egyetlen napot sem dolgozott a kolhozban. Ez a stratégia – a foglalkozásszerkezeti adatok alapján – különösen a nőkre volt jellemző. 1961-ben a munkaképes korú nőknek még majdnem fele (48,4 százaléka) nem a kolhozban, hanem saját háztartásgazdaságukban vagy más helyen dolgozott. Bár, a vizsgált időszak végére arányuk 5,3 százalékra (45 fő) csökkent, a kolhozi termelést önkényesen elhagyó nők aránya 1973-ban még mindig 11,2-szer volt nagyobb, mint a férfiaké (4 fő).

A kollektív termelést elkerülő kolhozmunkások rendszerint a magasabb jövedelmeket és több munkaalkalmat biztosító térség-központokba, valamint a távolabbi (belső ukrainai) iparvidékekre vándoroltak. Ez gyakran okozott munkaerőhiányt és jelentősen akadályozta a kolhozi termelést. Az egyik vezetőségi tag 1967-ben arról tájékoztatta az elnökség tagjait, hogy a mezőgazdasági brigádok elkéstek az őszi kapásnövények (burgonya, kukorica, takarmányrépa, dohány) betakarításával, mivel a munkálatok elvégzéséhez nem állt rendelkezésre elég munkaerő: „A 2. sz. brigád vezetője, Csapóci elvtárs a betakarítás elkéséséről beszélt, az ő brigádjában nincs kivájjva 2 hektárról a krumpli, és a kukorica sincs teljesen betakarítva. A lánkások nem szervezik meg a munkát, ahogyan kell, Papp Bertalan

tevékenységét a brigádvezetők és az agrártermelést ellenőrző fontosabb szakemberek irányították (Pogrebnjak–Fedan–Kolomijec 1972: 101).

²²⁹ (NKHLR 1967a: 32.)

²³⁰ (NKHLR 1969: 2)

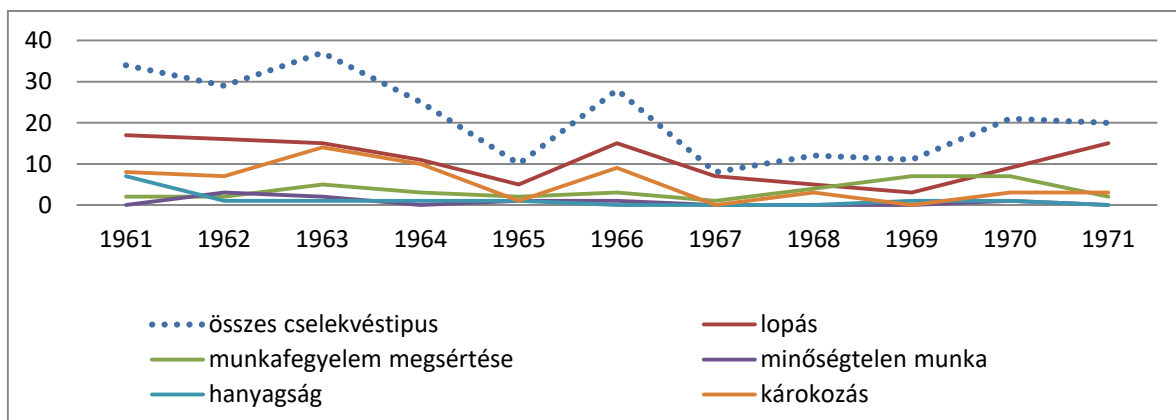
megjelent a munkában a lánkjával összesen 10 emberrel. 2. sz. brigád lánkája Papp Bertalan erre azt mondta, hogy (...) tavasszal a lánkámban 20 ember dolgozott, azután 8 elutazott munkára a keleti területekre és én nem tudok minden nap dolgozni 10-11 emberrel. Mi annyit dolgozunk, mint a többi lánkák, amelyekben sokkal több tag van, mint a miénkben.”²³¹

7. táblázat. A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása a „Határőr” kolhozban (1962-1973)

	1962	1963	1964	1965	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
A munkaképes korú népesség száma (fő)											
a) férfiak 16-tól 60 éves korig	943	779	809	895	858	971	948	901	964	900	904
b) nők 16-tól 55 éves korig	798	760	872	925	711	836	801	893	754	815	837
Összesen	1741	1539	1681	1820	1569	1807	1749	1794	1718	1715	1741
A kolhozban egyetlen napot sem dolgozó személyek száma (fő)											
a) férfiak 16-tól 60 éves korig	78	14	6	30	0	16	30	15	4	2	4
b) nők 16-tól 55 éves korig	387	209	124	75	220	17	57	32	115	30	45
Összesen	465	223	130	114	220	33	87	47	119	32	49

A vizsgált korszakban azonban az egyes normasértő cselekvések funkcionális szerepe, társadalmi jelentősége dinamikusan változott (lásd: 5. ábra). A kolhoz dolgozói által elkövetett törvénszegések két időpontban mutatnak nagyobb visszaesést. Ezek közül az első 1965-re, a második ellenben az 1967 és 1969 közötti rövidebb periódusra esik. Ezekben az években két jelentősebb változás, a munkaegység-alapú bérrendszer megszüntetése, valamint a lokális munkaerőpiac fejlesztése, szerkezeti átalakulása bontakozott ki, ami a vizsgált településen a törvénsértő magatartások átmeneti visszaszorulását idézte elő.

5. ábra. A „Határőr” kolhozban elkövetett szabálysértő cselekvések dinamikus változása (abszolút számokban)

²³¹ (NKHLR 1967: 55.)

A vidéki kollektív gazdaságokban – az ún. koszigini reformok keretében²³² – 1965-től számos olyan reformintézkedést hajtottak végre, amelynek köszönhetően javultak az alkalmazottak életfeltételei és megélhetési lehetőségei. A péterfalvi kolhozban például 1969-ig a gazdasági termelés valamennyi ágazatában bevezették a rendszeres, havi pénzfizetést, a mezőgazdasági alkalmazottak számára biztosították az öregségi nyugdíjat, valamint a fizetett szabadsághoz való jogot. Ennek hatására a termelésből magukat kivonó személyek száma – az egy évtizeddel korábbiakhoz képest – 1973-ban drasztikusan, 2, 81 (49 fő) %-ra csökkent. Ebben a makroszintű gazdasági reformok, továbbá az elvándorlást szigorító intézkedések és szankciók mellett szerepet játszhatott az is, hogy a településen a hatvanas évek végétől – a korábbinál jóval nagyobb – iparosítási hullám kezdődött el. A faluban 1969-ben indították be az első téglagyárat, egy évvel később a láda és drótkötő üzem, 1971-ben a konzervgyárat, 1978-ban a műszergyárat, 1980-ban pedig az optikai üzem, ami a kolhoz munkaerőigényének jelentős növekedésével járt együtt. A fejlesztések hatására, a mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak magasabb jövedelmekhez, jobb munkafeltételekhez és tartósabb foglalkoztatást biztosító munkakörökhöz jutottak, a lakosság így egyre intenzívebben áramlott vissza a kollektív termelésbe. Az ipari fejlesztések és a helyi munkaerőpiac bővülése hatására ezáltal a bemutatott túlélési technikák (lopás, munkaerő-visszatartás: igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, munkaerő-migráció) veszítettek korábbi jelentőségükből.

Az eddig ismertetett példák nagyon pragmatikus, a mindennapi túlélést elősegítő gazdasági célú szabálysértő tevékenységek köréhez tartoznak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szóban forgó gazdasági cselekvéseknek ne lett volna implicit politikai jelentésük. Az autoriter, vagy diktatórikus politikai rendszerekben – ahogyan arra James Scott is rámutatott – nagy a megtorlás kockázata, ezért a hatalomnak alávetett társadalmi csoportok (annak érdekében, hogy biztosítsák sértetlenségüket) általában kerülnek az explicit politikai akciókat és nem indítanak támadást az uralkodó szimbólumrendszerek ellen.²³³

A vizsgált településen ennek ellenére két olyan korabeli esetről tudhatunk, amely a hatalom és a hétköznapi emberek viszonyát a fenti példáktól eltérő perspektívából, tehát nem a törvénysértő gazdasági magatartások, hanem a szimbolikus politikai cselekvések nézőpontjából mutatják be.

Az első a szocialista rendszer egyik kulcsszimbólumával, a faluban található Lenin szoborral kapcsolatos. Az emlékművet eredetileg 1952-ben állították fel a tivadari kolhoziroda

²³² 1965. szeptemberében Koszigin új gazdaságpolitikai reformkísérletet indított el, amely a gazdaság központilag tervezett rendszerétől a decentralizáció, vagy ha úgy tetszik, a *piacszocializmus* irányába történő elmozdulásként értékelhető. (Krausz 2008: 152.)

²³³ (Scott 1996: 128.)

előtti udvaron. A szobrot 1968-ban költöztették át Tiszapéterfalvára, ahol a hatvanas évek elejétől a kolhoz új faluközpontot alakított ki és a kollektív gazdaság modern irodaházát építették fel. A szobor áthelyezésével megbízott építész az adott eseményére a következőképpen emlékezett vissza:

„Akkor még nem volt daruja a kolhoznak. Hát csináltunk háromszögből egy csigát és avval engedték le [’a szobrot’ – B.S.]. *Én mentem fel, mint lankás, mert mind félt menni, nem tudtuk hova tenni a kötelet. Én meg rátettem a nyakára, mert a szobor három darabbul vót, másfele lecsúszott vón a kötel, akárhogy teszed.* Erre mi történik? *Rátesszük a kötelet, mondom a fiúknak, hogy húzzátok a csigát.* A fiúk mutatták nekem, hogy *Üveges* [’a párttitkár’ – B.S.] *ott áll az ablakba: hát álljon, nézze ott! Kiugrik... az álláson igazgatom a kötelet, hogy jó legyen... Kijön, kifulladás, kövér ember vót nagyon: Maga, maga fasiszta! Hogy merte Leninnek a nyakába akasztani a kötelet? Mondom, nézzen ide, jöjjön fel maga ide és mutassa meg nekem más módszerrel.* Én mindig gyűlöltem és akkor is gyűlöltem a rendszert. Már ideges lettem. *És ahogy forgattam, a kötéllel, ahogy megemelték, forgattam és megfogtam az állát, leszakadt, a kezembe maradt az álla. Újból kiugrott: Nem elég, hogy a nyakába akasztotta a kötelet még az állát is letörte.* Megint elkezdett engem fasisztázni. *Az emberek a hasukat fogják, röhögnek.*”²³⁴

A történet egy rituális kivégzést, szabályos akasztást ábrázol, amelyet a falu lakosai egy látszólag ideológiailag semleges cselekvés – egy tereptárgy fizikai áthelyezése – során hajtottak végre. Az elbeszélés nagyon plasztikusan ábrázolja, ahogyan ez a hétköznapi cselekvés a hegemon hatalom reakció révén politikai tartalommal telítődik: a szobor mint a hatalom számára fontos szimbólum mozgatására javasolt megoldás (Lenin „felakasztása”) ugyanis aláássa a hatalom autoritását, és egyben vállalhatatlan szimbolikus üzenetet (a „rendszer kivégzését” is) közvetítheti. A jelenet komikus felhangja abból adódik, hogy a feladattal megbízott munkások tudatában vannak ennek az ambivalenciának és a párttitkár ettől való félelmének, ami elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy az uralkodó hatalom szimbóluma a gúny (a „nevetés”) tárgyává váljon, és a hétköznapi ellenállás szerepét töltsse be.

A másik eset – az előzőtől eltérően – az állam és a helyi társadalom közötti értékellentétet, vagyis egy eleve ideológia síkon zajló konfliktust mutat be. Ennek középpontjában nem a hatalom szimbóluma, hanem éppen fordítva: a lokális közösség egyik fontos identitás-alkotó jelképe áll. 1977-ben a kolhoz vezetése úgy döntött, hogy megpróbálja eltávolítani a szomszédos falu, Tiszabökény határában felállított kőkeresztet, amit a katolikus többségű település lakossága sikeresen megakadályozott:

²³⁴ B.3, magyar férfi, Tivadarfalva.

„A régi világba is úgy vót, hogy minden faluba a végén vót egy kereszt...és akkor Farkasfalva és Bökény külön vót, csak egy ház vót ott, egy zsidóé. A zsidó embert nem bántotta a kereszt soha, megengedte, hogy a kereszt ott maradjon, mert már ott vót. Behív engem Bíró, meg Üveges, hogy a keresztet és a rajta lévő szobrot el kell onnan tűntetni. De ez már a negyedik vagy ötödik kísérlet vót. Mondom, nézzenek ide, *az a zsidó ember, aki gyűlöli a kereszténységet, ha az megtúrta, én személyesen nem veszem le*. Nem mondja azt neked senki - mondja Bíró –, hogy te vedd le, öntsd meg Farkasfalván a régi temetőbe a helyit, válaszd ki, rendezz oda kránt. Te esetleg embereket állíts oda, mennyi ember kell neked oda *felakasztani a kötelet*, meg így meg úgy? Hát mondom kell oda...oda tettem 6 embert, de én szoltam hamar a bökényi presbitereknek, mondom hónap reggel ez fog történni. Jó, Csaba ne törődje vele. Mondom *én személyesen távol fogok állni, én hozzá nem nyúlok*. Erre Üveges kirendelt 6 milicistát, a helybeliek is itt vótak. A milicisták leállították a forgalmat innen-onnen, nem lehetett elmenni sehova. Na, rá kell tenni a kötelet. Erre négy vagy öt ember baltával... Hát mit csináljunk? Üveges oda ugrik: *Leninnek rátudta tenni a kötelet a nyakára azt mondja, a keresztre meg nem akassza rá a kötelet? Mondom nem fogom rá akasztani*. A lényeg, nem vettük le, széjjelszéledtek. Mondta ű a milicistáknak is, hogy menjen fel valaki, senki, egy ember se. Mondta, hogy nálatok itt pisztoly van, a hat embert fogjátok meg, vigyétek el onnan. De nem csináltak semmit. Elvonultak. Azóta is ott van a kereszt.”²³⁵

Az út mentén található kegyhely és feszület, mint a faluközösség szakrális identitását kifejező jelkép védelmezése egyfelől a helyi lakosság ellen irányuló szimbolikus erőszak megfékezését, másfelől a hivatalos ateista világnézet és állami identitáspolitikai nyilvános tagadását juttatta érvényre.

A lokális társadalomban az államhatalommal, illetve az azt képviselő hivatalos személyekkel szemben tanúsított ellenséges magatartásnak azonban nem csupán – a fentiekhez hasonló – absztrakt formái léteztek. Arra is van példa, hogy a szűk vezetőségi elit (a kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) hatalmi túlkapásait a lakosság több esetben a verbális, vagy akár a fizikai erőszak eszközeivel fékezte meg:

„Vót olyan parasztember, aki azt mondta az elnöknek, hogy a beledet villával hányjuk át... és akkor abba hagyta az uralkodást.”²³⁶ „Paládrul száműzték László Sanyit, mert megfenyegette Ambrust [a kolhoz elnökhelyettesét – B. S.]. A silógödön taposták a láncossal a silót, ezek meg valamin összevesztek, László Sanyi meg beugrott a traktorba, hogy beletapossa a silóba Ambrust és emiatt elkellett neki két évre távozni a faluból.”²³⁷ „Vót olyan,

²³⁵ B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.

²³⁶ B.10., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²³⁷ B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

hogy a pártsekretárt még meg is verték Forgolányba. Karácsony este megverték. Elment a bobikkal, és amiért elkezdett ott hóbörögni, hogy mit járnak kántálni, meg a mittudom én és akkor útjukat állta, Vaszil Ivánovics és akkor megcimbálták, megverték, meghápozták a vénembert.”²³⁸

A hatalom képviselőire irányuló erőszakcselekményeket (nyelvi agresszió, fizikai bántalmazás, megfélemlítés) a társadalmi dominancia kifejezésének alkalmi eszközeiként értelmezhetjük, amelyek mögött – ahogy az a fenti idézetekből is kiderül – eltérő motivációk (egyéni gazdasági, társadalmi sérelmek, a rituális és vallási élet túlkorlátozásával kapcsolatos ellenérzések) álltak.

Az állami törvényeket megsértő cselekvésformák – alkalmoszerűségük és kifejezően kockázatos jellegük ellenére – lehetővé tették, hogy a lokális társadalom tagjai a jogfosztottság éveiben a hatalommal való visszaélésnek és az elnyomás szélsőséges formáinak bizonyos esetekben határokat szabjanak. A nyomásgyakorlásnak ezek a durvább eszközei nem ritkán magát a hatalmi elit tagjait készítették a falu lakosaihoz való alkalmazkodásra, illetve különféle védekezési stratégiák kidolgozására:

„Bíró Andor sehova se járt egyedül. Akkor nagyon sok mulatás vót, de ilyenkor hogy onnan elment vón hazáig, haza gyalog – olyan soha nem vót. Mindig ott kellett lenni a sofőrnek, mert félt magába haza menni.”²³⁹ „Paládon mondjuk szembe szállottak az elnökhelyetessel is, magába ű se mert sohse Paládra menni, mindig vitt magával két-három embert. Itt, Péterfalván nem mertek, de ott vakmerők vótak. Amikor összezsúfolták a kolhozot, Almáson szintén így vót, arról nem is kell beszélni. Mert ott, amikor a tehen ólba bevitték a korpát, az egyik végin bement, a másik végin meg már ment befele a faluba. Ambrus, az elnökhelyettes ugyi ezt megakart szüntetni, de nem ment. Nem is ment egyedül oda, mindig vitt két-három embert, hogy legyen tanú. Ott nem tudta megszüntetni. Péterfalván meglehetett. Ez a nép másabb. Finomabb, nem olyan durvák, mint ott, finomabb. Ez a valóság”²⁴⁰

Az eddig elmondottak alapján a szovjet állam, mint külső hatalom – egyre differenciáltabb és átfogóbb intézményi működése révén – az ötvenes évek elejétől a falusi társadalom belső szerkezeti viszonyaira (a birtok- és tulajdonszerkezetre, a megtermelt javak elosztására és cseréjére, a háztartások fogyasztására stb.) fokozatosan növekvő befolyást gyakorolt.²⁴¹

²³⁸ B.11., magyar nő, Tiszapéterfalva.

²³⁹ B.10., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁴⁰ B.12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁴¹(Verdery 1993: 339–340.)

Az állami intézményeknek – ahogyan azt az 8. táblázat is szemlélteti – ezekre a különböző szintű behatolására és a társadalmi nyilvánosság fölött gyakorolt hatalmi mechanizmusok folyamatos növekedésére a lokális társadalom különböző dimenziókban reflektált:

8. táblázat. Informális gazdasági stratégiák a „Határőr” kolhozban 1960–1970 között

I. A bürokratikus-gazdasági elit szabálysértő gyakorlatai		
Az állam kijátszásának		A hétköznapi szabálysértő magatartások társadalmi funkciója
módja	célja	
termelési adatok meghamisítás, vesztéségesen működő termelési ágazatok „átírása”	a tervutasításos gazdasági rendszer kijátszása	a gazdaságirányítás autonóm intézményének létrehozása
a földterület kisebbitése, állatállomány eltitkolása		tőkefelhalmozás, presztízs javak előállítása és fogyasztása
II. A kolhoz alkalmazottainak, munkásainak szabálysértő gyakorlatai		
Az állam kijátszásának		A hétköznapi szabálysértő magatartások társadalmi funkciója
módja	célja	
lopás, károkozás	az új tulajdon- és birtokviszonyok megkérdőjelezése	a magántulajdonhoz való jog gyakorlása
munkafegyelem megsértése	az új nagyüzemi mezőgazdasági termelés és munkaszervezeti rendszer elleni lázadás	a tradicionális (paraszti) gazdaság és munkaszervezeti formák, azaz a rokoni, családi együttműködésen alapuló gazdasági stratégiák alkalmazása
minőségtelen munka		
hanyagság		
színelte munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, gazdasági célú elvándorlás	az új bér- és elosztási rendszer megkérdőjelezése	az állammal szemben álló egyéni jövedelem- és munkaerőgazdálkodás-politika kifejezése
a hatalmi szimbólumok megkérdőjelezése	a hivatalos ideológia, az új (szocialista) értékek, kizárólagos fogalmak, világértelmezések társadalmi korlátozása	a tradicionális, vallásos világképet és nemzeti identitást kifejező jelképek kijelölése, opposzicionális felmutatása
a hatalom képviselőivel szemben alkalmazott verbális és fizikai erőszak	a fennálló hatalmi-politikai viszonyok társadalmi transzformációja	az állami erőszak-monopólium gyakorlásának rituális megfordítása; az önrendelkezési, véleménynyilvánítási jog nyilvános demonstrálása

a) A termelési adatok meghamisítása, a földterületek kisebbitése, az állatállomány elrejtése a falusi nomenklatura számára lehetővé tette, hogy az állami ellenőrzés szervezeti

keretein kívül kialakítsa a gazdaságirányítás relatíve autonóm intézményes megoldásait. Ezek a technikák a hiánygazdaság, az államilag ellenőrzött, zárt gazdasági redisztribúció rendszerében a vezető pozícióban lévő személyeket pluszjövedelmekhez juttatták, illetve lehetővé tették számukra bizonyos presztízsjavak időszakos felhalmozását, fogyasztását és csoporton belüli cseréjét.

b) a lopás, a károkozás stratégiái a mindennapi cselekvők számára biztosították a javak informális redisztribúcióját, ezáltal pedig hozzájárultak ahhoz, hogy a közösség tagjai a hatalom által kialakított új tulajdoni- és birtokviszonyokat hatályon kívül helyezze, lerombolja, vagy legalábbis megkérdőjelezze.

c) a munkafegyelem megsértése, a rosszul, hanyagul elvégzett munka többek között az új termelési rendszer, ezen belül is a különösen a mezőgazdasági és ipari bér munka kezdeti elutasításának kifejezésére volt alkalmas.

d) a vallási szimbólumok védelme hozzájárul az új világnézet, a kötelezővé tett kommunista ideológia kizárólagos terminológiájának, politikai mítoszainak és értelmezéseinek delegitimálásához.

e) a hatalom képviselőivel szemben alkalmazott verbális és fizikai erőszak lehetővé tette a gazdasági-politikai elit által gyakorolt totális társadalmi kontroll megfékezését, a hatalmi hierarchia szimbolikus megfordítását, azaz az elnyomók által használt fegyelmezési technikák reaktív (népi) formáinak kidolgozását és érvényesítését.

Ezeknek az eljárásoknak a popularizálódása az államszocializmusban arra utal, hogy a vizsgált korszak végére intézményesült az állam kijátszásának „népi” kultúrája és a mindennapok szintjén is reflektálttá vált az a tapasztalat, hogy a hétköznapi emberek érdekei szemben állnak az államhatalom, valamint az azt megjelenítő helyi intézmények érdekeivel.²⁴²

²⁴² (Vö. Rittersporn 2003: 213.)

2.3. Fegyelmező eljárások a kollektív gazdaságokban

2.3.1. Szankciók és büntetési mechanizmusok

A kolhozmunkások szabálysértő gazdasági magatartásaira a hatalom különféle fegyelmezési technikák alkalmazásával válaszolt. A legitim módon alkalmazható gazdasági szankciók és büntetési módszerek körét a vidéki településeken rendszerint a kollektív gazdaságok alapszabályzatában rögzítették. Ezek tartalmi felépítése azonban – a központi politikai irányváltásnak megfelelően – az idők során többször is változott.

9. táblázat. A munkafegyelem megsértésére vonatkozó rendelkezések a „Határőr” kolhozban 1948-1971 között

A TISZAPÉTERFALVI MEZŐGAZDASÁGI ARTEL (KOLHOZ) ALAPSZABÁLYZATAI		
1948	1960	1971
- a rossz minőségű munka újra való elvégzése a munkanapok felszámolása nélkül - figyelmeztetés, megrovás fekete táblán való feltüntetés - öt munkanapig terjedő büntetés - alacsonyabb munkára való beosztás - ideiglenes eltávolítás a munkából - az artelből való kizárás	- a rossz minőségű munka újra való elvégzése a munkanapok felszámolása nélkül - figyelmeztetés, megrovás, közgyűlésen való megdorgálás öt napig terjedő büntetés - alacsonyabb munkára való beosztás - ideiglenes eltávolítás a munkából a kolhozból való kizárás - „....a közösségi tulajdon lopásában, vagy az artel vagyona és jószágállománya iránt tanúsított káros magatartásban vétkes személyeket az artel átadja a bíróságnak”	- dorgálás, megrovás, szigorú megrovás - alacsonyabb munkára való beosztás - elbocsátás a betöltött tisztségből - figyelmeztetés azzal, hogy ki fogják zárni a kolhoz tagjai közül - kizárás a kolhozból

E változások ellenére azonban a tiszapéterfalvi kolhoz alapszabályzatában rögzített, hivatalos büntető intézkedéseket – ahogy azt a 9. táblázat is szemlélteti – alapvetően három nagyobb csoportba sorolhatjuk:

a) az elsőbe olyan szankciók tartoztak, amelynek elsődleges célja a munkások erkölcsi lefokozása, azaz a szabálysértő személyek nyilvános, vagy privát megszégyenítése (megrovása, fekete táblán való feltüntetése, figyelmeztetése) volt.

b) külön csoportot alkottak a kolhozmunkások fizikai (testi) erejének kizsákmányolására, és társadalmi mobilitásának korlátozására szolgáló eljárások (ilyen volt például az ideiglenes

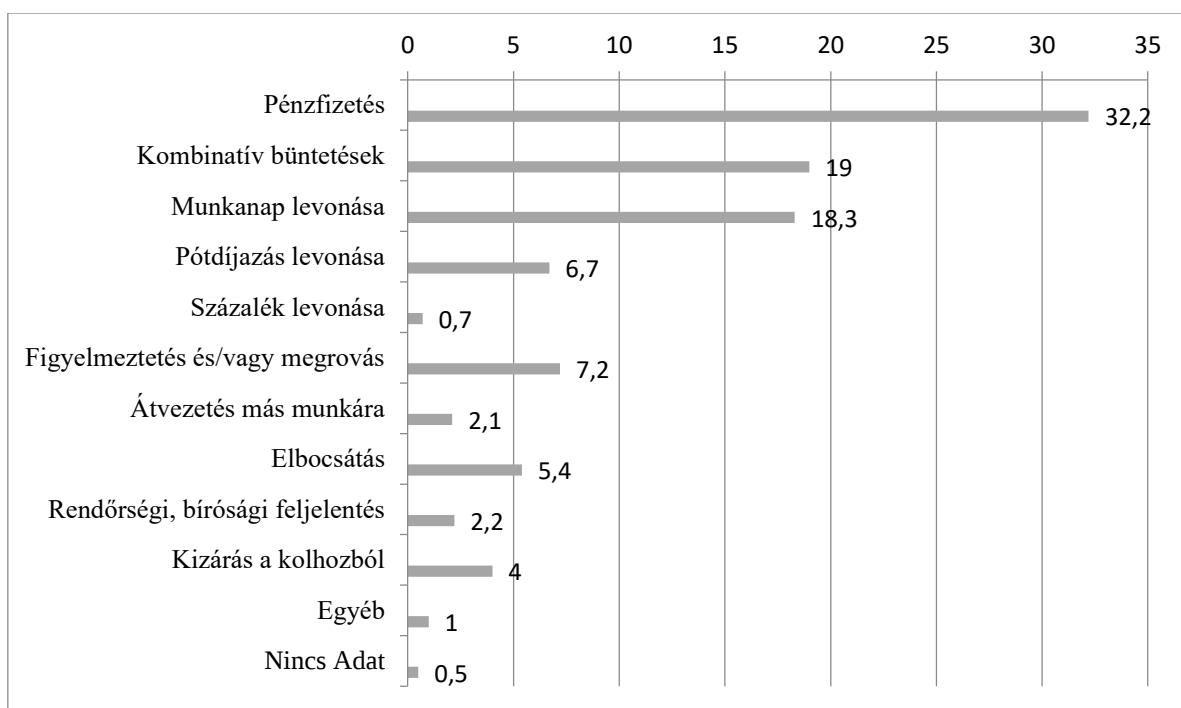
eltávolítás a munkából, rossz minőségű munka ismételt elvégztetése a munkanapok felszámolása nélkül, alacsonyabb munkakörökbe történő beosztás).

c) a harmadik típusba a gazdasági javak termelésének és elosztásának állami monopóliumán alapuló rendszerből történő teljes kizárás, valamint a társadalmi kirekesztés stratégiái tartoztak (ide sorolható a kolhozból való kizárás, valamint a börtönbüntetés ritkábban alkalmazott technikája).

A korabeli kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekből a fegyelmezési eljárásoknak azonban e formális megoldásoknál jóval összetettebb képe rajzolódik ki.

Az 1961–1971 közötti években a gazdasági-politikai elit által alkalmazott szankciók háromnegyedét (79,8 %-át) egymástól jól elkülöníthető, homogén büntetési formák alkották. Ebbe a kategóriába tartozott a figyelmeztetés, a pénzbüntetés, a munkanap- és pótdíj, vagy százaléklevonás, az alacsonyabb státuszú vagy bérezésű munkára történő áthelyezés; a súlyosabbnak minősített szabály- és törvénysértések esetén pedig a rendőrségi, népbírósi eljárás, valamint a kolhozból való kizárás gyakorlata.

6. ábra. A "Határőr" kolhozban alkalmazott fegyelmezési technikák legjellemzőbb típusai (1961-1971)

A hatalom a kolhozmunkások által elkövetett szabálysértéseket ezek közül a leggyakrabban a dolgozók anyagi, valamint fizikai (testi) erejének elvonásával – vagyis a pénztőke és munkaerő-tartalék állami kisajátításával – próbálta megtorolni. A jegyzőkönyvek adatai alapján 1961 és 1971 között a fegyelmi ügyek majdnem egyharmada (32,2 %-a)

pénzbüntetéssel, valamivel kevesebb mint egyötöde pedig a ledolgozott munkanapok (18,3 %-ék) csökkentésével zárult. Ezekben az években a kolhoz különféle üzemegységeiben foglalkoztatott munkásoktól összesen 5615,23 rubelt és 616,24 munkanapot vontak le különféle kihágások vagy törvénysértések miatt. A legkisebb összeg, 0,50 kopek megfizetésére (és kiegészítő büntetésként 5 munkanap levonására) Kerecsány József állatgondozót kötelezték, aki 20 kg takarmányrépát lopott az állatfarmról.²⁴³ A legnagyobb pénzbüntetést, 722 rubel 50 kopeket pedig Demjén József mezei őrré szabták ki, aki a kolhoz területén kivágott és ellopott 317 akácfa kapcsán – másik két munkatársával, Jakab Sándor és Balogh István örökkel együtt – „nem tudott rámutatni a bűnösökre”.²⁴⁴

A harmadik leggyakoribb – a fegyelmezési eljárások további egyötödét (19 %-át) kitevő – stratégia az egyes büntetési processzusokat egyesítő, illetve azokat kombinatív módon alkalmazó normalizáló technikák voltak. Ide mintegy húsz különböző, jól elkülöníthető variáns (pénzbüntetés és munkanaplevonás; pénzbüntetés és elbocsátás; pénz-, pótdíj- és munkanaplevonás; százalék-, munkanap- és pótdíjazás levonása stb.) tartozott. Az egyik, 1961. december 2-án kelt jegyzőkönyv szerint ilyen típusú büntetést szabtak ki például a tiszabökényi állatfarmon, ahol az egyik fejőnő, Mondics Rózsika ellopott 8 liter tejet. A vezetőség határozata alapján a fejőnőt 5 rubel megfizetésére kötelezték, ezen kívül levontak tőle 5 munkanapot, továbbá elbocsátották munkahelyéről. Kiegészítő büntetésként pedig férjétől, Mondics Páltól levontak további 3 munkanapot.²⁴⁵ A kiragadott példa jól illusztrálja, hogy milyen mértékű aránytalanságok voltak az elkövetett szabálysértések és az azokra kiszabott, összetett szerkezeti felépítésű kombinatív büntetések között. A vizsgált forrásokból rekonstruálható ugyanis, hogy 1961-ben 8 liter tej ára –a néhány évvel későbbi, 1964-es rendelkezésünkre álló adatok alapján – legfeljebb 1,60 rubel lehetett (0,20 kopek/liter).²⁴⁶ Ezzel szemben 1961-ben egy átlagos napszám értéke 1 rubel 82 kopeket tett ki. Vagyis az ellopott tejért – a fejőnőtől és családjától levont pénz- és munkanap együttes értékével számolva – összesen 19,56 rubel büntetést szabtak ki, amely 97,8 liter tej árának felelt meg és mintegy 12-szer haladta meg az okozott kár valódi értékét. Mindazonáltal ezeknek a kombinatív büntetési stratégiáknak a jelentőségét – a gazdaságot irányító vezetői rétegek nézőpontjából – az biztosította, hogy az adott eljárások szekvenciális felépítése megsokszorozta a kolhozmunkásokkal szemben törvényesen kiszabható büntetések lehetőségeit, azaz növelte a megtorló intézkedések produktivitását és elrettentő erejét.

²⁴³ (NKHLR 1961: 7.)

²⁴⁴ (NKHLR 1962: 13.)

²⁴⁵ (NKHLR 1961: 44.)

²⁴⁶ (NKHLR 1964: 29.)

A helyi adminisztratív-gazdasági elit ehhez hasonló túlkapásai és igazságtalanságai ellen azonban a mindennapi cselekvők többsége – félve a megtorlástól – aligha tiltakozott nyíltan. Ennek ellenére a vizsgált forrásokban három olyan esetről van tudomásunk, amelyek alkalmával a megbüntetett személyek saját érdekeik védelme érdekében az állam magasabb szintű szerveitől kértek segítséget. 1967. szeptember 28-án Molnár Kálmántól, a kolhoz agronómusától „a munkához való felelőtlen hozzáállása” miatt levonták pótfizetése 10 százalékát és szigorú megrovásba részesítették. Ugyanebben az évben egy másik alkalmazott, Orosz István brigadéros házépítés céljából telket igényelt a kolhoztól, amit a helyi vezetőség határozottan elutasított. Mindkét ügyben a sértettek a járási ügyészhez fordultak, aki a kolhoz vezetőségét kötelezte a „helytelen határozatok” módosítására.²⁴⁷ A harmadik feljelentés egy a korábbiaknál is kisebb léptékű szabálysértéssel kapcsolatos. A kolhoz elnöke, Bíró Andor 1968 augusztus 15-én „felolvasta a szőlősi járási ügyész tiltakozását az 1968 június 25-ei vezetőségi határozat törvényteleniségéről azzal összefüggésben, hogy egy libáért 50 kopeket kellett befizetni Bocskai Erzsébet polgárnak, és úgyszintén amiatt, mert megbüntették egy rubelre, mivel nem jelent meg a vezetőségi ülésen.” A gazdaságot irányító helyi elit – engedelmeskedve a központi ügyésség felszólításnak – arról döntött, hogy megváltoztatja a törvénytelen határozatot, „mivel a legeltetésért a büntetést a községi tanács határozata alapján kellett kiszabni, a pénzbírságot pedig nem rögzítette a Határőr kolhoz alapszabályzata, így az nem volt jogos.”²⁴⁸

Mindettől eltekintve azonban a vizsgált korszakban tárgyalt 243 fegyelmi ügynek hozzávetőleg kétharmadára (67 %-ra) a fent bemutatott három stratégia, tehát a pénzbüntetés, a munkanapok levonása, vagy a különféle büntető intézkedések variánsaiból képzett technikák együttes alkalmazása volt a jellemző. Ezekkel a módszerekkel összesen 395 főt büntettek meg: 229 főt lopás, 45 főt munkafegyelem megsértés miatt, további 45 főt rossz minőségű munka, további 8 személyt hanyagság, 68 főt pedig egyéb kihágás következtében.

Az eddig ismertetett szankciókon kívül – főleg a kisebb léptékű gazdasági törvénszegések esetén – szintén népszerű büntetési eljárásnak számított a megtermelt zöldség, gyümölcs, gabona stb. után járó pótdíjak és termésszázalékok (összesen 7,5 %) visszatartása, továbbá a szóbeli, vagy írásbeli figyelmeztetés módszere. Ez utóbbi az esetek 7,2 %-ban fordult elő és – a visszaemlékezések szerint – a legenyhébb büntető intézkedések közé tartozott: „Végovor... megrovásba részesíteni...megrótták itt még akkor is... a párt embert minden megbotlásért megrótták. Még a családi ügybe is beleszólt. Ha megívott, meg rosszul csinálta, a tervet nem hajtotta végre, megtárgyalták, hoztak egy határozatot, hogy megrovásba

²⁴⁷ (NKHLR 1968b: 6.)

²⁴⁸ (NKHLR 1968b: 2.)

részesíteni”²⁴⁹ „Hát azt azér’ nem vette olyan komolyan... Megróttak, hogy na, legyen valami, de az ember legfeljebb köpött egyet, oszt ment tovább, nem számított”²⁵⁰

Az utóbb említett két eljárásnál jóval súlyosabb büntetésnek számított az átmeneti (1 héttől akár 12 hónapig terjedő időszakra) vagy végleges elbocsátás, valamint az alacsony presztízsű és bérű munkakörökbe történtő áthelyezés, lefokozás módszere. E két fegyelmezési eljárás együttes aránya elérte a 7,5 %-ot. Mindkettő azonban csupán az 1960-as évek második felétől vált igazán népszerűvé, amikor – a gazdálkodás autonómiájának elvesztésével és a továbbtanulási lehetőségek kiszélesedésével – a paraszti munka veszített korábbi presztízséből és a tradicionális gazdasági tevékenység nagy része a szakképzetlen fizikai munka státusába került. ²⁵¹ A hatvanas évek elejétől a kollektív termelésben munkát vállaló fiatalok között folyamatosan nőtt azoknak a száma, akik az agrárszektor elhagyására törekedtek és a technológiailag fejlődő, illetve gazdasági előnyökkel járó munkakörökben próbáltak elhelyezkedni. A településen készített interjúk szerint ezekben az években vonzóbb szektornak – „jó helynek”, „könnyebb munkának” – számított: a gyári (üzemi) munka, az ipari segédmunka (építőbrigád), a műszaki (traktorista, gépjárművezető), vagy adminisztratív (irodai) munkakörök, míg ezzel szemben „rossz helynek” tartották a hagyományos agrártermelői (pl. a kapásbrigád, a kertészeti brigád, az állatgondozó- és a növényvédő brigádok által végzett) tevékenységek többségét. A folyamat részeként a korábbi, tradicionális munkamentális jelentős változáson ment keresztül, amit jól illusztrál az alábbi idézet is.

„Az idősebb Csatlós Daniné, Juci néni, mindég morgolódott, hogy hát Margit miért nem jössz már be könnyebb munkára, hát a gyárba jönnél már be, hát ez [a mezei munka – a szerző megj.], csak fizikai munka. A gyárba csak könnyebben megkeresed. Na hát tudod, az olyan tiszta munka vót, olyan fehér köpenyesen dógoztunk. Olyan, na... Na most kint a napon, vagy egy-egy hűvös helyen bent dógozni, már a gép azt megadja azt a kényelmet.”²⁵²

A termelési folyamatok modernizálása, gépesítése, valamint az ipari foglalkoztatottság jelentős növekedése a falusi társadalomban – ahogyan azt a fenti idézet is mutatja – hozzájárult egy differenciált munka-és pénzfogalom kialakulásához. A mindennapok keretei között létrejött a „nehéz– könnyű munka”, a „tiszta – koszos munka”, a „benti – kinti munka”, továbbá a „kevés – sok pénz”, a „jó–rossz pénz” distinkciója:

²⁴⁹ B.7., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁵⁰ B.12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁵¹ (Asztalos 1997: 33.)

²⁵² B.13., magyar nő, Tiszapéterfalva.

„Megkerestük a jó pénzt bent, ott meg löktek nekünk. Hát ott, kint, ki hogy bírt, úgy labécolt. Ott nem ölt el bennünket a munka. Nem ölt el bennünket. Na viszont azután fizettek, hogy hány láda almát szedtünk. Azért csak szedegettünk, megvót ott a norma is. Vigyáztunk mi azért arra, hogy annyi, amennyi kell, meglegyen. Ha nem tudtuk szedni, akkor levertük. Ha nem vót ott a brigadéros, vagy nem vót közel. Azt mondják segíts magadon az isten is megsegít, igaz?”²⁵³

A kolhoz alapító második generáció tagjai számára a szakma- és munkahelyválasztás stratégiája a fizikai munka elkerülésére és a jövedelem maximalizálására irányult. A kolhozmunkások mindennapi tevékenységeiben egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a kényelmi szempontok: a kulturált munkakörülményeknek, a munkával töltött idő lerövidítésének, a pihenőidő meghosszabbításának, a hatalmi ellenőrzés „kicselezésének” lehetősége. Ennek részeként például a földhöz való korábbi emocionális viszony – amit Tóth Zoltán földfétisnek nevezett²⁵⁴ – megszűnt, illetve sokkal pragmatikusabb, racionálisabb kapcsolattá alakult át. Mindez arra utal, hogy az 1945-ös politikai fordulat első három évtizedében fokozatos változáson ment keresztül a tradicionális gazdasági termelés korábbi etikája is: a kézi vagy állati erővel végzett tevékenységek, valamint a gazdaságilag fejletlen ipari területek, egyezőval a paraszti (fizikai) munka – a fiatalabb generáció tagjai számára – egyre inkább maga is büntetéssé változott. A hatalom képviselői így mind gyakrabban alkalmazták ezt a fegyelmezési eszközt: a rosszul dolgozó, engedetlen, vagy valamilyen vétséget elkövető szakmunkásokat (gépkocsivezetőket, traktoristákat, az iparban dolgozókat) megfosztották munkaeszközeiktől és rendszerint nehezebb fizikai munkára osztották be.

1969-ban például Görbe András és Kölcsi Elek traktoristák „önkéntesen, részeg állapotban jártak szántani a kolhozisták háztájiját”, ezért Kölcsit egy hónapra, Görbét 6 hónapra a mezei brigádba vezették át.²⁵⁵ Ugyanebben az évben Veres Zsigmond, a fűrészüzem egyik dolgozója többször is megsértette a balesetvédelmi szabályzatot (“a teherautóról le akart venni egy berendezést a farm számára, ami összetört”, másodszor pedig a fafeldolgozó üzemben “rá ült a fára, amelyet szétvágott a fűrész”). A kolhoz vezetősége úgy határozott, hogy leváltják korábbi posztjáról és 1 hónapra átvezetik a mezei brigádba.²⁵⁶

A vizsgált településen, az első jelentősebb ipari egységet, a téglagyárat ahová kezdetben – a visszaemlékezők szerint – sok esetben csak protekcióval, vagy pénzzel lehetett bejutni az 1970-as évek közepétől már a helyi társadalom tagjai a fegyelmezés színhelyének (a lokális

²⁵³ B.9., magyar nő, Tivadarfalva.

²⁵⁴ Idézi: (Gagy 2005: 80.)

²⁵⁵ (NKHLR 1969: 42.)

²⁵⁶ (NKHLR 1969: 20.)

szóhasználat szerint „büntetőláger”-nek) tekintették, ahová többnyire csupán a faluközösség periferiáján elhelyezkedő családok (a „cigányok”, vagy a „nincstenek”, a “szerencsétlenek”) jártak dolgozni:

„Hogyha vót egy traktorista és azt megfogva [az elnök, vagy a vezetőség – B.S.] valamivel hogy elvitt egy pricep porondot vagy valamit... levette a munkából és betette a téglagyárba – a vó’t a büntetőláger. Betette oda dógozni egy hónapra. Vagy kiküldte a brigádba kapálni. Tudod az nagyon nehéz munka vót, a megbüntetetteket inkább ide tették. 69-be indult meg a gyár, akkor született meg a jányom, 71-be már keresni kellett a munkásokat, mert nem vót, aki dógozzon. Pláne a férfi erő hiányzott. Akkor oszt küldte [a vezetőség – B.S.] a büntető lágerbe fele a munkásokat.”²⁵⁷

A levéltári iratok szerint 1961 és 1971 között fő és/vagy mellékbüntetésként összesen 63 személyt bocsátottak el, vagy fokoztak le korábbi pozíciójából, ami a kolhozban megbüntetett alkalmazottak valamivel több, mint egy tizedét (11, 9-át) tette ki. Ebből 37 főt lopásért, a 22 munkafegyelem megsértéséért, további 2-2 személyt pedig hanyagságért és egyéb kihágásért büntettek meg.

A mindennapi törvényszegések másik csoportjába – ahogyan azt a dolgozat első felében már bemutatam – a kolhozisták különféle munkaerő-elvonási technikái (színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés körébe sorolható hétköznapi eljárások) tartoztak. Ezek visszaszorítására – a gyakori pénzbüntetés, vagy munkanaplevonás mellett – a helyi gazdasági-adminisztratív elit számos egyéb, meglehetősen produktív eljárást dolgozott ki. A különféle jutalmakból, a pótfizetésből való kizárás közismert gyakorlatán kívül ilyen fegyelmezési stratégia volt többek között a kolhozmunkások háztelkeinek, földterületeinek erőszakos levágása, vagy éppen az új telekhelyek kimérésének megtagadása, a lakosság fizikai mozgásának korlátozása, végső esetben pedig a törvényszegő személyek kizárása a kolhozból.

A tiszaháti települések mikroregionális központjává váló településen, Tiszapéterfalván a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és ipari üzemeket, melyek kiszolgálásához a kolhoz vezetőségének a korábbiaknál jóval nagyobb munkaerőre volt szüksége. Ennek érdekében számos olyan intézkedést hoztak, amelynek a népesség mesterséges felduzzasztása – Foucault szavai szerint a lakosság „eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetése és funkcionális áthelyezése”²⁵⁸ – volt az elsődleges célja.

Ezek közé tartozott például az a meglehetősen korán, 1962-től kialakult hatalmi gyakorlat, hogy a környező falvakban (Forgolány, Nagypalád, Fertőszalmás, Bökény) a családot

²⁵⁷ B.12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁵⁸ A térbeli (újra)felosztás és funkcionális elrendezést, mint fegyelmezési technikát részletes elemzi: (Foucault 1990: 193-202.)

alapítani szándékozó fiatalok számára saját származási településükön nem adtak telekhelyet; a kolhoz kizárólag a településcsoport központjában, Tiszapéterfalván engedélyezte új házak építését és földterületek kimérését. A beköltöző népesség elhelyezésére a kolhoz 1961 és 1975 között a meglévő lakásállományhoz (429 lakás) további 552 házat épített hozzá és mintegy 8 új településrészt (Gorkij utca, Majakovszkij utca, Ifjúsági utca, Petőfi utca, Paládi út, Gagarin utca, Kossuth L. utca, Móricz Zs. utca) alakított ki, ami jól érzékelteti a településfejlesztési politikai által indított népesedési folyamatok (települések közötti lakosságcsere, egyoldalú népességgkoncentráció, belső migráció stb.) hatalmas mértékét.

A vidéki települések infrastrukturális fejlesztésére, a lakosság térbeli koncentrációjára irányuló intézkedések – amint az köztudott – a korabeli szocialista urbanizációs fejlesztéspolitika tágabb kontextusába illeszkedtek.²⁵⁹ A vizsgált faluban látható tervszerű betelepítések és település-összevonások megvalósítása azonban mindemellett számos gyakorlati cél megvalósítására is alkalmas volt: egyrészt lehetővé tette a nagyüzemi termelés hatékonyságának növelését, illetve a kollektív termelést akadályozó bizonyos tényezők (lopás, feketemunka, munkaelkerülés stb.) csökkentését. Ezen kívül az államhatalmat képviselő helyi adminisztratív-gazdasági elit számára elősegítette a fegyelmezés hatékonyságának fokozását és jelentékenyen bővítette a társadalmi ellenőrzés lehetőségeit.

A kolhozban elterjedt fegyelmezési gyakorlatok szerkezeti felépítésére vonatkozóan további fontos tanulságokat szolgáltathatnak a megbüntetett személyek foglalkozásszerkezeti megoszlásával kapcsolatos adatok. A 9. ábra tanúsága szerint tíz év alatt a szűk értelemben vett politikai-gazdasági elit (kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) egyetlen tagja ellen sem indult szabálysértési eljárás. A megbüntetett személyek között a relatíve jobb gazdasági- és munkafeltételek között dolgozó szakértelmiségi és parasztkáderek száma szintén elenyésző volt; a két foglalkozási csoport együttes aránya nem haladta meg a 8,4 %-ot. A büntető intézkedések valamivel több, mint egyharmada (37,8 %-a) a kollektív vagyonhoz és erőforrásokhoz (mezőgazdasági gépek, eszközök) hozzáférést biztosító örök, raktárnokok, anyagfelelősök, garázsfőnökök és beszerzők szabálysértő magatartásának megfékezésére irányult. A megtorló eljárások több mint felét azonban (53,2 %) a gazdasági, társadalmi értelemben legrosszabb helyzetben lévő agrárnépességgel (az állatfarmokon, kertészeti és mezei brigádokban dolgozó kolhozparaszttal) szemben indították.

Ezt a képét azonban árnyalja, ha a büntetési technikák megoszlását a kolhoz alkalmazottainak foglalkozási csoportokon belüli aránya szerint elemezzük. Ezek alapján a munkás- és parasztkáderek (farmvezetők, brigádérosok, lánkavezetők stb.) minden egyes

²⁵⁹ A szocialista urbanizációs politikai ideológiai háttérének, cselekvési terveinek erdélyi párhuzamai kapcsán lásd: (R. Süle 1990.; Demeter 2014.; Biró 1994.)

tagjára hozzávetőleg 2,8-szor, az örökre, raktárnokokra, anyagfelelősökre, garázsfőnökre, beszerzőkre 2,2-szer, a gépkezelők és áruszállítókra pedig 1,7-szer szabtak ki valamilyen büntetést.

10. táblázat. A hétköznapi ellenállás és a fegyelmezési technikák rendszere

	SZABÁLYSÉRTÉSEK TÍPUSAI	BÜNTETÉSEK TÍPUSAI
TULJADON JOG	lopás, károkozás	a) pénzbüntetés
		b) munkanap, pótdíjazás, százalék levonása
		c) fizetett szabadság megtagadása
		d) elbocsátás, alacsonyabb státuszú munkára való átvezetés
ÚJ MUNKASZERVEZET ÉS BÉRVISZONYOK	munkafegyelem megsértése	e) figyelmeztetés, megrovás
	minőségtelen munka	f) átadni a bíróságnak, rendőrségnek, községhezának
	hanyagság	g) az a, b, c, d, e, f, g bizonyos elemeiből képzett sorozatok
	színelte munkavégzés	gy) háztelkek méretének csökkentése
	igazolatlan hiányzás	h) a lakosság térbeli és funkcionális áthelyezése ("áttelepítése"), mesterséges koncentrációja, mozgásának korlátozása ("befagyasztása")
	önkéntes kilépés, gazdasági célú elvándorlás	i) pótdíjazás megvonása, kizárás a kolhozról
ÚJ HATALMI VISZONYOK	hatalmi szimbólumok negligálása, vagy megsemmisítése	j) szimbolikus erőszak
	fizikai erőszak	k) bíróság, börtön, fizikai erőszak

A munkaszervezeti hierarchiában alacsonyabb szinten elhelyezkedő, gyengébb érdekérvényesítő képességű társadalmi csoportoknál a kolhoz vezetősége a relatíve kisleptékű törvénysértéseket is gyakran aránytalanul nagy büntetésekkel torolta meg. Az egyik vezetőségi ülés jegyzőkönyve szerint például Bíró Andor, a péterfalvi kolhoz elnöke, 1963-ban tetten érte Ary Károly brigádvezető feleségét, aki 10 kg karalábét lopott a gazdaság kertészetéből. Ezért a cselekedetért a karalábé árának (10 rubel) megfizetésén kívül Ary Vilmától levonták az egész évi pótdíjazását, megbüntették férjét, Ary Károly brigádvezetőt 5 munkanapra, valamint levonták pórfizetésének 50 százalékát. A büntetés részeként – a férj kivételével – elbocsátották a kolhozról az egész családot. Ezen kívül elmozdították posztjáról Nagy Lajos őr is, mivel nem óvta meg a kolhozvagyont és nem látta el megfelelően feladatát. Egy másik alkalommal,

ugyancsak a kolhozelnök a vezetőségi tagoknak jelezte, hogy 1967. október 11-én elfogta Tóth Imrét, a 2. állatfarm műszaki dolgozóját, aki munkahelyértől táskájában tápot lopott. Az elnök javaslatára az elkövetőt elbocsátották állásából és megfosztották az 1967-es évi pótdíjazásától. Ezen kívül megbüntették „a felelőtlen hozzáállásért Homoky elvtársat farmvezetőt, az őrt Szabó Bélát és a malom munkásait: Tárkányi Tibort, és Vince Jenőt 5-5 rubelre.”²⁶⁰

9. ábra. A kiszabott büntetések megoszlása a foglalkozási főcsoportok szerint 1961-1971 között

FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK	Foglalkoztatottak száma	MEGBÜNTETETT SZEMÉLYEK		
1. Vezető beosztású hatalmi-politikai elit (kolhozelnök, elnök helyettes, párttitkár)	1964-ben	SZÁMA		az 1 főre jutó büntetések száma foglalkozási csoportok szerint
		fő	%	
	3	0	0	0
2. Szakértelmiségiek (könyvelők, közgazdászok, mérnökök, agronómusok, zootechnikusok, villanyszerelők)	28	5	0,9	0,1
3. Munkás- és parasztkáderek (farmvezetők, brigadérosok, lánkavezetők, ellenőrző bizottsági tagok, népi ellenőrök stb.)	14	40	7,5	2,8
4. Kisegítő személyzet (őrök, raktárnokok, anyagfelelősök, garázs főnökök, beszerzők)	32	73	13,8	2,2
5. Gépkelzők, áruszállítók (tehergépkocsi vezetők, traktoristák, gépkelzők, fogatosok)	72	127	24	1,7
6. Kolhozmunkások (összesen)	2081	281	53,2	0,1
Ebből:				
a. az állattenyésztésben	291	69	13	
b. a növénytermesztésben	1634	26	4,9	
c. az iparban	156	5	0,9	
az a.b.c. valamely „beazonosítatlan” területén dolgozó munkás		181	34,2	
Nincs adat		2	0,3	
	2230	528	100	

Az idézett példák plasztikusan szemléltetik, hogy a hatalmi elit nem csupán a szabálysértéseket közvetlenül elkövető egyéneket, hanem gyakran az egyének társadalmi mikrokörnyezetét is büntette; a helyi faluközösség alapvető szociális (rokonsági, baráti, munkahelyi) kapcsolatainak lerombolásán, vagy legalábbis a kolhozmunkások hagyományos

²⁶⁰ (NKHLR 1963:15.)

társadalmi tőkéjének²⁶¹ gyengítésén keresztül – a kollektív gazdaságokat irányító elit – megpróbálta megerősíteni az állampolgárok gazdasági, társadalmi, politikai lojalitását az új, szocialista államhoz.

²⁶¹ (Bourdieu 1998.; Coleman 1998.)

2.3.2. Elismerések és jutalmazási technikák. A hatalommal való együttműködés populáris kultúrája

A hétköznapi informális gazdasági gyakorlatok és különféle túlélési technikák (lopás, károkozás, munkafegyelem megsértése stb.) azt a (hamis) látszatot kelthették, hogy a lokális társadalom egésze egységesen ellenséges attitűdből tekintett az 1945 után kiépülő diktatórikus állam céljaira. Erről természetesen nincs szó. Már csak azért sem, mivel – amint az köztudott – az új politikai, gazdasági, ideológiai rendszer és a pártállam korlátozó intézkedései a paraszti társadalom különböző (kis-, közép- és nagybirtokos) rétegeit nem érintette egységesen negatívan; a lakosság egyes csoportjai ennek megfelelően a külső hatalmi beavatkozásokra eltérően reagáltak.²⁶² A tiszaháti településeken az agrárnépesség legelesettebb, a szegény- és földnélküli parasztsághoz tartozó része például – kezdetben legalábbis – támogatta a feudális eredetű társadalmi egyenlőtlenségek, birtok- és tulajdonviszonyok állami újra-szabályozását. Mint ahogyan közismert tény az is, hogy a szovjet hivatali apparátushoz és erőszakszervezetekhez tartozó – megyei, járási, városi és falusi – új káder-elit is egy része szintén aktívan közreműködött a szocialista program kivitelezésében és végrehajtásában.

Ezek a körülmények – a részletek figyelembe vétele nélkül is – azt jelzik, hogy az állampolgárok körében érvényesülő támogató rutinok, vagyis a szovjet állam intézményes kereteinek kiépítését és működését elősegítő együttműködési formák (a gazdasági érdekből, ideológia vagy egyéb okokból vállalt kooperáció”, konspiráció, kollaboráció különféle típusai) legalább annyira hozzátartoztak a diktatúrában való társadalmi részvételhez, mint a rejtett tiltakozás és szembenállás korábban bemutatott stratégiái.

A szovjet politikai diktatúra kezdetétől az új vidéki káder-elit a vizsgált tiszaháti településeken is fokozatosan alakította ki előjogainak és kiváltságainak specifikus rendszerét. Az első két évtizedben a csoport privilégiumainak (a magasabb fizetések és munkaerőpiaci pozíciók, a gyakori prémiumok, a jobb munka- és életkörülmények, a könnyebb hozzáférés bizonyos hiánycikkekhez, az üdülőkiutalások stb.) egy része azonban – a rendelkezésre álló adatok szerint – az *informalitas szféráján belül* maradt. A jutalmazással kapcsolatos intézkedéseknek ugyanis a *hivatalos diskurzusban* sokáig nem voltak olyan sokrétű, kifinomult és differenciált technikái, mint a törvénysértéseket szankcionáló büntetéseknek.

Ezt bizonyítják többek között az állami gazdaságok, szovhozok és kolhozok működési rendjét meghatározó különféle szabályzatok, rendeletek szövegei is. A normasértő cselekvések (lopás, gondatlan munkavégzés, távolmaradás) elkövetőivel szemben – már a kollektív

²⁶² (Vö.: Farkas 2016.; Nagy 2013.)

gazdálkodás első éveitől – meglehetősen összetett büntetési formákat és módszereket alkalmaztak. A péterfalvi kolhoz 1948-as első minta-alapszabályzata például előírta, hogy a törvénytörő alkalmazottakkal szemben a kolhoz vezetősége kiszabhatja a rossz minőségű munka újbóli elvégzését a munkanapok felszámolása nélkül, figyelmeztetést, megrovást, megdorgálást a közgyűlés nyilvánossága előtt, feltüntetést a feketetáblán, öt munkanapig terjedő büntetést, beosztást alacsonyabb státuszú munkakörökbe, ideiglenes eltávolítást a munkából, végső esetben pedig a kolhoztatok kizárását a kollektív gazdaságból.²⁶³ Ugyanez a dokumentum azonban még egyetlen előírást, útmutatást sem tartalmazott arra vonatkozóan, hogy a termelésben jól dolgozó, a hatalom regulatív elvárásait maradéktalanul betartó, annak engedelmeskedő személyeket milyen pozitív módszerekkel kellene ösztönözni, megjutalmazni. Bár a munkateljesítmény szerinti elosztás és a jövedelemdifferentiálás elve már a szocializmus klasszikus korszakában is tartalmazott olyan szabályokat, amelyek a hiánygazdaság és a központosított állami újraelosztás keretei között értelmezhetők voltak egyfajta „jutalmazási” rendszerként is. Az 1948-as alapszabályzat kimondta például, hogyha „... a földművelési brigád a jól végzett munka eredményeként a számára kijelölt földterületről a kolhoz átlagos termésénél magasabb termést takarít be, vagy az állattenyésztő brigád kiváló munkája eredményeképpen biztosítja a nagyobb mérvű tejelést, a jószág jobb táplálását, valamint a fiatal állatok teljes megőrzését, *akkor az artel vezetősége az ilyen brigád minden tagjának az általuk elvégzett munkanapok számának 10 %-áig, a brigád kiváló rohammunkásai részére 15%-áig, a brigádvezető és a farm vezetője részére pedig 20%-áig terjedő pójtőjvédelmet számít fel*”.²⁶⁴

A szocialista életformát és az új munkaethoszt követő, annak engedelmeskedő alkalmazottak társadalmi, anyagi elismerését szolgáló, összetettebb jutalmazási rendszer kidolgozására azonban csak később, az 1950-es évek második felében került sor lokális szinten. Ezekben az években a tervgazdaság az állandó tervtúlteljesítési kényszerrel nagyon komoly hatékonysági problémákat hozott felszínre,²⁶⁵ melyek kezelésére többféle, a szovjet mintát követő megoldási kísérlet született. Ezek közé tartozott például a sztahanovista mozgalom, a szocialista munkaverseny, a bérrendszer korrekciója, egyszóval azok a termelés fokozását előtérbe állító kampányok és intézkedések, amelyek az 1960-as évek közepére hozzájárultak ahhoz, hogy a változatos büntetési módszerek mellett egy meglehetősen összetett ösztönzési-jutalmazási rendszer is kialakuljon. A vizsgált településen 1961-től használt új alapszabályzat 34. paragrafusában ezért már olyan rendelkezések is megtalálhatóak voltak, amelyek az elismerés politikájának fokozatos differentiálódásáról, fejlődéséről tanúskodnak. A

²⁶³(A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 24–25.)

²⁶⁴A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 22–23.

²⁶⁵(Gyekiczky 1989: 39.)

dokumentum szerint: „a termelésben elért kiváló eredményért, az ésszerűsítési javaslatok kidolgozásáért, a közösségi eszközök takarékos felhasználásáért, a kolhozi termelésben hosszú éveken át végzett kifogástalan munkáért és a kolhoz előtt szerzett egyéb érdemekért a kolhozisták közgyűlése vagy a kolhoz vezetősége a következő jutalmazásban részesítheti a kolhoztagokat:

köszönetnyilvánítás;

prémium kiadás vagy értékes ajándékkal való jutalmazás;

díszoklevéllel való kitüntetés;

a dicséret táblára vagy a dicséretkönyvbe való beírás;

az „Érdemes kolhoztag”, vagy a „Köztiszteletű kolhoztag” cím adományozása.

A kolhoz tagjai közgyűlésének döntése alapján a jutalmazás más módjai is megállapíthatók”.²⁶⁶

A megfogalmazásból jól látható, hogy a legitim („szocialista”) gazdasági magatartásokat elismerő, azt artikuláló és támogató jutalmazási stratégiák között meglehetősen kiegyenlítetlen volt a szimbolikus és anyagi megbecsülést reprezentáló aktusok aránya. Az öt jutalmazási formából négynek – köszönetnyilvánítás, díszoklevél adományozása, beírás dicséret táblára és dicséretkönyvbe, érdemes vagy köztiszteletű kolhoztag cím adományozása – a munkások morális elismerése volt a célja, és csupán egy irányult a kolhoztagok gazdasági (anyagi) ösztönzésére. Ennek különösen akkor nagy a jelentősége, ha tekintetbe vesszük, hogy a hatalom nem ritkán a legkisebb törvénysértéseket is aránytalanul nagy gazdasági (pénzbeli) vagy fizikai (a munkások testi erejének kizsigerelésére irányuló) szankciókkal büntette, ami tovább növelte a fegyelmező és jutalmazó módszerek közötti amúgy is jelentős minőségi különbséget.

Az 1961-ben érvénybe léptetett alapszabályzaton a következő években még több kisebb módosítást hajtották végre. A gazdaságban alkalmazott jutalmazási rendszer azonban a kilencvenes évek végéig lényegében változatlan maradt. Az apróbb változtatások közül figyelmet érdemel egy 1967-ben elfogadott javaslat, amely a „tiszteletbeli” – korábbi „érdemes” vagy „köztiszteletű” – kolhoztagok számára (alkalmi) hozzáférést biztosított a gazdasági, szociális, kulturális, egészségügyi ellátórendszerhez: „Erre a gyűlésre vár az a megtisztelő feladat – fogalmazott a kolhoz elnöke –, hogy a kommunista életforma egyik komoly intézkedéseit megvalósítsák. Alá kell húznunk ez csak a kezdet. Ugyanis ma történik meg a régebben, *tiszteletbeli kolhoztagnak nyilvánított* öt idős kolhozistáknak: Kovács Géza forgolányi, Oláh István tivadari, Ari Károly péterfalvi, Molnár Péter farkasfalvi, Illés Gyula bökényi idős kolhozistáknak – a kolhoz három kulcsának átadása. *Első kulcs*: – kulcs a kolhoz

²⁶⁶ (NJKHLR 1961a: 35)

terményraktáraihoz szükségükre ingyen kap termést, kenyér és abrakarmányt. *Második kulcs:* – kulcs a kolhoz garázsaihoz, ingyenes fuvarok élvezése. *Harmadik kulcs:* – kulcs a szociális, kulturális, egészségügyi jóléthez. A kolhoz által kért újság ingyenes megrendelése, évente egy szanatóriumi üdülés’’²⁶⁷

²⁶⁷ (NJKHLR 1967: 33.)

2.3.3. Gazdasági-politikai elit privilégiumai

A péterfalvi kolhoz fizetési bérlistái alapján 1970-ben a helyi adminisztratív-gazdasági elithez a következő tisztségeket betöltő személyek tartoztak: 1 kolhozelnök, 1 pártbizottsági titkár, 2 agronómus, 2 állattenyésztési szakember, 3 állatorvos, 7 könyvelő, 1 közgazdász, 1 növényvédő mérnök, 1 munkaügyi ellenőr, 6 gépkezelő technikus, 1 biztonságtechnikai mérnök, 2 farmvezető, 8 brigádéros és 31 lánkavezető. Ez a káderelit, a termelés gyakorlati feladatait végrehajtó parasztsághoz képest, számarányát tekintve abszolút kisebbséget alkotott. 1970. január 1-jén – azaz több mint két évtizeddel a szovjet megszállás és a kollektív termelési rendszer bevezetése után (!) – Péterfalván a kolhozban alkalmazott vezetőség mindössze 67 főből állt, amely a kollektív gazdaságban foglalkoztatottak összlétszámának (2729 fő) mindössze 2,4%-át tette ki.²⁶⁸ Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi csoportból csupán négy főnek volt felsőfokú iskolai végzettsége, közülük pedig kizárólag három fő (a főkönyvelő, az állatorvos és a biztonságtechnikai mérnök) töltött be szakirányú végzettségének megfelelő pozíciót. A gazdaság elsőszámú vezetője, a kolhozelnök történelem szakos tanári diplomával látta el feladatait.

A nomenklatura tagjainak kétharmadát (43 fő) a „munkásosztályból” felemelkedett (azaz többnyire paraszti származású) brigádvezetők, lánkások, valamint gépkezelők tették ki, akiknek 69%-a csupán elemi iskolát végzett. A teljes káderosztály egyharmada (26 fő) a kommunista párt tagja volt, 4 fő pedig tagjelölt pozíciót töltött be. A csoport több mint felét (37 fő) kitevő pártonkívüli személyek – szinte kivétel nélkül – a legalacsonyabb tisztségű (brigádvezető, lánkavezető), iskolázatlan káderek közé tartoztak.²⁶⁹

A kollektív gazdaság szervezeti hierarchiájában különböző pozíciókat betöltő káderek, különösen az adminisztratív-gazdasági elit és az egyszerű kolhozparasztok közötti gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségeket – egyéb tényszerű információk hiányában – jól érzékeltetik a jövedelmi adatok.

A péterfalvi kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket (elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb.) betöltő személyzet évente 3910–2440 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 12,5–7,8 rubel közötti összeget tett ki. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozparasztok napi bére 1970-ben – ahogyan azt már korábban is említettem – mindössze 4,35 rubelt ért el. Egy szakmunkás éves bére ebben az évben: a

²⁶⁸ (NJKHLR, 1970a: 1–14.)

²⁶⁹ (NJKHLR 1970a: 1–14.)

traktorbrigádban 1196 rubel, az építőbrigádban 1021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos pedig 713 rubelt keresett, amely kevesebb, mint fele – negyede – volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetéseinek.²⁷⁰

A kollektív gazdaság alkalmazottjai között meglévő jövedelmi egyenlőtlenségeket azonban tovább növelték az elit számára a termelés fokozásáért járó fizetési prémiumok is, amelyek mértékét szintén a közülük megválasztott kolhozvezetőségi tanács tagjai határozták meg. A péterfalvi kolhozban – a vonatkozó jegyzőkönyvek tanúsága szerint – a mezőgazdasági termékek éves állami tervének túlteljesítése esetén minden egyes százalék után a kolhoznök, az elnökhelyettes, a mezőgazdaság szakemberek, a főkönyvelő és a brigádvezető saját havi fizetésének 10%-át, a termékek eladása után pedig 5%-át kapta meg fizetési prémium formájában.²⁷¹

A vezetőség erre az összegre – egy testületi döntés értelmében – abban az esetben is jogosult volt, ha a kolhoz: a) túlteljesítette a legfontosabb államilag meghatározott ágazatok gazdasági mutatóit a szemes termés, a hús, a tej és más termékek terén, b) innovatív termelési technológiákat alkalmazott, amelyek segítségével csökkentette a termékek előállításának költségeit, c) teljesítette a mezőgazdasági termékek éves eladási tervét a brigádokban, a farmon „függetlenül az egész kolhozban a terv teljesítésétől”.²⁷²

A gazdasági terv túlteljesítését az egyszerű kolhozmunkások körében is megpróbálták anyagilag ösztönözni, hiszen az állam, esetükben is – termelési ágazatnként és foglalkozási csoportonként eltérő mértékű – pótfizetés felszámolását írta elő. E juttatások abszolút és relatív értéke azonban alulmaradt a hivatali elit pótfizetéseéhez képest. Ennek egyik oka, hogy a vezetőségi tagoktól eltérően a munkások pótdíjait rendszerint nem pénzben, hanem természetben (az előállított gabona, napraforgó, kukorica stb. terméshezama után) kapták meg, melynek minősége gyakran volt rossz.²⁷³

A 11. táblázat Kardos Károly munkakönyvének adatait tartalmazza. Ebből világosan látható az egyszerű kolhoztagok számára évente kifizetett munkabérek és pótdíjak összege és strukturális felépítése. A dokumentum szerint 1960–1965 között az említett személynek 822 munkanapot számoltak fel, amivel összesen 625,7 rubel pénzjövedelemre tett szert. Ezt a kolhoz 6 év leforgása alatt (!) mindössze 6,67 mázsa búza-, 5,95 mázsa kukoricapótdíj

²⁷⁰ (NJKHLR 1970b: 22–23.)

²⁷¹ (NJKHLR 1968b: 15.)

²⁷² (NJKHLR 1968b: 16.)

²⁷³ „Meghallgatták: Bíró elvtársat, a kolhoz elnökét, aki elmondta, hogy az új búza magas nedvesség tartalmú, ezért ajánlom, pótfizetesként kiadni előlegbe a munkanapokra 0,50 kg-ot. Elhatározták: kiadni pótfizetés pótlólag előlegbe a munkanapokra, 0,50 kg-jával búzát” (NJKHLR 1966: 33.).

felszámolásával egészített ki, amely – egyéb mutatók hiányában – pl. az éves hektáronkénti termelési mutatókhoz viszonyítva – kifejezetten alacsonynak volt mondható. (Búzából a péterfalvi kollektív gazdaságban egy év alatt, 1960-ban például hektáronként 15 mázsát, 1965-ben 26,9 mázsát, kukoricából pedig 36,2 és 42,2 mázsát állítottak elő.)

Ezeknek a kiegészítő juttatásoknak a jelentőségét azonban leginkább az csökkentette, hogy ezeknek a pótdíjaknak a felszámolására számos esetben egész egyszerűen nem került sor, mivel azok tényleges kifizetését az adminisztratív elit különféle külső tényezőktől tette függővé. Az egyik, 1961-es vezetőségi határozat például kimondta, hogy amennyiben a kolhozban „valakit lopáson kapnak, mindenfajta pótfizetést meg kell vonni tőle”.²⁷⁴ Ezt az alapelvet egy évvel később már kiterjesztették a törvénytelen személyek családtagjaira is. „Abban az esetben, ha valaki lopást, vagy bármilyen más törvényteleniséget követ el (...) függetlenül attól, hogy az adott személy dolgozik-e vagy sem, amennyiben a lopás bizonyított, vagy el van fogva a helyszínen, *pótfizetést nem számolnak fel az adott család egyetlen tagjának sem*”.²⁷⁵

A kollektív gazdaságban elkövetett szabálytalanságok (lopás, hanyagság, károkozás, munkafegyelem megsértése stb.) miatt 1960–1970 között összesen 565 főt büntettek meg, ebből 90 személy esetében az elit fő- vagy mellékbüntetésként a megtermelt javak után járó pótdíjazás teljes megvonását szabta ki. Ugyan ezek a szigorú szankciók vonatkoztak azonban azokra az alkalmazottakra is, akik el akarták hagyni az agrártermelést és a távolabbi (belső-ukrajnai) térségközpontokban, ipari nagyvárosokban próbáltak jobb munkakörülményeket és magasabb fizetéseket biztosító munkaköröket keresni. Ennek a munkavállalói csoportnak az elvándorlását korlátozta az az 1962. február 6-án elfogadott határozat, amely előírta, hogy „aki engedély nélkül hagyja el a kolhozban a munkát, ne fizessék ki neki a pótdíjazást”.²⁷⁶

A kollektív gazdaságot vezető elit hierarchikusan felépített, szegmentált csoportot alkotott, ami meghatározta a csoporton belül kialakult egyenlőtlenségi viszonyokat és jutalmazási gyakorlatokat is. A nomenklátúra első számú vezetője a kolhozelnök volt, aki az erőforrások, a földterületek, a munkaalkalmak, a javak termelése és redistribúciója felett átfogó ellenőrzési jogot gyakorolt. Ezáltal pedig nem csupán a kollektív gazdaságban, hanem az azon kívüli térben, az állami intézmények egész lokális rendszerében a legnagyobb hatalmi, politikai autoritással rendelkező személy volt. A péterfalvi kolhoz traktorbrigádjának egykori vezetője a településen belüli hatalmi viszonyokra és az azt meghatározó társadalmi szereplőkre a következőképpen emlékezett vissza:

²⁷⁴ (NJKHLR 1961b: 64.)

²⁷⁵ (NJKHLR 1962: 13.)

²⁷⁶ (NJKHLR, 1962: 2.)

„Itt [a faluban – B.S.] tulajdonképpen a községházánál kellett vóna lenni a hatalomnak. Nulla vót. Utána a pártnak, nulla vót. Utána jött a kolhoz, na avót az izé, mert ahun vót a pénz, ott vót a hatalom. Amikor Bíró Andor azt mondta, hogy így van, az úgy vót. Ű diktált. Érted? Se pap nem kellett ide, se pártszervezet, se községháza, se szakszervezet, se női tanács, csak ő, “единственно” [ejtsd: ‘jegyinsztvenna’ – B.S.], egyes egyedül”.²⁷⁷

11. táblázat. Kardos Károly (szül. 1902) munkakönyvének adatai (magántulajdon).

Év	Felszámolt munkanap egy évben	Kötelező munkanap-minimum	Pénzfizetés (rubelben)	Búza	Kukorica	Napraforgó	Burgonya
1949	376	120	56,37	564	1428	188	225
1950	351	120	70,38	579	1056	35	141
1951	0	120	0	0	0	0	0
1952	255	120	57,41	207	244	17	0
1953	311	120	67,2	616	280	28	0
1954	455	120	227,5	296	637	0	0
1955	562	120	118	343	955	0	0
1956	448	120	201,6	358	537	0	358
1957	203	120	142,1	304	203	0	203
1958	270	120	175,5	162	189	0	162
1959	210	120	157,5	256	210	0	0
1960	236	120	118	118	189	0	0
1961	90	120	63	45	63	0	0
1962	183	120	164,7	183	183	0	0
1963	86	120	8,8	8	8	0	0
1964	73	120	97,2	81	51	0	0
1965	154	100	174	232	101	0	0

A gazdaság főkönyvelője, a fentiekhez nagyon hasonlóan, a lokális hatalmi hierarchia kapcsán úgy fogalmazott, hogy „... a hatalom az vót, amit Bíró Andor mondott, nem amit a községháza. Én dógoztam a községházán is, de mi alárendelt szerepet játszottunk a kolhoznak. A kolhozelnök vót mindenféle a főnök, érted. A párttitkárt az elnök akkor b... meg, amikor akarta, lehülyézte, lemarházta Üvegest, közbe fonákul kellett vón lenni: a pártszervezetnek kellett vón felügyelni a gazdasági tevékenységet és irányítani. A járásba, meg a területen ez így is vót. Persze papíron nálunk is, de itt a kolhozelnök irányított mindent”.²⁷⁸

²⁷⁷ B.2., magyar férfi, Tivadarfalva.

²⁷⁸ B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

Ennek az erősen szingularizált hatalomnak és presztízsnak a fenntartásában jelentős szerepet játszott, hogy a péterfalvi kolhoz elnöke kiterjedt hálózati tőkével²⁷⁹ rendelkezett a regionális és országos politikai elit tagjai körében is. Bíró Andor 1963-tól 1990-ig (6 cikluson keresztül) az Ukrán Legfelsőbb Tanács tagja volt, ezenkívül megyei képviselő, a járási és falusi tanács tagja, valamint az SZKP XXIV., az UKP XXV. és XXVI. kongresszusának delegált képviselője. Széles körű elismertségét, megbecsültségét megfelelően jelzi, hogy a kollektív gazdaságban végzett munkáját a legmagasabb állami kitüntetésekkel ismerték el: megkapta többek között a Lenin-rendjelet (1971), a Népek Barátsága Érdemrendet, az Októberi Forradalom Érdemrendet, a Munka Vörös Zászlaja Érdemrendet (1973), az USZSZK népoktatásának kiválósága (1956), az SZSZKSZ népoktatásának kiválósága (1980), a Szocialista Munka Hőse (1971) címet. A hidegháború éveiben – a nagyüzemi kukoricatermesztés technológiájának tanulmányozása céljából – többhetes tanulmányúton vett részt az Amerikai Egyesült Államokban, ahol 1974. október 3-án Texas állam díszpolgárjává választották.

A kolhoz formális intézményi struktúráján belül a kolhoznök szűkebb köréhez (a lokális társadalom diskurzusa szerint a „bennfentesek”, „az elnök jobb kezei”, a „fejeseek” csoportjához) csupán néhány kulcspozíciót betöltő személy (az elnökhelyettes, a főkönyvelő, a legfontosabb termelési részlegek, mint a téglagyár, a konzervgyár, a műszergyár, az állatfarm és kertészet vezetője) tartozott. Ennek a hivatali elitnek a tagjait különféle informális alkuk és csoportérdekek tartották össze. Ilyen „közös”, pragmatikus cél volt például az államilag meghatározott, irreálisan magas termelési tervek teljesítése,²⁸⁰ amelynek egyik előfeltétele volt a különböző szintű hivatali elit összefogása, aktív együttműködése. Ezt illusztrálja a gazdaság egyik korábbi vezető tisztségviselőjével készített interjú is:

„Járasi szinten jött hozzánk egy ellenőrzés, egy komplex revízió. A növénytermesztésre külön, az állattenyésztésre külön, az iparra külön, a pénzügyre külön, a jogi papírokra külön. Az ellenőrzést vezető főnök Kiss vót. Az eljött, megírta az aktot, az összes hiányosságot feltárta... de így mint te most, felfirkálta [egy lapra – B.S.] és beültek az irodába. Ott vót a főkönyvelő, meg Bíró Andor is. Beültek a vendégszobába, iszogattak, meg minden, akkor az elnök olvasgatta átálfele a jelentést, és ami nem pászolt neki azt kihúzta, vagy aláhúzta. De ennek az ára tudod mi vót? Egy emeletes házat épített a revizornak az elnök Szőlőson. Össze vót itt játszva mindenkivel. Az öreg mindent elrendezett. És mindig ez vót, sohse vót baj”.²⁸¹

²⁷⁹ A hálózati tőke fogalmaival kapcsolatban lásd: (Esser 2008: 37.)

²⁸⁰ Erről lásd részletesen: (Borbély 2015)

²⁸¹ B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

Az állam kijátszását, ellenőrző funkcióinak kikapcsolását elősegítő informális alkuk – a részletek figyelembevétele nélkül – mind a kollektív gazdaságon belül, mind pedig a lokális és regionális elitek közötti viszonyban kialakították a korrupciós hálózatok masszív, intézményes rendszerét.²⁸² Ezeknek a hálózatoknak a működtetési költségeit (az illegális tranzakciókat végző hivatali elit kockázatvállalását, a lebukás elkerülése érdekében kifejtett túlórájukat, idejüket, lojalitásukat stb.) a kolhoz vezetősége a gazdaság erőforrásaiból, végső soron az állami vagyonból állította elő: a nyilvántartás elől elrejtett állatállományból (juh, sertés, szarvasmarha, baromfi) nemcsak az állami célokat (a központilag előírt mennyiségű gyapjú, hús, tej stb. termelését) teljesítették illegális eszközökkel, de ezzel egyidejűleg ebből finanszírozták magát a korrupciós rendszert is.

A kolhoz állatfarmjain titokban tartott juh, sertés, szarvasmarha, baromfi, az eltitkolt földterületen megtermelt gabona, az ipari üzemekben előállított termékek (tégla, cserép, építőanyagok; befőtt, konzerv, bor stb.) egy részének feldolgozásából, eladásából és újraelosztásából a falusi, járási, megyei felsővezetés megvesztegetése, más szóval a különböző szervezeti szintű korrupciós hálózatok infrastruktúrájának kiépítése, fenntartása és gazdasági menedzselése zajlott.²⁸³ Ezt a folyamatot, a számos idézhető példa közül, az alábbi két kiragadott szövegrészlet megfelelően illusztrálja:

*“Bíró Andor mindenütt megcsinálta a fészket. Mert az elnök emberei csak vitték az autóval... az első titkárnak egy disznót, besózva, beizélve, vagy a befőttöt, meg ilyesmit. És ű ezeket az utakat megcsinálta. Ismeretség vót, tudod, és amikor osztották a fondot, nem adtak mindenkinek, hanem mondták, hogy például most a Szöllősi járás kap 20 traktort, hát nem 20 kolhoz vót itt, hanem vót harminc. Más könyörgött, érted... Másnak írták előbb a számlát, eridj haza, utald átal a pénzt, hozzád a számlát, utána megkapod az árut. Én meg mentem, rögtön, érted. Ilyen előnyünk vót, érted? A téglagyárat szereltük össze fele, elmentünk Kijevbe, présekért, ami préseli összefeje a masszát, érted. Elmentünk, kaptunk. Kolhoz Prikordonyik? Határőr, áh, már mássziről köszöntek, mert tudták, hogy... De ez kente is a kereket, hogy ne nyikorogjon. Kente is a kerekeket”.*²⁸⁴

²⁸² (Jávör 2015: 15.)

²⁸³Többek között Ispán Ágota és Chris Hann kutatásai hívják fel a figyelmet arra, hogy az államszocialista korszakban kialakult korrupciós hálózatok (a tanácsi, járási, magasabb szintű vezetőkkel ápoltságos kapcsolatok) nem csupán a vidéki elit egyéni érdekeit szolgálták, de nagyon gyakran ez volt az elsődleges feltétele annak is, hogy maguk az érintett falusi települések és a szélesebb értelemben vett lokális közösségek erőforrásokhoz, termékekhez, hiánycikkekhez jussanak, illetve a felső szintű vezetőktől politikai támogatást szerezzenek gazdasági érdekeik érvényesítéséhez (Ispán 2014.; Hann 2004.).

²⁸⁴ B. 3., magyar férfi, Tivadarfalva.

„A farmon felesleges disznót tartottak. Kellett az elnöknek, az elnökhelyettesnek, a farmvezetőnek – ha valaki jött, ebből levágták a disznót. Én elvittem a sok húst, mindig menni kellett Ungvárra, jött az újév, vagy valami ünnep, érted, állami ünnep, és akkor behíjt a kolhozelnök, megparancsolta O.-nak a kolbászcég igazgatójának... Olyan kolbászok, hogy nem láttam életembe olyat, ráncos vót a haja, amikor megszáradt rajta, tiszta húsból. 5 kilós csomagokba, érted. És akkor vittem: ennek, annak, akinek be kellett adni. És akinek nem én adtam be, annak más vitte be.”²⁸⁵

Az illegális tranzakciók legalizálásáért és technicizálásáért cserébe²⁸⁶ a kolhozelnök szűkebb köréhez tartozó lokális elit tagjai munkahelyi fizetéseik mellett különféle kiváltságokban részesültek. Az elnök esetenként nagyobb cselekvési lehetőséget, integritást biztosított számukra, szemet hunyt bizonyos vétségeik felett, sok esetben enyhébb büntetéseket szabott ki rájuk. Ezen kívül bizonyos keretek között lehetővé tette, hogy részt vegyenek az állami tulajdon informális reallokációjában:

„Akiknek az elnök szabad kezét adott azoktól mindtől be kellett szedni a pénzt. Akinek vót szabad kéz: I. Ö.-nek vót, M. E. bácsinak, de űk pénzelték is az öregét. Fircáknak legjobban, Borisznak, F. K.-nak legjobban, a farmvezetők, raktárnokoknak, ezeknek mindnek. Ebből nekünk is adtak, érted. Ott a csicskáknak is adtak, nehogy azt hidd, mindenkinek”.²⁸⁷

Az első számú vezető, a kolhozelnök és a hivatali elit közötti függőségi viszonyok, aszimmetrikus hatalmi kapcsolatok azonban ezeknek az informális jövedelmeknek az egyenlőtlen elosztásában is kifejeződtek. A gazdaság elnöke korlátlan hatalmi, politikai autoritása révén az állami vagyonnal kvázi „magánvagyon”-ként rendelkezett: a kolhoz erőforrásait gyakran használta saját céljaira, annak számlájára vett igénybe szolgáltatásokat, vagy jutott (ingyen)munkaerőhöz. Az építőbrigád vezetője munkásokat küldött az elnök háza körüli munkák, felújítások elvégzéséhez, ingyen biztosították számára a házépítéshez szükséges alapanyagokat, a traktor- és autópark brigadérosai – munkaidőben vagy azon kívül – gépjárműveket utaltak ki neki különféle fuvarozási, szállítási feladatokhoz. Arra is volt azonban példa, hogy a „tő'tött káposztát, a befőtött a konzervgyárban rakták be neki. Olyankor leállt a gépsor és csak neki csinálták. Amíg fel nem dógoztak három-négy disznót, addig nem kezdődött el a munka a kolhozban”.²⁸⁸

²⁸⁵ B.8., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁸⁶ (Jávor 2015.)

²⁸⁷ B.14., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

²⁸⁸ B. 6., magyar nő, Tiszapéterfalva.

A nagyobb profitot termelő ipari és agrárüzemek (a téglagyár, konzervgyár, műszergyár, kertészet) vezetői, az adott ágazat bevételeiből minden hónapban egy meghatározott összeget, „járadékot” vettek fel, illetve osztottak szét egymás között:

„Az elnöknek itt vót B. D., a kertészet vezetője, aki pénzelte, F. K. a téglagyár igazgatója, F. a konzervgyár igazgatója, G. P. a varroda vezetője, G. P. a mezőgazdasági brigadéros. Az elnökhelyettesnek vót egy másik csoport, az aztat ízélte, ő paládi bandával intézkedett. Egyszer kihallgattam űköt, jöttek ezek a főnökök és azt mondják, hogy Блять старик, какого хуя хотим, hogy mi az istent akar, mondja, hát én most adtam neki 15 ezer rubelt, érted? Mit akar már túllünk? Hát nem lehet, jön az ellenőrzés, minket is megb..nak. Be vót osztva: a konzervgyár az elnöknek dógozott; a bökényi kertészet, a paládi kertészet, a műszergyár az elnökhelyettesnek. Beosztották egymás között, kapartak űk eleget”.²⁸⁹

A hivatali elit szintjén megfigyelhető illegális jövedelemszerző stratégiák azonban mennyiségi, minőségi és formai jegyeiket tekintve egyaránt jelentősen különböztek a szervezeti hierarchia legalján elhelyezkedő kolhozparasztok körében kialakult informális technikáktól.²⁹⁰

A fent bemutatott anyagi, jövedelmi különbségek alapján azonban úgy tűnik, hogy a termelés fő haszonélvezője nem a munkásosztály, hanem sokkal inkább a kollektív gazdaságot vezető elit (kolhozelnök, helyettesek, farm-, részleg- és üzemvezetők, brigadérosok) volt, amely kivételezett helyzeténél fogva monopolizálta a gazdasági javak előállítását és újraelosztását feletti ellenőrzést, ezáltal pedig aránytalanul nagy előnyökre tett szert.²⁹¹

²⁸⁹ B.2., magyar férfi, Tivadarfalva.

²⁹⁰ A hivatali elit korrupciós hálózatait és az egyszerű alkalmazottak körében kialakult (kényszerszerű) túlélési stratégiák közötti minőségi különbséget a hétköznapi diskurzusok is jelölik, amelyek szerint a nagyemberek „kapartak”, „markoltak”, „nagyételbe loptak”, a kisemberek csak „csíptek-loptak”, „elvittek-egy két zsákkal”, „megfoglaltak ezt-azt, amit lehetett”.

²⁹¹ (Bartha 2017: 10.)

2.3.4. A kolhozparasztok privilégiumai: a kommunista munka „élenjárói”

A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett irattermése alapján az adminisztratív-bürokratikus elit, a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 243 (93,5%) fegyelmi és 17 (6,5%) jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 566 kolhozmunkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi és/vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.

Ezekből – a sok tekintetben esetleges és szegényes – településszintű adatokból a kolhozban alkalmazott jutalmazási technikáknak két fontosabb típusa rajzolódik ki. Az elsőbe – külső, formális szempontok alapján – olyan jutalmazási rituálék tartoznak, amelyek legfontosabb célja az új, „szocialista” munkaethosz megszilárdítása és intézményesítése, más szóval a kolhozmunkások *gazdasági* magatartásának szabályozása volt.

1960–1970 között a jutalmak háromnegyedét (72,2%-a) a munkaversenyek győzteseinek, a termelési láncok, brigádok és üzemszervek roham- és élmunkásainak osztották ki. Az elismerések, kitüntető címek és privilégiumok további negyedét (21,7%-át) az új termelési forma regulatív szabályait követő, annak maradéktalanul engedelmeskedő – a hivatalos diskurzus szerint „becsületesen”, „kitartóan”, „tisztességesen dolgozó” – kolhozistáknak és idősebb dolgozóknak ítélték oda.²⁹² Ilyen cselekedetekért a vizsgált 10 éves periódusban mindössze három alkalommal (3,6%) osztottak ki jutalmat a kolhoz alkalmazottainak.

Az elismerés politikájának másik – a fentiektől eltérő – csoportjához sorolhatjuk a dolgozók szűkebb értelemben vett politikai-ideológiai nevelését, kommunista identitásának megerősítését szolgáló eljárásokat, illetve szimbolikus gesztusokat. A kolhozelnök javaslatára a vezetőségi tagok elhatározták: „Beerősíteni az ajándékok kiadását a Komszomol²⁹³ esküvőkre. Székely Gábornak 90 rubel értékben és Balogh Árpádnak 52 rubel 72 kopek”.²⁹⁴ Vagy: „Meghallgatták: Bíró elvtársat a kolhoz elnökét, aki mondta, hogy ki kell utalnunk a meghalt kommunisták, Egressy Pál és Bodó Lajos sírjának rendbehozatalára szánt összeget. Elhatározták: kiutalni a pénzt a sírok rendbetételére. Egressy Pálnak és Bodó Lajosnak 20

²⁹² A kolhoz vezetőségi ülésének tagjai elhatározták, hogy „a *tiszteletbeli kolhoztagoknak* ki kell adni ingyen évente 3 mázsa szemes terményt, két teherautót a tüzelő beszállításához, 2 újságot (egy területi és egy járási), egy beutalót a pihenőotthonba, ingyen belépőt a kolhoz fürdőjébe” (NJKHLR 1968b: 6.). Ritkábban fordult elő, de esetenként megjutalmazták az új jogi normák védelmét (pl. munkahelyi lopásokat, a rossz minőségben végzett munkát, a károkozást stb. megakadályozását) végző személyeket is. „Meghallgatták: Demjén József mezei őr jelentését, aki elfogta Ocskai Istvánt 6 kg almával. Elhatározták: Ocskai Istvánt figyelmeztetni, és az őrnök Demjénnek két munkanap jutalmat adni a jó őrségért” (NJKHLR 1961b: 27.). A kolhozvagyon megőrzéséért „kiadni Gődény Ferencnek az egyszeri pénzjutalmat 5 rubel értékben” (NJKHLR 1968b: 7.).

²⁹³ A „Komszomol” orosz eredetű jövevényszó, amely eredetileg a «Комуністичний Союз Молоді» (magyarul: „Kommunista Ifjúsági Szövetség”) kifejezés orosz nyelvű betűszavának magyar nyelvű átvételéből származik.

²⁹⁴ (NJKHLR 1962: 43.)

rubelt/fő, azaz 40 rubelt”.²⁹⁵ Ezek a ritkábban előforduló gyakorlatok a jutalmazási ceremóniáknak elenyésző részét, mindössze 2,4%-át tették ki.

A következőkben – a fent bemutatott kedvezményezett csoportok közül – csupán a szocialista munkaverseny-mozgalom résztvevőivel: a vidéki élmunkásokkal, pontosabban azok előjogaival és kötelezettségeivel foglalkozom részletesebben.

A megszállt kelet-európai országokban, ennek megfelelően Kárpátalján is az újonnan kialakított politikai, gazdasági rendszer működési zavarait különféle kampányokkal próbálták ellensúlyozni. Az egyik ilyen, a termelési kvóták teljesítését, az előállítási költségek csökkentését, a munkamorál és munkafegyelem javítását, valamint az új munkaszervezeti formák megszilárdítását szolgáló technika a rohammunkás-, később élmunkásmozgalom („ударник”) volt, amely a munkaszombat, a közmunka, a munkásversenyek rendszerével együtt a lakosság mobilizálásának általánosan elterjedt szerepmoddjé volt minden egyes kommunista országban.²⁹⁶ Ukrajnában a szocialista munkaverseny és rohammunkás-mozgalom az 1920-as évek végén bontakozott ki az ország keleti, nehézipari övezeteiben (Donyeck, Luhansz, Zaporozsje, Herszon), és fontos szerepet játszott az első öt éves terv (1928–1933) termelési terveinek megvalósításában.²⁹⁷ Tömegmozgalommá azonban csak 1935-től, a sztahanovizmus bevezetésétől vált, ami az ország nyugati felében és Kárpátalján csak a térség 1944 utáni szovjet megszállását követően kapott nagyobb lendületet.

Az általam vizsgált térségben, Kárpátalja Nagyszőlősi járásában 1961-ben összesen 4331 fő vett részt egyéni és csoportos munkásversenyben (12. táblázat). Ennek a munkáslitnek több mint háromnegyede (82%-a) az iparban, kevesebb, mint negyede a mezőgazdaságban (15,8%-a), elenyésző része (2,1%-a) pedig a terciér szektorban dolgozott.

Ugyanebben az évben, 1961. december 29-én a péterfalvi kolhozban összesen 40 élmunkást tüntettek ki; kiemelkedő gazdasági tevékenységükért cserébe a gazdaság vezetőitől az alábbi ajándéktárgyakat kapták:

„1) *Férfitöltöny*: Molnár Lászlónak, idős Szajnik Mihálynak, Ungi Pistának, Csapóci Pálnak, Kádár Menyusnak, Sárközi Zoltánnak, id. Matuz Andrásnak, Vincze Andrásnak, Hadady Gábornak, Molnár Péternek, id. Bartha Jóskának, Dolinszkij Jánosnak, Bodó Lajosnak

2) *Ruhaanyag*: Kormos Máriának, Urbán Ilonkának, Csoma Saroltának, Megyeri Emmának, Bocskor Ágnesnek, Tóth Irmának, Farkas Elzának.

²⁹⁵ (NJKHLR 1965: 22.)

²⁹⁶ (Siegelbaum 1990.)

²⁹⁷ (Refergyer 1950.)

3) *Férfi ing*: Derbák Lászlónak, Szarka Miklósnak, Pák Sándornak, Csele Pálnak, Tárkányi Józsefnek, Mondics Pálnak, Kocsis Imrének, Cigus Mihálynak, Sándor Lajosnak, Sárközi Kálmánnak, Homoki Gyulának, Lakatos Mihálynak

4) *Téli sapka*: Kabai Bélának, Badanovics Mihálynak, Fóris Károlynak

5) *Ébresztő óra*: Balogh Ferencnek, Seres Zsigmondnak

6) *6 db töltőtoll*: Váradi Vilmosnak és Papp Zsigmondnak.

7) *Borotvakészlet*: Virág Istvánnak. Az összes ajándék értéke rubel.

8) Ezen kívül cukorkát szétosztani 15 kislány között, akik a dohány láncákban dolgoznak, összesen 4 kg-ot”.²⁹⁸

Az említett személyek döntő többsége a munkaerő-problémákkal és alacsony produktivitással küzdő gazdasági ágazatokban dolgozott.²⁹⁹ A péterfalvi kolhozban ilyen problémás területnek számított például az agrártermelésen belül a nagyüzemi dohánytermesztés, ahol az alacsony munkabérek és állami felvásárlási árak, a nehéz kézi (fizikai) tevékenységek és a rossz munkakörülmények miatt a termelés az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig mindvégig veszteséges maradt. Ezekben az években az adott ágazaton belül a munkások változatos informális technikákkal – lopás, színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, munkaerő-visszatartás stb. – adtak hangot gazdasági elégedetlenségüknek, amiről több korabeli forrás is tanúskodik.

Az egyik, 1967-es jelentésben például több ellenőrző bizottsági tag a munkafegyelem terén kialakult tarthatatlan állapotokról számolt be: „Papp elvtárs szerint az 1. sz. brigádban nem tartják be a munkafegyelmet. [A munkások csak] Néznek egyik a másikra, ha ő nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. [...] A láncásoknak minden nap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített. Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János láncás. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigadéros elmondott. Az én láncámban úgy, mint a több láncába a munka csak 50%-ra van teljesítve”.³⁰⁰

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agrónómusa szintén hasonló problémákat említett, elmondása szerint: „... gyakran van a mezőn, a kertekben és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják, ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? [...] Már ültetni kell a paprikát, de a láncások várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom mit várnak?”.³⁰¹

²⁹⁸ (NJKHLR 1961b: 45.)

²⁹⁹ (Horváth–Majtényi–Tóth 1997: 30.)

³⁰⁰ (NJKHLR 1967a: 32).

³⁰¹ (NJKHLR 1969b: 2.)

12. táblázat. „A kommunista munka kollektívái” és „A kommunista munka élenjárói” címért folyó munkaverseny a Nagyszőlősi járásban (1961. 09. 01)

GAZDASÁGI SZEKTOROK	„A KOMMUNISTA MUNKA KOLLEKTÍVÁI” CÍM				„A KOMMUNISTA MUNKA ÉLENJÁRÓI” CÍM		ÖSSZESEN
	Versenyeznek a címért		Ebből: már megkapták ezt a címet		Verse- nyeznek ezért a címet	Ebből: már megka pták ezt a címet	
	kollektívák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)	kollektívák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)			
I. IPAR							
a) brigádok	38	310	11	109	0	0	468
b) munkarészlegek	0	0	0	0	117	40	157
c) cégek	20	513	5	204	0	0	742
d) egész üzemek	7	2071	1	107	0	0	2186
Összesen (a, b, c, d sorok)	65	2894	17	420	117	40	3553
II. MEZŐGAZDASÁ G							
e) lánkcsoportok	11	213	2	30	0	0	256
f) brigádok	6	87	1	23	0	0	117
g) farmok	10	206	2	48	0	0	266
h) munkarészlegek, osztályok	1	7	0		33	5	46
Összesen (e, f, g, h sorok)	28	513	5	101	33	5	685
III. SZOLGÁLTATÁ SOK							
i) közétkeztetés és kereskedelem	12	51	2	14	13	2	94
ÖSSZESEN (I., II., III.):	105	3458	24	535	163	47	4332

Forrás: saját szerkesztés, KTÁL, fond 454, opisz 11, ügyirat 127: 29.

A kolhoz alkalmazottai körében kialakult munkaerő-elvonási technikákat a gazdaságot irányító elit különféle fegyelmező eljárással próbálta mérsékelni: a) intézkedéseket hoztak például a termelés gépesítésének fokozása érdekében, b) igyekeztek bevonni a munkaigényes növénykultúrák termesztésébe a lakosság inaktív (nyugdíjas, kiskorú) tagjait,³⁰² c) növelték a

³⁰²Például határozatot fogadtak el arról, hogy: „... felvilágosító munkát kell végezni a nyugdíjasok, az öregek körében, be kell vonni őket a mezőgazdasági kultúrák megművelésébe (NJKHLR 1967a: 36.), ezenkívül „... be

dolgozók körében végzett ideológiai munkát, d) valamint számos egyéb megszorító intézkedést hajtottak végre. Ez utóbbira példa, hogy 1967-ben mindenhol bevezették a „fekete táblát”, ahová a rosszul dolgozó munkások nevét jegyezték fel,³⁰³ szigorították a munkaidő szabályait és felemelték a heti munkaidőt,³⁰⁴ az egyéni munkahelyi vétségekért kiszabott büntetéseket kiterjesztették a lánya- és brigádcsoportok minden tagjára is stb.).³⁰⁵

Az agrártermelés fejlesztését a büntetésekkel párhuzamosan természetesen különféle „pozitív”, jutalmazási gyakorlattal is megpróbálták ösztönözni. A kolhoz elnöke 1966. október 28-án arra kérte a vezetőségi tagokat, hogy „értékes ajándékot vásároljanak a kolhoz lánkasának, Balogh Dániel elvtársnak, aki elsőként fejezett be a kolhozban minden betakarítási munkálatot, elsőként adta le a dohányt az államnak magas minőségben, 14 rubel 86 kopejkájával mázsánként. Elhatározták: megajándékozni arany karórával 150 rubel értékben.”³⁰⁶ Két évvel később, 1968. február 9-én ezt a gyakorlatot már általánosabb érvényű szabályként fogalmazták meg. Ettől az évtől azokat „a lánkasokat, akik a kolhozban az első három helyet kapták a szocialista versenyszereződés teljesítése terén, a kolhoz számlájára a következő értékes ajándékokkal kell kitüntetni: az első helyért arany karórát, a második helyért egyszerű karórát, a harmadik helyért tranzisztoros rádiókészüléket” kell számukra adományozni.³⁰⁷ Az elvégzett munka minőségének javítása érdekében ugyancsak 1968-ban az elnök javaslatára felállítottak egy bizottságot, amelynek egyebek mellett az volt a feladata, hogy elemezze a munkacsoportok tevékenységét és „a három legjobb lánkának egy-egy teherautót utaljon ki a Kárpátokba kirándulásra”.³⁰⁸

A dolgozók munkateljesítményét és munkavégzésének minőségét értékelő (analitikus) büntető és jutalmazó gyakorlatok exponenciális növekedése ellenére azonban a gazdasági termelés alacsony színvonala továbbra sem változott. A dohánytermesztés területén mutatkozó nehézségek, a hektáronként és brigádonként is alacsony terméshozamok miatt a péterfalvi

kell tanítani 10 kislányt, hogy gépesítve tudják elültetni a dohányt két váltásban. Terv szerint gépesítve 50–60 hat kell elültetni.”(NJKHLR 1968b: 23.).

³⁰³ (NJKHLR 1968b: 23.)

³⁰⁴ Az egyik, 1967-es határozat szerint: „A munkát meg kell kezdeni nem később, mint reggel 9 óra és be kell fejezni nem korábban, mint este 9 óra. [...] Amikor pihennek az emberek az ebédidő alatt, ne aludjanak a kolhoz burgonyavetésén és így tovább, ki legyen téve a tábla a felirattal: «megtiltva»”. Egy másik, 1969. május 4-ei ülésen a falu kolhozelnöke már azt ajánlotta a vezetőség tagjainak, hogy „az egyszerű kolhozisták számára, a munkafegyelem megjavítása érdekében ajánlja felhatalmazni a könyvelőséget, hogy levegye a pótfizetést azoknak a kolhozistáknak, akik megszegik a munkafegyelmet. Elhatározták: szigorúan betartani a munkafegyelmet és a munkarendet. 2. A munkát a mezőn 9 órától kezdeni /”moszkvai idő”/ dolgozni 14 órát. 12 órától 12.30-ig szünet, 14-től 16-ig ebédszünet és 16-tól 20 óráig dolgozni” (NJKHLR 1969a: 4.).

³⁰⁵ „A minőségtelen munkáért levonni a pótfizetést nemcsak az egyes kolhoztagoktól, hanem az egész lánkától, felhatalmazni erre a könyvelőséget. A munkafegyelem megsértéséért szigorú intézkedéseket fogantatosítani” (NJKHLR 1969a: 9.).

³⁰⁶ (NJKHLR 1966: 58.)

³⁰⁷ (NJKHLR 1968c: 13.)

³⁰⁸ (NJKHLR 1968c: 10.)

kolhoz elnöke 1967-ben kifejezett elégedetlenségének adott hangot. Úgy vélte, hogy a kialakult jelenségre „nincs elfogadható magyarázat, mint ahogy nincs elfogadható magyarázat arra sem, hogy egyes csoportok hamar leadták a megtermett dohányt, másoknak még januárban is volt mit leadni. Ez azzal magyarázható, hogy egyes csoportvezetők, mint Balogh Dani, Szabó József, Szakadáti, Demeter és mások kihasználták a megfelelő időt, okosan, serényen, míg mások elkényelmeskedtek, pató páloztak, s nem szedték le megfelelő időben a dohányt. De legalább, ha belátták volna hibájukat, belátnák, hogy elaludtak, ahelyett mindenféle csúfsággal szidalmazták Danit, hogy Daninak azért vették be a dohányát, mert a beváltó tiszteknek tyúkot, kakast, tojást, dugotgacsit, meg egyebeket hordott. Természetes ez rágalom, de *ha így is volna, a haszon kedvéért ki akadályozza meg a többi csoportot, vagy a csoportvezetőt, hogy egy-egy dugott liba máját áldozná a dohány javára. Azt hiszem, ezt nem tiltja az alapszabály*”.³⁰⁹

Amint az az idézetből is látható, a központilag meghatározott termelési és állami eladási terveket az élmunkások a dohánytermesztés területén más ágazatokhoz hasonlóan többnyire csak manipulatív eljárásokkal, csalással tudták teljesíteni. Erre közvetlenül utal egy másik élmunkás, Szakadáti László esete is. A nevezett személyt 1968. február 6-án a kolhoz vezetősége egy arany karórával jutalmazta a dohánytermesztésben elért gazdasági teljesítményéért. Néhány hónappal később azonban az adott személy már kifejezetten diszkreditáló kontextusban jelent meg. A kolhozelnök a dohánytermesztőknek írt körlevelében arról számolt be ugyanis, hogy „egyes csoportok munkásai a becsületes munka helyett csalással, az állam becsapásával próbálkoznak”. Ennek kapcsán negatív példaként említette, hogy 1968. augusztus 16-án „Szakadáti László és csoporttagjai felelőtlenül be akarták csapni a „dohányváltót”. Kilenc bál dohányt szállítottak be, s mind a kilencet vissza is hozták. Az ok az, hogy a bedolgozandó dohányból a zöld kaccsukat nem válogatták ki. Természetesen csalafintaságukat leleplezték, s az összes dohányt visszautasították”.³¹⁰

A több évig tartó sztahanovista és élmunkásmozgalom ellenére, a dohánytermesztés alacsony produktivitása jelentősen nem változott. Az 1970. évi beszámolóban a kolhozelnök csalódottságának adott hangot, és szomorúan jegyezte meg, hogy továbbra is „határozott nehézségeink vannak a dohánytermelés terén. A múlt évben 150 ha területen termeltünk dohányt és erről leadtunk az államnak mindössze 498 mázsát. Ez azt jelenti, hogy hektáronként 4,2 q-t termeltünk. Hogy még teljesebb legyen a kép meg kell mondanunk, hogy egy mázsa dohány önköltségi ára 257.19 rubel volt, míg az értékesítéskor 203.70 rubelt kaptunk. Tehát a

³⁰⁹(NJKHLR 1968d: 9–10.)

³¹⁰(NJKHLR 1969d: 33.)

január 1-ig leadott 395 mázsa dohányra is ráfizettünk 23.721 rubelt. Hol a nem megtermett hektároknak a ráfordított költsége? És ez így megyen az utóbbi időben évről évre”.³¹¹

A gazdasági sikertelenség miatt a kolhoz vezetősége az ágazatban alkalmazott termelési és munkaszervezeti formák átfogó reformjára kényszerült. Az 1960-as évek második felétől kísérleti jelleggel bevezették a kolhozba a részes művelést (lokális szóhasználat szerint: a „feles dohányt”), aminek hatására a településen minden évben nőtt az önállóan gazdálkodó, családi munkaszervezetben végzett dohánytermesztés jelentősége: 1967-ben még csak 7, 1968-ban 19, 1969-ben pedig már több, mint 200 család termelt feles dohányt.³¹²

A részes műveléssel gondozott dohányföldeken a kolhoz 15,4 q/ha átlagos terméshozamot ért el, ami 5,3–8,4 mázsával haladta meg a kollektív módszerrel végzett termelést, így 1974-től a gazdaság teljes egészében áttért az új művelési módszerre.³¹³ Mindebből úgy tűnik, hogy a kolhozparasztok nem pusztán elszenvedői vagy passzív alanyai voltak az erőszakos, centralizált nagyüzemi termelésnek, hiszen bizonyos technikákkal (a munka sabotálásával, a termelési eredmények rontásával, rossz minőségű munkával, a munkahely és/vagy a termelés elhagyásával) jelentős módosításokat eszközöltek az egész rendszeren: az 1945 előtti magántulajdon, a tradicionális családi kisüzemi termelés részleges visszaállításával bizonyos változtatásokra kényszerítették magát az államot.

A helyi elit ezt a változást természetesen nagyon hamar beépítette a kialakult gazdasági egyenlőtlenségek rendszerébe, és felhasználta az új termelési formát meglévő anyagi előnyeinek növeléséhez. 1969-ben, miután a részes művelés bizonyította eredményességét, a kolhoz vezetősége saját anyagi érdekeinek megfelelően módosította a dohánytermesztésért járó pótdíjazás szabályait. Ezek szerint „... ha teljesítették a tervet a szerződéses dohányból, pótfizetést kell felszámolni a kolhoz elnökének 600 rubel értékben. A kolhoz elnök helyettesének, a fő szakembereknek, a főkönyvelőnek és helyettesének pótfizetést számolni fel a dohányért, fizetésük %-os arányában a kolhoz elnök havi fizetéséhez viszonyítva. A kolhoz dohánytermesztése vezetőjének felszámolni pótfizetést 300 rubel értékben és a mezei brigád brigadérosainak 200 rubelt a havi fizetésükhöz mérten”.³¹⁴

A szocialista munkaversenyből és a különféle aktivitási mozgalmakból – ahogy azt a fent kiragadott példák is bizonyítják – a kolhozvezető elit jelentős hasznot húzott: a gazdasági tervek informális vagy tényleges túlteljesítésével, a termelési mutatók fokozásával, az új munkamódszerek alkalmazásával stb. a vezetőség tagjai komoly anyagi előnyökre (pótfizetési előlegekre, fizetésemelésekre) tettek szert. Ezek a gazdasági érdekek egyszersmind

³¹¹ (NJKHLR, 1970c: 8).

³¹² (NJKHLR, 1969b: 10)

³¹³ (NJKHLR 1973b: 11.)

³¹⁴ (NJKHLR, 1970d: 65.)

magyarázatot szolgáltatnak arra is, hogy a kolhoz mindennapi működését irányító személyek (kolhoznők, gyár- és üzemvezetők) miért igyekeztek nagyon gyakran a végletekig fokozni a szocialista versenyt a termelés különböző szintjein: a kolhozparasztok, a láncák és brigádok, az ipari üzemek és az egyes kollektív gazdaságok között.

Az élmunkások a tárgyi ajándékokon kívül különféle anyagi juttatásokban részesültek, bár ez az előbbinél kevésbé volt jellemző. A vizsgált 10 éves periódusban kitüntetett 98 kolhozmunkás között összesen 1725 rubel egyszeri fizetési prémiumot osztottak szét. Ezenkívül 1968-ban – a kolhoz megalakulásának 20. évfordulója alkalmából – azoknak a kolhoztagoknak, akik a legutolsó 3 évben ledolgozták a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében 210 munkanapot, a férfiaknál 300 munkanapot) a kolhoz vezetősége 20 ezer rubel értékben vásárolt ajándékot. A jegyzőkönyv szerint „az ajándék kollekciójába tartozik a kolhoz albuma is”, amelyből a gazdaság számára 6000 darabot vásároltak. Ezenkívül határozatot fogadtak el arról, hogy az ünnepségre „meg kell rendelni az ungvári népi énekkart koncert céljából, továbbá két zenekart. Az ünnepi gyűlés után nov. 17-én fogadást kell adni az élenjáró kolhozistáknak és a meghívott vendégeknek a bökényi kultúrházban kb. 200 személy részére”.³¹⁵

Az élmunkások számára a vezető elit bizonyos előjogokat biztosított a munkamegosztás területén is. Az 1960-as évek közepétől a termelési folyamatok gépesítése, valamint a fizikai munka szerepének csökkenése a településen foglalkoztatási válság kialakulásához vezetett. Ezt a problémát a péterfalvi kolhozban a kisegítő ágazatok fejlesztésével próbálták mérsékelni, aminek fontos elemét képezte a kézműipari termékeket előállító szuvenírgyár, kosár- és korsófonó üzem kapacitásának fejlesztése is. A vezető elit kezében ez komoly zsarolási potenciált jelentett: a kisegítőüzemekben csupán azok („a becsületes”, „jó” kolhozisták) kaphattak munkát, akik a hatalom normáit követték és legitimálták a kollektív termelési rendszert. Erről tanúskodik az egyik 1968. december 8-án hozott vezetőségi határozat is. Eszerint a téli hónapokban a gazdaság kosárfonó üzemében „elsősorban azokat a kolhozistákat kell [’munkával’ – B.S.] lekötni, akik becsületesen dolgoztak egész évben”, azoktól a kolhoztagoktól pedig „akik már bekészletezték maguknak a vesszőt és megkapták előre az üvegeket, el kell venni tőlük részben vagy egészben olyan mértékben, ahogyan részt vettek a kolhozi termelésben nyáron”.³¹⁶ Az elit a munkásság pozitív viszonyát, támogató attitűdjét a kollektív gazdálkodással szemben azonban nem csupán anyagilag, hanem bizonyos jóléti fogyasztási cikkek, presztízsjavak segítségével is megpróbálta serkenteni. Az élmunkásoknak,

³¹⁵ (NJKHLR, 1968a: 21.)

³¹⁶ (NJKHLR, 1966: 61.)

pontosabban „azoknak a kolhoztagoknak, akiknek a családja becsületesen dolgozott a kolhozban” 1962-ben ingyen, másoknak ellenben 3 rubel 50 kopekért vezették be a rádiót.³¹⁷

A kollektív gazdaságban dolgozó élmunkások informális és formális díjazásának ez a rendszere – a részletek figyelembevétele nélkül – fokozatosan alakította ki *a munkahelyi behízelgés kultúráját* (*culture of adulation of work*), és létrehozta azokat a besúgó hálózatokat, amelyeken keresztül a termelést irányító vezetőségi tagok, gyár- és üzemvezetők, valamint a gyakorlati tevékenységért felelős brigadérosok, csoport- és lánkavezetők bizonyíthatták az új rendszer iránti lojalitásukat, illetve részt vehettek annak kiépítésében és megszilárdításában.³¹⁸ Mindezt alátámasztják a korszakra vonatkozó narratívák, visszaemlékezések is. Ezek szerint a kolhozelnök a környezetéhez tartozó elittel szemben az 1960-as években két fontosabb elvárást támasztott.

Az egyik az extraloyalitás, pontosabban a hatalom céljait és normáit maximálisan elfogadó, azt legitimáló hozzáállás keretei között elvégzett munka (a hatalom „kiszolgálása”, illetve a teljes körű „engedelmesség”). Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint:

*„Aki az elnököt szolgálta: M. Endre, E. Gabi, V. László, H. Csaba – ezek mind szívvel-lélekkel dógoztak. Másképp nem maradhattak meg. Nem lehetett csak úgy, immel-ámmal. Ha valakit fűbe kellett vón baszni, akkor fűbebsztak vón. Nem is egyszer vót, hogy meg kellett verni valakit és megverték. Ajaj, B. Pista, farmvezető... Az ha kellett vóna vért ivott vón akárből. Először is ezeknek minden utasítást végre kellett hajtani. Nem szabotálták munkával, hogy fogok ezt meg azt. Olyan nincsen. Az vót az első része: munka orrvérzésig. A munka...”*³¹⁹

A másik, a hatalom érdekében alkalmazott tudástermelés:³²⁰ a gazdaság hatékonyságát ellehetetlenítő, azt akadályozó cselekvésformákkal, magatartásokkal és az ezeket megvalósító személyekkel kapcsolatos információk összegyűjtése, megosztása, közlése és azok felhasználása a kollektív gazdaság büntetési-fenyítési technikáihoz:

„És ezt [„az orrvérzésig” végzett munkát – B.S.] még megtetézték azzal, hogy igen, én vagyok a fasza fiú, én elmondom azt, aki csinált vagy nem csinált valamit, vagy valami. Meg rá vót bízva: figyelj csak arra a faszira, hogy ottan miért kevesebb a tej vagy valami... hogy lopják,

³¹⁷ (NJKHLR, 1962: 1.)

³¹⁸ (Baković 2015: 37.)

³¹⁹ B.10., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

³²⁰ Foucault szerint a hatalom és a tudás kölcsönösen feltételezi és konstituálja egymást, a szerző megfogalmazása szerint: „... a hatalom kitermeli a tudást (és nem egyszerűen azért részesíti előnyben, mert hasznosságánál fogva alkalmazza); hogy a hatalom és a tudás közvetlenül feltételezi egymást; hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrelatív területe, s nincs olyan tudás sem, amely ne feltételezné, egyszersmind ne képezne hatalmi viszonyokat (Foucault 1990: 40.).

vagy mit csinálnak. Hát beárulta. Ha kávéztunk, vagy ittunk valamit, ha valamit mondtál nekik, hát képesek vótak éjszaka bemászni az elnökhöz, vagy az elnökhelyetteshez, mert nekik szabad bejárásuk vót. És azok már másnap tudták... Ha éjfélkor mentél haza, reggel már tudták”.³²¹ Egy másik interjúrészlet szerint: „Vótak neki besúgói, nem is egy... Andor az már reggel tudta, hogy az, meg a másik ember mit csinált és akkor már hívattatott. Te-te-te, tegnap mit csináltál? Fennakad a szeme, hát honnan tudja, mikor senki nem vót ott? Tudták-látták. Sohse tudta az ember, hogy honnan fázik”.³²²

E szolgáltatásokért cserébe az élmunkások, brigád- és lánkavezetők különféle informális előnyöket kaptak. A kollektív emlékezet szerint ilyen volt:

a) a „kivételezés” gyakorlata: a munkahelyi szabály- vagy törvénysértések (lopás, munkahelyelhagyás, hiányzás, színlelt munkavégzés stb.) alkalmával a munkáselittel szemben csupán formális vagy – más alkalmazottakhoz viszonyítva – enyhébb büntetéseket szabtak ki;³²³

b) A „munkakönnyítés” módszere: az élmunkásokat magasabb jövedelmeket biztosító munkakörökbe osztották be, előnyösebb munkafeltételeket biztosítottak számukra („feltették őket”, „kiemelték könnyebb munkára”). Az élenjáró fejőnőknek összeválogatták a kolhoz legjobb tejelő teheneit, több takarmányt adtak az általuk gondozott állatoknak, máskor egyszerűen csak hozzáírtak papíron a munkateljesítményükhöz („attól elhúztak, ennek oda írtak”). Az élenjáró gépkocsivezetőknek, sofőröknek és kombájnosoknak adták oda a legjobban fizető feladatokat és utakat; az „egyszerű” kolhozmunkásokhoz képest gyakrabban kaptak új munkagépeket és alkatrészeket;³²⁴

c) De ide tartozott a nyilvános elismerés és megbecsülés technikája is: az élmunkások megjutalmazásának fontos rituális, szimbolikus eleme volt a nyilvános felmutatás, az „egyéni” munkateljesítmények heroizálása és a lokális faluközösség előtt *példaként* történő beállítása. A munkaversenyek győzteseinek adományozott dísztárgyak, zászlók, oklevelek, kitüntető címek átadására leggyakrabban a különféle állami ünnepségeken (március 1., április 22., május 1., május 9., november 7.) került sor. Előfordult azonban az is, hogy konkrét gazdasági

³²¹ B. 10., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

³²² B. 12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

³²³ „A parasztra ránézett, másokra meg túlnézett”, „... Meg vót neki engedve több minden, nem látta, hogy mit csinál”. „Úgy csináltak, hogyhát behívták az irodába suttyomba, többet ez ne forduljon elő, mehetsz. Mint a milicián: elől beengedik, hátul kiengedik, oszt isten megáldja, megvan a büntetés.” B. 12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

³²⁴ „Ha például két söfőr vót, ugyanannyi munkanapja vót mindkettőnek, V. Vilmos kapott ezer rubel, M. Sanyi kapott kétszázat. Hasonlítsd össze. Az is ott dőgozott, ez is. Aki az elnök embere vót az évente új autót, traktort kapott. Mit gondolsz, azért mert nagy lumen vót? A többi, például G. Károly a szar autóján dőgozott le 40 évet.” B. 10., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

tevékenységek (a fejesi, ültetési, aratási, betakarítási stb. munkák) közben tüntették ki őket a saját munkacsoportjuk, illetve a szűkebb munkahelyi közösségük tagjai előtt (4. és 5. kép).

4. kép. Élenjáró fejtő kitiüntetése a péterfalvi kolhozban

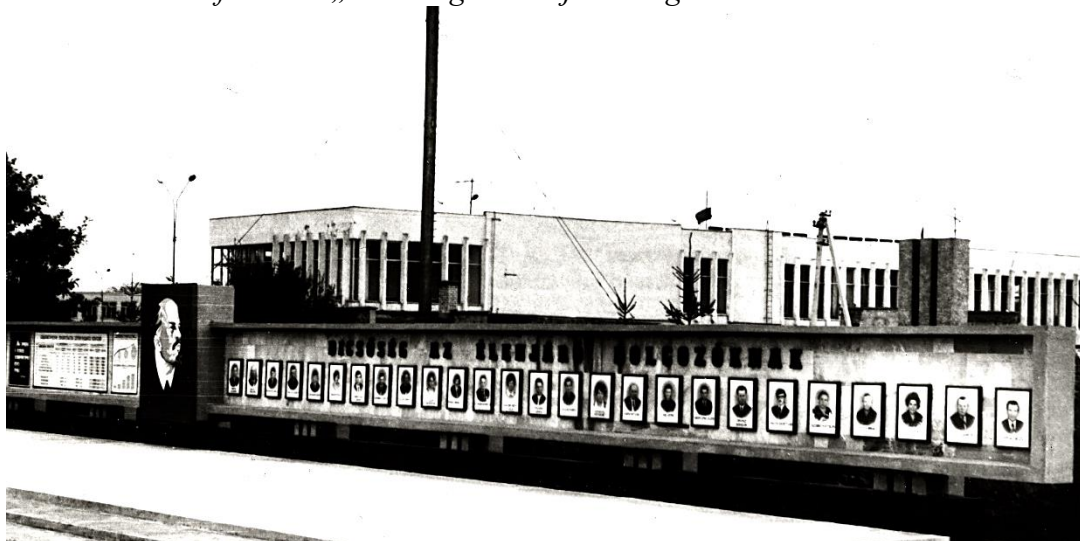
5. kép. A mezőgazdasági brigádverseny győztese (az „ültetőbrigád” élmunkása)

A falu főterén dicsérőtáblát állítottak fel számukra, ahol a munkaverseny aktuális eredményeit ábrázoló grafikonok mellett a legkiválóbb dolgozók arcképei egész évben megtekinthetők voltak (6. kép). A nyilvános agitáció és demonstratív megjelenítés efféle formáit a falusi közvélemény egy része megvetéssel fogadta (főleg „magamutogatás”-nak

tekintette), ami nemritkán magukban a kitüntetett, megjutalmazott személyekben is a szégyen érzését váltotta ki.³²⁵

6. kép. Az élenjáró dolgozók dicsérő táblája (Tiszapéterfalva, 1970). Az emlékmű felirata: „Dicsőség az élenjáró dolgozóknak”

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy a hatalom mikroszintű működésének az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra évtizedeiben egy olyan átfogóbb modellje rajzolódik ki, amelyben a kolhoz munkások túlélési stratégiái (az ellenállástól az aktív együttműködésig terjedő ideáltipikus szerepek) és az azokat minősítő, értékelő és elemző fegyelmezési és jutalmazási rituálék a mindennapi élet különféle (gazdasági, társadalmi, politikai) szférájában egymás hatásait kölcsönösen korlátozó rendszert alkotnak. Ebben a rendszerben a lokális társadalmon belüli viszonyokat egyfelől különféle társadalmi aktorok (állami intézmények, vezető beosztású politikai-gazdasági elitek, a helyi közösség különféle érdek- és részcsoportjai), másfelől az adott szereplők által kialakított stratégiai magatartásformák (pl. együttműködés, ellenállás ideáltipikus formái), harmadrészt pedig az ezeket értékelő, osztályozó, megerősítő fegyelmezési eljárások (jutalmazási technikák, büntetési mechanizmusok) határozták meg.

Az említett komponensek közötti viszonyok és azok együttes, gyakorlati működése leírható egyfajta ökológiai szisztémaként is, amelyben a rendszermodell egyes elemei, vagyis az állam formális és a helyi társadalom informális (népi) intézményei kölcsönösen

³²⁵ „Kidicsérték őket, hogy milyen jó munkások, meg ilyenek. Hát nekem is ott vót egy ilyen nagy fénykép a dicsérő táblára téve, hát mit értem vele? Hát én röhögtem, a többi meg azt mondta te, hát mutogatod magad? Hát mondom, mit csináljak, kitették, hátha tudom, hogy engem azért küld Gergely Pali fényképezni, hogy kitegyenek, nem is mentem vón.” B. 12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

befolyásolták egymást, illetve szabályozták a diktatórikus politikai rendszer sajátosságaiból eredő kontrollmechanizmusokat, korlátozták azok túlműködését.

A bemutatott empirikus példák alapján úgy tűnik, hogy a szocializmusban az államhatalom és az azt képviselő helyi gazdasági, politikai elit bizonyos jutalmazási technikákkal nagyon világosan konceptualizálta a legitim módon alkalmazható hétköznapi gazdasági, társadalmi, politikai cselekvéseket. Analitikus hatalomként osztályozta, értékelt az egyéni magatartásformákat: bizonyos viselkedéseket felmagasztalt, míg a büntetés különféle eljárásaival más cselekvésformákat leértékelt vagy elnyomott.

A kommunizmus egalitárius retorikája mögött ily módon az államilag szervezett egyenlőtlenségek sok tekintetben egyfajta feudális, rendies jellegű rendszere alakult ki. Ennek a rendszernek az intézményes fenntartását az egyik „oldalon” a megbecsülés, az *elismerés politikája*, a különféle kitüntető címek, ajándékok, kedvezmények, privilégiumok adományozása tette lehetővé, a másik „oldalon” ellenben a *lebecsülés, megvetés, a lefokozás különféle hatalmi gyakorlatai* (stigmatizáló címkék, büntetések stb.) teremtették meg.

Ezekre a hatalmi-politikai akciókra a helyi társadalom egyes részcsoportjai eltérő módon reagáltak. A rendszer haszonélvezői (a hivatali nomenklatura tagjai, a politikai elit, a parasztkáderek, az élmunkások) különféle gazdasági javakhoz és társadalmi erőforrásokhoz (mobilitási lehetőségek, pluszjövedelmek, presztízstárgyak, értékcikkek, kiegészítő jövedelmet biztosító munkák, előkelő társadalmi rang és erkölcsi tőke) jutottak hozzá. Ezek egy jelentős részét normakövető magatartásokkal (gazdasági tervtúlteljesítés, politikai lojalitás, feljelentés, besúgás stb.), más részét illegális eszközökkel (hivatali korrupció, megvesztegetés, visszaélés, lopás stb.) érték el. Mindez egyfelől – a nem piaci gazdasági feltételek között – jelentősen hozzájárult a tervgazdaság (látszólagos) stabilitásának megőrzéséhez, másfelől folyamatosan akadályozta az állami tulajdon monopóliumára épülő gazdasági rendszer működését: ellentmondtak az uralkodó ideológiának, az informalitás intézményein keresztül folyamatosan aláásták a központi államhatalom legitimitását és eredményességét.

A kolhoz szervezeti hierarchiájában alacsonyabb pozíciókat betöltő, kiszolgáltatottabb társadalmi cselekvők (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) körében ezek a támogató és normasértő cselekvések (besúgás, feljelentés, túlteljesítés vagy épp ellenkezőleg: lopás, szándékos károkozás, munkafegyelem megsértése, színlelt munkavégzés, hanyag munkavégzés, munkahelyi hiányzás) szintén jellemző szokásgyakorlatok voltak. Hiszen az érintett társadalmi csoportok számára egyebek mellett lehetővé tették a gazdasági javak informális redistribúcióját és a magántulajdonhoz való jog szimbolikus kifejezését. Az államhatalom, illetve az azt képviselő helyi bürokratikus-gazdasági elit ezeket a stratégiákat nagyon gyakran a kolhozparasztok egyéni anyagi és humán erőforrásának csökkentésével (a

dolgozók pénztőkéjének, munkaerőjének kisajátításával) próbálta mérsékelni és ellehetetleníteni. Ennek érdekében különféle szankciókkal (fizetés-, munkanap-, százalék- és pótdíjlevonással, a dolgozók munkakörülményeinek és pénzkereseti lehetőségeinek megnehezítésével: fizetett szabadság megtagadása, alacsonyabb munkára történő átvezetés, elbocsátás) és bizonyos jutalmazási technikákkal időről időre „megvédte”, illetve szimbolikusan visszaállította az új tulajdon- és birtokjogi viszonyokat.

3. A POLITIKAI-IDEOLÓGIA TRANSZFORMÁCIÓ LOKÁLIS INTÉZMÉNYEI: IDENTITÁS- ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI GYAKORLATOK A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a vizsgált kárpátaljai vidéki települések 1945 utáni mesterséges átalakítása és átszervezése különböző szintű és eltérő minőségű függőségi kapcsolatok és egyenlőtlenségi viszonyok kialakításához, konszolidációjához és megerősítéséhez vezetett. E kapcsolatok közül – a posztkolonialista személetű szakirodalmat összefoglalva – Böröcz József négy aspektust – 1. az egyenlőtlen gazdasági csere- és elosztási rendszerek létrehozását, 2. a megszállt területek kulturális gyarmatosítását, 3. az állami bürokratikus-hatalmi intézmények exportálását, 4. valamint a geopolitikai expanziót – emel ki, mint a birodalmi centrum és a periferikus területek között kialakuló függőségi viszonyok legfontosabb jellemzőit.³²⁶

E strukturális változásoknak a Kárpátalja szovjetizációjával foglalkozó történeti, szociológiai, kultúratudományi szakirodalom is számos részproblémáját tárta fel és dolgozta ki. A rendszerváltás után megjelent magyar, ukrán kutatók legjelentősebb része az aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok és redisztribúciós rendszerek elemzése kapcsán például részletesen tárgyalta az anyagi erőforrások államosításának és centralizálásának (kollektivizálás, kuláktalanítás, lakossági fogyasztás korlátozása, jövedelemének elvonása) több mozzanatát.³²⁷ Az 1944-ben megszállt terület kulturális kolonizációját elemezve pedig olyan témákat világítottak meg részletesebben, mint a két világháború közötti időszakban kialakult oktatási rendszer és iskolahálózat szovjet mintára történő átszervezése,³²⁸ a régióban található vallási közösségek (római és görög katolikusok, protestánsok) és egyházi intézmények felszámolása,³²⁹ továbbá a nemzeti nyelvek másodnyelvvé tételének folyamata, azaz az oroszosító nyelv-, nemzetiség- és betelepítési politika.³³⁰

Ezekben az elemzésekben ugyanakkor a szovjet államhatalomhoz és az időhöz (a temporalitáshoz) való sokrétű – identitás- és emlékezetpolitikai – viszony kérdésköre eddig nem kapott kellő figyelmet. Mindez meglepőnek tűnhet, ha arra gondolunk, hogy Kárpátalja 1944-es szovjet megszállását követően az új, kommunista intézmények kezdeti kiépítésében és legalizálásában a szimbolikus identitáspolitikai gesztusoknak – s ezen belül kifejezetten az

³²⁶ (Böröcz 2001.) A kelet-európai országok közül Ukrajnát posztkoloniális térségként vizsgálja például: (Etkind 2011: 133–137., Hagen 2014., Korek 2007; Kuzio 2002.; Pavlyshyn 1992.)

³²⁷ (Dupka 2014.; Dupka – Korszun 1997.; Korszun 2014.; Micsanyin 2000., 2009.)

³²⁸ (Fedinec 1996., 1997., 1999.; Kosztyó 2014.)

³²⁹ (Botlik 1997.; Fejős 1997.; Gönczi 2013.; Dányilec – Micsanyin 2013.)

³³⁰ (Kapitány 2013.; Malec 2004.; Cserniczkó 2010.; Gazdag 2014.)

időtapasztalat átalakítását célzó állami intézkedéseknek – nemcsak, hogy alapvető szerepük volt, de azok sok tekintetben meg is előzték az államszervezet (az új hatalmi, adminisztratív intézmények) újjászervezéséhez kapcsolódó mechanizmusokat. A szimbolikus politikai eszközök jelentőségét mutatják az alábbi kiragadott példák is.

A Vörös Hadsereg a mai Kárpátalja területét 1944. szeptember 26. és október 28. között szállta meg. A terület fizikai elfoglalását követő hetekben – tehát az új közigazgatási, politikai, társadalmi intézmények létrehozásának kezdetén – a szovjet vezetés első intézkedései között szerepelt, hogy 1944. november 5-én Kárpátalján is bevezették a moszkvai időszámítást.³³¹ Néhány hónappal később, 1945. március 25-én, Turjanica Iván, a Kárpátontúli-Ukrajna Kommunista Párt első titkára a megyei pártkongresszuson – sok egyéb mellett – már arról is beszámolt, hogy a politikai propagandamunkát végző intézmények milyen sikereket értek el a hivatalos szocialista ünnepek meghonosítása terén. A párttitkár szerint az újonnan elfoglalt területen 1944 novembere és 1945 márciusa között, azaz mindössze 4 hónap leforgása alatt összesen 406 ünnepi rendezvényt és megemlékezést tartottak. Ebből Lenin halálának 21. évfordulója alkalmából a városokban és területi központokban 18, a nagyobb falusi településeken pedig 20 emlékűnnepséget vezettek le, amelyeken több mint 10 ezer ember vett részt. Ezen kívül 158 ünnepséget rendeztek a Vörös Hadsereg napja, továbbá 210 ünnepi gyűlést és estet a nemzetközi nőnap alkalmából. Ezeken a rendezvényeken összesen hozzávetőleg 280 ezer fő jelent meg.³³²

A másik példa a hétköznapi élet egyik kitüntetett színteréről, a munka világából származik és az időhöz való viszony átfogó standardizálásának későbbi korszakára vonatkozik. A magántermelés megszüntetésére és a kollektív gazdaságok létrehozására Kárpátalján az 1948/49-es években került sor. Az 1940-es évek végétől az új tulajdoni viszonyok és a szocialista termelési formák meghonosítása érdekében a szovjet pártvezetés a falusi kolhozok és szovhozok számára több olyan módszertani anyagot is kidolgozott, amelyek részletesen tárgyalták a közös munkavégzés és termelés, valamint az előállított gazdasági javak elosztásának, nyilvántartásának új szabályait és alapelveit.³³³ Ez a szemléletmód igen látványosan mutatkozott meg egy három évtizeddel későbbi, A szocializmus és a munka címmel kiadott magyar nyelvű kötetben, amely 1975-ben Ungváron jelent meg.³³⁴ Ebben a

³³¹ (Fedinec – Vehes 2010: 353.)

³³² (Belouszov 1965: 211-213.)

³³³ A teljesség igénye nélkül: (Vinogradov 1950.; Petrovskij 1950.; Rohacsenko 1950.; Szolovjov 1951.; Kobizev 1951.; Grigorjev – Csuvikov – Szigyelkin 1951.)

³³⁴ (Buzilov – Basmacsnyikov 1975.) A magyar fordítás alapjául szolgáló eredeti, orosz nyelvű forrásművet az Összoroszági Mezőgazdasági Munkügyi és Irányítási Tudományos Kutatóintézet szerzői munkaközösség készítette. A könyvet a kolhoztagok és szovhoz munkások gazdasági képzését szolgáló különféle típus-programokban (az alapfokú politikai iskolákban, a két évfolyamos gazdasági iskolákban, a kommunista munka

szerzők számos új időkategória bevezetésére tettek kísérletet. Ilyen volt például: a főidő, a mellékidő, az operatív idő; a munkahely kiszolgálásának ideje, az előkészítő- és a befejező munka ideje; a szabályozott és a nem szabályozott szünet; az aktív és a passzív pihenés fogalma stb., amely a falusi agrártermelésben a munkaidő szélsőségesen racionalizált és analitikus – a hasznos és haszontalan időt órákra, percekre, másodpercekre felosztó – szemléletét kívánta meghonosítani.

„A munkaidő – hívják fel rá a figyelmet a szerzők – másodpercekből, percekből és órákból áll. Mit jelent mondjuk a munkaidő egy perce? Ez természetesen nem hosszú időtartam. De ilyen időtartamokból áll a munkanap. Egy korszerű gyors traktor egy perc alatt 150-200 métert tesz meg, egy tehergépkocsi műúton 1-1,2 km-t, sőt még nagyobb távolságot. A fejőgép 1,5-2 perc alatt fej meg egy tehenet. (...) Amint látjuk, a munkaidő egy percének igen nagy értéke van.”³³⁵ A kötet szerzői ezt követően a gazdasági termelés fokozásának és a munkaidő jobb kihasználásának módszereit ismertetik és példaként említik, hogy „N.V. Bocskárjev csoportja a Rosztov területi Moszkovszkij szovhozban kiküszöbölte a mellékes munkaidejét, a kombájnok fordulóinál, még egy üzemanyagtartály felszerelésével 40 percet takarítottak meg, és minden körben 20 percet nyertek azzal, hogy menet közben rakták ki a terményt a kombájnokról. Ugyanennyi idő alatt a kombájn két kör helyett hármat tett meg, a megtakarított percek így néhány órára kerekedtek. Márpedig a csoport négy kombájna óránként 300-350 mázsa terményt csépelet ki.”³³⁶

A további – tetszőlegesen folytatható – példák nélkül is látható, hogy a szovjet politikai diktatúra első két évtizedében, azaz 1945–1965 közötti korszakban a hétköznapi időtapasztalattal kapcsolatban az új államszervezet által hozott intézkedések alapvetően két területre terjedtek ki:

1. Az idő egyfelől a *szimbolikus erőszak és hatalomgyakorlás* politikai eszközeként merült fel. A vallás szisztematikus üldözésével, az új hivatalos, szocialista ünnepek bevezetésével, azaz részben az idő profanizációjával, részben pedig a saját politikai mítoszok megteremtésével a szovjet államhatalom kanonizálta az új világnézetet, kötelezővé tette a kommunista ideológia kizárólagos terminológiáját, kritériumait és értelmezéseit.³³⁷

2. Az idő másfelől a *szocialista gazdasági irányítás technikai jellegű*, regulatív elemeként jelent meg: a munka és a termelés fokozását elősegítő eszköz szerepét töltötte be.

iskoláiban és a népi egyetemeken, valamint a szakmai továbbképzést nyújtó oktatási intézményekben) alkalmazták.

³³⁵ (Buzilov – Basmacsnyikov 1975: 78-81.)

³³⁶ (Buzilov – Basmacsnyikov 1975: 84.)

³³⁷ (Györffy 2009: 31.)

A szocialista államhatalom ennek a két területnek a szabályozásával, tehát a szakrális idő profanizálásával, valamint a cselekvés- és munkaidő racionalizálásával elsősorban az „aktuális” jelen átalakítására, a fennálló társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok megváltoztatására törekedett. Ez azt is jelenti, hogy a szovjet megszállás első két évtizedében az idő valamennyi (múlt-jelen-jövő) dimenziójának rendszerszerű, átfogó, vagyis intézményes „megmunkálására”, s ezzel együtt a hatalomnak a személyes emlékezetbe történő intenzív behatolására, hozzávetőleg az 1960-as évek második feléig nem került sor. Ennek az az elsődleges oka, hogy a lokális múlttapasztalat újra-konfigurálásához kezdetben nem voltak meg az intézményes feltételek. A kárpátaljai magyar településeken – főként a szocializmus erőltetett modernizációs programja következtében – csupán a hatvanas évek végére bontakoztak ki azok a radikális gazdasági, szociális, életmódbeli változások, amelyek a hatalom számára lehetővé tették a korábbi társadalmi rend, s ezen keresztül a megélt történeti tapasztalatok, a múlthoz fűződő személyes kapcsolatok rendszerszerű átalakítását.

A kelet-közép-európai szovjet diktatúra, mint átfogó politikai, társadalmi, hatalmi rendszer története ezért – megközelítem szerint – elválaszthatatlan az időtapasztalatban bekövetkező lokális változások történetétől, hiszen – ahogyan Jan Leduc fogalmaz – „a hatalom megragadása és gyakorlása azt is jelenti, hogy az, aki a hatalomra jutott, egyidejűleg saját időképzetét és időmérését rákényszerít másokra, ezáltal pedig egyben legitimál egy bizonyos társadalmi rendet” is.³³⁸ Ennek megfelelően az alábbiakban – a rendelkezésemre álló szűkös keretek között – a szovjet politikai diktatúra mikroszintű hatalmi gyakorlatait egy specifikus szintér: az időhöz való viszony szabályozásán keresztül próbálom alaposabban megvilágítani. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy az 1960–1970-as években a falusi kolhozok, mint a hétköznapi gazdasági, politikai, szociokulturális adottságait alapvetően meghatározó hatalmi centrumok milyen módon vettek részt a lokális társadalom és ezen belül is a mindennapi időtapasztalat újra-konfigurálásában?

³³⁸(Leduc 2006: 18.)

3.1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi “múlt” konstrukciója az államszocializmusban

1970. január 16-án a Péterfalvi Határőr Kolhoz elnöke, Bíró Andor a településen ünnepélyes keretek adta át a nagyszőlősi járás első és megyei szinten is máig mérvadó intézményét, a Munka Dicső Múzeumát (oroszul: Музей Трудовой Славы).³³⁹ Az időtapasztalat lokális története szempontjából ez az esemény kivételes jelentőségű pillanat volt. Ezekben az években vett nagyobb lendületet ugyanis az a folyamat, amelyben – Pierre Nora megfogalmazásával élve – az idő emlékezetben megélt személyessége fokozatosan eltűnt és a rekonstruált történelem formájában élt tovább.³⁴⁰

Ebben az időben Kárpátalján már több településen volt a történelmi múltat reprezentáló, illetve azt a hivatalos politikai ideológia keretei között újrafogalmazó intézmény. A szovjet megszállást követően, 1945-ben Ungváron került sor az első Területi Honismereti Múzeum létrehozására, amelynek módszertani és szakmai tapasztalatai alapot szolgáltatottak az 1957-ben Nagybecskönyben és Nagylucskán, 1958-ban Perecsenyben, Rahón és Szojván, 1966-ban Körösmezőn, 1970-ben Kökényesen, 1973-ban Szlatinán alapított néprajzi, helytörténeti, gazdaság- és ipartörténeti múzeumok kialakításához.³⁴¹

A múzeumi hálózat mint a lakosság kommunista nevelését elősegítő intézményrendszer fejlesztését a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága 1964. május 12-én kiadott határozata szabályozta.³⁴² A pártvezetés ebben – többek között – a múzeumok alapításának kérdésével is foglalkozott; ezzel összefüggésben előírta, hogy „új múzeumok, függetlenül irányítási hovatartozásuktól, csak a szövetségi köztársaságok kommunista pártja KB engedélyével nyílhatnak meg”.³⁴³ Ez egyértelművé tette, hogy – a kulturális élet más intézményeihez hasonlóan – a múzeumok infrastruktúrája is alá van vetve a pártpolitikai érdekeknek, azaz szerves részét képezi a szovjethatalom legitimitását szolgáló eszközöknek és szervezeti hálózatoknak. A dokumentum ezen kívül a szövetségi köztársaságok kommunista pártjainak, kulturális minisztériumainak és központi bizottságainak azt ajánlotta, hogy „valamennyi múzeumban, az emlékmúzeumokon kívül, részlegeket hozzanak létre a szovjet korszakról – a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól, napjainkig. A múzeum kiállításain be kell mutatni a kommunista építés sikereit az SZSZKSZ-ben, a Kommunista Párt lenini

³³⁹ 1994-től az intézmény hivatalos neve: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum (ukrán elnevezése: Затисянський Етнографічний Музейний Комплекс) volt. A továbbiakban az intézmény megnevezésére – az egyszerűség kedvéért – a „skanzen”, „szabadtéri múzeum”, esetenként „falumúzeum” kifejezéseket használok.

³⁴⁰ (Nora 1999: 142-158.)

³⁴¹ (Kuzma 2013.)

³⁴² (Posztanovlenyje CK KPSS... 1986.)

³⁴³ (Posztanovlenyje CK KPSS... 1986: 417.)

irányvonalának győzelmét, a szovjet nép harcát az SZKP programjának megvalósításában, a párt intézkedéseit az ipar, a mezőgazdaság és kultúra, valamint a népjólét felemelésében.”³⁴⁴

A központi utasításának megfelelően Kárpátalján – Ukrajna más vidékeihez hasonlóan – gyors ütemben növekedett az újonnan létrehozott múzeumok száma. 1966-ban a megyében 41 jelentősebb múzeum működött, ebből 17 ún. „társadalmi múzeum”, 24 pedig szobamúzeum volt. Ezen kívül a falusi és városi iskolákban 160 kisebb múzeumot és „Lenin szobát”, továbbá 140 emlékszobát és emléksarkot alakítottak ki – ez utóbbiak többsége a munkának és a harci dicsőségnek, valamint az internacionalista barátságnak állított emléket.³⁴⁵

A tömeges intézményalapítások ellenére azonban a rendszerváltásig Kárpátalján mindössze két jelentősebb szabadtéri néprajzi múzeum működött. Az egyik az ungvári skanzen volt, amelynek tárgyi anyagai és épülettípusai összeválogatásához már 1965-ben hozzáfogtak, megnyitására azonban végül csupán 1970 júniusában került sor. A másik a Péterfalvi Határőr Kolhoz által alapított falumúzeum volt. Ez utóbbi két szerkezeti egységet foglalt magába: az 1970-ben átadott szobamúzeumot (a Munka Dicső Múzeumát), valamint a tiszaháti magyar települések tárgyi és népi kultúráját bemutató, 1974 és 1976 között felépített szabadtéri skanzent (7. és 8. kép).

A péterfalvi falumúzeum gyűjteményének gyarapításában – a kolhoz vezetősége mellett – részt vettek az ungvári Területi Honismereti Múzeumban dolgozó szakemberek, történészek és muzeológusok is. A közös munka eredményeképp a falumúzeum gyűjteménye 1982-ban összesen 1476 néprajzi, 2080 történelmi jellegű tárgyat és dokumentumot, továbbá 5 lakóházat és 7 egyéb épületet tartalmazott. Az évente 3-4 ezer látogatót fogadó intézmény korabeli színvonalát jól szemlélteti, hogy 1985-ben a falumúzeumok köztársasági szemlájén a tiszaháti skanzent a legjobbnak minősítették.³⁴⁶ Ugyanebben az évben a megyében összesen 159 múzeum működött, ebből három – a péterfalvi, a szlatinai és a fancsikai – a „népi múzeum” tiszteletbeli címet kapta.³⁴⁷

A péterfalvi falumúzeum két strukturális eleme (a szobamúzeum és a skanzen szerkezeti egységei) a történelmi időnek sajátos jelentés-összefüggéseit artikulálta és eltérő koncepcionális alapelveket fejezett ki:

a) A múzeumi tér kialakításának egyik alapelve a prekapitalista (rendies-feudális eredetű) gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek modellezése volt. Az intézmény területén található ház- és épülettípusok összeválogatása, fizikai elrendezése a tiszaháti magyar települések múltját – a marxista-leninista ideológiának megfelelően – a történelem szereplőinek (alanyainak) tulajdon-

³⁴⁴ (Posztanovlenyije CK KPSS... 1986: 416.)

³⁴⁵ (Kuzma 2013: 31.)

³⁴⁶ (Dupka – Horváth 1987: 53.)

³⁴⁷ (Kuzma 2013: 33.)

és osztályviszonyain keresztül ragadta meg. Ezt a szemléletmódot tükrözte a falumúzeum térszerkezeti felosztása is (7. ábra), amely különböző státuszú helyeket foglalt magába.

7. kép. A Fogarassy kúria (a „Munka Dicső Múzeuma”, 1970)

A kiállítási tér központjában a Fogarassy kúria (1) állt. Az épületet és a hozzá tartozó birtokot Czáró-Fogarassy Imre 1893-ben vásárolta meg Farkas Györgytől, a település középkori nemesi családjától. A Fogarassy család a századfordulón még mintegy 500 holdas uradalmi birtokkal rendelkezett, a két világháború között azonban fokozatosan elveszítette vagyona és földterületei legjelentősebb részét, mivel nem tudta visszafizetni a csehszlovák hitelszövetkezetektől felvett jelzáloghiteleket és kamatokat. A szovjet hatalomátvételt követően, 1944-ben a nemesi udvarház épületét orvosi rendelővé alakították át, ahol Fogarassy István (1893–1965) – a család leszármazottja és a birtok korábbi tulajdonosa – egészen haláláig orvosként dolgozott.

A kúria bal oldalán a Fogarassy család római katolikus kápolnája (2) áll. Az épületet 1970-ben ateista múzeummá alakították át, később – a nyolcvanas évektől – azonban a kápolnát raktárként használták a gyűjteménybe tartozó, de ott kiállításra nem kerülő tárgyak és dokumentumok tárolására. A '70-es évek közepén a kúriához tartozó park területéhez fokozatosan építették hozzá a szabadtéri múzeum további szerkezeti egységeit: a gazdag- (5)

és szegényparaszti házat (3), a falusi iskolát és a tanítói lakot (4), valamint a parasztportákhoz tartozó különféle gazdasági épületeket (istálló, csűr, kocsiszín, vízimalom)

A háromosztatú, gazdagparaszti ház eredetileg Biky József tulajdona volt. A Biky család hozzávetőleg 200 holddal rendelkezett, és – a Sárközy családdal együtt – Tivadarfalva egyetlen vagyonosabb famíliája volt.³⁴⁸ A családot 1946-ban kuláknak minősítették, ezt követően elkobozták fold- és vagyontárgyait.

8. kép. A múzeum szabadtéri („skanzen”) része, 1976.

A harmadik lakóépületet Mezei Gyula, péterfalvi lakos építette 1918-ban, aki a falu földnélküli, alkalmi és napszámos munkákból élő („nincstelen”) rétegéhez tartozott.

A szabadtéri múzeumban látható épületek, berendezési tárgyak ezek alapján tehát egy olyan „szociális” szerkezetet, hatalmi-politikai rendszert vittek színre és konstruáltak meg, amely a „rég”, az „egykor” falut feudális eredetű, kiélezett vagyoni, társadalmi egyenlőtlenségek tereként ábrázolta. Ebben az interpretációban a szovjet uralom előtti történelmi múlt a domináns és elnyomott osztályok konfliktusaként, vagyis – a korabeli retorika szerint – a „tőkés burzsoázia” (a „földesurak”, a „kulákok”), valamint a „kizsákmányolt proletariátus” (a „szegényparasztság”, az „agrármunkásság”) harcaként jelent meg. Ez a

³⁴⁸ (Nagyiványi-Fekete 1944: 50.)

vizuális és tárgyi reprezentáció alkalmas volt arra, hogy a szabadtéri múzeum látogatóiban egy társadalom- és gazdaságszerkezeti feszültségekkel, ellentmondásokkal és történelmi igazságtalanságokkal telített idő képzetét rögzítse és jelenítse meg.

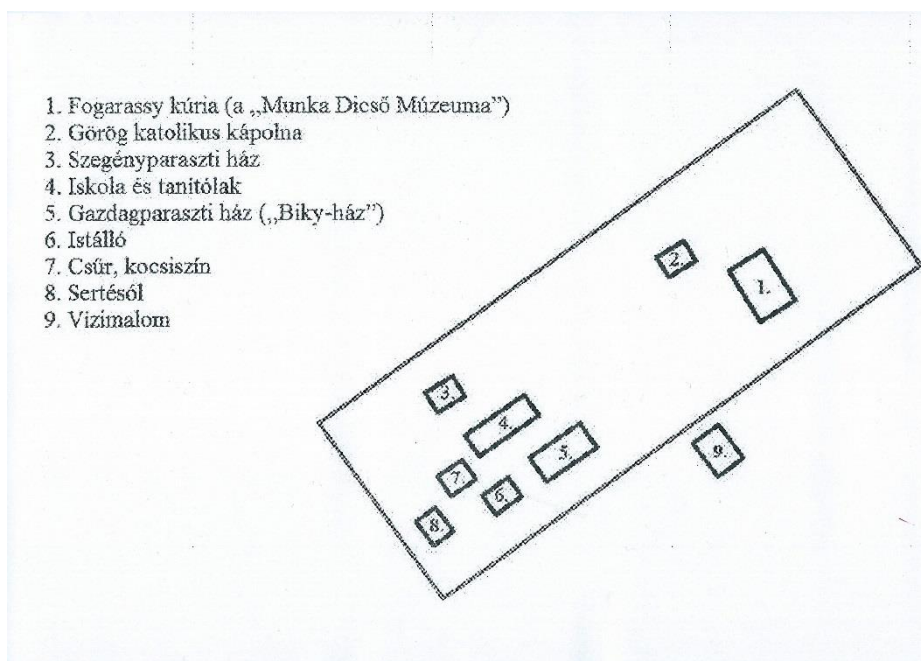
b). A múzeum kialakításának másik alapelve kronológiai szempontokat követett. A külső fizikai tér, a lakóházak és enteriőrök által létrehozott szimultán időt – hozzávetőleg a két világháború közötti korszakot – a Fogarassy kúriában berendezett kiállítás jelentéstani szempontból pontosította, illetve koherens narratív keretbe foglalta. Ebben az épületben a tiszaháti magyar falvak történetét bemutató tárgyakat, fotókat és dokumentumokat egy teleologikus-determinista szemléletmód alapján rendezték el. Az egyes termekben a történelmi idő mechanikus linearitással haladt előre a prehistorikus korszaktól a kapitalizmuson át, a fejlődés végpontjáig, azaz a szocializmus modernkori történetéig. Ez a koncepció jelent meg az egymás követő termek tematikus elrendezésében is.

Az első három teremben a régió és a település legtávolabbi múltját (a jelenről aktívan leválasztott „régmúltat”, az abszolút történelmet) idézték fel. Ennek megfelelően a kiállítás az emberi civilizáció korai történetét elbeszélő „Őstörténeti szobával” kezdődött. Ezt követte az ún. „Lenin szoba”, ahol a kommunista- és pártmozgalom regionális és országos eseményeit (1905-ös, 1917-es forradalom, a Szovjetunió létrehozásának különféle történeti pillanatait) mutatták be. Ezután a „Népművészeti szoba” következett. Ide kerültek az 1920-as, '30-as évek paraszti társadalmának életmódját reprezentáló reliktumok (népviseletek, hétköznapi használati tárgyak és eszközök), de itt kaptak helyet, a vidék élővilágát (faunáját) szemléltető vitrinek és állatpreparátumok is. A következő két szobában a tiszaháti települések „legújabb múltja”,³⁴⁹ más szóval az átélt, megélt történelmi tapasztalatok elevenedtek meg: a kiállítási tárgyak és a falakon elhelyezett tablók az 1948-ban induló kollektivizálás, az 1960-as években felgyorsuló iparosítás, gépesítés, azaz a vidék gazdasági modernizációjának folyamatát mesélték el. A tárlatot végül az ún. „Internacionalista szoba” zárta, ahol a tagköztársaságokból érkező delegációk, vendégek ajándékait, dísz- és emléktárgyait, a testvértelepülésekkel kötött szerződéseket, a baráti országokkal közösen indított gazdasági, társadalmi kampányok fotóit stb. állították ki.

³⁴⁹ Az abszolút (totális) történelem szférájához, azaz a „legtávolabbi” múlthoz (a „régmúlt”-hoz) kapcsolódó kulturális emlékezet, továbbá az ezzel szemben álló „legújabb”, „közeli múlt”-ra vonatkozó kommunikatív emlékezet fogalmi megkülönböztetését lásd itt: (Assman 2013: 49-57.)

A történeti diskurzus a kiállítói tér azonos méretű egységeiben, különböző időtartamokat mutatott be.³⁵⁰ Az első terem például, amely csekély számú őstörténeti anyagot tartalmazott egy hosszú időtartamot („longue durée”),³⁵¹ több évezredet beszélt el néhány méteren keresztül.

7. ábra. A tiszaháti falumúzeum térszerkezeti rajza

Ezzel a gyors, évszázados léptékű narrációval szemben, minél inkább közeledtünk a szocializmus jelenét ábrázoló egységekhez, a történeti múlt elbeszélése fokozatosan lelassult, egyre részletezőbbé vált. Itt, ezekben a termekben már a pillanatszerű események, a rövid időtartam („micro-histoire”) állt a diskurzus középpontjában: itt minden ünnepet, felvonulást, partikuláris cselekvést és szereplőt – az egyes élmunkások, fejőnők, pásztorok stb. egyéni életpályáját és cselekedeteit – aprólékosan bemutattak. Ez a szekvenciálisan változó *narratív tempó*³⁵² alkalmas volt az egyes időszakok között meglévő hierarchia megfordítására: a történelem kereteit alkotó, hosszú időtartamot – a földrajzi környezet: az éghajlat, a fauna, a flóra kényszereit, továbbá az emberiség történetének azokat a korábbi szakaszait (az antikvitástól a modern korig), amelyek évszázadokra meghatározták az életmódot – alárendelték egy rövidebb, de hatásaiban, történelmi jelentőségében meghatározóbb korszaknak, a szocializmus forradalmi évtizedeinek.

³⁵⁰ Az időtartam koegzisztenciájáról, pontosabban az elbeszélt valóság ideje és a történelmi elbeszélés tempója közötti különbségről lásd: (Barthes 2003: 89.)

³⁵¹ A „hosszú időtartam” és „rövid időtartam” fogalmi meghatározását lásd itt: (Braudel 2007: 188-189.)

³⁵² (Leduc 2006: 293-294.)

A szabadtéri skanzen külső (térbeli), szerkezeti felépítésével reprezentált szociális tagoltság, a falu korábbi „gazdag” és „szegény” rétegei közötti ellentéteknek a kiélezése ebben a kontextusban nyerte el valódi értelmét. A kronológiai elven keresztül egy „igazságtalan”, megrekedt, sehova sem fejlődő, passzív – ezáltal kevésbé jelentős – világidő (akkumulált „múlt”) és a vele szemben álló „igazságos”, haladó, progresszív, nyitott és aktív, vagyis meghatározó szerepű szocialista „jelen” képzete bontakozott ki.

Ennek az emlékezetpolitikai konstrukciónak a legfontosabb vonásait – a történelmi idő mechanikus, teleologikus-lineáris felfogását, valamint a „múlt” és „jelen” kontrasztív szemléletét – jól tükrözték a korabeli szocialista ünnepségek és felvonulások is.

Az egyik ilyen – témánk szempontjából – figyelemre méltó rendezvény, a kolhoz megalakulásának 40. évfordulójára szervezett emlékünnepség volt, amely a történelmi múlt reprezentációjának érdekes aspektusait őrizte meg. Az esemény programjáról és előkészületeiről Bíró Andor, a múzeum egykori alapítója és a helyi gazdaság elnöke, 1988. augusztus 28-án interjút adott a Kolhoz a Tiszaháton c. újságnak. „...az évtizedekkel ezelőtt megkezdett lendület – hangsúlyozta az elnök – ma is töretlen, egyenes ívű, s amikor az ünnepség résztvevői végigtekintenek majd a megtett úton, felméri az eredményeket, egyáltalán nem lesz okuk a szégyenkezésre, sőt, éppen ellenkezőleg, bátran és hittel tekintenek előre, még merészebb terveket szövögetve. [...] Mindenekelőtt arra hívnám fel a figyelmet, hogy *mindent elkövetünk ennek a napnak az emlékezetessé tételében.* [...] A község központjában rendezünk felvonulást, amely által megkíséreljük felidézni a *történelmet.* Elvonulnak előttünk *az egykori alapítók, akik még kezdetleges kézi szerszámokkal próbálták megteremteni a közös gazdaság alapjait, s vele együtt saját boldogulásukat, jövőjüket. Aztán lapozunk tovább évről-évre, évtizedről-évtizedre, egészen a jelenig. Felsorakoztatjuk modern gépparkunkat, s bepillantást nyújtunk kiterjedt melléküzemági gazdaságunkba is, amely nélkül ma már egyetlen korszerű mezőgazdasági nagyüzem sem boldogulhat.*³⁵³

Az elnök által ismertetett ünnepi felvonulás terve valójában egy két évtizeddel korábbi rendezvény forgatókönyvét és dramaturgiai felépítését ismételte meg és idézte fel. Ugyanis 1968-ban – tehát közvetlenül a falumúzeum létrehozása előtti években – a Határőr kolhoz megalapításának 20. évfordulóján már tartottak egy emlékünnepséget, ahol hasonló szimbolikával és rituális eszközökkel örökítették meg („tették emlékezetessé”) a letűnt időt.

Az 1968. október 28-án megtartott rendezvényen a szovjet megszállás előtti paraszti gazdálkodást a fejletlen gazdasági és technikai eszközök (ökrös- és lovas szekerek, kezdetleges kapáló- és vetőgépek, boronák stb.) jelenítették meg. A felvonulás a település főutcáján haladt

³⁵³ (Erdélyi 1988: 2.)

végig: a menet elején egy rongyos ruhába öltöztetett figura, „a falu bolondja” gyalogolt (9. kép), aki két sovány, szekérbe fogott tehenet vezetett maga mögött; a következő fogatot a falu csordása (10. kép) hajtotta. A két személy kinézete, eltúlzott gesztusai, a felvonuláson megjelenő nyomorúságos gazdasági eszközök (11. kép) olyan groteszken ábrázolták a néhány évtizeddel korábbi társadalmi múltat és a tradicionális paraszti életmódot, hogy a helyzetből eredő inkongruencia³⁵⁴ a szemlélődő tömegben nevetést váltott ki. Ez után vonultak fel a szocialista gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést demonstráló traktorok, kombájnok, műtrágyaszóró- és fejőgépek, valamint az akkoriban modernnek számító gépkocsik és teherszállító eszközök (12. kép).

9. kép. A falu „bolondja” és az 1944 előtti történelmi időszak megjelenítése. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)

A kiragadott példa – részletesebb elemzés nélkül is – plasztikusan szemlélteti, hogy a szovjet megszállás előtti korszak történelmi reprezentációjához hozzátartozott a lokális „múlt” eredeti értelmének átalakítása, jelentésének kifordítása: a személyes múlttapasztalat

³⁵⁴ Ebben a konkrét esetben az inkongruencia a megtapasztalt múlt és a hatalom által megszerkesztett világ, azaz a performatív eszközökkel (személyek, tárgyak, eszközök) bemutatott múlt képe közötti ellentmondást jelenti, amelynek felismerése rendszerint humoros, groteszk hatással jár együtt. Paul Watzlawik és szerzőtársai szerint, hasonló típusú groteszk alaphelyzetek a manipuláció eszközei lehetnek, ha „megváltoztatjuk azt az érzelmi vagy konceptuális keretet, amelyben egy helyzetet felfog valaki, s egy másikba helyezzük, amelybe ugyanennek a konkrét szituációnak a tényei éppolyan jól vagy még jobban beleillenek, s ezáltal megváltozik az egésznek a jelentése.” (Watzlawick–Weakland–Fisch 1990: 129.)

szélsőséges, kifejezetten túlzó, parodisztikus és pejoratív („lefokozó”) értelmű megjelenítése és interpretációja.

A politikai propaganda fragmentált (a különböző szocialista ünnepeken, felvonulásokon, tömegrendezvényekben artikulálódó szétszórt, esetleges) elemeit a múzeum, mint a helyi politikai-gazdasági hatalom által megszerkesztett tér koncentrált formában fejezte ki. A múzeum alkalmat adott ezen kívül az idő különböző (retrospektív és a prospektív) aspektusainak egyidejű megmunkálására, tudatos átalakítására is. Ahogyan arra Jan Assman rámutatott: „Az uralkodók nemcsak a múltat birtokolják, hanem a jövőt is: igényt tartanak a rájuk való emlékezésre, ezért tetteikben emléket állítanak maguknak, gondoskodnak róla, hogy azokat elbeszéljék, monumentumokban megörökítsék, de legalább levéltárakban dokumentálják. Az uralom visszatekintve legitimálja, előre tekintve pedig megörökíti önmagát.”³⁵⁵ A múzeumi kiállítás koncepcionális felépítése hasonló alapfunkciókkal rendelkezett; erőteljesen kommunikálta a társadalmi nyilvánosság felé azt a politikai üzenetet, hogy a szocialista gazdasági, politikai, társadalmi berendezkedés keretein kívül elképzelhetetlen a „közeli múlt” és az arra épülő jövő.

A falumúzeum alapításának pillanata egybeesett a tiszaháti települések erőltetett iparosításának időszakával, amelynek egyik fontos kísérőjelensége volt a fizikai tér, a lakott környezet mint szemiotizált mező tudatos átalakítása is.

A vizsgált településcsoporton belül az infrastrukturális fejlesztések legjelentősebb része csupán két településre, Tiszapéterfalvára és a vele szorosan összeépült Tivadarfalvára irányultak. A fokozatosan fejlődő és mikroregionális központtá váló településen, Tiszapéterfalván a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és üzemeket, amelyek számára a faluban egy önálló ipari övezetet alakítottak ki. Itt épült fel 1969-ben a kolhoz téglagyára, egy évvel később a láda- és drótkötő üzem, 1971-ben a konzervgyár, 1978-ban a műszergyár, 1980-ban pedig az optikai üzem. Az ipari fejlesztések, valamint a munkaerő növekedésével párhuzamosan ezekben az években sorra jelentek meg a lakosság eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetésére és funkcionális áthelyezésére³⁵⁶ irányuló intézkedések. 1962-től például általánossá vált az a gyakorlat, hogy a kolhoz a környező falvakban (Forgolány, Nagypalád, Fertőszalmás, Bökény) a családot alapítani szándékozó fiatalok számára saját származási településükön nem adott telekhelyet; kizárólag a településcsoport központjában, Tiszapéterfalván engedélyezte új lakóházak építését és fölterületek kimérését. Ez az intézkedés az említett falvakban kedvezőtlen szociodemográfiai folyamatokat

³⁵⁵ (Assman 2013: 72.)

³⁵⁶ A térbeli (újra)felosztás és funkcionális elrendezés, mint fegyelmezési technikát részletes elemzi: (Foucault 1990: 193-202.)

(elvándorlás, népességsökkenés, előregedés, társadalmi szelekció stb.) indított el, és a céltelepülésen is jelentős társadalomszerkezeti változásokat (a népesség gyors ütemű növekedése, a faluközösség dezintegrációja, a lokális identitások erodálódása stb.) okozott.³⁵⁷ A lakosság térbeli koncentrációjára irányuló intézkedések ugyanakkor lehetővé tették a kolhoz vezetősége számára a kollektív termelés fokozását, illetve a gazdasági hatékonyságot akadályozó bizonyos tényezők (lopás, feketemunka, munkaelkerülés stb.) csökkentését, másfelől növelték a hatalmi ellenőrzés produktivitását, bővítették a társadalmi kontroll fenntartásának addigi lehetőségeit.

10. kép. Az 1944 előtti paraszti világ (a „közeli múlt”) politikai reprezentációja. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968).

A mesterségesen felduzzasztott népesség elhelyezésére, Tiszapéterfalván 1961–1975 között a meglévő lakásállományhoz (429 lakás) a kolhoz felépített további 552 lakóházat és kialakított 8 új településrészt (Gorkij utca, Majakovszkij utca, Ifjúsági utca, Petőfi utca, Paládi út, Gagarin utca, Kossuth L. utca, Móricz Zs. utca). Az infrastrukturális fejlesztések részeként átfogó falurendezési programot hajtottak végre: az új településközpontot az 1961-ben átadott

³⁵⁷ Tiszapéterfalván a betelepített családok („idegenek”) szociális tere – a lakosság társadalmi kapcsolathálózata, térhasználati szokásai, lakóhelye és fizikai élettere – bizonyos mértékig ma is elkülönül a falu történetileg kialakult magjában („a főutcán”) élő („tősgyökeres”) családokétól. A helyi lakosok emlékezetében elevenen él a magyar nyelvű, de eltérő származási településről érkező személyek betelepítésének ténye: számon tartják az új családok eredetét, rangját, származási települését, beköltözésük időpontját és gyenge társadalmi kapcsolatokat tartanak fenn velük.

(740 férőhelyes) kultúrház köré építették ki. Itt kapott helyet 1964-ben az új iskola (450 fő), 1968-ban a kolhoz modern irodaháza, 1971-ben az új községháza, 1977-ben a falu közösségi szolgáltatóháza („kombinát”), az óvoda és bölcsőde épülete (90-180 fő), 1988-ban a település sport- és szabadidő központja és vidámparkja.

A faluszisztematizálás egyik – a társadalmi emlékezet szempontjából – jelentős következménye volt, hogy a településszerkezet átalakításával a *tradicionális, történetiséggel felruházott helyek*³⁵⁸ nagy része megsemmisült, vagy legalábbis veszített korábbi jelentőségéből.

Az új utcahálózatot a családi parasztgazdaságokhoz tartozó egykori kertek, gyümölcsösök és földterületek átvágásával, kisebb parcellákra történő felosztásával hozták létre. A többtűcs településszerkezet kialakításával a faluban található háztelek mérete (lakóházakkal együtt) 0,25 – 0,5 ha-ra zsugorodott, ami lehetetlenné tette a tradicionális családi üzemszervezetekre épülő, részben önellátó paraszti gazdálkodás további fenntartását, vagy a – magyarországihoz hasonló – második gazdaság kialakulását.³⁵⁹ A títustervek szerint felépített modern lakóházak és a szabványosított méretű telkek elmosták a lokális társadalmon belül kialakult korábbi szociális, gazdasági határokat: uniformizálták a betelepülő és helyi (törzsökös) családok között húzódó korábbi vagyoni, státuszbeli, szokásjogi stb. különbségeket.

Tiszapéterfalva történetileg kialakult falumagja, amely a hatvanas évekig a szimbolikusan felértékelt református templom köré szerveződött – az infrastrukturális változások hatására – a hétköznapi élet másodlagos, periférikus szintérvé vált. Az új faluközpont kialakítása a második világháború előtt épített parasztházak egész sorának lebontásával és az ott élő családok áttelepítésével járt együtt. Az új sportkomplexumot a falu egykori („rég”) temetőjének felszámolásával építették be, a családi sírok egy része fölé futball- és tekepálya került.

³⁵⁸ A fogalom Marc Augé tértipológiájára utal, aki különbséget tesz az identitást meghatározó, egyéni és közösségi értelmezésekkel, emlékekkel átszőtt, gazdag érzelmi viszonyulásokkal rendelkező terek, vagyis az ún. *antropológiai helyek* („anthropological place”) és az ezekkel ellentétes funkciójú, globális minták szerint létrehozott, mesterségesen kialakított semleges terek (hotelszobák, vonatbűfék, repülőterek, átjárók stb.), más szóval az ún. „nem-helyek” (non-places) között. Lásd: (Augé 1995.).

³⁵⁹ (Vö.: Oláh 2004.) Az új, többtűcs településszerkezet kialakításának legfontosabb következményeit – a háztáji gazdaságok felszámolását, a kváziurbánus életmód kialakítását – és a lokális társadalomban az infrastrukturális fejlesztésekkel szemben kialakult ellenérzéseket nagyon világosan mutatják a településen készített interjúk is: „A kolhozelnök felfaragta a falukot, behozta a sok idegeneket. Ű várost akart ebből a falubul csinálni. Hát nézd csak meg ezt az utcát, aki ide költözött nincs hol kikakálni magukot. Egy falusi parasztnak legalább 15 szotek kell, hogy legyen, hogy tudjon hol dógozni. Hát ezeken a telkeken nem tudnak egy petrezselymet letenni. Nem látod milyen szűk telekhelyek vagynak? Itt is átvágta a kerteket érted, na. És evvel nem jót csinált, mert ott is olyan kevés kis izéket adott, hogy nincs értéke a háznak. Itt van a Deszkovics háza, eladó, hát nem adnak érte 5000 dollárt. Hát nem tudsz letenni egy WC-t a portán, mert már ott vagy a szomszédba. Hát ezért haragszik az elnökre a nép. Átkozza is... Hát nálunk ez a vidámpark itt hiányzott? Hát Szőlösön se hiányzik az senkinek, nemhogy itt, mert itt sincsen közönsége. Csak az, hogy valakinek ki vót téve, hogy építs, oszt akkor téged kitüntetünk.” B.2., magyar férfi, Tivadarfalva.

A további részletek figyelembe vétele nélkül azt mondhatjuk tehát, hogy ezek a tértranszformációs gyakorlatok hozzájárultak a történeti identitás korábbi szerkezetének átalakulásához: új gazdasági magatartástípusokat, érintkezési formákat, interakciós helyzeteket hoztak létre. Ily módon tehát nem csupán a hétköznapi élet *külső* („fizikai”) kontextusában okoztak változásokat, hanem a jelenlévő „múlt” gondozását elősegítő közösségi és privát terek tömeges felszámolásával megváltoztatták magának az *emlékezésnek* a struktúráját is.

*11. kép. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából.
(A felirat szövege magyarul: „Így éltünk mi!” 1968)*

A tradícióktól való megfosztás térbeli gyakorlatain kívül szintén jelentős változást eredményezett a „kolhozporták” modernizálása is. A kolhoz közműhálózatainak bekapcsolása az országos hálózatba, a háztartások villamosítása,³⁶⁰ és palackos gázzal történő ellátása³⁶¹ a hatvanas évek végére fejeződött be, ami szintén újszerű fogyasztási mintákat, stratégiai

³⁶⁰ A Kárpáti Igaz Szó 1958. február 9. számában a Tivadari Községi Tanács elnöke, Fóris Gábor a „Fejlődnek községeink” című cikkében arról számol be, hogy „nagy változások történtek a helység művelődési életében. Középiskola, 80 férőhelyes bentlakásos iskola, községi áruház épült, megkezdte működését a vezetékes rádióközpont, átadták rendeltetésének a szülőotthont és az étkezdét. Villamosították Tivadart és Péterfalvát.” (Fóris 1958: 3.)

³⁶¹ Az 1966. június 16-án tartott kolhozvezetőségi ülésen a gazdaság elnöke, Bíró Andor elmondta, hogy „a kárpátaljai területi végrehajtó bizottság rendelkezése értelmében a kolhoz 48 darab gázspórt és gázpalackot kapott, amelyet szét kell osztani a brigádok és a farmok kolhozistái között. Az értéke egynek – bevezetéssel és bekötéssel együtt – 67 rubel 60 kopek. Elhatározták: elosztani a gáztűzhelyeket falvanként. (NKHLR: 1966: 52.)

viselkedésmódokat és mentalitásokat alakított ki. „A házakba beköltözött a jólét. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy az utóbbi húsz év alatt 600 új ház épült a kolhozunkhoz tartozó községekben. És micsoda házak! Modernek, kényelmesek. Térjünk be például Seres Jenő gépészhez: modern vonalú bútor, pianínó, tv-készülék a berendezés elengedhetetlen tartozékai.”³⁶² Az 1960-as évek végére – az említett változások hatására – nem csupán a korábbi életforma, de a „múltat” objektíváló anyagi kultúra (material culture) egy része is eltűnt, amely a tárgyakba kódolt emlékezet³⁶³ erodálódását okozta.

A modernizáció, valamint a hozzá kapcsolódó teleologikus történelemszemlélet lényegét világítja meg az alábbi szövegrészlet, amelyet a falu kolhozelnöke mondott el az 1969-es beszámolóülésen:

„Az emberekben, a tagságban a gazdasági változás az élethez való más magatartásban nyilvánul meg. Ha az előbbiekben említettem, hogy 1945, 48-ban a teleknélküliek házat építettek, ezt szükségszerűleg kellett építeni. *De milyenek voltak ezek a házak? Kicsik, egy szobások földes padlóval, kicsi ablakokkal, stb.* Majdnem úgy is mondhatnám egészségtelenek. Mindenütt jól látszik ez a falu végén, ahol akkor tömegesen lettek építve a házsorok. *Ellenben ma? Milyen házak épülnek ma? 10x10-esek nagy ablakokkal, ahová szabadon nyit be a napfény, ezek a házak szépek, modernek és egészségesek is. Változás van a berendezésben is. A konyhabútor, a nappali szoba berendezése, már nemcsak mesebeli király városában, hanem a Határőr kolhoz tagjainak a házában is van. Kevés helyen található még a régi berendezésből karosládák helyüket pulitirozott szekrények, rekamék váltották fel, szőnyegek, a kemencét felváltotta a gázpór, a régi mécsest és petroleum lámpát a villany. A rádiók számát ezekben a televíziókét százakban, a megtakarított pénz milliókban tartják számon a kolhozistáknál. Hogy mégis a múltat az utókor számára megmentjük tájjellegű múzeumot rendezünk be, s mit gondolnak az elvtársak? – az egész környéket Almástól Gyuláig, Visket, Várit, Salánkot, Nagydobronyt be kell járni, de nemcsak bejárni, hanem az egész padlásokat felkutatni, mert a régi használt dolgoknak már csak a hűlt helye van. Pedig össze kell ezeket gyűjteni, mert, ha mi még úgy, ahogy emlékszünk rá, de az utókor egyáltalán nem fogja tudni elképzelni őseink életmódját. Íme, így változunk, fejlődünk. A mezőgazdasági munkás munkája könnyebb és tisztább lett, ami lényeges, elvesztette bizonytalanságát. Ha eddig az időjárás döntően befolyásolta a kolhozisták jövedelmét, ma ha kis hatással is van rá, de nem döntő jelentőségű.”³⁶⁴*

³⁶² (Bíró 1968: 6.)

³⁶³ (Assman 2013: 20.)

³⁶⁴ (NKHLR. 1969: 6-7.)

Az idézetből látható, hogy a mikroszintű politikai diskurzus a „jelen” a jövőelvárások beteljesüléseként ábrázolja: az emberi vágyak nem egy majdani, elképzelt jövőben teljesülnek [„*már nemcsak mesebeli király városában*”], hanem már az aktuális jelenben is megtapasztalható realitásokként merülnek fel. Ez a szemléletmód ugyanakkor a „múltat” múlandó értelemként fogja fel, amelynek jelentéseit rögzíteni kell [ennek híján „az utókor egyáltalán nem fogja tudni elképzelni *őseink* életmódját]. Ezek alapján a diskurzusnak az a funkciója, hogy olyan referenciapontokat alakítson ki a történeti időből, amelyhez képest a szocialista gazdasági fejlődés lokalizálható [„a régi használt *dolgoknak* már csak a *hült helye van*. (...) *Íme, így változunk, fejlődünk*”.] Ennek, azaz a „múlt” kimerevítésének, a történeti idő megállításának az egyik adekvát eszköze volt a múzeum.

Mindez meglehetősen furcsának tűnhet, ha arra gondolunk, hogy az a történeti idő, amelyet a hatalom a település „távoli múltjaként”, azaz régmúltként [„*őseink* életmódja”] reprezentált az 1970-es évek elején maradéktalanul még „nem múlt” el. A faluban létrehozott skanzen gyűjteményét olyan házakból, tárgyakból, eszközökből válogatták ugyanis össze, amelyek az adott időszakban még a település eleven jelenéhez tartoztak. A szocialista propaganda humanisztikusnak ható vonása tehát, amely látszólag a „múlt” differenciálatlan megőrzését állította középpontba³⁶⁵ éppen a lokális történelem megsemmisítését célozta meg, amennyiben eredeti kontextusából kiemelte, összegyűjtötte, a mindennapok elől elzárta, rendszerezte, kiválogatta és ezzel egyidejűleg fel is számolta azt a korábbi értelem-összefüggést, amelyben az egyéni múlttapasztalatok még szervesen a „jelen”-re vonatkoztak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a kolhoz által létrehozott múzeumban a kommunikatív emlékezet intenzív átalakítása zajlott, ahová a személyes múltat őrző tárgyakat, a település „rég”, „egykori” jelenének minden megnyilvánulását, gesztusát összegyűjtötték. Itt kaptak helyet a falu archaikus múltját megjelenítő házak, az egykori életformát reprezentáló használati eszközök, ide került minden olyan *nyom* (pl. azok a privát fotók, írott dokumentumok), amelyek a „rég” társadalomszervezetet, a kollektív gazdasági tevékenységeket, a közösségi cselekvések színtereit (óvoda, népiskola, színjátszó kör) ábrázolták. A politikai meggyőzés és manipuláció hasonló intézményeit Foucault a „megvalósult utópia” színtereiként értelmezte, azaz olyan ellen-szerkezeti helyként (heterotópiaként) írta le, amelyben egyfelől átalakítják, felerősítik és kifordítják az adott társadalom erőviszonyait, másfelől megszüntetik, felfüggesztik a megszokott időt.³⁶⁶

³⁶⁵ (Niranjana 2004: 133–175.)

³⁶⁶ (Foucault 1999.)

12. kép. A szocialista gazdasági-technikai fejlődés („az aktuális jelen”) reprezentációja. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából. (1968)

A helyi társadalomban az 1970-es években – tehát a múzeum alapításának éveiben – már kifejezetten populárisá váltak azok a hétköznapi informális gazdasági stratégiák (lopás, munkalassítás, károkozás, fusizás stb.), amelyek nap, mint nap megakadályozták a kollektív termelési rendszer működését és megkérdőjelezték a központi államhatalom legitimitását vagy tekintélyét. Az informális gazdaság intézményesülésével a „szocialista ethosz” és a mindennapi realitás között így egyre áthidalhatatlanabb távolság keletkezett. A hatalom szimbolikus restaurálása érdekében, a kolhoz vezetőségének szüksége volt egy olyan nyilvános társadalmi térre, ahol az ábrázolt világ ellenállt a mindennapi valóság ténszerűségének és a szocializmus autoritása „tisztá” formájában működött. Ezt a funkciót a vizsgált településen – értelmezésem szerint – bizonyos tekintetben a múzeum által konstituált tér töltötte be. Ez volt az a hely ugyanis, ahol az utópia absztrakt, valóság-transzcendens idejét³⁶⁷ a hétköznapi emberek számára is közvetlenül érzékelhetővé és megtapasztalható idővé alakították át.

³⁶⁷ Mannheim Károly szerint az utópia nem más, mint olyan valóság-idegen orientálódás, amely abban különbözik az ideológiától, hogy nem hagyja érintetlenül, hanem éppen ellenkezőleg: átalakítja, megmunkálja, újrastrukturálja a fennálló társadalmi, politikai, gazdasági viszonyokat. (Mannheim 1996: 221.)

3.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói

A múzeum mint a hatalom által reprezentált idő elsajátítását, internalizálását szervező tér – a kiállítás tárgyai, koncepciója konkrétsága ellenére – a faluban élő emberek számára mindvégig hozzáférhetetlen, reflektálatlan értelemtartalmak színhelye maradt. A településen készített interjúk elemzése azt mutatja, hogy a rendszerváltás előtt a helyi lakosság többsége egyáltalán nem látogatta a múzeumot.³⁶⁸ A hétköznapi emlékezők történeti diskurzusában a múzeum – látszólagos nyitottsága ellenére is – ma is elsősorban zártságában, megközelíthetetlenségében objektiválódik, amelyhez a falu lakosai kizárólag speciális társadalmi szerepekben [„a kolhoz munkásaként”], többnyire a hatalom tárgyaként férhettek hozzá:

„Minden évbe Lola néni³⁶⁹ odacsődítette a konzervgyárat, meg mindenkit, azt kicupákoltatta, a nőkkel átmosatta, kiszárította, berakatta, ott akkor azért volt rend. Minden nyáron jött az építő brigád, kiremontolt mindent, te nem emlékszel, hát ott egy gyönyörű vízimalom állt, stég volt, a tópartja gyönyörű, a Tiszából jött a víz, hal volt benne, hát ott a madárnak se lehetett bemenni. És ott ha nagy munka vót, Lola néni a konzervgyártól kezdve mindenkit odacsődített: kiraktak, kimeszeltek, felsúroltak. Hát oda a nagyépületbe is nem ment be mindenki, ha még a miniszter is jött, felhúzta a papucsot. Hát én is mezítláb jártam, hát te hogy gondoltál? Hát ott olyan rend vót, minden reggel jöttek az asszonyok leizélték, a mázolt padlót levizezték, mindent lepókhálóztak. Hát ott olyan rend vót Sándor, esetleg annyi vót, hogy tavasszal a gaznak fel kellett érni a széna végett, de mondom neked, hogy azért vót kurvára rend, még a házakba is, mert a kolhozisták mindent megcsináltak. Ott még a lábnymnak se vót szabad látszani, annyira nagy rend vót. Az egy szent hely vót, ott nem vót hancizás. Ott még én is úgy ügyeltem mindenre, hogy el se tudom neked mondani.³⁷⁰

Az idézet alapos elemzése nélkül is nyilvánvaló, hogy az emlékezet az elbeszélés középpontjába olyan alanyokat állít, akiket a hatalom tárgyszerűségükben mozgat

³⁶⁸ A múzeumba látogató személyek számáról, társadalmi, etnikai összetételéről stb. sajnos nem állnak rendelkezésünkre adatok. Ennek ellenére az intézmény két vendégkönyvéből számos fontos következtetés levonható a múzeum társadalmi bázisára nézve. A két kötet az 1971. január 27. és 1983. március 11. közötti időszakot fogja át, s összesen 364 kommentárt, bejegyzést tartalmaz. Ezek nyelvi megoszlása a következő: 256 ukrán/orosz, 80 magyar, 28 egyéb (román, szlovák, cseh, szlovén stb.) nyelvű. Sokat mondó adat, hogy a magyar nyelvű bejegyzések közül, a nevezett időszakban csupán három-négy köthető a településcsoport valamelyikén élő személyhez, igaz, több beírás a környék általános és középiskolás tanulói, valamint a péterfalvi pionírtáborok résztvevőinek a látogatását bizonyítja (összesen 10).

³⁶⁹ A falumúzeum első igazgatója, Bíró (szül. Varga) Julianna a péterfalvi kolhoz elnökének, Bíró Andornak volt a felesége és 1970-1985 között vezette az intézményt. A múzeum későbbi vezetői a következő személyek voltak: Sárközi Katalin, történelem szakos középiskolai tanár (1985-1989), Gönczi Tivadar, képzőművész (1989-1994), Kovács Katalin, néprajzos (1994-2007) Borbély Ida, történelem szakos középiskolai tanár (2007-2012), Perduk Beáta, magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár (2012).

³⁷⁰ B.15., magyar nő, Tivadarfalva.

[„odacsódít”], és tényleges cselekvéseiben irányít. A műveltető, és cselekvő igék halmozása a szövegben [kicupákoltatta, átmosatta, kiszárította, berakatta; kiraktak, kimeszeltek, felsúroltak, levizezték, lepókhálóztak] azt bizonyítja, hogy a falusi lakosság a hatalom locus-át naponta létrehozó és gondozó, alárendelt cselekvők státuszát töltötte be [úgy, mint aki „mindent megcsinál”]. Az utólagos elbeszélésben, vagyis az interjúalany emlékezetében a múzeum olyan helyként tételeződik tehát, ahol nemcsak, hogy „rend van”, és a térhasználat a hatalom által szabályozott [a miniszter is felhúzta a papucsot, a kisember pedig ’meztláb jár be’, ’úgy ügyel mindenre, hogy el se lehet mondani’], de nem engedélyezett a hétköznapi szubjektivitás megjelenése: tiltottak az egyedi, emberi gesztusok [„Ott még a lányomnak se vót szabad látszani”]. Ez a heterotopikus hely tehát a hatalom által irányított, megszürt gesztusok tere; amely a valóság tényszerűsége által kikezdetlen, érinthetetlen, tekintélyt parancsoló [„szent”] helyszínként működött. Ennek eredményeképp az egyszerű falusi emberek a mindennapokban egész egyszerűen távol tartották magukat tőle.

A helyi lakosság és a múzeum közötti távolság fenntartásában azonban minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az intézmény gyűjteményének anyagát nem csupán nagylelkű adományok, felajánlások, vagy vásárlások, hanem a helyi társadalom tagjai számára – többé-kevésbé erőszakosnak ható – bekebelezések, begyűjtések segítségével állították össze:

a) „A múzeumnak örült mindenki, hogy van egy múzeum a faluba... De annak nem örült senki, hogy *eljött a faluba és összeszedte a régi edényeket, a régi valamiket. Lola járt, felment a padokra és akárhova: elvitte, ami kellett neki. Valamit lökött érte. Nekem mondták, hogy ennek-annak írsz fizetést, ennek írsz 50 rubelt, annak 25 rubel fizetést.*”³⁷¹

b) „Lola néni bement az emberekhez, akkor régen nehéz világ volt, ő járt Palád, Almás... *az egész vidéken, felment a padra, összekotorta. Ki mondta azt neki, hogy nem adja? Na ki? Lehet, hogy adott nekik egy kis pénzt, vagy mire van szükséged? De szerintem nem is ellenkeztek az emberek. [...]* Ő neki nem volt párdon, hát mondta nekem, hogy menjek én is gyűjteni. És mondtam neki, hogy Lola néni nincs már semmi. *Akkor menjek házról-házra.*”³⁷²

c) „Hát ott (a múzeumba) annyi minden vót, na de az úgy, hogy *ha Lola szólt, akkor a falról levették, bevitték a múzeumba.*”³⁷³

A három idézet arra utal, hogy a hétköznapi emlékezet a múzeumalapítás mozzanatát a kolhozalapítás, a rekvirálások, az erőszakos begyűjtések traumatizált történeteinek narratív sémái segítségével alkotja meg. Az interjúpartnerek az adott intézmény létrehozását olyan eseményként beszélik el tehát, amely során a privát tereket ellenőrzik, átvizsgálják, a személyes

³⁷¹ B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.

³⁷² B.15., magyar nő, Tivadarfalva.

³⁷³ B.16., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

tárgyakat felkutatják, válogatnak közöttük (a,b), majd pedig mindennapi kontextusuktól, vagy akár funkcionális szerepüktől függetlenül, a hatalom kiragadja őket (c).

Ebből a szempontból azonban nem csak az utólagos visszaemlékezések, de a korabeli, kortársi visszaemlékezések is tanulságosak. A helyi lakosság körében ugyanis már az 1970-es években is többen gondolták úgy, hogy a múzeum létrehozásáról szóló központi döntés nem a település lakosainak valódi érdekeit szolgálja, mivel az más, fontosabb infrastrukturális fejlesztésektől von el anyagi forrásokat. Ezt támasztja alá az egyik kolhoz munkás, Pántlikás Irén felszólalása is, aki a kolhoz 1970. február 5-én tartott közgyűlésén annak a véleményének adott hangot, „hogy a kolhoz vezetősége kevés figyelmet fordít Farkasfalva szociális-kulturális fejlesztésére.”³⁷⁴ Ahogy hozzászólásában megjegyezte „Itt [’a múzeumnak otthont adó faluban’ – B.S.] szükség lenne óvodát és iskolát építeni, nem a múzeummal kellett kezdeni, amelyet csak azért építettek fel és nyitottak ki, hogy a kolhozelnök feleségének munkahelyet teremtsenek”³⁷⁵ A kritikára a járási párttitkár, Malota elvtárs elutasítóan válaszolt. Véleménye szerint: „Nem helyesen szólalt fel Pántlikás elvtársnő, aki arról beszélt, hogy a múzeumot nem kellett megnyitni. Abban az időben, amikor a múzeum létrehozását a pártszervezet felvetette, ezt a kérdést megvitatták a kolhozisták birgádgyűlésein is. Nem ismeretes, hogy mi motiválta az elvtársakat, hogy *ez ellen tiltakozzanak, holott a múzeum mindent megőriz, és bemutatja, hogy éltek a mi embereink régebben. Csak a múzeumon keresztül lehet megmutatni azokat az átalakulásokat, amelyek a szovjet hatalom évei alatt történtek. Tehát mi a múzeumot megnyitottuk és más kolhozokban is meg fogjuk nyitni.*”³⁷⁶

A tiszaháti tájmúzeummal szemben megfogalmazott kritikák ellenére azonban végül létrehozták az említett intézményt. Az erőszakosnak ható múzeumalapításra és a hozzá kapcsolódó tárgybegyűjtésekre a helyi társadalom egy része távolmaradásával és érdektelenséggel reagált. A rendszerváltás előtti évtizedekben a helyi lakosság közül csupán nagyon kevesen látogatták a múzeumot. Ekképpen elsősorban nem a lokális faluközösségre, hanem az azon kívüli szereplőkre, vagyis a faluban időszakosan megjelenő „idegenek”-re, átmeneti státuszú utazókra: a hivatali és adminisztrációs elitekre, pártdelegációkra, turistákra fejtett ki közvetlenül identitáspolitikai hatást. („Mindig jött valaki nagy ember, vagy jöttek nagy delegációk Szőlősről, ezek a pártszarok.”³⁷⁷)

Ennek ellenére – az eddig elmondottak alapján – a múzeumalapítás a helyi társadalom emlékezetkultúrájának jelentős szerkezeti átalakulását indította el. Az 1970-es években a lokális múlt személyesen megélt és spontán módon ható emlékezete (vagyis a hagyomány) különvált

³⁷⁴ (NKHLR 1970: 49.)

³⁷⁵ (NKHLR 1970: 49-50.)

³⁷⁶ (NKHLR 1970: 50.)

³⁷⁷ B.10., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

ugyanennek a múltnak a történelmi (intézményesen megkonstruált) reprezentációjától. A falumúzeum megteremtette az infrastrukturális feltételeit az egymásnak ellentmondó hétköznapi történelmi tapasztalatok standardizálódásához, egységesüléséhez és rögzítéséhez. Ily módon elősegítette a személyes emlékezetben élő múlt kimerevítését, más szóval hozzájárult annak „metonimikus befagyasztásához”. A falu szocialista társadalmi fejlődésének (gazdasági, kulturális, erkölcsi „felemelkedése”-nek) mértéke csak egy kezdetleges, alacsonyabb rendű társadalmi valóság (a történelmi „régmúlt”) összefüggésében vált értelmezhetővé; ez a felosztás legitimálta a hatalmi-politikai gyakorlatok átfogó intézményes rendszerének kiépítését és a korábbi társadalmi valóság radikális átalakítását célzó politikai programokat és ideológiákat is.

Összefoglalva az elmondottakat: a tiszaháti tájmúzeum empirikus példáján keresztül láthattuk, hogy a szocialista korszakban a vidék történetét, társadalmi, gazdasági múltját reprezentáló falumúzeumok milyen ideológiai szerepet töltöttek be a kommunista propagandában és a paraszti életforma felszámolását célzó állami intézkedések szimbolikus legalizálásában.

A vizsgált településcsoporton – a kárpátaljai tiszaháti falvakban – az 1940-es évek második felétől kibontakozó szocialista társadalom-transzformációs programok (a történelmi parasztság életformájának felszámolása, a magántulajdon megszüntetése, a falusi társadalom vagyonosabb („kulák”) rétegeinek elüldözése, az erőszakos iparosítás stb.) egy olyan életformaváltást készítettek elő, amelynek mentalitás-artikuláló hatása lényegében csak két évtizeddel később vált igazán láthatóvá. Az 1960-as évektől a vizsgált településeken a mezőgazdasági termelést irányító kolhoz egy nagyon jól szervezett, a lokális munkaerőpiacon keresztül a társadalom különféle szféráit kontrolláló intézményként valósította meg a szocialista fejlesztési programot, többek között a faluszisztematizálást, az új településrészek- és faluközpontok mesterséges kialakítását, a háztartások modernizálását, a lakosság eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetését, azaz a településeken belüli és azok közötti áttelepítéseket. Ennek hatására a lokális múlttapasztalat, a tárgyakban és terekben materializált személyes és kollektív emlékezet jelentős változásokon ment keresztül. A tiszaháti tájmúzeum, az adott településcsoporton belüli radikális változásoknak nem csupán katalizátora, hanem nagyon fontos működési terepe és gyakorlati eszköze is volt.

A vizsgált településen az 1970-ben létrehozott tájmúzeum a helyi és regionális kommunista elitek számára egy olyan hatalom által konstituált tér szerepét töltötte be, ahol egyfelől a „jelenlévő múlt” mediatizált (tárgyakban, fényképekben, dokumentumokban stb. áthagyományozott) elemeinek a begyűjtése és ellenőrzése, másfelől az 1944-es szovjet

megszállás előtti korszak, illetve az ezzel kapcsolatos lokális múlt eredeti jelentéseinek rekontextualizálása zajlott.

A vizsgált falumúzeum – ahogy azt az elemzés során láthattuk – specifikus szerkezeti felépítésével, kiállítási anyagainak összeállításával a történelmi múltnak egy sajátos, a makroszintű identitáspolitikai koncepciókat is jól tükröző „szocialista” olvasatát hozta létre.

Ennek az emlékezetpolitikai konstrukciónak két jellemző vonása volt. Az egyik az emberi civilizáció hosszabb periódusainak, a lassú, alig változó „világidő”-nek a szembeállítása a szocializmus forradalmi idejével. Más szóval azokkal a nagyütemű (gazdasági, társadalmi, politikai) változásokkal, amelyek a településen az 1945 utáni szovjet rendszerben következtek be és – a hivatalos retorikai szerint – a falu fejlődését segítették elő. A másik a lokális múltnak és a háború előtti paraszti életformának, mint a szocialista rendszer egyik lehetséges alternatívájának a szimbolikus leértékelése volt. A történelmi időnek ehhez az interpretációjához szervesen hozzákapcsolódott a falu egyes társadalmi rétegei – a gazdag- („kulákok”) és szegényparasztkok – közötti gazdasági, szociális egyenlőtlenségek és hatalmi viszonyok konfliktusos bemutatása is. Ebben a retorikában a lokális múlt tehát végső soron a társadalmi „igazságtalanságot”, a stagnálást, a lemaradást, az anakronisztikus hagyományt, míg a vele szemben álló szocialista jelen mindennek egyfajta negatív tükörképét: a társadalmi „igazságosságot”, a progresszivitást, a fejlődést és modernitást képviselte. Ezeket a diszkurzív stratégiákat Johannes Fabian összefoglalóan "*kronopolitiká*”-nak nevezte és az uralom fenntartásának („a geopolitikai terjeszkedés”-nek) az eszközeit látta bennük.³⁷⁸

A múzeum által reprezentált idő – ahogy azt az elmondottakból láthattuk – nem egységes és töretlen, hanem egymáshoz képest hierarchikusan elrendezett és intézményesen szabályozott jelentéstartalmú idősíkokból állt. A pártnak, illetve a helyi elitnek a lokális időtapasztalat, illetve vele együtt a történelmi emlékezet manipulálásával egy olyan alávetésen alapuló, új „szocialista” hatalmi rend meghonosítása és konszolidálása volt a célja, amelynek az érintett falusi életvilágokban nem voltak meg a történelmi hagyományai.

³⁷⁸ (Fabian 1983: 144.)

4. ADAPTÁCIÓS MECHANIZMUSOK ÉS TRANSZFORMÁCIÓS GYAKORLATOK: INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A szovjet birodalom összeomlása – a kelet- és közép-európai posztszocialista országok többségéhez hasonlóan – Ukrajnában is olyan alapvető minőségi változásokat indított el, amelyek strukturálisan meghatározták a vizsgált falvak gazdasági, társadalmi átalakulását, valamint azok fejlődésének belső dinamikáit.

Ebből a szempontból 1991. augusztus 24-e, Ukrajna politikai függetlenné válásának időpontja cezurális jelentőségű mozzanat. Az 1945-től kiépülő, centralizált és viszonylag stabil intézményi háttérrel rendelkező szovjet diktatórikus állam összeomlását ugyanis a régióban egy olyan demokratikus, posztszocialista nemzetállam felépítésének kísérlete követte, amely a piaci átmenet éveiben különféle válságjelenségek (a formális munkaerőpiacok összeomlása, a szociális és egészségügyi ellátórendszerek leépülése, a politikai rendszer instabilitása, a nacionalizmus és az etnikai konfliktusok) kialakulásával járt együtt. Összehasonlítva a két korszakot – sematikusan szemlélve a folyamatokat – azt mondhatjuk, hogy a szovjet etatista rendőrállamot, amelynek politikai intézményei többé-kevésbé a mindennapok szintjén is „erős” kontrollt gyakoroltak, a rendszerváltás után egy „gyenge”, az állampolgárok életvezetési gyakorlatait alig befolyásoló, tartós intézményes válsággal küzdő ukrán nemzetállam váltotta le.

A politikai, társadalmi, gazdasági struktúraváltást kísérő „transzformációs krízist”³⁷⁹ Ukrajnában – a kelet-közép-európai posztszocialista országok többségére jellemző – jelentős mértékű, makroszintű recesszió kísérte. Az ország gazdasági teljesítménye (GDP) 1990 és 1994 között évi 10-20%-kal csökkent, az infláció mértéke 1993-ban elérte a 4835%-ot,³⁸⁰ míg az import a nyolcvanas évek 4-5 milliárd dolláros szintjéről 1,5 milliárdra esett vissza.³⁸¹ A 1990-es évek végén elindult növekedés ellenére a GDP 2001-ben is csupán az akkori EU-15 átlagának 16,7 %-át érte el,³⁸² miközben az országos gazdasági teljesítményből a szűkebb régió, Kárpátalja részesedése az ezredforduló óta fokozatosan csökkent: 2000-ben mindössze 0,6 százalékát, 2011-ben 0,51 százalékát adta az ukrán GDP-nek.³⁸³

A következő fejezetben ezzel a posztszocialista korszakkal, vagyis a rendszerváltás utáni tulajdon- és vagyontranszformáció (privatizáció, tulajdonos- és elitváltás) vidéki társadalomra

³⁷⁹ (Kornai: 1993.)

³⁸⁰ (Dövényi – Karácsonyi 2008: 160.)

³⁸¹ (Csíste – Ivaskin – Letnyei – Orbán – Varga 1999: 216.)

³⁸² (Baranyi 2007b.)

³⁸³ (Peredriy – Pyasetska-Ustych. 2013.)

gyakorolt hatásaival foglalkozom. Az elemzés célja, hogy a vizsgált kárpátaljai falvakban a gazdasági javak előállításának, elosztásának és fogyasztásának rendszerváltás után lokális mintázatait leírja, illetve azok strukturális (társadalmi, gazdasági, történeti) feltételeit röviden bemutassa és elemezze. A továbbiakban amellet próbálok érvelni, hogy a vizsgált településen látható mai informális gazdasági stratégiákat (határvidéki csempészet, feketekereskedelem, csencselés, külföldi idénymunka stb.) csak egy átfogóbb gazdasági rendszer, a helyi társadalom globális erőforráspolitikájának a részeként érthetjük meg. A tiszaháti magyar falvakban ez utóbbi létrejöttében és szerkezeti jellemzőinek kialakulásában – nézőpontom szerint – meghatározó szerepet játszott a tulajdonváltás mozzanata, ami együtt járt a lokális társadalmon belüli hatalmi viszonyok újradefiniálásával is. Az alábbiakban ezt a problematikát a posztoszocialista vidéki elit két részcsoportja (a gazdasági-politikai elitek és a falusi kulturális elitek) hétköznapi stratégiáin keresztül kívánom alaposabban bemutatni.

4.1. Vagyonprivatizáció és szerkezetváltás: tőkefelhalmozás és elszegényedés a tiszaháti településeken

Ukrajnában az állam tulajdonosi szerepkörének lebontása és a földpiac liberalizációja egy meglehetősen hosszú és komplex folyamat keretében bontakozott ki.³⁸⁴ Ennek a folyamatnak a kezdete hat hónappal megelőzte az ország függetlenné válásának időpontját (1991.08.24.)³⁸⁵ csúcspontja a kétezres évek elejére tehető, végpontja pedig – bizonyos tekintetben – mindmáig nem érkezett el.³⁸⁶

A földreform első szakaszában az egyik legfontosabb lépést a korábbi gazdaságszervezeti formák jogi státuszának és struktúrájának átalakítása jelentette.³⁸⁷ Ennek megfelelően az 1990-es évek elején először a kolhozok és szovhozok többségét, a piacgazdasági környezet szabályainak megfelelő ún. kollektív mezőgazdasági vállalkozásokká (колективні сільськогосподарські підприємства) szervezték át. A másik lényegi mozzanat a tulajdoni viszonyok újra-kodifikálása volt. A mezőgazdasági vállalkozások által használt földeket az állam ennek érdekében az alkalmazottak közösségi (kollektív) tulajdonába adta át. Ezen kívül a korábbi kolhoz- és szovhoztagok – akik már több generáció óta nem rendelkeztek magántulajdonnal – az államtól igazolásokat kaptak arról, hogy a kollektív vagyomból meghatározott mértékben saját résztulajdonnal, azaz egyéni földhasználati jogokkal és bizonyos tulajdoni hányaddal rendelkeznek.³⁸⁸

³⁸⁴ Robert Kravchuk szerint részben ezen elhúzódó, megszakított reformfolyamat miatt az 1990-es években Ukrajnában a posztszocialista kapitalista gazdasági rendszernek egy olyan hibrid modellje alakult ki, amely félúton volt „a korábbi tervgazdaság és a piacvezérelt, magántulajdonon alapuló kapitalista gazdasági rendszer között”. (Kravchuk 2002: 11.) A kilencvenes évek elején a klasszikus „liberális piacgazdaságtól” eltérő makro-gazdasági szerkezet azonban nem egyedi, kizárólag Ukrajnában megfigyelhető, hanem a kelet-közép-európai posztszocialista országok egyik általánosan megfigyelhető jellegzetessége volt. Nölke és Vliegenhart a visegrádi négyek (Magyarország, Csehország, Lengyelország, Szlovákia) rendszerváltás utáni gazdasági folyamatait elemezve az érintett országokat „függő piacgazdaság”-nak (dependent market economy) nevezte. Egy másik szerző, Nigel Swain a kelet-közép-európai országok 1990 utáni gazdasági modelljét „posztszocialista kapitalizmus”-ként definiálta, és a térség általános vonásaként a kis- és középvállalati szektor gyengeségét, a tőkés nagybirtok és gyakran csak önellátó gazdálkodásra képes kistermelők polarizációjával jellemezhető agrárszektor kialakulását, valamint a munkavállalók rendkívül gyenge érdekérvényesítő képességét tekintette. (Nölke–Vliegenhart 2009.; Swain 2012.)

³⁸⁵ Lerman – Csaki a földreform kezdetének időpontját az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (ukránul: УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка) által elfogadott új földkódex 1991. március 15-ei hatálybalépésétől számítja. Lásd: (Lerman – Csaki 2000: 11.)

³⁸⁶ Jóllehet a mezőgazdasági területek magánbirtoklásának jogát már a 2001. évi földtörvény-könyv is deklarálta, ugyanez a törvény a földek szabad értékesítését azonban még felfüggesztette, illetve ideiglenesen megtiltotta. Az elmúlt évtizedekben a földeladási moratóriumot Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa kilencszer hosszabbította meg, legutóbb 2018-ban 2019 végéig.

³⁸⁷ A földreform 1991 – 1999 közötti szakaszának részletes elemzését lásd itt: (Lerman – Brooks – Csaki 1994., 1995.; Lerman – Csaki 1997., 2000.)

³⁸⁸ A kolhoz- és szovhozalkalmazottak egyéni parcelláinak pontos méretét és helyét nem határozták meg konkrétan, ami zavart keltett a közösségi–egyéni tulajdonviszonyok közötti határok értelmezésében és hozzájárult ahhoz a „cinikus, de általánosan elterjedt meggyőződéshez, hogy „semmi sem változott”.” (Perrotta 2000: 158.).

Összességében azonban – a kezdeti pozitív jogi lépések ellenére – a gyakorlatban kevés dolog változott, hiszen a rendszerváltás utáni első évtizedben a nagyüzemi gazdasági struktúra dominanciája majdhogynem érintetlen,³⁸⁹ a magántermelés szintje pedig továbbra is alacsony maradt.³⁹⁰

A nehézségeket jól illusztrálja az a tény is, hogy az 1990-es évek végén Kárpátalja mai területén még mindig mintegy 132 kolhoz és 42 szovhoz működött és számos olyan gazdasági organizmus létezett (pl. 13 kolhozközi vállalat, 134 mezőgazdasági gépjavító üzem, 135 élelmiszeripari vállalat, 106 hús és tejipari vállalat, 11 technikai-javító vállalat, 35 építőipari szervezet), amelynek szerepköréhez még szervesen hozzátartozott az egykori kolhozokban és szovhozokban végzett termelőtevékenység kiszolgálása.³⁹¹

A rendszerváltás után az agrárszektor szerkezeti diverzifikációjában az első jelentősebb fordulatot „A mezőgazdasági ágazat reformjának felgyorsítását célzó azonnali intézkedésekről” elnevezésű, 1999. december 3-án (1529/99 számú) jóváhagyott elnöki rendelet hozta. Ez lehetővé tette, hogy a lakossági földrészvények addig csak névlegesen – papíron létező – jogai már a gyakorlatban is érvényesülhessenek: biztosította például a szabad kilépés jogát a kollektív mezőgazdasági vállalkozásokból, így az egykori kolhoz- és szovhoztagok fizikailag is hozzáférhettek saját földparcelláikhoz.³⁹²

Az általam vizsgált, mintegy 7 települést egyesítő „Határőr” Agrárcég kolhoz posztiszocialista átszervezésének folyamata a makroszintű jogi, politikai, gazdasági változásokba illeszkedett. A péterfalvi kolhoz 1993-ban alakították át kollektív mezőgazdasági vállalkozássá. Az új formáció vezetője – az 1960-tól regnáló kolhozelnök leváltását követően – 2000-ig a korábbi elnökhelyettes lett, ezután – az intézmény teljes felosztásáig és megszűnéséig – még kétszer választottak új elnököt a gazdaság élére (mindkettő a gazdaság korábbi vezetőségéből, illetve az egykori nomenklátúra tagjaiból került ki).

Az ezredfordulón a gazdaságot kisebb egységekre bontották: 2000 márciusában két nagyobb céget (Péterfalva központtal a „Határőr” Kft.-t, Nagypalád központtal a „Túr” Kft.-t), ezt követően pedig még egy kisebb vállalkozást („Kárpáti” Kft.) hoztak létre. A teljes kollektív

³⁸⁹ (Ash 2005: 52.)

³⁹⁰ Ukrajna területén az agrárszektorban 1998-ban még a 10.764 újjászervezett kolhozok mintegy 65%-a (7000) kollektív mezőgazdasági vállalkozás, 13,2% (1421) részvénytársaság, 8,9 % (966) vidéki gazdasági egyesület, 1,3 % (144) mezőgazdasági szövetkezet, 8,6 % (933) pedig egyéb (nem privát) szervezeti formában működő agrárvállalkozás volt. A magántermelők (azaz az egyéni vagy bértvállalkozók) aránya ebben a szférában mindössze 2,7%-ot (300) tett ki. Ugyanebben az évben a mintegy 2213 szovhoznak több mint fele (63,3%, 1401) szintén kollektív mezőgazdasági vállalkozás volt, ezen kívül további 30,6%-uk (679) részvénytársaságokat, 6%-uk (133) pedig egyéb típusú vállalkozásokat alkotott. (Ilcsuk–Zribnják–Melnik 2009: 27.)

³⁹¹ (Ruscsák–Pajdák 2004: 11-12.)

³⁹² (Lerman–Sedik–Pugachov–Goncharuk 2007: 1.)

vagyon értékesítésére és rendkívül alacsony áron történő privatizációjára csak ezt követően került sor.

Az egykori „Határőr” kolhoz jogutódjainak közös vagyona az ezredforduló első éveiben még tetemesnek volt mondható: csak a két nagyobb vállalkozás – a „Határőr” és a „Túr” Kft. – összértéke 15 millió 258 ezer forintot tett ki.³⁹³ Ez a hatalmas összeg csak a péterfalvi községi tanács területén – a Túr Kft. nélkül – egyebek mellett 8 nagyobb gyárat és a hozzá tartozó ingatlanokat (konzervgyár, téglagyár, húsfeldolgozó üzem, optikai üzem, huzalkötegelő-üzem, fűrészüzem, IKEA-bútorüzem, horgász- és sportszergyár), 7 jelentősebb gazdasági részleget (két állatfarm, egy juhfarm, egy csirkefarm, egy jószágkiszálloda, két kertészet), két mezőgazdasági gépparkot (traktor- és autópark), továbbá számos más nagyértékű ingatlant (parasztcsárda, kolhoziroda, közösségi szolgáltatóház, vidámpark, sportkomplexum, skanzen, képtár) tartalmazott.

A közös vagyon második legjelentősebb szerkezeti elemét a gazdaság gépparkja és jószágállománya tette ki. A rendelkezésre álló adatok szerint csak a péterfalvi kolhoz gépparkja 2000-ben – a Túr Kft. gépparkja nélkül – összesen 38 teherautót, 7 személyautót, 3 buszt; 31 mezőgazdasági nagygépet (pótkocsik, különféle maró- és hegesztőgépek stb.), 35 traktort, 4 markológépet, 12 kombájnt, 36 utánfutót, 24 tárcsát, 10 boronát, 7 gépekét és 80 egyéb szerszámgépet (ültető- és vetőgépeket, önjáró kasza- és permetezőgépeket stb.) foglalt magába. Ezek közül a tehergépkocsik átlagéletkora 15, a traktoroké pedig mindössze 14 év volt, amely ezáltal – még az ezredforduló évében is – meglehetősen nagy anyagi értéket képviselt. Ugyanebben az időben a kolhoz állat- és jószágállománya 5033 db szarvasmarhából, 1740 db sertésből, 6527 juhból és több tízezer baromfiból állt. Ennek a két vagyonelemnek az összértéke elérte az 1.537.000 forintot, ami – a hasonló volumenű nagypaládi kolhoz mezőgazdasági eszközeivel és állatállományával együtt – a kolhoz teljes vagyonának csupán ötödét (19,9%--t) tette ki (lásd: 13. táblázat).

E kiragadott adatok – a további időzhető példák nélkül is – jól tükrözik a több évtized alatt felhalmozott kollektív vagyon hatalmas mértékét, továbbá az egykori kolhoznak a lokális gazdasági erőforrások redistribúciójában játszott meghatározó szerepet.

³⁹³ A harmadik, kisebbik cég, a „Kárpáti” Kft. összesen 1,5 millió forint értékű vagyonjeggyel vált ki a péterfalvi kolhozból, amit kezdetben 41 részvényes (egykori kolhoztag) adott össze. A ki- és visszalépéseket követően a cég tulajdonában az eredeti összegből 2002-ben már csak 600 ezer forint értékű vagyonjegy maradt, amelyet a Kft. elnöke, a kolhoz egykori vízügyi mérnöke – hosszas pereskedések után – részben megszerzett, részben pedig megvásárolt a részvényesektől.

13. táblázat. A „Határőr” Agrárcég kolhoz jogutódainak összértéke vagyonelemek szerint (2000.05.29)³⁹⁴

I. Privatizálható tulajdon- és vagyonelemek:	Határőr Kft.	Túr Kft.	Összesen	
	Vagyoneérték (Hrivnya=UAH)		Vagyoneérték (UAH)	%
1. épületek és létesítmények	4,989,000	4864,000	9,853,000	64,6
2. gépi technika	1,367,000	1,332,000	2,699,000	17,7
3. termelési és igavonó jószág	170,000	166,000	336,000	2,2
4. részvény	93,000	90,000	183,000	1,2
5. növendék jószág	262,800	256,000	518,800	3,4
6. megtermelt tartalékok	664,000	647,000	1,311,000	8,6
7. nem befejezett termelés	177,000	173,000	350,000	2,3
Összesen (1-7 sorok)	7,722,800	7,528,600	15,258,000	100
II. Oszthatatlan közös alapok				
8. Tartalékalap			1,695,000	
9. Adósságok rendezését szolgáló alap			381,200	
Összesen (8-9 sorok)			2,076, 200	
ÖSSZVAGYON			17,644,069	

A „Határőr” agrárcég tulajdonát képező földterület mérete 2000-ben összesen 4074,3 hektár volt (14. táblázat), ebből az intézmény két jogutódja: a péterfalvi „Határőr” Kft. 1702,6 hektárt, a nagypaládi „Túr” Kft. pedig 2371,7 hektárt birtokolt.

14. táblázat. A „Határőr” Agrárcég kolhoz jogutódainak összterülete művelési ágak szerint (2001)

Földterület-típusok	Az oszthatlan „Határőr” kolhoz földvagyona (ha)		
I. Mezőgazdaságilag hasznosított területek	"Határőr" Kft	"Túr" Kft	Összesen
1. Szántó	1202,7	1689	2891,7
2. Többéves ültetvények	109,6	93,4	203
3. Kaszáló	8,8	36	44,8
4. Legelők	254,9	377,6	632,5
Összesen (1,2,3,4 sorok):	1576	2196	3772
II. Egyéb területek:			
5. A községi tanács tulajdonából átadott föld:	56,6	24,3	80,9
6. Állami tulajdonból átadott egyéb (erdők, bozótos, mocsarak, a vizek, utak alatti) földterületek	70	151,4	221,4
Összesen (5,6 sorok):	126,6	175,7	302,3
Földterület nagysága összesen (1-6 sor):	1702,6	2371,7	4074,3

³⁹⁴ A táblázatokban szereplő adatok a „Határőr” Kft. vezetőjének magántulajdonában lévő hivatalos dokumentumokból származnak; a dolgozatban látható táblázatok és adattáblák saját szerkesztés eredménye

A mezőgazdaságilag hasznosítható, osztásra kerülő földalap aránya azonban ennél valamivel kevesebb (összesen 3772 ha) volt, mivel a teljes összterület magába foglalta azokat – az államtól és a községi tanácstól átvett – kisebb földrészlegeket is, amelyek nem hasznosíthatók, de a művelés alá vont területekhez tartoztak, vagy a gazdasági udvarok alatt helyezkedtek el (erdők, bozótosok, mocsaras helyek; kanálisok, mezei utak és egyébek).

4.1.1. A posztszocialista vidéki elit gazdasági stratégiái

A péterfalvi kolhoz privatizációja során a kolhozisták vagyonejgyeinek értékét az alkalmazottak fizetése (50%), valamint a ledolgozott munkaidő hossza alapján (50%) határozták meg; az egyes családok által 1948-ban közösbe adott magántulajdont (a bevitt földet, jószágot, felszerelést) nem vették figyelembe. Az elhunyt kolhoztagok vagyonejgyét és tulajdonjogát a hozzátartozók, illetve családtagok nem örökölhették meg, az így bent maradt vagyon- és tulajdonrészek az osztásra kerülő közös vagyon értékét növelték.

A vagyonejgyekhez az igényjogosultak meghatározott portfólióban, „csomagban” jutottak hozzá, amely – többé-kevésbé – követte a teljes kolhozvagyonszerkezet felépítését: minden kolhoztag a közös tulajdon 64%-át ingatlanra, 24%-át gépi- és technikai felszerelésre, 10%-át élőállatra, 2%-át pedig egyéb kisebb értékű vagyontárgyakra (villanykapcsoló, konnektor, alkatrészek, szerszámok stb.) válthatta be.

A kollektív tulajdonban levő földterületek újraelosztása azonban eltérő elveket követett. Minden egyes kolhoztagnak azonos értékű föld jutott, amit az új tulajdonosok – az adott terület aranykorona-értéke szerint – különböző nagyságú (0,53 ha-tól 0,74 ha közötti) parcellákban kaphattak vissza.

A kolhozvagyonszerkezetének elvei – a végső tulajdonosi szerkezet kialakulása szempontjából – ugyanakkor valójában egyáltalán nem érvényesültek. Mivel az új, kisszámú és tőkeképes elit már a kolhozvagyonszerkezetének nevesítése után, az 1990-es évek végén (a gazdasági recesszió és pénzügyi inflációja éveiben) hozzáfogott a vagyonejgyek felvásárlásához. A vagyonejgyek felvásárlási ára 2002-ben a névértéknek mindössze 10-20%-át tette ki; 1 hrivnya értékű vagyonejgyért így mindössze 10-21 kopejkát kaptak az egykori kolhozmunkások a faluban, ami egy nagyon kis számú elit vagyonhoz jutását tette lehetővé. („A vezetőség kibaszott velünk, elvitték a vagyonejgyet 20 kopejkájával, bemázolták vele a szemünköt. Aki közel ült a tűzhöz azok kiváltották vele a vagyont, mi meg csak nyaltunk a szánkot. A szegény az szegény volt akkor is, meg most is.”³⁹⁵)

A szocialista állami vagyon lebontásának folyamata a helyi elitek által kontrollált gazdasági tőke átmentésének, konvertálásának különféle technikáin alapult. Ezek közül – csupán a példa kedvéért – itt mindössze két jellemző stratégiát emelnék ki.

1. Az egyik technika az igényjogosultak körének tudatos szűkítése volt. Ennek legitimálásához a vizsgált településeken az egyik első lépést egy 2000 elején elfogadott közgyűlési határozat jelentette. E szerint a kolhoztagok közül csak azok jogosultak

³⁹⁵ B.17., magyar nő, Tiszabökény.

résztulajdonra a közös vagyonból, akik 1994. május 24.-ig aktív jogviszonyban álltak munkáltatójukkal, a kolhossal. Ennek az alapelvnek a kodifikálása azonban a gyakorlatban az alkalmazottak egy jelentős részének automatikus kizárását jelentette, hiszen a helyi aktív korú népesség mintegy 30%-a rendszerváltás időpontjában már az ipari szektorban dolgozott, ahol – a külső felvevőpiacok összeomlásával – 1994-ig az egyes gyárüzemek gyors ütemben épültek le, vagy jogutód nélkül szűntek meg egyik napról a másikra. A helyi melléküzemágakban, gyárakban foglalkoztatott ipari bér munkások többsége – fizetés és munka hiányában – önként, vagy az üzemek felszámolása miatt 1994-ig elhagyta a kolhozot. Az ipari szektorban foglalkoztatottak többsége így lényegében kiszorult a tulajdonszerzés lehetőségéből, ami általános felháborodást keltett a faluban („Ezek – értsd: a „kolhozot vető elit”, BS. – nagyon aljadékok voltak. Aki a kolhozbul elment, azok nem kaptak semmit. Csináltak egy ilyen törvényt, hogy nekik több jusson, amivel kisemmizték a fél falut.”³⁹⁶ „Aki például vagy 20 évvel azelőtt itt hagyta a kolhoz, az már nem kapott semmit, de aki ’94 tavaszán jött dógozni, fiatal iskolás, dógozott 3 hónapot, az is annyit kapott, mint aki dógozott 30 évet”).³⁹⁷)

2. A kollektív erőforrások magánvagyonná alakításának másik tipikus gyakorlata a nagyobb értékű tulajdonelemek kiválogatása – kisajátítása vagy értékesítése – volt. Ennek egyfelől kedvezett a lassú gazdasági átmenet: vagyis a majdnem egy évtizedig tartó privatizáció, másfelől a piacgazdaság intézményesítésével kapcsolatos törvénykezések és szabályok tisztázatlansága is.

A kolhoz és annak jogutódjait vezető adminisztratív-gazdasági elit az általa kiszemelt értékesebb ingatlanok, eszközök egy részét – a törvény által kötelezően előírt – tartalékalapba, valamint az adósságok finanszírozása létrehozott oszthatatlan közös alapba helyezte át. Ezeknek az alapoknak az összértéke 2000. május 29-én még elérte a 2 millió 765 ezer forintját, ami a péterfalvi kolhoz teljes vagyonának mintegy 11,9%-t tette ki. (lásd: 13. táblázatot!) A tartalékalapokban található vagyonelemeket – a privatizációs hullám előrehaladtával – a kolhozvezetőségi tagok időről-időre átminősítették, így azokat később szabadon értékesíthették vagy versenytársak nélkül vásárolhatták meg. Az egyik interjúpartner visszaemlékezése szerint ezzel a módszerrel „apránként szépen eladogatták a kolhozot, azzal az ürüggyel, hogy most nem tudunk vetni, hát kell gázolajat venni.... most jószágot kell venni. Hát akkor veszünk gázolajat, eladtunk egy buszt. Ilyen ürüggyel eladtak mindent, így adták el a technikákat. Ilyesmikre érted elaprózódott a kolhoz, így ment széjjel. Mire osztani kellett, már nem vót mit osztani.”³⁹⁸

³⁹⁶ B.7., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

³⁹⁷ B.18., magyar férfi, Tiszabökény.

³⁹⁸ B.7., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

A privatizációban az igényjogosultak közül az egyszerű kolhoz munkások többsége ezért főként inkább csak a kisebb értékű vagyontárgyakhoz (elsősorban az ingóságokhoz) jutott hozzá. Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint: „...a kolhozban rengeteg szarvasmarha, bárány, meg más jószág vót, és evvel *betömték a népnek a száját*, szétszították köztük. *És az emberek mentek nagy boldogan, a kötelet ráncigálták egy girhes tehénnel, a nagyértékű dógokat meg, mit amilyen az autópark vót például, eladták kopepekért, kisemmiszték űköt. Három négy ember tönkre tette ezt a több ezer embert.*”³⁹⁹

Ennek eredményeként a kollektív vagyon, ezen keresztül pedig a lokális erőforrások új birtokosai két társadalmi csoportból: a kolhoz vezető egykori adminisztratív-politikai elitek (a „főnökök”), valamint a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új gazdasági elitek (a pénzváltók, az útlevelező-kereskedők, a fuvarosok, a cigaretta és üzemanyagcsempészek, a „maffiózók”) közül kerültek ki. Ennek a két csoportnak a lokális társadalmon belüli hatalmi-gazdasági dominanciája ugyanakkor az elmúlt évtizedekben szintén jelentős változásokon ment keresztül.

A régi adminisztratív-politikai elitek körében a poszt szocializmusban az elit reprodukció forgatókönyve érvényesült, vagyis esetükben az elitváltás legfeljebb részleges és elsősorban csoporton belüli személycserékre redukálódott.⁴⁰⁰ Erre utalnak az 1991 utáni egyéni pályáívek és karriertörténetek is. A péterfalvi kolhoz elnöke például 1960-tól 1993-ig megőrizte hivatali pozícióját, ezt követően (1993-2001-ig) a helyettes kolhozelnök vette át a gazdaság irányítását. A kolhoz jogutódjainak (a „Határőr” Kft.-nek, a „Túr” Kft.-nek, a „Kárpáti” Kft.-nek) a vezető tisztségviselői (elnök, helyettes elnök, gazdasági szakemberek, könyvelők stb.) szintén a korábbi nomenklúra-elitből (a brigád-, a farm-, a gyár- és az üzemvezetők köréből) kerültek ki. Ez a társadalmi csoport – gyakorlatilag a kollektív tulajdon teljes felszámolásáig – változatlanul részt vett a tiszaháti falvak belső gazdasági, társadalmi és kulturális életének irányításában. A településcsoport 1984-ban kinevezett tanácselnöke 2002-ig vezette a falut. Ezt követően a hivatal élére, új polgármesternek a kolhoz egykori vízügyi mérnökét választották, aki az adott pozíciót két cikluson (2002–2010) keresztül töltötte be.

A határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új gazdasági-vállalkozó elit azonban a 2000-es évek második felétől – a vagyonprivatizáció végétől – fokozatosan szorította háttérbe a korábbi nomenklátúra-eliteket (az állami tisztviselőket, az egykori kollektív gazdaságok közép- és felsővezetőit). Ennek nyilvánvaló oka – a természetes generációváltás mellett – minden bizonnyal az volt, hogy a régióban az illegális tevékenységformák (a

³⁹⁹ B.16., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁴⁰⁰ Az elit reprodukció (elit folytonosság) és az elit cirkuláció (elitváltás) fogalmáról lásd: (Szelényi 1994.; Szelényi – Szelényi 1995.). A kelet-európai elit cserékkel kapcsolatos elméletekről jó áttekintést ad: (Bozóki 2003.).

határvidéki csempészet és feketekereskedelem) morális társadalmi megítélése („illicit” volta)⁴⁰¹ az elmúlt néhány évtizedekben radikálisan megváltozott.

Az 1990-es évek elején a tiszaháti településeken az országhatára (az állam és a törvények kijátszására) mint gazdasági erőforrásra építő tevékenységek még csak egy szűk társadalmi csoport (a „nincstelenek”, „akiknek nincs veszténivalójuk”) kényszerstratégiájának volt tekinthető, amit a helyi társadalomban normasértő gyakorlatként tartottak számon. A jelenség negatív megítélését tükrözik azok a helyi diskurzusok, amelyek szerint a csempészek „más emberek zsírján gazdagodnak meg”, „becstelenek”, „maffiózók”. E kezdetben stigmatizált cselekvésformák azonban, amelyekre néhány évtizeddel korábban maguk a csempészek is még csupán ideiglenes, átmeneti pénzkeresési lehetőségként tekintettek („nem fog ez sokáig menni”, „ezt nem engedik meg”, „ennek nagyon hamar vége lesz”) a kétezres évek végére egyre inkább elfogadottá váltak és standardizálódtak. Más szóval fokozatosan alakultak át egy alacsony presztízsű, efemer, illegitim cselekvésből társadalmi konszenzussal övezett, mintaadónak számító („normál”) életúttá és életvezetési stratégiává. Ezt az elmozdulást illusztrálják a következő interjúrészletek is, amelyeket 2010 után készítettem a vizsgált falvakban:

*„Azt mondja nekem a fiam, hogy apuka Cs.-nak [’az egyik csempészbanda vezetőjének’ – B.S.] láttad milyen mercedese van? És milyen főnyírója, ami magától működik. Hát persze, hogy ez a példa, nem az, hogy te évekig tanultál és neked nincs semmi.”*⁴⁰²

*„Hát mutass már a faluba most egy embert, amék ha nem feketézett, vagy nem görbe munkát végzett, az haladt valamire? Egyet mutass! Most csak annak megy jól, aki ezt csinálja.”*⁴⁰³

Mindazonáltal ez a két társadalmi csoport, vagyis az államszocialista adminisztratív-politikai elit és a csempészetből megvagyonosodott új vállalkozó-gazdasági elit volt a kétezres évek elején a tulajdonváltás és a privatizáció legsikeresebb szereplője. Mindezt a következő néhány kiragadott példa is megfelelően szemlélteti.

A vizsgált településcsoporton egy átlagos kolhozalkalmazott 40 év ledolgozott munkaviszony után hozzávetőleg 4-6 ezer hrvnya értékű ingatlan és ingó vagyon privatizálására volt jogosult. Ezzel szemben a kolhoz korábbi vezetőségi tagjai közül: a gazdaság egykori vízügyi mérnöke például, aki később (2002-2008 között) a település polgármestere is lett és mindössze 15 évet dolgozott a kolhozban, többek között privatizálta a

⁴⁰¹ (Von Schendel–Abraham 2005.)

⁴⁰² B.19., magyar férfi, Tivadarfalva.

⁴⁰³ B.2., magyar férfi, Tivadarfalva.

falú vidámparkját (lásd: 13. kép), valamint a kolhoz egyik tanyáját. A két ingatlan becsértéke összesen 121.086 hrvnya (!) volt. Egy másik vezető, a kolhoz húsfeldolgozó üzemének rendszerváltás utáni igazgatója összesen 395.035 hrvnya (!) értékben vásárolt ingatlant (a kolhoz parasztsádját és húsfeldolgozó üzemét). A „Határőr” Agrárcég kolhoz jogutódjának elnöke (2000-2008) amortizált nettó értéken – az épületben hagyott nagyértékű gépek felszámolása nélkül, jóval a piaci érték alatt – vásárolta meg a kolhoz egykori nemzetközi együttműködéssel létrehozott vállalatának, az IKEA helyi üzemének az épületét (44.000 hrvnya), a tivadari kertészetet (1.550 hrvnya); a kolhoz főkönyvelője a péterfalvi fűrésztelepet (66.403 hrvnya), az építőbrigád vezetője pedig a kolhoz egykori téglagyárát (211.672 hrvnya).

13. kép. Tiszapéterfalvi vidámpark (2012)

A közös javak monopolizálásában azonban – talán az előbbinél is – nagyobb szerepet játszottak a posztoszocialista informális gazdaságból meggazdagodó csoportok, mivel azok tagjai jelentős és könnyen mobilizálható pénztőkével rendelkeztek. Az idézhető számos példa közül csupán kettőt emelnék ki: az egyik annak az üzletembernek az esete, aki a helyi társadalomban köztudottan védelmi pénzek beszédéből, valamint a határvidéki feketekereskedelemről szerezte meg vagyonát a kilencvenes évek végén. Ez a személy a privatizációban egyebek mellett a tivadari állatfarm egy részét (74.250 hrvnya), a kolhoz juhholdályát (41.210 hrvnya), az autópark központi műhelyét (114,571), valamint a település

központjában található, többezer négyzetméteres alapterületű ún. közösségi szolgáltatóházat vásárolta meg. (Az ingatlan pontos értékéről nincs adat, lásd itt: 14. kép.).

Egy másik csempész lett a tulajdonosa a péterfalvi kolhoz nagypaládi téglagyárának (290.000), az állathizlaldának (225.560 hrivnya), a műszergyárnak (318.376 hrivnya), a varrodának (76.654 hrivnya), a tyúkfarm épületének (az ingatlan értékéről nincs pontos adat), valamint az azokhoz tartozó gépeknek és vagyontárgyaknak. Az említett két személy az általuk birtokolt gazdasági, politikai tőke révén a tiszaháti települések belső gazdasági, társadalmi életére jelenleg is alapvető befolyást gyakorol: az előbbi 2010-től a falu polgármestere, a járási tanács tagja, az UMDSZ helyi alapszervezetének elnöke, ezen kívül számos (építőipari, kereskedelmi) vállalkozás tulajdonosa.⁴⁰⁴ Az utóbbi a mikrorégióban az egyik legnagyobb agrárvállalkozó (100 ha fölön gazdálkodik; több százezer darabot számláló tyúk- és kacsafarmja, valamint jelentős egyedszámmal rendelkező sertéstelepe van).

14. kép. Községi szolgáltatóház (a helyiek szóhasználata szerint: „kombinát”), Tiszapéterfalva (2002)

⁴⁰⁴ A jelenség egyáltalán nem egyedi, sokkal inkább tendenciózusnak mondható a határvidéki településeken, ami arra utal, hogy a feketegazdaságból (az állami korrupcióból és a határmenti csempészetből) megvagyonosodott új vállalkozó elit az elmúlt években gazdasági tőkéje egy jelentős részét sikeresen konvertálta politikai tőkévé.

A gazdasági, politikai eliteknek ez a két frakciója szerezte meg a helyben elérhető föld- és birtokterületek legnagyobb részét is. A péterfalvi községi tanács területén a kolhoz rendelkezésre álló földalapjából (1576 ha) összesen 1194, 04 hektár földet osztottak szét 1889 lakos között. Ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó földbirtok mérete átlagosan mindössze a 0,6 hektárt tett ki. A mezőgazdasági földprivatizáció – a településen élő népesség szemszögéből – így lényegében az 1948 előtti kötött földpiac, vagyis a korábbi feudális eredetű tulajdon- és birtokszerkezeti viszonyok restaurálásával ért véget. Ezeket az egyenlőtlenségi viszonyokat jól tükrözi, hogy amíg 1938-ban a népességnek még csupán a háromnegyede, vagyis 78,5%-a volt földnélküli, illetve 0-0,2 hektár közötti törpe- és kisbirtokos,⁴⁰⁵ addig hét évtizeddel később, 2011-ben ugyanezek a tiszaháti településeken már a föltulajdonnal rendelkező lakosság 97,1%-a (!) 1 hektárnál kisebb méretű területet (ún. „zsebkendőparcellákat”) birtokolt. Másként fogalmazva a helyi lakosság döntő hányada a – 0,24-től 0,67 ha területű – háztájin kívül jelenleg nem rendelkezik semmilyen földvagyonnal vagy birtokrésszel.

14. ábra. Birtokméret, földtulajdoni viszonyok a tiszaháti településeken (2012)⁴⁰⁶

Magántulajdonban lévő földbirtok mérete	Tulajdonosok száma (fő)
0 hektár (földnélküli)	
0<0,2 hektár	147
0,2<0,5 hektár	1163
0,5<1 hektár	1813
1<5 hektár	76
5<10 hektár	4
Összesen	3203

Ezeket a birtokszerkezet és földhasználat terén kialakult egyenlőtlenségeket azonban tovább súlyosbítja az a körülmény, hogy a kisebb (1 – 5 hektáros) területekkel rendelkező birtokosok között jelentős az inaktívak, illetve nyugdíjasok aránya. A településen végzett legutolsó terepmunkám időpontjában, 2018-ban 1 hektár mezőgazdasági termőterület megművelése – növényvédelem és talajjavító munkák nélkül – hozzávetőleg 8800 hrivnyába (88 ezer Ft-ba) került,⁴⁰⁷ egy átlagos havi nyugdíj összege ugyanakkor 1300 hrivnya (13.000 Ft) volt a faluban. Ebből egyértelműen látható, hogy az egy vagy kétszemélyes nyugdíjas háztartások többségének havi bevétele – az agrártermelés területén – szinte egyetlen részfeladat

⁴⁰⁵ (Szölőssy – Jánki – Thirring 1939: 160-161.)

⁴⁰⁶ Az adatok a Tiszapéterfalvi Polgármesteri Hivatalból származnak (a táblázat saját szerkesztés).

⁴⁰⁷ 2018 januárjában a szántás 2500 UAH/ha, tárcsázás 2500 UAH/ha, vetés 1300 UAH/ha, aratás 2500 UAH/ha.

elvégzésének finanszírozását sem teszi lehetővé. Nem véletlen tehát, hogy e kistulajdonosi réteg tagjai – az agrártevékenységhez szükséges technikai, gépi eszközök és anyagi erőforrások hiányában – rendszerint haszonbérbe adják vagy végleg értékesítik⁴⁰⁸ saját földterületeiket. Ez pedig tovább növeli az adott településcsoporton a földtulajdon-koncentráció amúgy is magas mértékét.

A községi tanács adatai szerint az öt településen hivatalosan 2018-ban 268,24 ha földet bérelnek, ebből 74,93 ha magán, 193,32 ha pedig jogi személy volt. Mindebből azonban nem alkotható hiteles kép a valóságos birtok- és tulajdonosi viszonyokról; a főfoglalkozású agrártermelők döntő része ugyanis informális („szóbeli”) alkuk és megállapodások keretében jut jelenleg is újabb földterületekhez. A péterfalvi polgármesteri hivatal földügyekért felelős hivatalnoka szerint a birtokkoncentráció mértéke igen magas mind az öt faluban: a mintegy 5495 fős népességgel rendelkező településcsoporton az informálisan bérelt földekkel együtt a mezőgazdaságilag hasznosítható teljes termőterület (4542 ha) hozzávetőleg 70%-át mindössze 37 személy birtokolja vagy műveli.

A rendszerváltás keretei között kibontakozó tulajdon- és gazdaság-transzformáció ebből a szempontból az 1945 utáni agráréletforma felszámolásának utolsó fázisaként is értelmezhető. A rendszerváltás utáni privatizáció ugyanis az egykori családi földbirtok-területek eltűnését, funkcióváltásához, továbbá egy új birtokszerkezet és tulajdonosi struktúra kialakításához vezetett. Ezzel a lokális társadalom mezőgazdátlanítása (de-agriculturalisation)⁴⁰⁹ lényegében megtörtént: az agrártermelés mára ugyanis egy szűk vállalkozói réteg domináns gazdasági stratégiájává alakult át.

A vizsgált település mai gazdasági elitjének ezek a jövedelemszerző technikái 2010 után (nem kis részben a kettős állampolgárság intézményének bevezetése, az orosz-ukrán hibridháború eszkalálódása, az ukrán állam gazdasági recessziójának elmélyülése, valamint a magyarországi politikai expanzió regionális felerősödése következtében) jelentős változásokon mentek keresztül.

Az intézményes válsággal küzdő ukrán nemzetállam terében megjelent ugyanis egy alternatív (nemzetközi) aktor: a fejlesztő magyar állam, amely az adott vidéki településeken – a magyarországi gazdasági fejlesztési programokon és akciókon keresztül – a formális politikai hatalom (az állam) által biztosított gazdasági erőforrások megjelenésének és az intézményes tőkeallokáció mechanizmusainak alapvetően újszerű tapasztalatát alakította ki.

⁴⁰⁸ A tiszaháti falvakban 2018-ban 1 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható föld 1000 dollárba került, a nem privatizált vagy (felmenőktől) örökölt földrészletek hektáronkénti vételára ennek az összegnek csupán felét, 500 dollárt tett ki.

⁴⁰⁹ (Kovács 2012: 63.)

Ezek az új, külső (külföldi) erőforrások azonban – amint arra a disszertáció bevezetőjében már utaltam – nem egy államilag ellenőrzött, demokratikus, piaci miliőben, hanem egy informális technikák segítségével felépített – Keith Hart kifejezését használva „vad, meg nem szelídített informális piac” kontextusában jelentek meg.⁴¹⁰ Az általam vizsgált tiszaháti településeken mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a magyar kormány transzszuverén nemzet- és államépítési törekvése – ennek részeként pedig a régióban élő magyar etnikai kisebbségnek nyújtott anyagi és egyéb anyaországi támogatások – a már meglévő lokális erőforrás-politikák részeként valósultak meg. Ennek megfelelően a magyarországi támogatáspolitikák egy több évtizede kialakult, örökségként is értelmezhető⁴¹¹ informális gazdaság helyi logikáiba és infrastrukturális hálózataiba beágyazódva jelentek meg.

Ezt támasztja alá a magyarországi gazdaságfejlesztési programok közül – csak, hogy egyetlen példát kiragadjak – a 2016-ban elindult Egán Ede gazdaságfejlesztő program esete is. A mikro- és kisvállalkozások kapacitásbővítését, valamint innovációjának fejlesztését előtérbe állító program alapvetően két szférában – a turisztika és a mezőgazdaság területén – nyújtott nem visszatérítendő pénzügyi támogatást. Ez utóbbiban, vagyis az agrárium területén a kárpátaljai magyar egyéni vállalkozók az alábbi négy alkategóriában:

- a) üveg- és fóliaházak telepítéséhez (egy pályázónak adható maximális összeg – 2 M Ft),
- b) kertészeti technológia fejlesztéséhez (egy pályázónak adható maximális összeg – 2M Ft)
- c) méhészetek létrehozásához (egy pályázónak adható maximális összeg – 0,5 M Ft)
- d) valamint állattartó telepek fejlesztéséhez (egy pályázónak adható maximális összeg – 3 M Ft) szükséges eszközök, gépi- és technikai berendezések vásárlásához adhattak be pályázatot.

Az általam vizsgált tiszaháti falvakban a 2016-os pályázati ciklusban az említett négy kategóriából háromban (a, b, d) 41, 2017-ben pedig 78 nyertes pályázat született. Az első évben az öt településen valamivel több, mint 72 millió Ft-ot, a másodikban ennek majdnem két és félszeresét, több mint 187 millió Ft-ot osztottak szét. A részlegesen hozzáférhető nyilvános adatokból⁴¹² rekonstruálható, hogy a vissza nem térítendő támogatások majdnem felét (44,5 százalékát, vagyis 165.664.080 Ft-ot) 21 olyan háztartás kapta meg, amelynek tagjai saját

⁴¹⁰ (Hart 1990: 158.)

⁴¹¹ Az informális gazdaságot társadalmi örökségként (az a háztartások egyfajta tradicionális, válságidőszakban aktivizálódó tudásaként) közelíti meg például: (Pine 2002.).

⁴¹² Az „Egán Ede” Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ honlapjáról letölthető pályázati eredmények között bizonyos kategóriákban (pl. 2017. vállalkozásfejlesztés, 2017. mezőgazdaság II. (első és második körös pályázatok) a pályázó személyes adatai közül csak az adott vállalkozó neve és pályázati kódszáma szerepel. A származási települése nevét – az előző évi, 2016-os adatokkal ellentétben – ezek az adatbázisok már nem tüntetik fel, így a fejlesztési források területi megoszlását, illetve annak transzparens követését ezek az adatforrások már nem teszik lehetővé. A táblázatban szereplő információk ezért csupán részlegeseek, a nyertes pályázatok számának és összegekének minden esetben kizárólag a minimumát jelölik!

maguk, vagy közvetlen hozzátartozóik (házastárs, testvér, gyerek, fogadott rokon) nevében többször adtak be pályázatot. Ez – a recesszív lokális gazdasági környezetben – néhány család számára meglehetősen nagy tőke-akkumulációt tett lehetővé. Erre utal a támogatási összegek háztartások szerinti megoszlása is. Ebből az látható, hogy mindössze két év leforgása alatt a kétszer pályázó 13 család között több mint 52 millió Ft-ot; a háromszor nyertes 5 háztartás tagjai között több mint 87 millió Ft-ot, a négyszer eredményesen szereplő 3 családban pedig összesen több mint 26 millió Ft-ot osztottak szét.

15. táblázat. Az Egán Ede gazdaságfejlesztő programban odaítélt pénzügyi támogatások összege a tiszaháti településeken (2016-2017)

Település neve	2016. év		2017. év		2016-2017. év		Az egyéni vállalkozók pályázatainak megoszlása nyeresi arányok szerint			
	Nyertes pályázatok száma	Támogatásösszege (HUF)	Nyertes pályázatok száma	Támogatásösszege (HUF)	Pályázatok összesen	Támogatás összesen (HUF)	egyszer	kétszer	háromszor	négyszer
Tiszabökény Farkasfalva	11	18147202	23	61733582	34	79880784	21	5	1	0
Tiszapéterfalva Tivadarfalva	29	52098594	51	114703970	80	166802564	40	8	4	3
Forgolány	1	2000000	4	10768979	5	12768979	5	0	0	0
Összesen	41	72245796	78	187206531	119	259452327	66	13	5	3
						Ebből:	146092652	52304405	87045602	26314073

Figyelemre méltó – a fent elmondottak tükrében – a pályázók háttere, társadalmi összetétele is. A nyertes kisvállalkozóknak (összesen 87 háztartás) mintegy 26,4 százalékát a régi, kolhozvetőségi elitek vagy azok közvetlen leszármazottai (12 család), valamint a privatizációból és feketegazdaságból megvagyonosodott csoportok – a helyiek fogalmi kategóriái szerint: „csempészek”, „maffiózók”, „rablók”, „nagy pénzesek”, „kiskirályok” – (11 család) tagjai alkotják. Ezek a családok – nem kis részben a föld- és vagyonprivatizációban elért „sikereiknek” köszönhetően – az elmúlt években fokozatosan váltak a falu legnagyobb agrárbefektetőivé is.

A két frakcióból kikerült mezőgazdasági vállalkozók – az agrártermeléssel párhuzamosan – rendszerint összetett, heterogén gazdasági stratégiákat folytatnak. A legnagyobb két egyéni vállalkozó például 80 – 100 ha földterületen gazdálkodik. Mindketten – 2000-es évek második felétől – nagyüzemi baromfikeltetéssel is foglalkoznak. Évente hozzávetőleg 20 ezer egyedből álló tojóállományt tartanak fent, amelyhez a keltetőtojásokat – magyarországi közvetítéssel –

Franciaországból, Spanyolországból szerezik be. Ezek az agrárbefektetők tavasztól ősziig hetente 130 ezer csibét állítanak elő, amit kisebb részt a szűkebb régióban, nagyobb részt azonban belső Ukrajnában értékesítenek a faluba érkező ukrán felvásárlók, viszonteladók segítségével. A két nagyvállalkozón kívül négy közepes (3000 db-ból), és számos kisebb (600 db-ból álló) tojóbaromfival foglalkozó agrárvállalkozó is van még az öt faluban. Az állattenyésztés mellett több mezőgazdasági vállalkozó végez nagyüzemi zöldség- (elsősorban meglegházi uborka, paradicsom, káposzta), valamint szabadtéri gyümölcstermesztést. A vizsgált településcsoporton ezen kívül 20 olyan hivatalosan bejegyzett kereskedelmi magánvállalkozás működik (ebből 4 vendéglátással (kávézó és étterem), 16 pedig különféle fogyasztási cikkek (élelmiszer, zöldség, gyümölcs, ruha, edény, virág, technikai eszközök stb.) értékesítésével foglalkozik), amelyek nagy részét szintén az előzőekben említett gazdasági elitek tagjai birtokolják, illetve üzemeltetik.

E gazdasági elit tagjai kiterjedt, heterofilikus kapcsolatokkal és jelentős ún. áthidaló (bridging) társadalmi tőkével rendelkeznek⁴¹³, amelyek segítségével meglehetősen sikeresen sajátítják ki a térségbe érkező külső (nemzetközi) fejlesztési forrásokat.

A magyarországi támogatások lehívására 2010-től profitalapú pályázatíró cégeket hoztak létre Kárpátalján is. Ezeket a cégeket informális politikai kapcsolatok fűzik a pályázati cél megvalósítását, illetve annak körülményeit, anyagi és tárgyi feltételeit ellenőrző kuratóriumokhoz, bizottságokhoz és az azokban résztvevő személyekhez. Az említett pályázati irodák ennek megfelelően nem csupán az általuk működtetett infrastruktúrát és adminisztratív-közigazgatási szaktudást, hanem általában a szervezeti hálózataikon belül elérhető társadalmi erőforrásokat is áruba bocsátják.⁴¹⁴ Ennek révén a vidéki, falusi elitek különböző – a fentiekben bemutatott – frakciói hatékonyan férnek hozzá a regionális fejlesztési forrásokhoz és valósítják meg saját gazdasági céljaikat. Az informális gazdaság és a formális bürokratikus intézmények összefonódását, pontosabban az azokon belüli hétköznapi tranzakciók tipikus példáját ábrázolja a következő interjúrészlet is:

„M. – 'az egyik péterfalvi vállalkozó' (B.S.) – hogy megy be a beregszászi pályázati irodába? Telefonál a pályázati irodába a fogdmegjének és megkérdezi: „Ott van az a hosszú hajú kislány az irodába? Mert én ahhoz akarok menni, nem akarok sorba állni”. Már el van készítve a pénz a borítékba, viszi a csokit és a konyakot is. És el van intézve a pályázat, két perc

⁴¹³ (Putnam 2000: 22–24.; Putnam–Goss 2002: 9–12.)

⁴¹⁴ (Jancsics–Jávör 2012.)

*múlva már jön is kifele. Neki nagyon nagy kapcsolata van és esküszöm neked, hogy itt csak ezen múlik!*⁴¹⁵

E korrupciós hálózatokon keresztül a vidéki, falusi elitek különféle hétköznapi technikák (strómanok alkalmazása, már meglévő, használt technikai eszközök újként történő értékesítése, számlahamisítás stb.) segítségével egyszerre több szinten – a redisztribúció, a piac egymáshoz kapcsolódó formális és informális (al)rendszereiben – végzik a társadalmi tőke gazdasági, anyagi javakra történő átváltását, konverzióját vagy cseréjét:

*„T. B. – az egyik csempészetből megvagyonosodott vállalkozó (B.S. – a szerző megjegyzése) – nyolc pályázatot nyert eddig, csak más neveken. Itt a faluba is van olyan, ahol 5 traktor van a családba. T. B.-ék pályáztak nem tudom mennyi melegházra. A melegházat az egyik helyről lebontották, átvitték a másik helyre, hogy tudja megnézni a bizottság. A pénzt zsebrevágják. Hát a másik, B. Lajosék is pályáztak annyi mindenre, de csak a régi gépeket pakolják át jobbrul-balra. Így működik ez mindenhol. A számlákat kiírja a már meglévő gépre, a bótos 10 %-ért kiírja neki a számlát, a többit meg zsebre vágják.”*⁴¹⁶

Az elmúlt években az informális (re)disztribúciós rendszerekbe integrált külső, magyarországi támogatások Kárpátalja határvidéki régiójában az egyenlőtlen lokális tulajdon- és jövedelemelosztási viszonyok posztszocialista mintázatainak megerősödését, valamint az azok fennmaradását biztosító intézmények további reprodukcióját segítették elő. Az egyik péterfalvi interjúalanyom – az Egán Ede gazdaságfejlesztési program kapcsán – szintén ennek a hétköznapi tapasztalatnak adott hangot:

„Megint dombra szarik a kutya. A főnökök megint megcsinálják maguknak a bizniszt, érted? A háztájit nem támogatják. Péterfalván 20 embernek van már csak tehene. De Grezsának nem jut eszébe, hogy minden tehentartó gazdának adok havonta ezer forintot, hogy hadd legyen a háztáji, mert az legalább itt tartsa az embert. De az nem tartsa itt, hogy T. P-nak, a maffiózónak, aki itt minden földet összekapart a környéken legyen még öt traktorja! Ezek egy se regisztrál be egyetlen alkalmazottat se, nem fizet érte nyugdíjalapot vagy nem adózik értük egy se. Még a bótokba, az ábécékbe se adóznak értük a vállalkozók, csak mind úgy dógoznak zsebre. Csak az emberek nem tudnak mit csinálni. Mit csináljanak a szerencsétlenek? Vagy azt hiszed a másik csempész, C. beregisztrál egy munkást, vagy valamék, amék ennyit pályáztak, ennyi

⁴¹⁵ B. 6., magyar nő, Tiszapéterfalva.

⁴¹⁶ B. 7., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

*pénzeket megkaptak, ennyi technikát, ennyi gyárja van? Legalább kötelezné Magyarország, hogy öt emberért fizessen hivatalosan, adjál neki rendes fizetést és fizessél érte. Nem csinálnak ilyet. Az egyszerű embereknek ez nem segít semmit.*⁴¹⁷

A külföldi (nemzetközi) támogatások reallokációjában – a lokális elitek informális elosztási és újraosztási rendszerei mellett – fontos szerepet töltenek be a kárpátaljai egyházi intézmények és azok szervezeti hálózatai is, hiszen azok 2010-től (a korábbi időszakokhoz viszonyítva) a tiszaháti településeken szintén jelentős anyagi és egyéb forrásokkal, illetve hozzáférési lehetőségekkel rendelkeznek. Ezt megfelelően tükrözi talán az az egyetlen kiragadott tény is, hogy az elmúlt 6 évben a mikro-régióhoz tartozó falvakban a magyar állam – az egyház szervezeti apparátusán keresztül – számos nagyobb infrastrukturális beruházást hajtott végre. Többek között például: felépített 1 római katolikus templomot (Tiszabökény), 1 görögkatolikus és 1 református közösségi házat (Tiszabökény, Tiszapéterfalva), 1 napközi otthont (Tiszabökény), valamint a tivadarfalvi református gimnázium új épületszárnyait. Ezen kívül teljes körűen felújított 4 templomot, 4 parókiát, 1 haraglábat (Tiszabökény) és számos egyéb közösségi épületet.

A kárpátaljai egyháznak a külföldi támogatások redisztribúciójában és reallokációjában játszott szerepe további, részletesebb elemzést igényel – ez a következő évek feladata lehet. Ennek ellenére azonban annyi talán így is elmondható, hogy a magyarországi támogatáspolitikája jelentősen megnövelte – az elmúlt másfél évtizedben amúgy is – fokozatosan felértékelődő egyházszervezeten belüli hálózati pozíciók elismertségét, reputációját vagy presztízsét. Az általam vizsgált vidéki, tiszaháti településeken a poszt szocialista és új vállalkozói elit csoportok tagjai látható módon ugyanis egyre kiélezettebb küzdelmet folytatnak ezeknek a státuszoknak (presbitériumi tag, támogató tagok, gondnok, fő-gondnok, egyházfi, pénztárnok stb.) a megszerzéséért, ezen keresztül pedig az adott hálózati kapcsolatok segítségével elérhető szimbolikus és gazdasági erőforrások ellenőrzéséért.

Ebből a szempontból az egyház által felügyelt helyi infrastrukturális beruházások egy jelentős része sok esetben – az előzetes tereptapasztalataim szerint – az egyházszervezeti rendszerbe beágyazott gazdasági elitek (a kivitelezéssel megbízott vállalkozók, kliensek) érdekeit szolgálják, azaz számos esetben nem a még helyben maradt, szélesebb értelemben vett vallási közösségek nézőpontját, értékválasztását tükrözik. Az egyik helyi, református egyháztag megfogalmazása szerint:

⁴¹⁷ B.16., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

*„Sándor, itt annyi pénzt adott Magyarország, hogy a pénz nem számít, értsd már meg! Nem kellett elszámolni az építkezéssel se. Amikor itt befejeztük a templomnál a felújítást, kérdeztük a pénztárnoktól, hogy mégis mi mennyibe került? Nem tudott mondani fix összeget, mindenkől a legdrágábbat vettük meg, a fedőanyagból a legdrágábbat, mindenkől. Az ablakokat most cserélik ki négyrétegű, golyóálló üvegre, amit a tiszteletesnek az embere rendez. Amikor megkérdeztük minek, azt mondta csak, mert, kell, ne kérdezzünk többet, a pénz itt most nem számít”.*⁴¹⁸

A tiszaháti településeken az egyes vallási (református, görög és római katolikus) felekezetek létszáma – az intenzív egyházi ingatlan-beruházásokkal és építésekkel párhuzamosan – az elmúlt években drasztikusan csökkent. A mikrorégió központjában Tiszapéterfalván 2000-ben készítettem a népesség egészére kiterjedő háztartási cenzust, amit – a korábbihoz hasonló szempontok szerint – 2018-ban megismételtem. A felvett adatok alapján mindössze két évtized alatt a helyi népesség összlétszáma (2000. január 1-ei állapotok szerint 965 fő) majdnem felére (52,8%) csökkent. Ebből a természetes fogyás 19,6 százalékot, a migrációs veszteség mértéke pedig 27,4 % (!) százalékot tett ki. (Ezen belül a nemzetközi – főként magyarországi – végleges kitelepedők aránya ez utóbbiból 17,5 százalék, a belföldi, regionális vándorlás pedig 10,1 százalékot ért el). Az adatok összehasonlításából az is kiderül, hogy a helyi társadalomban további 7,2 %-ot tett ki azoknak a személyeknek a száma, akik a nemzetközi migrációban valamilyen módon közvetlenül érintettek voltak. Vagyis változó mértékben, de részben már jelenleg is külföldön éltek: Magyarországon tanultak (0,8 %), ott volt legális vagy illegális munkahelyük (2,4%), vagy magyarországi nyugdíjasok voltak, ahol saját tulajdonú lakással, házzal rendelkeztek (4%). A kvantitatív adatokhoz hasonlóan, az elvándorlás drasztikus növekedésének és a helyi társadalom belső dezintegrációjának tapasztalatát erősítik meg a településen készített kvalitatív interjúk is, amelyekből egy meglehetősen perspektívtalan jövő képe rajzolódik ki. („Itt nincs a faluban, nincs már ember. Itt már csak alkoholisták maradtak, meg öregek, aktív, fiatal munkaerő csak öt-hat százalék van – ezt én merem állítani.”⁴¹⁹)

A helyi népesség elvándorlása, ingázó életformája és a vallási felekezeti közösségek dezintegrációja, szervezeti kereteinek teljes leépülése – a helyben maradó családok perspektívájából – sok esetben megkérdőjelezi a magyarországi állami (túl)finanszírozást, valamint a kárpátaljai egyházak nagyütemű és intenzív ingatlanfejlesztéseit. Ahogyan ezt az egyik református presbiteri tag is megfogalmazta: „Értelmetlen, amit nálunk – ’a tiszapéterfalvi

⁴¹⁸ B. 7., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁴¹⁹ B.20., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

református egyházban’ – B.S – is csinálunk, mert akkorára, amire befejezzük itt a felújításokat, a templomba már 20-an nem vagyunk. De itt ez az egész nem erről szól: itt a pénzt el kell kő’teni – az egész erről szól.”⁴²⁰

Összefoglalva az eddig elmondottakat: a rendszerváltás utáni piaci kapitalizmus és tulajdonváltás folyamatát egyfelől: a) a helyi társadalom középrétegeinek intenzív és tartós lecsúszása kísérte, ami a vizsgált településeken egyszersmind magával hozta a szegénység új és tömeges formáinak megjelenését is. Ennek egyik természetes – témánk szempontjából fontos – következménye volt, hogy a 90-es évek elején az állami foglalkoztatásból kiszorult, a vagyonprivatizáció után pedig lényegében jelentősebb tulajdon és mobilizálható pénztőke nélkül maradt lakosság olyan túlélési technikák alkalmazására kényszerült, amelyek a közvetlenül nem elérhető, nem birtokolt, tehát a lokális társadalmi struktúrán kívüli, új gazdasági és szimbolikus javak megszerzésére, hasznosítására és újraelosztására irányultak. A vizsgált mikrorégióban – megközelítésem szerint – ilyen *instrumentális cselekvéseknek*⁴²¹ tekinthetők az államhatárra, mint gazdasági erőforrásra építő stratégiák többsége is. Így éppúgy ide sorolhatjuk például a munkavállalási célú migráció bizonyos típusait (a magyarországi építőipari munkások, a mezőgazdasági idénymunkások, háztartási alkalmazottak tevékenységét), mint a határvidéki csencselés, feketekereskedelem különféle technikáit (magyarországi fuvarozás, a mindennapi- és tartós fogyasztási cikkekkel – élelmiszer, ruha, műszaki termékekkel – való piacozás, üzletelés). Ezek egy kisebb része formális (hivatalos, állami), nagyobb részük pedig informális piaci tranzakcióhoz kötött instrumentális cselekvések közé tartoznak.

A helyi társadalom egy részének lecsúszása és transzlokális gazdasági stratégiának intézményesülésével egyidőben megfigyelhető volt azonban egy másik tendencia is. Ez lényege szerint b) egy új, kisszámú tulajdonosi, tőkés réteg megjelenését és felemelkedését jelentette a faluban. Ez az új elit – a csempészetből, feketegazdaságból megvagyonosodott frakciója – jóllehet a kilencvenes évek közepén szintén a „külső” (falun kívüli) térben – a nemzetközi piacokon állította elő vagyona, pénztőkéje legnagyobb részét, instrumentális tranzakcióinak többsége azonban az informális piacok hálózati rendszerén belül maradt. Mivel a kétezres évek végéig ezeken az informális szektoron kívül nem volt más nemzetállami vagy nemzetközi (magyarországi) külső elosztó rendszer és erőforrás, a vidéki posztoszocialista gazdasági, politikai elitek magatartására – az előbbivel ellentétben – sokáig az expresszív cselekvések⁴²² dominanciája volt jellemző. Az expresszív cselekvések – nagyon leegyszerűsítve – elsősorban

⁴²⁰ B.7., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁴²¹ (Lin 2001: 17–19.)

⁴²² (Lin 2001: 17–19.)

nem a külső, hanem sokkal inkább a helyi társadalom térén belül elérhető, vagyis a közvetlenül rendelkezésre álló formális piacokon keresztül elérhető javak (föld, ingatlan, pénz, munkaerő, infrastruktúra stb.) kisajátítása, megőrzése, védelme és mozgósítása volt.⁴²³

A vidéki elit (az egykori nomenklatura-elit és a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új gazdasági elitek) 2010 után azonban nem csak a belső (formális és informális piacokon előállított) gazdasági erőforrásokat, hanem a külső (globális piaci vagy kvázi állami formális és informális) hálózatokon – külföldi vállalkozás- és turizmusfejlesztési projekteken stb. – keresztül megszerezhető javak többségét is birtokolja. Az elemzésben rámutattam, hogy a kárpátaljai magyar kisebbségnek nyújtott magyarországi támogatási rendszer ezáltal a már meglévő lokális gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez biztosít anyagi erőforrásokat, ami hosszabb távon – akár akaratlanul is, de – a még meglévő kisközösségek további erodálódását és a leszakadó társadalmi csoportok elvándorlásának újabb vándormozgalmait indíthatja el.

16. táblázat. A vizsgált falu erőforrásgazdálkodás-politikájának szerkezeti modellje

Hétköznapi gazdasági praxisok	Gazdasági erőforrások	Piaci szektorok	
Instrumentális cselekvések	„Belső” (helyi) erőforrások	Lokális formális piac	Lokális informális piac
Expresszív cselekvések	„Külső” (nem helyi) erőforrások	Globális formális piac	Globális informális piac
Hibrid cselekvések	Transzlokális („belső és „külső”) erőforrások	Glokális formális piac	Glokális informális piac

⁴²³ Ezek az (ideáltipikus) cselekvések a valóságban természetesen nem „tiszták”, hanem általában vegyes típusokat, vagy ha úgy tetszik: hibrid gazdasági struktúrákat alkotnak. Erre az átmeneti erőforrásgazdasági stratégiára nagyon sok – alapvetően eltérő – példát hozhatnánk. A legkézenfekvőbb azonban talán a formálisan áttelepült, de továbbra is Kárpátalján élő, ingázó nyugdíjasok (retirement migrants) esete, vagy akár a csempészetből meggazdagodó, mindkét országban ingatlanal rendelkező, szintén ingázó életformát élő gazdasági elitek (welfare migration) példája is. Mindkét csoport esetében közös vonás ugyanis a lokális és transzlokális erőforrások párhuzamos használata: az adott személyek – részben a kettős állampolgárság intézményének köszönhetően – Magyarországon a származási országénál magasabb színvonalú szociális szolgáltatások (nyugdíjat, társadalom-, és egészségbiztosítást) megszerzésére törekednek, ennek segítségével pedig eredményesen képesek növelni vagy megőrizni a kibocsátó településen belül kialakított versenyelőnyeiket. Ennek köszönhetően mindkét társadalmi csoport tagjai az alternatív (külső) erőforrások mobilizálásával hatékonyan növelik egyszersmind a lokális (belső) gazdasági, társadalmi tőkéjüket is, ami elősegíti számukra, hogy a származási településeken a helyi népesség átlagához képest magasabb életszínvonalon és sokkal jobb egzisztenciális körülmények között éljenek.

4.1.2. A hétköznapi cselekvők megélhetési stratégiái (nemzetközi munkaerő-migráció, határvidéki feketekereskedelem, csencselés, üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet) az ukrán-magyar határvidéken

A tiszaháti településeken az 1990-es évek elején az aktív korú népesség több, mint 90 %-a állami foglalkoztatott, azaz bérből és fizetésből élő kolhozparaszt, gyári munkás volt. Az átalakulás következtében ennek a foglalkozás csoportnak az aránya egy évtized alatt negyedére csökkent (2002-ben 27,3 %), ami a helyi népesség nagyarányú elszegényedésével, gazdasági, társadalmi deprivációjával járt együtt. Így a kilencvenes évek első felében az állami foglalkoztatásból kiszorult lakosság jelentősebb részére egy nagyon erős tőkedeficit volt a jellemző:

„Régen, a szovjet rendszerben az embernek vót pénze, de nem vót választék, nem vót semmilyen áru... Csak azok az egyszerű házak, az az egyszerű szőnyeg, nem vót választék, minden egyforma vót. Pedig az embereknek rengeteg pénzük vót, hánynak ott maradt a postán a rengeteg pénz, megbukott a postán a rengeteg pénz. A kilencvenes évek közepén meg fordítva vót: áru vót, mint a tenger, pénzed nem vót egy kopek se...”⁴²⁴

A téma egyik kutatója szerint 1997-ben Ukrajnában a különféle (állami, magán, külföldi, szövetkezeti) tulajdonú cégek gazdasági tranzakcióinak mintegy 51%-a nem monetáris eszközökkel, hanem természetbeni árucserével, ún. barter-ügyletekkel végződött.⁴²⁵ Mindez plasztikusan szemlélteti azt, hogy a rendszerváltás első évtizedében a vállalkozói szektor (és ezen keresztül a társadalom számos más rétege is) milyen súlyos pénzügyi, likviditási gondokkal küszködött.

Ennek a nagyfokú tőke- és erőforrásdeficitnek az egyik természetes következménye volt, hogy a tiszaháti településeken – a nagyfoglalkoztató (a kolhoz) gyárüzemeinek fokozatos leépülésével – a lakosság körében ismét tipikus jövedelem-szerzési technikákká váltak az államszocializmusban kialakult lopásgyakorlatok:

„Itt akkor mindent loptak széjjelfele és már nem lehetett az embereknek parancsolni. Loptak a mezőn is, mindent, leszedték a termést, pricepekkel mentek a málétáblákba, szedték a málét, senki nem tudott semmit se csinálni. Semmit. A gyümölcsösbe mentek, leszedték a

⁴²⁴ B.19., magyar férfi, Tivadarfalva.

⁴²⁵ (Marin – Kaufmann – Gorochovskij 2000.)

gyümölcsöt, a gyárakból a lopták a zongoraszéket, a faanyagot, a kertészetből a vegyszereket stb. Hát itt már nem vót megállj, ki-mit tudott mozditani, azt vitte.”⁴²⁶

A kilencvenes évek első felében a kolhoz dolgozói által eltulajdonított javak és áruk – szemben az államszocializmus időszakával – azonban már nem az önellátás részeként, az egyes háztartásgazdaságokban kerültek felhasználásra, hanem elsősorban az informális (fekete)piacokon kerülnek értékesítésre.⁴²⁷

17. táblázat. Informális gazdasági stratégiák és foglalkozási csoportok az ukrán-magyar határ menti régióban (2012)

„MAFFIÓZÓK”	„HATÁRRA JÁRÓK”
„feketézők” – ember- és cigarettacsempészek	1. „üzemanyagosok” – benzin és gázolaj-kereskedők
	a) „piacosok” – a piaci kereskedők, napi rendszerességgel
	b) „tocszások” – falusi árusok heti, havi rendszerességgel
	2. „fuvarosok” – eltérő, de meghatározott útvonalakon: Tiszabecs-Mátészalka, Tiszabecs-Nyíregyháza között, továbbá az államhatártól Budapestig és vissza közlekedő „taxisok” csoportja
	3. „árusok” – az államhatár mindkét oldalán csencselők csoportja
	a) „nagyobb kereskedők” – élelmiszer, ruhanemű vétele-eladása kifejezetten kereskedelmi mennyiségben
	b) „tászkások” – olyan kiskereskedők, akik kifejezetten kis mennyiségben és gépjármű nélkül hordják falura, vagy a közeli piacközpontokba az áruikat
	c) „cigisek” – olyan személyek, akik a testükön csempészik át dobozonként, vagy szálanként a cigarettát a határ magyarországi oldalára
	d) „futárok” – a nagykereskedők „alkalmazottai”, akik kerékpáron, gyalogosan szállítják („tászázzák át”) és osztják el az ukrán-magyar határ két oldalán az árut
	4. „magyarországi nyugdíjasok” – azok a jóléti migránsok tartoznak ide, akik életvitelszerűen Magyarországon élnek, vagy formálisan áttelepedtek és ingázó életmódot folytatnak átmeneti lakhelyük és származási településük között
	5. „munkások” - gazdasági kényszermigránsok
	a) „kőművesek” – építőipari munkások
	b) „idősgondozók”, „cselédék” - háztartási alkalmazottak
	c) „idénymunkások” – mezőgazdasági szezonmunkákat végzők

A 17. táblázat azokat az államhatárra, mint gazdasági erőforrásra építő megélhetési stratégiákat tekinti át, amelyeket a tiszaháti településeken élő mai transzlokális foglalkozási

⁴²⁶ B.8, magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁴²⁷ (Csité – Ivaskin – Letnyei – Orbán – Varga 1999: 216.)

csoportok alkalmaznak. A táblázatban feltüntetett kategóriák – ezt külön szeretném hangsúlyozni – természetesen csupán ideáltípusok; a valóságban az egyes foglalkozási csoportok és informális gazdasági tevékenységek különböző kombinációkban, vagy legalábbis egymástól gyakran nem élesen elkülönülve jelennek meg. Az üzemanyagcsempészek például egyidejűleg részt vesznek a cigarettakereskedelemben, az illegális fuvarozásban és áruszállításban is. A gazdasági kényszermigránsok pedig nagyon gyakran különféle kereskedelmi tevékenységgel (az ukrán oldalon megvásárolt és átcsempésztett kisebb mennyiségű cigaretta, alkohol, csokoládé, ruhanemű stb. értékesítésével) egészítik ki jövedelmüket. Ezek alapján tehát az egyes partikuláris tevékenységek egy komplexebb gazdasági stratégia kisebb, de jelentőségteljes részét képezik.

Az egyes informális jövedelemszerzési technikák éles elkülönítését tovább nehezíti az a körülmény is, hogy az egyes cselekvés-típusok – akár egyetlen személy élettörténetén belül is – dinamikus változást mutathatnak. Az egyik interjúpartner például a rendszerváltás idején piaci árusként kezdte pályafutását, majd – a kilencvenes évek végén – különféle jövedelmi termékekkel (cigaretta, szeszes ital) kereskedett. Ezt követően több éven keresztül mezőgazdasági idénymunkákból élt, jelenleg pedig Budapesten és környékén háztartási alkalmazottként dolgozik. Az ehhez hasonló munkahely- és státuszváltások változékony, sokszínű, egymást keresztező, átfedő cselekvésformákat hoznak létre valamennyi kategória esetében, amelyek szintén problematikussá teszik az egyes informális technikák kategoriális megkülönböztetését.

PhD-dolgozatomnak nem célja az ukrán-magyar határvidéken megfigyelhető valamennyi informális gazdasági stratégia részletetekbe menő leírása. A továbbiakban ezért csupán a táblázatban szereplő két nagyobb cselekvés-típus néhány jellemzőbb vonásának összefoglalására szorítkozom.

1. A „maffiózók” csoportja – az adott kategóriát a helyi társadalom olyan személyek megkülönböztetésére használja, akiknek tevékenységét az országhatárok illegális átlépéséhez kötődő ember- és cigarettacsempészet (lokális szóhasználat szerint: „feketézés” és „cigizés”, vagy „nem rendes munka”, „görbe út”, „zsiványkodás” stb.) alkotja. A legális (formális) határhasználathoz kapcsolódó gazdasági stratégiákhoz képest, az ide sorolt cselekvések jóval rejtettebb akciótípusokat foglalnak magukba.

A kilencvenes évek elején, a csoport tagsága elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegekből rekrutálódott, vagyis olyanok vállaltak részt ebben a tevékenységben – akiknek a lokális szóhasználat szerint – „nem volt mit veszteniük, nem volt semmije”. Az ukrán-magyar határszakaszon tevékenykedő csempészbándák megkülönböztető vonása a nagyon erősen militarizált jelleg. A csoport kifejezetten hierarchikus felépítésű, amit az adott közösségen

belüli státuszfogalmak („nagyfőnökök”, „főnökök”, „munkások” „hordók”, szállítók, akik „felhátolják a cigit”, „figyelők”, „sofőrök”, „pali emberek”) is jól kifejeznek.

Az egyes határszakaszokat egymás között felosztó csempészközösségek hálózatosan szerveződnek. Ennek ellenére hétköznapi kapcsolataikat elsősorban a kölcsönös érdekellentétek, és nem az együttműködések határozzák meg. Nagyon gyakran előfordul például, hogy az általuk felügyelt határszakaszok ismételt kijelölése, illetve a rivális csempészbándák gazdasági erejének csökkentése érdekében, az egyes csoportok megtámadják egymást („rárabolnak a másokra”). A határvidéki települések belső szerkezeti viszonyainak átalakításában azonban – mivel a lokalitás keretei között az egyetlen tőkeképes társadalmi réteget képviselik – az egyik legfontosabb szerepet mindmáig a csempészbándákat irányító új gazdasági elitek töltik be.

Az elmúlt tíz évben a csoport tagjai szoros kapcsolatokat alakítottak ki a regionális kisebbségi identitáspolitikai termelését végző kárpátaljai magyar elitekkel. Ez utóbbiak ugyanis – a magyarországi támogatási- és identitáspolitikai törekvések időszakos változása hatására – fokozatosan veszítették el az infrastrukturális hálózatuk fenntartását lehetővé tevő anyagi erőforrásaikat.⁴²⁸ Az elmúlt években ezért a kölcsönös függés, egymásrautaltság következtében a kisebbségi elitek meglévő politikai tőkéjük egy részét gazdasági tőkévé, míg a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új vállalkozó elitek tagjai saját gazdasági tőkéjük egy jelentős részét politikai tőkévé konvertálták át.

2. A „határra járók” kifejezés ezzel szemben olyan személyeket, kis- és nagyobb társadalmi szerveződések tagjait jelöli, akikre a legális határátlépés, ugyanakkor a fogadó országban különféle illegális, vagy féllegális gazdasági cselekvés- és magatartásformák kialakítása a jellemző. A rendszerváltás első évtizedében – amint ezt már korábban említettem – az ide sorolható tevékenységek egy kezdetben stigmatizált, és átmenetinek szánt gyakorlatból fokozatosan alakultak át hosszú távú, társadalmi konszenzussal övezett, vagyis a határ-menti térségekben mintaadónak számító életformává. Ez a standardizálódási folyamat az érintett társadalmak szerveződésére döntő hatást gyakorolt, hiszen a helyi társadalomba új státuszkritériumokat vezetett be (a származás, a vallás, szakképzettség stb. helyett például, a

⁴²⁸ A folyamat háttérében komplex gazdasági, társadalmi folyamatok állnak. A 2000-es évek második felétől a kisebbségi identitáspolitikai infrastruktúrája egyre nagyobb függésbe került a magyarországi külpolitikától. Az etnikai identitás politikai képviseletét végző kisebbségi intézmények gazdasági fenntartása a pályázati rendszer átalakulása, a regionális elit politikai lobbijának csökkenése, az anyaország kisebbségi politikájának folyamatos változása stb. egyre válságosabb helyzetet teremtett. A kárpátaljai kisebbségi magyar elit ezért, saját intézményei fenntartásának válságát csupán az illegális-féllegális helyi, és regionális rendszerekhez való strukturális közeledés révén tudta mérsékelni. Annak érdekében, hogy az 1990-es évek elején színre lépő kisebbségi elit ne veszítse el a hatalmát, maga az általa képviselt kisebbségpolitika egyre nagyobb súllyal támaszkodott az időközben megerősödő új elitekre (a feketegazdaság, a privatizáció megvagyonosodott réteg tőkéjére), amely gazdasági potenciálja révén maga is egyre nagyobb teret foglalt el a döntéshozásban.

bátorság, vakmerőség, az egyéni siker stb. kompetenciáit helyezte előtérbe), amely jelentőségen átalakította a falu korábbi társadalom-szerkezeti hierarchiáját. Ezen kívül számos, korábban marginalizált társadalmi szereplő számára olyan nagy ívű karrierutak felépítését tette lehetővé, amelyeket nem előzött meg hosszú, több generációs fejlődés és tőkeakkumuláció.

Az ukrán-magyar határvidéken megfigyelhető szerteágazó és meglehetősen komplex informális határhasználati technikák és cselekvéstípusok közül, a továbbiakban csupán kettőt: a mátészalkai piacon kereskedő kárpátaljai üzemanyagcsempészeket és a magyarországi határ menti régióban foglalkoztatott ukrainai gazdasági idénymunkásokat, illetve a két csoport tevékenységét mutatom be részletesebben.

4.1.2.1. Egy empirikus példa: a mátészalkai üzemanyag-csempészek szubkultúrája

A vizsgált közösségben 2012. január 15. és február 20-a között végeztem empirikus terepmunkát; a kutatás a résztvevő megfigyelés, valamint a kvalitatív interjú-készítés módszerére támaszkodott.

A mátészalkai városi piac az 1990-es évek kezdetétől a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei gázolaj és árucsempészet egyik legjelentősebb felvevő- és exportpiaca volt. A piachely népszerűsége – a különféle jogszabályi szigorítások, hatósági ellenőrzések stb. következtében – azonban az elmúlt másfél évtizedben jelentősen csökkent. A benzin és gázolaj feketekereskedelme jelenleg 25 család számára biztosítja a mindennapi megélhetést; ez a létszám – a csoporttagok becslése szerint – csupán negyede a másfél évtizeddel korábbiak.

A mátészalkai üzemanyagcsempészek döntő többsége 35 és 45 év közötti férfi; két személy azonban – külön gépkocsikkal – feleségeikkel együtt kereskednek. Az árusok nagy része ahhoz a középgenerációhoz tartozik, amelynek aktív, felnőtt korúvá válása és munkaerőpiacra történő belépése egybe esett az államszocializmus összeomlásával. A csoport tagjai közül csupán egyetlen személynek van felsőfokú (főiskolai) végzettsége; többségük közép- vagy szakközépiskolai, vagy annál alacsonyabb képesítéssel rendelkezik.

A csempészek bevételeik legnagyobb részét a személygépkocsi tartályában áthozott benzin és gázolaj értékesítése jelenti. Ezen kívül azonban keresetüket különféle jövedéki termékek (cigaretta, szeszesital) eladásával, továbbá bizonyos szolgáltatásokkal (pl. megrendelésre nagyobb értékű háztartási- és használati cikkek – pl. televíziót, mosógépet, tűzhelyet – szállítanak vagy illegálisan taxiznak) egészítik ki. Ennek eredményeképp keresetük az ukrainai, legális vállalkozásoknál jóval nyereségesebb, 2012-ben elérte a havi 100-130 ezer forintot.

A kereskedők informális gazdasági tranzakcióik során kisebb csoporttársulásokat („kompániák”, „klánok”) hoznak létre. A mátészalkai csempész közösség két ilyen kisebb szerveződésből áll. Az egyik az ún. „tiszántúliak” csoportja, amely az ukrán-magyar határvidék közvetlen közelében fekvő magyar települések (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tiszapéterfalva, Tivadar, Nagypalád, Fertősalmás) árusait fogja össze. A másik a „mátyfalvi”-ak érdekközössége, ahová nagyobb részt a vegyes etnikai-nyelvi környezetből (Mátyfalva, Dolina, Komját, Nagyszőlős) származó csempészek tartoznak. Ez utóbbiban tehát – szemben a „tiszahátiak” csoportjával – több ukrán anyanyelvű, illetve városi származású kereskedő is található.

A két részközösség tagjainak viszonyára általában a kölcsönös lojalitás és familiáris kapcsolatok a jellemzőek. Szükség esetén például kiegészítik („kipótolják”) egymás

árukészleteit, a határon feltorlódott kocsisorban helyet biztosítanak a másik csoport tagjainak, egységesen lépnek fel más kereskedőkkel, árusokkal szemben, megosztják egymással az aktuális információkat stb., összefoglalóan tehát bizonyos közös célok és érdekek mentén, szituatív módon egyesülnek.

A rendszeres gazdasági együttműködés, a szoros társadalmi kötelékek ellenére azonban, a piaci kereskedés során általában több szinten is elkülönülnek egymástól: ugyanannak a fizikai térnek – a városi piac parkolójának – eltérő szegemseit (ó'dalait) veszik használatba, illetve önálló vásárlói hálózatokat alakítanak ki:

„A piacon mindenkinek megvan a saját kis helye. Aki énhozzám jár tankolni tiszántúli, az nem fog elmenni a mátyfalvihoz. De fordítva is így van. Van jobb ódal, meg egyenes – így mondjuk. Mert ahogy jön befele a piacra, el lehet térni jobbra, az a mátyfalvi ódal, egyenesen az a tiszántúli. Tehát addig kergessük az autót, míg eldönti, ha egyenesen jön, akkor vszja („vége” – BS.), a miénk a préda, ha jobbra tért, akkor már nem megyünk utána, az övék a préda, akkor űk tárgyalnak. Van köztünk egy kis demarkációs vonal, mi azt nem lépjük át, űk nem lépik át a mi ó'dalunkot.”⁴²⁹

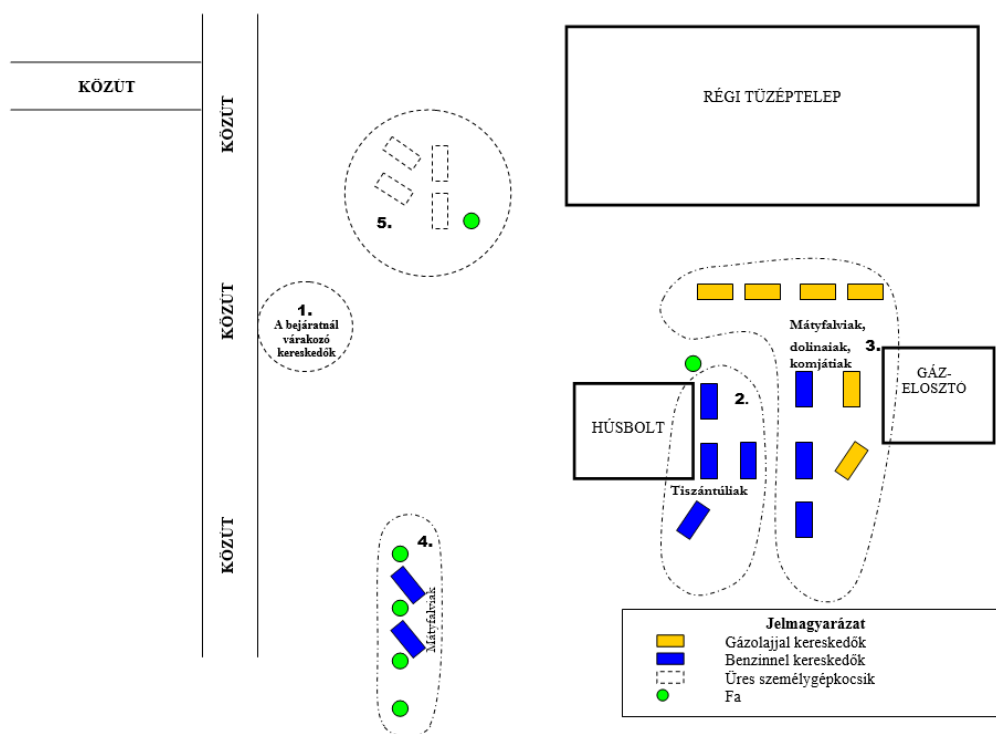
A kisebb tételekben átszállított üzemanyagot a csempészek két napszakban – szóhasználatuk szerint „zminá”-ban, vagy „váltás”-ban – értékesítik. Az első műszakban 15 fő, reggel 6 órától 11 óráig kereskedik. A másik 10 fős csoport ellenben 11 órakor kezdi el tevékenységét és 16 óráig tartózkodik a parkoló területén. Ezt az időbeosztást az árusok rendszerint pontosan követik. A műszakok kezdetén és végén ugyanis a csempészek taxizással egészítik ki keresetüket: „menetrend szerint” szállítanak utasokat a határtól a mátészalkai vasútállomásra és vissza. A két műszakban dolgozó árusok hetente hozzávetőleg 17000-20000 liter üzemanyagot hoznak át a határon és értékesítik a célállomáson.

Az ukrainai kereskedők és a magyarországi vásárlók közötti gazdasági interakciók társadalmilag szervezett, hierarchikusan felépített fizikai térben bontakoznak ki. Ennek központi helyszíne a városi piac közvetlen szomszédságában található illegális parkoló (lásd 8. ábra), ahol a gazdasági-kereskedelmi cserék legnagyobb része zajlik. A nagyobb tranzakcióknál – pl. 30-35 litert meghaladó üzemanyag, vagy több karton cigaretta eladásakor – a felmerülő kockázatok (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás) csökkentése érdekében a nyilvánosság elől elzárt, kifejezetten alacsony presztízsű vagy periférikus tereket használják. Ilyenkor

⁴²⁹ B.21., magyar férfi, Tiszafarkasfalva.

elhagyják a piac helyszínét és a városi szeméttelen, vagy a társadalmi nyilvánosság elől elzártabb ipari övezetekben kötik meg az üzletet.

8. ábra. Az ukrainai üzemanyagcsempészek térhasználati stratégiái (2012)

Az illegális parkoló területe fölött az ukrainai csempészek kizárólagos felügyeletet gyakorolnak: ők határozzák meg az adott térben előforduló áru, pénz és különféle szolgáltatások mennyiségét, árfolyamát, az eladók és vásárlók körét stb. Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint: „Ez egy kis ukrán föld. Ott az van, amit mondunk, mások ide látod, nem mernek jönni.”⁴³⁰

E hatalmi, gazdasági, társadalmi monopóliumok alapján a piaci üzemanyag-kereskedők megkülönböztetik magukat más csempész-csoportok tagjaitól. A hétköznapi beszédhelyzetekben például következetesen elhatárolódnak az ún. „tocskások”-tól,⁴³¹ vagyis azoktól az árusoktól, akik a magyarországi vásárlókkal nem szervezett keretek között, hanem egyénileg kereskednek és nem napi rendszerességgel szállítják házhoz az üzemanyagot. A piaci csempészek szerint a falusi árusok és vásárlók közötti gazdasági csere aszimmetrikus,

⁴³⁰ B.22., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁴³¹ A kifejezés az orosz „точка” (’pont’ jelentésű) szóból származik, a csempészek által használt szubkulturális nyelvben személyes kapcsolatokon alapuló „biztos helyet” jelöl, ahol az üzemanyag alacsonyabb kockázattal és magasabb haszonnal értékesíthető.

amelyben rendszerint nem az eladó, hanem a vevő dominálja a folyamatot: a „gazda” határozza meg az üzemanyag árát, ő az, aki nem ritkán nem fizeti ki azonnal a megvásárolt árut, nem hiteles kannát használ a gázolaj vagy benzin mérésekor stb. Ezeket az előnytelen alkukat a piacon kereskedő csempészek a falusi árusok gyenge érdekérvényesítő képességével magyarázzák. Ennek megfelelően alacsonyabb presztízsűnek tartják őket, és a mindennapi diskurzusokban általában elítélő kontextusban beszélnek róluk.⁴³²

Az adott térben kialakuló gazdasági cserekapcsolatokat olyan komplex rendszerként írhatjuk le, amelyben az egyes tranzakciók eredményességét több komponens (a kereslet-kínálat kiegyenlített aránya, az üzemanyag és a valuta aktuális árfolyama, a hatósági ellenőrzések intenzitása stb.) egyidejű jelenléte határozza meg.

E tényezők között kiemelkedő szerepe van az üzemanyag értékesítését lehetővé tevő informális kereskedelmi hálózatoknak. Az ukrainai csempészek a hétköznapi gazdasági akcióik során megkülönböztetik az esetlegesen felbukkanó vásárlókat (az „idegenek”-et) az állandó, visszatérő vevőktől (az „ismerősök”-től, a „klientek”-től). Ez utóbbiak, azaz a törzsvásárlók számára az üzemanyag értékesítése szabályos ciklusokban történik: ugyanaz a vevő és kereskedő egymással általában 3-4 naponta köt újabb üzletet. Ez azt is jelenti, hogy egy csempésznek átlagosan 7 – 15 állandó kuncsaftja van szüksége ahhoz, hogy gazdasági tevékenységének rentabilitása fennmaradjon, vagyis a naponta átcsempészet olaj-mennyiséget (80-90 liter) a hét minden napján értékesíteni tudja.

A rendszer zavartalan működése azonban nagyon ritka, mivel az árukínálat rendszerint nagyobb a keresletnél, amit a csempészek nagyon gyakran a vevőkör bővítésével, illetve az alkalmi kuncsaftok, az „idegen” vevők szabálytalan kisajátításával és a csoporthoz tartozó üzlettársak kijátszásával próbálnak ellensúlyozni:

„Itt mindenki hazudik mindenkinek, érted? Így megyen, nem lehet hinni senkinek. Amikor jön befele egy vevő.... „Hagyjátok, ez hozzám jött, Pista bácsi, Pista bácsi! Nem ismeritek?” –

⁴³² „Ezek a tocskások mind ezt csinálják: ingyen adják az üzemanyagot. Meg a hülyéknek azt mondják még, na még, még egy decit. Hozzák nekik a jeska kannát, Szűz Mária, Úristen, 240-ért! Az anyád istenit, mondom. Hát mit akar már? Egy rossz púpos, hogyishívják kannát kitesznek nekik, itt a jel, eddig van húsz liter! Mondom az egyiknek, te Laci, ebbe a kannába 23 liter fér bele, ne hagyd hogy átverjenek. A vevő azt mondja neki, hát ez 20 literes. Mondom tudja mit papa? Inkább hagyjuk eztet, ne vitatkozzon mondom, mert bazdmeg elmegy a kútra és ezt csak félig adják húsz literbe. Azt gondolja én nem tudom, mi az a 20 liter? Ez a hülye nem tudja, mondom. Én magának nem hoznák, még ha 500-at fizetne is egy literért, akkor se. Ez a hülye tocskás Laci, meg még itten vesz három litert, mert nincs mivel hazamenni. És higgyétek el, minden tocskás így van. Minden tocskás így van pontosan. Mert oda elmész, házhoz, ott nem tudsz variálni. Jobbra-balra. Meg kell engedni és pizgyec. Ha nem, akkor mensz a picsába. Nem látod, mind jön, két litereket vesznek, három litereket...oszt elviszi még 10 Ft-tal ócsóbban adja, mint mi adjuk. Azért jött 30 griveny nekik egy kanyaron...” B.23., magyar férfi, Csepe.

*közbe sohse láttad. Akkor elmentek ó'dalra: „Benzin kell? Benzin! Ilyen kibaszások mennek egymás között is. Üzletbe nincs barátság.”*⁴³³

A kereskedők csoportjába való bekerülés szintén társadalmilag szabályozott. Egy újabb kereskedő felbukkanása, befogadása vagy éppen elűzése, a csoporttagok számára lehetővé teszi, hogy szabályozzák a területükön kialakuló üzleti tranzakciók számát és ezáltal megvédjék az általuk alkalmazott gazdasági stratégiák eltartó-képességét.

Az új árusok kizárásának legegyszerűbb módja, ha a csoporton kívüli kereskedők hozzáférését a kialakult vevőkörhöz társadalmilag korlátozzák:

*„Idegen ide nem jön be, mert nem engedjük, hogy eladja a benzint. Annyi vevőt úgyse tud fogni, hogy eladja, ha nincs ismerőse. A gyengébb az otthagya előbb utóbb a piacot, mert aki kétszer-háromszor nem adja el, az negyedszer már nem fog jönni.”*⁴³⁴

Ezzel szemben az új, csatlakozni kívánó tag befogadását rendszerint azzal segítik elő, hogy a csoport egyik aktív résztvevője személyes garanciát vállal az adott egyénért („pártfogolja”, „mellé áll”, „a többiek előtt kiáll érte, mert egyedül semmi”). Így a csoporttagság megszerzése rendszerint együtt jár a párfogó felé tanúsított elköteleződéssel is, ami összetett kliens-patrónus viszonyokat alakít ki az üzemanyag-kereskedők között. Ezeknek a társadalmi kapcsolatoknak különösen nagy a jelentősége azokban a szituációkban, amikor a kereslet nagyobb a kínálatnál:

*„Ha nekem nincs üzemanyagom, akkor szólok Pistinek, ha Pistinek nincs, akkor szólok Lacikának, megvan közöttünk a sorrend. Ha én nem vagyok ott, az én klientemnek csak Pisti adhatja, ha ő nincs ott, akkor az ő klientjének adom én, és így tovább – ezt a kliensek is tudják. Ritka az olyan vevő, aki most épp arra vetődött, oszt neki mindegy, ki tankolja, nagyon ritka.”*⁴³⁵

A gazdasági tranzakciókat irányító csempészek – ahogyan azt a fenti idézet is jól illusztrálja – zárt kereskedelmi láncokat alkotnak, amelyben a gazdasági csere kimenetelét az egyes aktorok közötti kapcsolati viszonyok minősége határozza meg (lásd: 9. ábrát). Ezek alapján például az „A” kereskedő vevőihöz (V1, V2, V3, V4 stb.), mint gazdasági erőforrásokhoz elsőként a vele legközelebbi társadalmi, gazdasági kölcsönviszonyt fenntartó

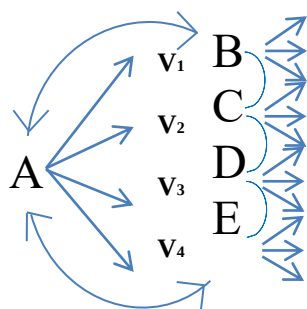
⁴³³ B.24., magyar férfi, Tiszaörs.

⁴³⁴ B.19., magyar férfi, Tivadarfalva.

⁴³⁵ B.24., magyar férfi, Tiszaörs.

„B” kliens férhet hozzá, akit sorrendben a „C”, „D”, „E” patronált követ, és fordítva. Ez a kötött szerkezetű, hierarchikusan felépített interperszonális hálózat a vásárlók számára biztosítja, hogy a szükséges árucikkek, javak és szolgáltatások folyamatosan elérhetőek legyenek az informális piac keretein belül.

9. ábra. Az ukrajnai üzemanyagcsempészek kereskedelmi láncainak szerkezeti felépítése

Másrészt lehetővé teszi, hogy a csempész szubkultúra tagjai – akár a gazdasági tranzakciókat meghatározó külső feltételek változása ellenére is – rendszeres jövedelmekhez jussanak anélkül, hogy a csoporton belül aránytalanul nagy gazdasági egyenlőtlenségek alakulnának ki.

A csoport tagjaira a kockázatt vállaló, profitorientált szemléletmód a jellemző: gazdasági tevékenységük minden egyes mozzanatának – az útlevéltbe betett bélyegzőtől, a határon feltorlódott kocsisorban elfoglalt helyen át, a piacon forgalmazott árucikkek eladásáig – pénzben kifejezhető csereértéke van („Itt a határon *csak a pénz számít, csak a pénz.*”)⁴³⁶

E jövedelem-centrikus szemléletmód kialakulásában kétségtelenül az 1960-as évek második felétől kibontakozó életformaváltás – a falusi társadalom „parasztlanítása”, az agrárnépesség hagyományos gazdasági stratégiáinak felszámolása, s nem utolsósorban az ipari bér munka bevezetése – játszotta a legfontosabb szerepet. A folyamat részeként – amint azt már a 2.3.1.-es vázlatpontban is említettem – az 1960–1970-es években jelentősen átalakult a tradicionális munka-mentalitás is. Ezt pedig egy differenciált munka- és pénzfogalom („nehéz – könnyű munka”, a „tisztá – koszos munka”, a „benti – kinti munka”, továbbá a „kevés – sok pénz”, a „jó – rossz pénz”) fokozatos intézményesülése kísérte. E fogalmi elhatárolások a mátészalkai üzemanyagcsempészek beszédgyakorlataiban is fontos szerepet játszanak. Az egyik csempész például saját élettörténetének egyik válságperiódusát – a fenti idézethez nagyon

⁴³⁶ B.23., magyar férfi, Dolina.

hasonló módon – az alacsonyabb és magasabb státuszú foglalkozások és jövedelemszerzési tevékenységek összehasonlítása segítségével mesélte el:

„Amikor nem ment a határ, vó 'tam én építész-segédmunkás is. A két kezemmel kerestem a kenyerem, szó szerint. Na, csak tudod, az nem olyan könnyű munka vót, mit tudom én. Az nem olyan pénz vót, nehezebben jött... Azért is az ember járt akkor a határra minden nap, mert rászabadult tudod, ahogy megérezte azt a sok pénzt. Amikor megérezte az ember. Amikor egy nap keresel 100 dollárt itt, oszt otthon meg dőgoztál érte kemény, fizikai munkával két hónapot.”⁴³⁷

Az ukrán-magyar határon átcsempészett áru és olaj mennyisége, pontosabban az azzal kereskedő személyek forgalma dinamikusan változik, ami hatással van a csoporton belüli viszonyokra is. A hónap végén, vagy a téli időszakokban – amikor kisebb a fizetőképes kereslet – a két részcsoporthoz közti ellentétek felerősödhetnek, a gazdasági dominanciáért folytatott küzdelmek szerepe pedig ilyenkor megnő. („Ilyenkor farkastörvények vannak, megy az ökölharc. Ha szar a helyzet, nem megy a benzin, akkor egymás kezéből tépjük kifelé a kuncsaftot”⁴³⁸)

A két csempészközösség a saját kereskedelmi láncukhoz tartozó erőforrásokat, vagyis a kialakult vásárlói kört különféle technikákkal védelmezi. Az egyik produktív stratégia a „helyfoglalás” gyakorlata, amelyet a csempészek a gazdasági tranzakciók befejezése végén alkalmaznak. Ez, lényege szerint abból az egyszerű mozzanatból áll, hogy a sikeres üzletmenet után a kereskedők nem hagyják el a piac területét, illetve nem indulnak azonnal haza. Az üres gépkocsikkal kihajtanak a parkolóból az út szélére („ezt azt jelenti, hogy befejeztük az árulást”), ahol csoporttagságukat és a gazdasági hálózatban elfoglalt pozícióikat – a „múszak” végéig – aktív jelenlétükkel demonstrálják:

„Ha itt befejeztük, nem megyünk ki innen. Mert ha jön ismerős, akkor nem akarjuk elizélni... érted? Lássák, hogy itt vagyunk, lássák, hogy vagyunk. Itt kell lenni. Ha nincs benzined, akkor odaviszed máshoz, de lássa, hogy itt vagy, lássa, hogy te vagy. Kétszer-háromszor nem vagy itt, betankolja egy, aki később jön, akkor legközelebb, már űhöz fog menni, hát te nem vagy itt, megmondja – ezért muszáj itt lenni, muszáj.”⁴³⁹

⁴³⁷ B.19., magyar férfi, Tivadarfalva.

⁴³⁸ B.25., magyar férfi, Tivadarfalva.

⁴³⁹ B.25., magyar férfi, Tivadarfalva.

A csoport által végzett társadalmi, gazdasági cselekvések feszes időstruktúrára épülnek. Ez jelentősen befolyásolja a kialakult stratégiák eredményességét. A napi tevékenységek szekvenciális felépítését, dinamikáját a 18. táblázat szemlélteti:

18. táblázat. A csempészek gazdasági tevékenységének idődiagramja

TEVKENYSÉGEK	IDŐPONT
1. Indulás a kibocsátó településről	03. 15
2. Megérkezés az ukrán-magyar határra	03. 30
3. Tájékozódás az aktuális helyzetről (vámósok, áruk, árfolyamok stb.)	03.30-03.45
4. Behajtás az ukrán vámra	03.50
5. Behajtás a magyar vámra ("korábban nem szabad felkelteni a vámósokat")	04.00
6. Megérkezés a magyarországi oldalra	04.30-05.00
7. Várakozás az "utasokra"	05.00-05.15
8. Utasok elszállítása a mátészalkai vasútállomásra, megérkezés a városi piac parkolójába	06.00
9. Az átcsempészett üzemanyag és árucikkek értékesítése	06.00-11.00
10. Várakozás az utasokra a mátészalkai vasútállomáson	11.00
11. Indulás az ukrán-magyar határra	11.10
12. Behajtás a magyar vámra	12.10
13. Behajtás az ukrán vámra	12.40
14. Felkészülés a következő napra: üzemanyag feltöltés, áru-beszerezés az ukrán oldalon	13.15
15. Megérkezés a kibocsátó településre	13.30-14.00

Az üzemanyagcsempész közösség gazdasági stratégiái dinamikusan átalakuló összetevőkre épül. A naponta változó pénzfolyamok, benzin- és gázolajárak, a pillanatnyi kereslet és kínálat, az eladott értékcikkekből és alkalmi szolgáltatásokból (fuvarozás) származó bevételek, az esetleges közúti bírságok, továbbá az évenként átalakuló jogszabályi környezet stb. egyrészt a csoporttagoktól nagyon komoly adaptációs képességeket igényelnek. Másfelől ezek a folyamatosan átalakuló külső körülmények lehetetlenné teszik a tervezést, azaz egy hosszabb távú, stabilabb jövőkép, elváráshorizont kialakítását. („B.S.: *Hogy látod, mi lesz veletek tíz év múlva? B.25.: Fogalmam nincs, semmi, abszolúte. Nem tudom, nem is merek rágondolni, mi lesz, ha nem lesz ez a határ, passz – én nem tudom, padló. Az ember ha a jövőre gondol, rögtön depresszióba esik. Na mit csinálsz, hova mész? Mit tudsz majd csinálni?*”)⁴⁴⁰

Ezzel feltehetően az is összefügg, hogy a csempészet révén megvalósított példátlan és gyors – akár családtörténeti előzmények nélküli – egyéni mobilitási pályák olyan új karrierek „társadalmasítását” is lehetővé tették, amelyek már nem a hagyományos státuszkritériumokhoz és kompetenciákhoz kötődtek. Így pl. a csempészek identitásában a származás, az iskolázottság, a vallási hovatartozás stb., azaz az szubjektum múltjának, *történeti* háttérének szerepe

⁴⁴⁰ B.25., magyar férfi, Tivadarfalva, interjú időpontja.

leértékelődött, miközben abban – az előbbivel párhuzamosan – előtérbe kerültek a „bátorság”, a „merészség”, a „keménység”, a „vakmerőség”, a „kurázi”, más szóval az egyén *aktuális* dominanciáját és kockázatvállaló attitűdjét kifejező képességek.

A csempész szubkultúrán belül – ahogyan azt az alábbi, kiragadott beszélgetésrészletek is bizonyítják – ezek a tulajdonságok a csoporttagok közötti hierarchia kijelölésében meghatározó szerepű eszközök, amelyet a közösségen belüli tekintély kivívásához (például a vámosokkal való flegma vagy szenvtelen beszédben, vagy az egymás közötti versengésben) naponta meg kell erősíteni, rendszeresen próba alá kell vetni:

„B. 26.: Azt mondja nekem Bodnár, a vámos, hogy az első öt autót megyen a parkolóba. Azt kérde tőlem, na mi van, akkor maga visszafordul, megyen vissza? Mondom miért mennék vissza jóember? Csináld meg! B.27.: Te már a fiúval pertuba vagy, nagyon ismered. B.26.: Hát oszt minek? Ne bosszankodj, mondom, úgyse találsz nálam semmit. B.28.: Ha egy kicsit nem ijedsz meg, hanem már...B.27.: Te malagyec vagy, ez igen! Hallottam, rendesen visszaszóltál neki...”⁴⁴¹

„Látod itt van például K. Gabi. Hiába, ott áll, nem mer bejönni a piacra, nem mer árulni. Sokan félnek a vámosoktól, ezt nem merik felvállalni, mert ha elkapnak, hogy tő’öd befele a benzint a magyarnak, akár ki is tilthatnak. Sokan nem merik. Amikor a cigivel nagyba’ üzleteltünk nálunk meg még az is számított, hogy ki, mennyit visz. Aki a legtöbbet vitt, arra felnéztünk, az bátor volt, az mert. A rivalizálás mindig is ment. Ha ő hozott tízet, akkor én hoztam tizenegyet.”⁴⁴²

Ezek az elemek – a külső gazdaság, jogi, társadalmi feltételek változékonysága, az egyéni karriernek mérhetetlenül gyors üteme és törekenysége, a csoporton belüli hatalmi, politikai viszonyok flexibilitása és más tényezők – a csempészek között egy olyan társadalmi rendet alakítanak ki, amelyben látható módon a mindenkori jelennek, tehát az „itt” és „most” zajló gazdasági, társadalmi, hatalmi performanszoknak van elsődleges a szerepe. Mindeközben pedig az idő más aspektusai (a régmúlta vonatkozó reflexiók vagy a jövőelvárások) kevésbé hangsúlyosak.

A csoport tagjainak gazdasági sikeressége nagymértékben egyéni kapcsolati és társadalmi tőkéjük⁴⁴³ fejlettségétől és összetettségétől függ, melynek birtoklása és fenntartása a hálózati

⁴⁴¹ Csoportos beszélgetés, Mátészalka.

⁴⁴² B.21., magyar férfi, Tiszafarkasfalva.

⁴⁴³ (Bourdieu 1998.; Esser 2008.)

struktúra résztvevőivel (vevőkkel, vámosokkal, más kereskedőkkel és csempészekkel) intenzív kapcsolatok és interakciók kialakítását követeli meg. Mindez csupán az informális piacon való folyamatos és aktív jelenléttel, egyszerűen a rendszeres „határra járás”-sal érhető el:

„Vót olyan év – fogalmazott az egyik üzemanyag-kereskedő –, hogy csak 4 napot nem vótam, 4 napot a határon. Írtam a naptárba, húztam melyik nap vótam, mint a katonaságba. Ez azért kemény. Karácsony két nap, újév, húsvét oszt kész, ennyi... És akkor nem háromkor keltünk, meg négykor, hanem fél 12-kor, meg fél 11-kor, mert olyan sorok vótak.”⁴⁴⁴

Emiatt a csoport tevékenységének időstruktúrája nagyon gyakran szembe kerül a nemzeti identitást artikuláló állami ünnepek (szabad- és munkaszüneti napok) kötött rendjével, tehát azzal a makroszintű történeti diskurzussal, amelyet az államhatár egymással szemben lévő oldalain a magyar és ukrán elitek hivatalos emlékezet- és történelempolitikája alakít ki.⁴⁴⁵ Az állami és nemzeti ünnepek – a csempész közösség nézőpontjából – a transzlokális gazdasági rendszer működését akadályozó tényezők, hiszen ilyenkor – a csoport diskurzusa szerint – „rossz szemmel nézik, ha jössz”, „a vámosok szigorúbbak”, „kötekszenek”, „ugráltassák az embert”, szándékosan „ódalra tesznek; kicsit lepihennek, hogy ne siess annyira, pihenj meg egy kicsit te is”.⁴⁴⁶ Ennek dacára a csempészek ezeken az ünnepnapokon nem maradnak otthon; ilyenkor – az év többi napjához hasonlóan – szintén ingáznak az egyes határtérségek között és az általuk kialakított informális piacokon zavartalanul végzik megszokott illegális kereskedelmi tevékenységeiket (lásd 3. ábra).

A csoporton belül az ünnepi idő leginkább az egyéni élettörténeti fordulópontok (születés-, névnap; új autó, nagyobb ház vásárlása stb.), ritkábban a kisebb – a családtól távolt töltött – vallási ünnepek szakrális ideje köré szerveződik. Ilyen alkalmakkor közös szertartásokkal és ünnepi rítusokkal nyilvánosan is megerősítik csoportidentitásukat. (A mátészalkai piac parkolójában például „asztalt” terítenek a gépkocsi motorháztetőjén, ahol kölcsönösen megvendégelik egymást.)

A gazdasági tranzakciókkal töltött (profán) és az ünnepi- vagy szabadidő összefüggése szempontjából figyelemre méltó, hogy a mátészalkai piacon a csoport gazdasági

⁴⁴⁴ B.23., magyar férfi, Csepe.

⁴⁴⁵ Magyarországon összesen négy állami ünnep van (március 15. – az 1848-as forradalom és szabadságharc emlékünnep; május 1. – a munka ünnepe; augusztus 20. – az államalapítás ünnepe; október 23. – az 1956-os forradalom ünnepe). Ukrajnában ellenben hivatalosan öt nemzeti ünnepet tartanak számon (március 8. – nemzetközi nőnap; május 1. – a munka ünnepe; május 9. – a győzelem napja; június 28. – az alkotmány napja; augusztus 24. – Ukrajna függetlenségének napja). Ezek közül egyetlen nap (május 1.) kivételével mindegyik évforduló és emléknap a két országban különböző időpontra esik, ami így évente összesen 8 munkaszüneti napot jelent.

⁴⁴⁶ B.21., magyar férfi, Tiszafarkasfalva.

tevékenységének jelentős részét – különösen kisebb forgalmú időszakokban (a túl korai vagy késői napszakokban, a hónapok végén, vagy télidőben) – a vevőkre történő várakozás teszi ki. Ezáltal a csempészek szubkulturális viselkedésének fontos eleme a „semmittevés” (doing nothing),⁴⁴⁷ vagyis a látszólag nem produktív gazdasági és szociokulturális cselekvéssel eltöltött idő. Ezekben az időszakokban (az „üres”, vagy „ki nem töltött idő”-ben) különféle csoportidentitást-erősítő ceremóniákra (közös evésre, kávézásra), vagy stratégiai jellegű információk megosztására, közlésére és összeegyeztetésére kerül sor. (Ilyenkor beszélgetések folytatnak például arról, melyek az aktuális benzin- és gázolajárak, hol vannak hatósági ellenőrzések, ki követett el legutóbb valamilyen szabálysértést, milyen büntetést szabtak ki rá, melyek az olcsón („akciósan”) beszerezhető vagy legnagyobb ár-réssel eladható árucikkek és így tovább.)

A csempészek specifikus (jelen-orientált) időszemléletük mellett figyelemre méltó a csoport sajátos performatív térhasználati stratégiája is. A kibocsátó és céltelepülések közötti mozgás során a csempészek ugyanis különbséget tesznek az ukrán-magyar államhatár két egymással szemben lévő oldala között aszerint, hogy az egyes ellenőrzési pontokon milyen mértékű az állami kontroll és az illegális gazdasági stratégiákkal szemben tanúsított tolerancia. Ebből a szempontból az ukrán határszakasz – a hivatali korrupció, a megvesztegetés társadalmi elfogadottsága stb. miatt – a csoport tagjai számára inkább egyfajta nyitott, átjárható, alacsony kockázatokat rejtő térként percipiálódik. Vagyis a társadalmi stabilitás, az „otthonosság”, a kiszámíthatóság, a magabiztosság, a nyugodtság képzetét idézi fel. Ezzel szemben a magyar határátkelőt kifejezetten zárt, elválasztó térként reprezentálják. Olyan veszélyzónaként érzékelik, ahol az áthaladás, az átkelés mozzanatát elsősorban a félelem, a szorongás, a székén, a fenyegetettség érzése kíséri. („Az ukrántul tudod, nem kell félni, mert az nem tud semmit se csinálni veled. Meg az pénzért dógozik, csak vigyed a tarifáját neki, fizetel és mehetsz. Ott a magyartul kell félni, a magyar vámosoktul.”⁴⁴⁸)

A különféle határhelyzetek (születés-halál, egészség-betegség, gyerekkor-felnőttkor stb.) elemzésénél Victor Turner a liminalitás fogalmával az egyén társadalmi státuszváltásának olyan közbülső, átmeneti fázisait jelölte, amelyekben a morális törvények – vagy egyáltalán: a megszokott érték-hierarchia és a szilárd társadalmi státuszok – érvényüket veszítik, megkérdőjeleződnek, esetenként akár visszájukra is fordulhatnak.⁴⁴⁹ Erre a jelenségre, vagyis

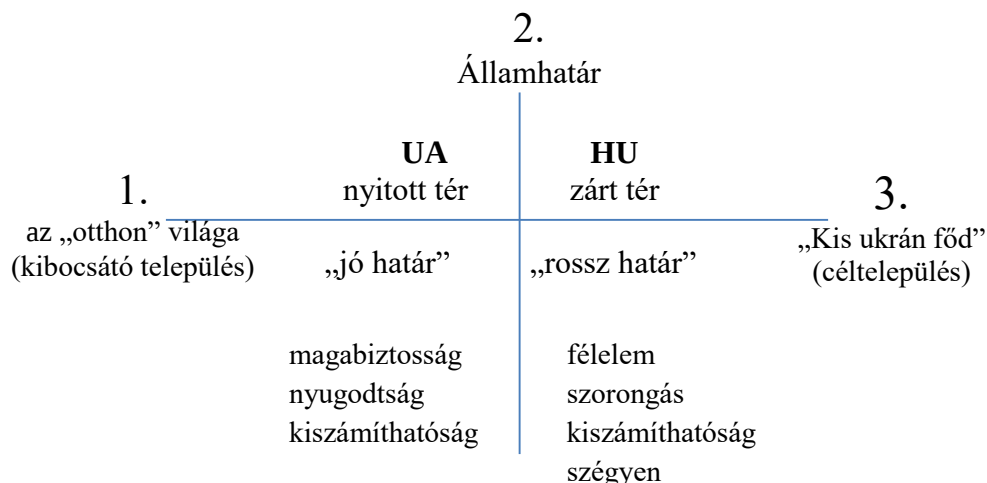
⁴⁴⁷ A kifejezést Paul Corrigan vezette be a nemzetközi szakirodalomba az Anglia északi területén, Sanderlendben végzett kutatása során, amely „utcagyerekek” szubkulturájának vizsgálatával foglalkozott. (Corrigan 1976.) A magyar kutatók közül a kifejezést Rác József adaptálta magyarországi lakótelepeken, szegénynegyedekben élő ifjúsági közösségek mindennapi tevékenységének leírásához (Rác 1996.)

⁴⁴⁸ B.24., magyar férfi, Tiszabökény.

⁴⁴⁹ (Turner 2002.)

a kibocsátó társadalom normáinak transzmutációra jellemző példa lehet a csempészek határdiskurzusa is. A csoport mindennapi beszédgyakorlataiban a „jó határ” fogalma olyan térként tételeződik ugyanis, amelyben az állam jogi normái, szabályai és hatalmi intézményei nem érvényesülnek. A „rossz határ” kategóriája ezzel szemben az állam által felügyelt, törvényileg kontrollált, formálisan szervezett hatalmi mezőt jelenti.

10. ábra. Az ukrain üzemanyagcsempészek térreprezentációja

Az államhatár által elválasztott területek (az „otthon világa” és a céltelepülés) közötti szakadatlan mozgással a csempészek olyan alternatív intézményeket hoznak létre, amelyek nem támaszkodnak az állami erőforrásokra. A transzlokális életforma lehetővé teszi számukra, hogy az ukrain diszfunkcionális intézmények világából – ilyen értelemben egy állam-nélküli állapotból – eljussanak abba a célirányos cselekvésekkel konstituált társadalmi térbe, ahol a gazdasági, termelési és elosztási problémákat jól kiépített és szervezett informális rendszerek működtetik. A „mátészakai piac” ilyen értelemben nem más, mint egy olyan új – „idegen” országban felépített – lokalitás, ahol az egymással kereskedő, csencselő külföldi közösség tagjai eredményesen gyakorolják azokat a funkciókat, amelyeket az ukrán nemzetállam jelenleg nem képes betölteni.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Hasonlóan érvel egy kárpátaljai falu, Borzsova informális piacainak, s ezen belül a „maffia” funkcionális szerepének értelmezésekor: (Csíste – Ivaskin – Letenyey – Orbán – Varga 1999: 218.)

4.1.2.2. Nemzetközi munkaerőmigráció – esettanulmány a Magyarországon dolgozó ukrainai idénymunkásokról

Az Európai Unióba irányuló keleti migrációs mozgalmak szempontjából az egyik legfontosabb nemzetállamot napjainkban Ukrajna jelenti, mivel az itt tapasztalható intézményes válság azt teszik prognosztizálhatóvá, hogy a népesség külföldi kivándorlásának mértéke az elkövetkező években tovább növekszik, illetve hosszabb távon is jelentős marad.⁴⁵¹

Noha 2013-ban a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak (141357 fő) csupán 7,6 %-a (10849 fő) volt ukrán állampolgár,⁴⁵² az országban azonban továbbra is az ukrán állampolgárok alkotják – a romániai és németországi migránsok után – az európai térségből érkező bevándorlók harmadik legnépesebb csoportját.⁴⁵³

A témával foglalkozó kutatók szerint 1993 és 2008 között hozzávetőleg 30 ezer – döntő többségében magyar nemzetiségű – ukrán állampolgár telepedett át Magyarországra, ami a befogadó és kibocsátó települések demográfiai, gazdasági, társadalmi stabilitására nagyon jelentős hatást gyakorolt.⁴⁵⁴

Az ukrán állampolgárok reguláris bevándorlásának kérdésével az elmúlt években számos – elsősorban a társadalom- és a gazdaságföldrajz, valamint a demográfia tudásterületéről származó – kvantitatív és kvalitatív kutatás foglalkozott.⁴⁵⁵ E kutatások többsége az ukrainai bevándorlók szociodemográfiai, munkaerőpiaci, térszerkezeti sajátosságait vizsgálta, valamint a migrációt kiváltó legfontosabb gazdasági, társadalmi, politikai stb. okok részletes elemzésének szentelt nagyobb figyelmet.

Ebben a fejezetben, az ukrainai migrációval foglalkozó szakirodalom domináns irányával szemben, nem a kérdés általános – politikai, társadalmi, gazdasági – aspektusait, hanem a migrációs folyamat következményeként kialakult konkrét együttélési és találkozási helyzeteket, vagyis az ukrainai bevándorlók és a fogadó közösség közötti sokrétű kapcsolatot (együttműködés, elkülönülés, versengés stb.) kifejező társadalmi jelenségeket vizsgálom. Másként fogalmazva a migráció mikroszintű, lokális politikáit, illetve azok egy speciális esetét:

⁴⁵¹ A hivatalos adatok szerint 2013-ban 1 589 963 ukrán állampolgár igényelt schengeni vízumot, feltehetően többségük munkavállalási céllal. Ez a 2009-ben beadott vízumkérelmek számának (854209) majdnem másfélszerese volt, amely az ukrán állampolgárok mobilitási potenciáljának számottevő növekedését, illetve az európai uniós térség, mint migrációs célterület jelentős mértékű felértékelődését mutatja. A probléma fontosságát megfelelően érzékeltetheti talán az az adat, hogy 2013-ban a reguláris migránsokat legnagyobb számban kibocsátó 176 ország közül Ukrajna – Oroszország mögött – a második helyet foglalta el. Forrás: (VisaStat 2013.)

⁴⁵² Az elmúlt két évtized (1995 – 2014) egészét szemlélve azt mondhatjuk, hogy a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgárok száma 2004 és 2009 között nőtt a legdinamikusabban. Ekkor a számuk évente átlagosan 10,55 %-kal (1292 fővel) gyarapodott, ami a bevándorlás „csúcsévében”, 2009-ben elérte a 17.610 főt. Ez több mint másfélszeresével haladta meg a 2003-as adatokat (9853 fő). Forrás: (KSH 1995-2015)

⁴⁵³ (KSH 2015.)

⁴⁵⁴ (Karácsonyi – Kincses 2010a: 341.)

⁴⁵⁵ A teljesség igénye nélkül: (Balsók – Dancs 2003.; Baranyi 2008.; Karácsonyi – Kincses 2010b.; Kész 2008.; Kincses 2001.; Molnár D. 2005.; Pakurá – Oláh – Cehla 2012.; Rédei – Kincses 2008.)

az „idegen”, ukrainai bevándorlókkal szemben alkalmazott informális technikákat kívánom részletesebb elemzés tárgyává tenni. Ennek érdekében a fogadó társadalom hierarchiateremtő diskurzusait – Bourdieu kifejezését használva „klasszifikációs küzdelmeit”⁴⁵⁶ – helyezem előtérbe, vagyis azoknak a diskurzusoknak és társadalmi cselekvéseknek az elemzésére koncentrálok, amelyek segítségével a magyarországi települések lakói szabályozzák az adott életvilágon belüli szereplők – egyének, csoportok, részközösségek – közötti viszonyokat és dinamikus együttélési helyzeteket. Ezzel összefüggésben három kérdéssel foglalkozom behatóbban:

1. A vizsgált településen az Ukrajnából származó (tiszaháti) migránsok milyen részcsoporthat különíthetők el, és a fogadó, magyarországi közösség ezekhez a különböző migráns-típusokhoz a társadalmi kapcsolatoknak milyen formáival – integráció, szegregáció, kooperáció stb. – közelít?

2. A magyarországi településen melyek azok a belső strukturális viszonyok, amelyek kialakítják a fogadó közösség informális migrációs politikájának legfontosabb tartalmi formai elemeit?

3. A hétköznapi életvilág keretei között a fogadó közösség milyen diszkurzív vagy intézményes gyakorlatokon, rituálékon keresztül jelöli ki az ukrainai migránsok munkaerőpiaci státuszát, szabályozza bevándorlásukat és a csoportközi hatalmi viszonyokat?

A vizsgált kárpátaljai településeken a politikai rendszerváltást követően megfigyelhető migrációs gazdasági stratégiákat nem érthetjük meg a migrációban érintett személyek által létrehozott transzlokális terek és hálózatok vizsgálata nélkül. Az alábbiakban ennek érdekében a tiszaháti falvakban élő népesség nemzetközi migrációs gyakorlatait egyetlen határközeli település, a magyarországi Kispalád empirikus példáján keresztül mutatom be.

A vizsgált falu Északkelet-Magyarországon, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye aprófalvas térségében található. A település tájföldrajzi értelemben a Szatmár-Beregi síkság szatmári részéhez tartozik, ezen belül a magyar-ukrán-román hármas határ, valamint a Tisza és a Túr folyó által behatárolt területsávban helyezkedik el. Ez a sajátos földrajzi elhelyezkedés, nevezetesen az a külső körülmény, hogy a település egyidejűleg több ország (Magyarország, Ukrajna, Románia) külső, határ menti periferiájához tartozik, alapvetően meghatározza a falu gazdasági-társadalmi helyzetét. Ez a keleti határvidék ugyanis Magyarország egyik legkiterjedtebb gazdasági válságövezete, amelynek általános vonása az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliség, a rossz infrastruktúrális ellátottság, az elvándorlás, az

⁴⁵⁶ (Bourdieu 1984: 479.)

elnéptelenedés, a roma népesség területi koncentrációja, a kedvezőtlen természeti adottságok.⁴⁵⁷

A település lakosságának gazdasági stratégiáira az államszocializmus előtt az agrártermelés volt jellemző, amely – a régió periférikus földrajzi helyzete, valamint sajátos gazdasági, történeti fejlődése miatt – a szocialista tervgazdálkodás időszakában is mindvégig változatlanul jelentős maradt. A történeti források szerint 1942-ben a faluban 265 háztartás közül 253 (95%) mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoztatott, s mindössze tizenhárom családban volt köztisztviselő, kereskedő vagy kisiparos.⁴⁵⁸

Az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első évtizedében a faluban két különböző kollektív mezőgazdasági üzemet hoztak létre. Az első a Rákóczi téesz volt. Ezt 1951 februárjában a falu vagyonosabb, középparaszti családjaiból (a 15-20-25-30 holdas gazdákból) szerveztek meg, vagyis azokból, akik – a kollektív emlékezet szerint – „egyformák vótak szokásra, tevékenységre és termelésre is”.⁴⁵⁹ A másikat, a Szabadföld mezőgazdasági termelészövetkezetet 1953 tavaszán alapították. Ennek a tagsága elsősorban a helyi társadalom vagyontalan („napszámos”, „nincstelen”) rétegeiből került ki. Ide tehát főként azok a családok tartoztak, akiknek többsége az 1944-es földosztással jutott először kisebb-nagyobb földbirtokhoz.⁴⁶⁰ A két kollektív gazdaságot – átmeneti megszűnésüket követően – 1960-ban szervezték újjá, és vonták össze „Újbarázda Termelészövetkezet” néven.

Az államszocializmus időszakában az aprófalvas, városhiányos szatmári térség – s az általam vizsgált település is – kimaradt az erőltetett szocialista iparosítási kampányokból. Ennek következtében a település foglalkozásszerkezete a szocialista tervgazdálkodás időszakában – a második világháború előtti viszonyokhoz képest – szinte alig változott. A faluban 1980-ban az aktív keresők (244 fő) között az agrártermelésben dolgozók aránya még mindig elérte a 68 %-ot (167 főt),⁴⁶¹ amely csaknem 13-szorosa volt a korabeli országos átlagnak.⁴⁶²

Az agrárszektor fejletlensége, az alacsony mezőgazdasági jövedelmek, az időszakos foglalkoztatás, a munkaegység-alapú bérrendszer,⁴⁶³ valamint a folyamatosan változó tulajdon-

⁴⁵⁷ (Baranyi 2007a: 67.)

⁴⁵⁸ (Tóth 1942.)

⁴⁵⁹ B. 29., magyar nő, Kispalád.

⁴⁶⁰ „Ebbe olyan téeszelnők vót választva, aki kondás, meg mi vót. Akinek semmije se vót, akinek egy darab gör nem vót, semmije se vót.” B30., magyar férfi, Kispalád.

⁴⁶¹ Az „ipar, építőipar területén” csupán 26 fő (10 %), a kereskedelembe 11 fő (4,5%), a szállításban 19 fő (7,7%), a gazdaság egyéb ágazataiban pedig 21 fő (8,6%) dolgozott. (Községi Törzskönyv 1971 – 1980: 7.)

⁴⁶² 1980-ban Magyarországon az aktív keresők száma 5 068 840 fő volt. Ebből a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak aránya 5,4 %-ot (273 489 fő) tett ki. (Fóti – Kapitány – Lakatos 1997: 579.)

⁴⁶³ A magyarországi határvidéki településeken létrehozott kollektív gazdaságokban – a szovjetizált kárpátaljai településekhez hasonlóan – csak 1965-től, az ún. koszigini gazdaságpolitikai fordulat után kezdődött el valamennyi gazdasági tevékenység- és munkaforma esetében a rendszeres, havi pénzkifizetés bevezetése. Előtte, a kollektivizálás első másfél évtizedében, a ledolgozott munka-egységekért, vagy munkanapokért járó bért

és birtokviszonyok, a helyi társadalomban nagyfokú szociális, egzisztenciális bizonytalanság kialakulásához vezettek, amelyre a népesség elvándorlással reagált. Ez az az időszak, amikor – a társadalmi emlékezet szerint – „szétment”, „megváltozott”, „megmozdult a falu”, vagyis a korábbi statikus életgyakorlatokat dinamikus gazdasági stratégiák (ingázó vagy migráns életformák) váltották fel. A gazdaság kollektivizálását elszenvedő magyar családok, a fiatalabb nemzedék tagjait az agrárszektor és a paraszti életforma elhagyására motiválták. Az aktív korú népesség az ötvenes évek végétől tömegesen hagyta el a falut és vándorolt a jobb megélhetési feltételeket biztosító városi központok felé. Az elvándorlás volumenét jelzi, hogy 1960 és 1980 között a település népessége 23,7 %-kal (826 főről 609 főre) csökkent.

Ezzel szemben a helyi roma lakosság jelentősebb része, az építő- és/vagy a nehézipari centrumokba (Budapest, Székesfehérvár, Tatabánya, Esztergom, Miskolc, Győr, Ózd) vándorolt, ahol elsősorban a szakképesítés nélküli vagy alacsony képezésű (betanított vagy segédmunkás) munkaköröket foglalták el.⁴⁶⁴ A faluban maradt roma családok a téeszben, főként az állattenyésztésben, és a mezőgazdaságban végeztek fizikai munkát; csupán elenyésző számban kerültek be a kisegítő ipari üzemágak (varroda, ruhaipari szövetkezet, fafeldolgozó üzem) magasabb presztízsű és jövedelmű munkaköreibe. Ez lehet az oka, hogy az államszocializmus szervezeti keretei között, a romák által betöltött másodrangú munkaerőpiaci pozíciók csupán újratermelték, megerősítették a hagyományos paraszti társadalmon belül kialakult korábbi hierarchikus viszonyokat: a településen mindenki tudta, melyek a roma és nem roma családok; mint ahogyan egyértelmű volt az is, hogy melyek azok a specifikus munkakörök, státuszok, cselekvési lehetőségek, amelyekben az adott csoport tagjai legitim módon megjelenhettek.

Az 1980-as évek végétől a lokális társadalom radikális gazdasági- és társadalomszerkezeti változásokon ment keresztül. A nyolcvanas évek közepétől, a szocialista ipari termelés összeomlásával egyre nagyobb méreteket öltött a deklasszáldott, szegény roma és nem roma népesség visszavándorlása a faluba. A megfizethetőbb életkörülményeket biztosító rurális térség szívóhatását növelte, hogy a piacgazdaságba történő átmenet során az

elsősorban természetben, főként gabonában kapták meg a téesz- és kolhoztagok. A munkanap-alapú bérezési rendszerről lásd: (Oficinszkij 2010b: 285.)

⁴⁶⁴ Kovai Cecília hívja fel arra a figyelmet, hogy a Kádár-korszak autoriter politikája, a bér munka intézményén keresztül bizonyos mértékig átjárhatóvá tette a romák számára a korábbi merev interetnikus határokat. A paraszti életformától eltávolodó „magyarok”-nak, és az ipari bér munkát végző „cigányok”-nak ugyanis egyaránt egy új életvezetési kerethez (a „munkás élethez”) kellett adaptálódnia. A szocialista bér munka világában való részvétel – mint ahogy Kovai megjegyzi – a romák számára maga volt a „munka”, szemben azokkal a foglalkozásokkal, amelyekhez az egyes cigány csoportok a szocialista rendszer előtt évtizedeken keresztül – a „parasztok” által biztosított munkaalkalmaknak, a „magyarok” hatalmának kiszolgáltatva – egyáltalán hozzáférhettek (Kovai 2008: 177.).

állam munkavállalásra ösztönző hatása csökkent,⁴⁶⁵ miközben ezzel párhuzamosan a szociális ellátórendszerben vállalt szerepe fokozatosan felerősödött (az 1970-es évek második felétől pl. bevezették a szociális lakásvásárlás, később a különféle transzfer jövedelmek – szocpol, szociális segély stb. – rendszerét). Ez az az időszak, amikor – a lokális emlékezet szerint – „elszaporodtak” a romák faluban, illetve a lakosság „összekeveredett”, „elvegyült”, azaz jelentősen megváltozott a helyi társadalom szerkezeti felépítése, s ennek következtében változásnak indultak a társadalmi együttélést jellemző korábbi etnikumközi kapcsolatok is.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kispaládon a lakosság 92,5%-a (511 fő) magyarnak, 7,5 %-a (42 fő) cigány nemzetiségűnek vallotta magát.⁴⁶⁶ Ugyanakkor a helyi önkormányzat felmérése szerint 2006-ban a helyi népesség (607 fő) mintegy 65 %-a (399 fő) a romák közé tartozott, ami valószínűsíti, hogy már a 2001-es hivatalos népszámlálás idején is a helyi magyarság alkotta a falu lokális kisebbségét. Az empirikus terepkutatásom idején a kispaládi romák és magyarok becsült aránya 75-25 %-ot tett ki.

⁴⁶⁵ Az ideológiai alapokon, azaz mesterségesen fenntartott munkaerőpiac (a „teljeskörű foglalkoztatottság” paradigmája) megszűnésének explicit kifejeződéseként értékelhető, hogy 1989-ben az állam eltörölte az 1968. évi I. törvény 91. §-át, azaz a hírhedt „KMK” (Közveszélyes Munkakerülő) státuszát, amely az államszocializmus évtizedeiben a nyolc napot meghaladó munkanélküliséget törvényileg büntette.

⁴⁶⁶ (KSH 2002: 70.)

4.1.2.2.1. Az ukrainai migránsok különböző részcsoportjai

A falu alapnépségét képező két (roma-magyar) etnikai közösség mellett külső szempontok – származás, életforma, kapcsolathálózatok, szociális státusz, gazdasági stratégiák stb. – alapján megkülönböztethető társadalmi csoportot alkotnak az ukrán-magyar határvidékről érkező migránsok. A kutatás idején, a vizsgált településen hozzávetőleg 50 – 55 főre volt tehető azoknak az ukrán állampolgároknak a száma, akik az 1990-es évek közepétől kibontakozó határvidéki migrációs folyamatok során telepedtek át a faluba, illetve alakítottak ki a helyi életvilággal szervesebb (tartósabb) vagy esetenként lazább (időszakos) gazdasági, szociális kapcsolatot. E migrációs mozgások hatására, a helyi társadalomban olyan – etnikai és társadalmi értelemben egyaránt heterogén felépítésű – bevándorló réteg alakult ki, amelyet formális szempontok alapján három kisebb részközösségre tagolhatunk:

– A letelepedett bevándorlók csoportjába mindössze 13 fő tartozik. Ez a kisszámú részcsoport a kibocsátó ukrainai határvidéki települések aktív korú, alsóközép társadalmi rétegéből rekrutálódik. Elsősorban olyan nők tartoznak ide, akik valamilyen élettörténeti válsághelyzet (válás, özvegyesség, munkahely elvesztése, szűkös karrieresélyek stb.) következtében hagyták el korábbi lakhelyüket, és döntöttek a végleges vagy hosszú távú külföldi kivándorlás mellett. Ez a migrációs típus, strukturális felépítését tekintve, kifejezetten individuális jellegű, azaz alapját nem háztartási egységek, hanem elsősorban autonóm egyének alkotják, akik – a földrajzi mobilitáshoz szükséges gazdasági erőforrások hiányában – vándorlási stratégiáikhoz elsősorban az államhatáron átívelő informális (házassági, vagy rokonsági) kapcsolatok kialakításán keresztül teremtik meg a gazdasági, társadalmi keretfeltételeket. Ezekre a személyekre a fogadó településen általában intenzív adaptációs/akkulturációs hajlandóság, valamint dinamikus életforma- és státuszváltás a jellemző. A folyamat kísérőjelensége, hogy az új szociális-gazdasági kontextusban kialakított erős, informális kapcsolataik kiépítésével rendszerint elsorvadnak a kibocsátó településsel fenntartott korábbi primér szociális kötelékeik.

Ezt az ideáltípust képviseli a faluban Eszter is, aki az ukrainai Nagypaládról telepedett be a faluba az 1990-es évek végén. Eszter 46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkezik. Az 1980-as évek közepétől, az érettségi megszerzését követően csupán rövid ideig dolgozott az egyre kevesebb munkaalkalmat biztosító nagypaládi kolhozban. A rendszerváltás után elvesztette munkahelyét, ezért a 90-es évek elejétől határvidéki kiskereskedelemről, piacozásból és külföldi mezőgazdasági idénymunkákból tartotta el családját. 1998-ban elvált férjétől, majd házasságot kötött egy kispaládi magyar gazdával. Jelenlegi férje a falu alpolgármestere, a település egyik régi és vagyonos parasztcsaládjából származik. A család a

reprivatizáció időszakában 110 hektáros földterületet, mezőgazdasági gépparkot és jelentősebb erdőrészt is szerzett.

Eszter migrációs stratégiája segítségével sikeres társadalmi mobilitást és csoportváltást hajtott végre: a származási településen elért alacsonyabb presztízsű, időszakos jövedelmet nyújtó foglalkozás- és társadalomszerkezeti pozícióit („kolhoz munkás”, „csencselő”, „kereskedő”) sikeresen változtatta meg magasabb státuszú társadalmi, gazdasági pozícióra. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a fogadó településen egy olyan család tagjává vált, amely a lokális szintér keretei között jelentékeny szimbolikus és anyagi tőkével rendelkezett, azaz befolyást gyakorolt a falu belső gazdasági mechanizmusaira, meghatározó szerepet töltött be és tölt be jelenleg is a helyi munkaerőpiac működésében, dinamikusan alakítja az adott magyar közösség társadalmi életének mindennapjait.

Az elmúlt másfél évtizedben Eszter a kispaládi magyar közösség normáinak, jellemző értékfogalmainak, szokásgyakorlatainak tudatos vállalásával a fogadó társadalom teljes jogú, integrált tagjává vált. A helyi társadalomban ennek megfelelően gyorsan átkerült a csoporton kívüli migráns („határon túli”) státuszából a lokális etnikai identitást („az igazi kispaládi magyar”) mint saját szociokulturális életvilágot legitim módon képviselő személy pozíciójába.

– Az áttelepült ingázók csoportjába ezzel szemben olyan személyek tartoznak, akik között túlnyomó többségben vannak az inaktív (nyugdíjas) korosztály, valamint a magasabban kvalifikált, felsőközép társadalmi rétegek tagjai. A faluban található ukrán állampolgárok mintegy negyede (12 fő) tartozik ebbe a csoportba, kétharmaduk kettős állampolgár. E mobilitási forma egyik jellemző vonása, hogy az általában nem személyi, hanem háztartási döntés eredménye: a fiatalok kirepülését követően a nyugdíjas korú házastársak együtt telepednek át a határvidéki aprófalvakba, és folytatnak ingázó életmódot.⁴⁶⁷ Fő motivációjuk, hogy megszerezzék a származási országhoz viszonyítva magasabb színvonalú szociális szolgáltatásokat (nyugdíjat, társadalom-, és egészségbiztosítást), amelynek segítségével növelni tudják a kibocsátó település belső társadalmán belül elért versenyelőnyeiket, és alternatív erőforrásokhoz jutnak a korábban megszokott életszínvonaluk fenntartásához. Ezeknek a migránsoknak megkülönböztető vonása, hogy a fogadó település társadalmi terébe – a többi bevándorlótól eltérően – nem kiszolgáltatott gazdasági-társadalmi szereplőként,

⁴⁶⁷ Az ingázó vagy cirkuláris jellegű migrációs mozgásokat Stola a „kvázi-migráció”, míg Okólski a „befejezetlen migráció” fogalmával írja le. A két terminus alatt mindkét szerző elsősorban a szezonális, alkalmi munkavállalást, valamint az ál-turizmus (kereskedő- és bevásárló-turizmus) jelenségekörét tárgyalja, amelyekben a migránsok számára a letelepedés elutasítása, azaz a rövid idejű külföldi tartózkodás stratégiai szerepű elem. Ebből a szempontból az „áttelepedett ingázók” kategóriája egy sajátos, hibrid migrációs formát képvisel, mivel ebben a típusban elsődleges tényező a migránsok formális letelepedése, de ugyanilyen releváns elem a kibocsátó és a fogadó települések közötti intenzív mozgás is. A fent említett fogalmak meghatározásához lásd: (Stola 2001.; Okólski 1998.)

hanem jóléti migránsként léptek be. Ennek köszönhetően nem függnék a lokális foglalkozási lehetőségektől és a helyi társadalmi struktúrától. Részben ezzel magyarázható, hogy társadalmi kapcsolataik, hétköznapi orientációjuk, életvezetési stratégiájuk stb. továbbra is elsősorban a kibocsátó településhez köti őket, azaz a fogadó település közösségi terébe nem integrálódnak.

Ennek a migráns csoportnak egyik tipikus képviselője a B. család, amely 2003-ban költözött a faluba az egyik határ menti magyar településről, Tiszapéterfalváról. A család az ukrainai kibocsátó településen, már a rendszerváltás előtt is, az adminisztratív-szakmai elit tagjai közé tartozott. A feleség 75 éves, a falu egyik legmódosabb családjának leszármazottja, évtizedeken keresztül a péterfalvi községi tanács vezető beosztású tisztségviselője volt. A 80 éves férj, a helyi kolhoz főagronómusaként ment nyugdíjba a 90-es évek közepén. Mindketten felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, két gyerekük szintén diplomás (a fiuk Ukrajnában határőrként, lányuk Romániában tanítónőként dolgozik). A család mindkét településen saját ingatlannal rendelkezik, magyarországi lakás- és életkörülményeik azonban jóval szerényebbek az otthoniakhoz képest, ami erőteljes takarékosági törekvést jelez. A Magyarországon megszerzett nyugdíjat Ukrajnában költik el, ahol a családtagok az év nagyobb részében tartózkodnak. A céltelepülés helyszínének kiválasztásában egyedüli szempontként az államhatárhoz közeli fekvés játszott szerepet; rokonsági, baráti, vagy egyéb társadalmi kapcsolattal Kispaládon korábban nem rendelkeztek. A család társadalmi kapcsolathálózata strukturálisan hierarchikus képet mutat: legerősebb individuális kötődéseik egyértelműen a származási településhez fűzi őket. Az áttelepedésüket követően azonban szekunder hálózatokat alakítottak ki a határvidéki térségben szétszórta élő jóléti migránsokkal, akikkel intenzíven tartják a kapcsolatot. A fogadó településen élő magyarokkal kifejezetten terciális jellegű, azaz az előbbieknél egyrétegebb, gyengébb és szituatívabb viszonyrendszereket tartanak fenn.

– A gazdasági idénymunkások csoportjába olyan halmozottan hátrányos helyzetű személyek tartoznak, akiknek gazdasági, társadalmi helyzetét – az előző két típushoz képest – a kibocsátó és a befogadó településen egyaránt a gazdasági és társadalmi erőforrások hiánya jellemzi. A vizsgált településen az ukrán állampolgárságú idénymunkások száma a nyári-őszi hónapokban 25 – 35 főre tehető. Az intenzív és folyamatos fluktuációval jellemezhető részcsoport túlnyomó többsége magyar nemzetiségű, mintegy tizede azonban rendszerint ukrán, orosz vagy roma.⁴⁶⁸

⁴⁶⁸ Az ukrainai romák magyarországi migrációjának jelenségkörével a továbbiakban nem foglalkozom. Annyit azonban – a részletek figyelembe vétele nélkül – meg kell jegyezni, hogy a vizsgált magyar-ukrán határszakasz különböző oldalain található településeken olyan roma közösségek élnek, amelyek tagjait (a határvidéki magyar népességhez hasonlóan) nagyon szoros genealógiai, rokonsági és házassági kapcsolatok fűzik össze. Kispaládon, kutatásunk idején összesen 4 olyan roma család élt, amelyek férfi tagjai az államhatár ukrán oldaláról (Tiszapéterfalváról) hoztak maguknak feleséget. Ezek a roma családok a nyári hónapokban uborkatermesztéssel egészítették ki jövedelmeiket, amelyhez rendszerint az Ukrajnából származó feleség családjából rekrutáltak

A gazdasági kényszermigránsok körében – a településen készített élettörténeti interjúk alapján – azoknak a személyeknek az aránya a legmagasabb, akik a rendszerváltás előtti kollektív mezőgazdasági üzemekben (kolhozokban, szovhozokban) a határvidéki, magyar etnikai többséggel rendelkező települések foglalkozási- és munkaszervezeti hierarchiájában alacsony presztízsű és bérű munkakörökben (fizikai-ipari segédmunkás, mezőgazdasági bérmentes) helyezkedtek el. Az 1990-es évek elején, a tervgazdaságból a piacgazdaságba történő átmenet során a szakképzetlen, fokozatosan pauperizálódó réteg tagjai az elsők között veszítették el munkahelyeiket és kényszerültek külföldi munkavállalásra.

Az ukrán állampolgárok gazdasági célú vándorlása – a nemzetközi migrációs trendeknek megfelelően – elsősorban azok felé a magyarországi nagyvárosi centrumterületek (Budapest és Pest megye, Dunántúl) felé irányul, ahol az országos átlaghoz viszonyítva a munkalehetőségek és bérek jellemzően kedvezőbb képet mutatnak.⁴⁶⁹ Így a kifejezetten rurális, magas munkanélküliséggel jellemezhető és alacsony béreket kínáló határvidéki térségbe főként olyan gazdasági kényszermigránsok vállalnak munkát, akik nem tudják megfizetni a távolabbi migráció költségeit, vagy hátrányos családi, illetve nemi státuszuk⁴⁷⁰ következtében kiszorultak a nemzetközi munkaerővándorlás jövedelmezőbbnek számító piaci (pl. kereskedelmi, ipari) szegmenseiből.

Ennek a többszörösen – a kibocsátó és fogadó országban egyaránt – periférikus helyzetű migráns életpályának a legfontosabb vonásait szemlélteti Ibolya élettörténete is. Ibolya 1962-ben született Nagyszőlősen, nehéz körülmények között élő munkás családban. Apja a helyi vasútnál dolgozott, anyja háztartásbeli volt. Ibolya az általános iskola befejezése után, 1976-tól az egyik városi zöldségfeldolgozó üzemben talált munkát, ahol 9 évig dolgozott. Ezt követően élettörténetének meghatározó élménye az elszegényedés, a társadalmi deklaszálódás mozzanat lesz. A gyár bezárása után néhány évig az egyik iskolában, később egy étteremben takarítónőként dolgozott, az 1990-es évek elejétől azonban több évig munkanélküli segélyekből

munkásokat. A szűkebb rokonsághoz (após, anyós, testvérek) tartozó idegymunkásoknak a kispaládi romák „normál” napszámot fizettek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az adott családok tagjai, noha kölcsönös és kiterjedt társadalmi, gazdasági kapcsolatokkal rendelkeznek, mégis a mindennapi találkozási helyzetekben nagyon gyakran egymással szemben is a magyar-roma etnikai különbségtételre jellemző szimbolikus határképző mechanizmusokat alkalmaznak. A péterfalvi romák például a szabolcsi (botpaládi, sonkádi, kispaládi) rokonokat leggyakrabban a „feketeség” diszkreditáló diskurzusaiban, vagy az „élősködő cigány” toposzaiban reprezentálják („Láttál már magyarokat? Olyan feketék, mint a kőény”; „Te, ezek temérdek pénzt, ingyen pénzt kapnak az államtól. És akkor 5 napig fognak enni-inni a városon, ilyen tortákat vesznek, ilyen szál kolbászokat vesznek. Hát annyi temérdek pénz, csak éppen azért, hogy elmulassák, eligyák”). Ezzel szemben a kispaládi romák az ukrainai romákhoz rendszerint a civilizátlanság, az elmaradottság, valamint a szociális elesettség képzetét és sztereotípiáit társítják („Azok úgy élnek, mint az indiánok”, „a cigánytáborokba laknak, nagyon csöringerek, eredeti, szegény cigányok”).

⁴⁶⁹ (Karácsonyi – Kincses 2010a)

⁴⁷⁰ Kispaládon a gazdasági idegymunkások háromnegyede elvált, vagy gyermeküket egyedül nevelő nő, illetve olyan háztartásbeli személy, aki kiskorú családtaggal, rokonnal együtt keres alkalmi vagy szezonális munkákat.

élt. A férjétől 2006-ben elvált, ezt követően kiskorú gyerekével – a megfizethetőbb lakás- és megélhetési körülmények reményében – a járás városi központjából, Nagyszőlősről falura (Nagypaládra) költözött, ahol jelenleg különféle alkalmi és napszámos munkákból tartja el családját.

2004-től Ibolya megélhetésének alapját a magyarországi mezőgazdasági szezonmunkák (alma-, meggy-, uborka-, burgonya-, paprikaszedés) képezik; ezeket az elmúlt 10 évben munkavállalási engedély, vagy bejelentés nélkül végezte a szabolcsi településeken. Kispaládon két éve dolgozik az egyik magyar gazdánál, akinek ezer méteres uborkaültetvényét másodmagával műveli. A kutatás idején Ibolya napi jövedelme 2500 Ft volt. Ez az összeg csupán kétharmada volt annak a keresetnek, amelyet a faluban a magyar gazdák a roma napszámosok hasonló tevékenységért fizettek. A szezonmunkák intenzitása, a felmerülő költségek és a vízumszabályok miatt a határ közelsége ellenére a 4-5 hónapon át tartó vendégmunka ideje alatt mindössze 2-3 alkalommal utazik haza. Az alacsony bérezést munkaadója a lakhatási feltételek biztosításával kompenzálja: az udvar végén található fészerben alakítottak ki számára szállást, ahol kiskorú fiával, valamint másik idénymunkás társával együtt élnek a nyári-őszi hónapokban. Az Ibolya által végzett napi gazdasági tevékenység számos nem bér munka jellegű elemet tartalmaz („mindent elvégez a ház körül, amit csak mond a gazda”), ezért a munkáltató családban elfoglalt státusza nagyon hasonlít – a néprajzi és a társadalomtörténeti szakirodalomból jól ismert – „cselédi” pozícióra. A faluban azonban társadalmi helyzetét a teljes körű izoláció jellemzi: a munkaadó család udvarát szinte sohasem hagyja el, a település nyilvános tereiben tudatosan nem mutatkozik – rejtőzködő stratégiájával az illegális foglalkoztatásából eredő gazdasági, társadalmi kockázatokat (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás stb.) próbálja csökkenteni.

A vizsgált migrációs jelenségeket személve úgy tűnik, hogy a fogadó társadalom komplex szabályokat alkot arra vonatkozóan, hogy a külföldi migránsok mely tagjaival kell, szabad, illetve nem szabad szoros és tartós kapcsolatokat kialakítani.⁴⁷¹ A kispaládi magyar fogadó közösség a helyi társadalomban a megfelelő anyagi és szimbolikus tőkével belépő bevándorlókat ösztönzi, a hátrányos helyzetű megélhetési migránsokat ellenben kizárja a gazdasági, társadalmi, politikai integráció folyamatából. Ennek a két, egymást kiegészítő – szupportív (támogató) és a vele szemben álló restriktív (korlátozó) – lokális migrációs

⁴⁷¹ A lokális találkozási helyzetekben résztvevő – etnikai, kulturális, szociális stb. értelemben – eltérő módon pozicionált személyek, kis- és nagycsoportok cselekvéseit meghatározó társadalmi, politikai diszkurzív mezőt, valamint az azon belüli változásokat legalább három aktor (a külföldi migránsok, a fogadó- és a kibocsátó társadalom) egymásra vonatkozó társadalmi, politikai diszkurzív gyakorlatai befolyásolják és hozzák létre. E komplex rendszer egészének elemzése meghaladja a dolgozatom kereteit, ezért a továbbiakban csupán egyetlen ágens, a fogadó közösség diszkurzív stratégiáival foglalkozom.

politikának a segítségével a kispaládi magyar közösség a mindennapok keretei között eredményesen szabályozza az adott társadalmon belüli egyenlőtlenségi és hatalmi viszonyokat (az elérhető pénz-, emberi és kapcsolati tőke, valamint a munkaerő mennyiségét és összetételét):

19. táblázat. A külföldi bevándorlás társadalmi szabályozásának lokális stratégiái Kispaládon

Az ukrainai migránsok			A fogadó közösség migránsokra vonatkozó	
részcsoporthaj	primer kapcsolatai	céltelepülésen betöltött pozíciói	attitűdjei	diskurzív stratégiái
a) áttelepűlő migránsok	a fogadó társadalomba integrált	státusznövelés vagy státusörzés	befogadó	az ukrán nemzetállami nacionalizmust elítélő retorika (a magyarság összetartozásának, „azonosság”-nak diskurzusa)
b) letelepedő migránsok	a kibocsátó társadalomba integrált	státusörzés vagy státusnövelés	elfogadó	
c) gazdasági idénymunkások	a kibocsátó és a fogadó társadalomban egyaránt marginalizált és/vagy szegregált	státuszvesztés, stigmatizálódás	elutasító	a magyar nemzetállami nacionalizmust támogató retorika (a migránsok –nemzeti-etnikai „másság”-nak diskurzusa)

A fogadó közösség azokhoz az áttelepűlő, letelepedő migránsokhoz, amelynek tagjai hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar etnikai részközösség a helyi életvilágon belül kialakult hatalmi, gazdasági dominanciáját megőrizze, affirmatív (befogadó vagy elfogadó) módon viszonyul. Ennek köszönhetően ezek az ukrán állampolgárok a fogadó társadalomban nem szenvednek el átmeneti vagy tartós státuszcsökkenést, hanem továbbra is megőrzik, vagy éppen növelik a kibocsátó országban kialakított korábbi gazdasági, társadalmi pozícióikat. A fogadó közösség az áttelepűlő, letelepedő bevándorlók beilleszkedését azzal segíti elő, hogy a mindennapi beszédhelyzetekben az adott migránsokat az „azonosság” fogalmain keresztül reprezentálja, vagyis a mindennapi beszédhelyzetekben referenciális egyezéseket jelenít meg a két csoport tagjai között az életmód, a hétköznapi szokásgyakorlatok (a), az etnikai-vallási attitűdök (b), vagy a gazdasági mentalitás (c) területén.⁴⁷² E sztereotipikus nyelvi

⁴⁷² Az „azonosság” diskurzusának egyes jelentésrétegét megfelelően világítja meg az alábbi kiragadott interjúrészlet is: „Ezeket, akik átjöttek mindet tiszteli, becsüli az ember, mert hát szorgalmasak, jó dógosok, gyönyörűen tisztán tartanak mindent (a), ugyanolyan a gondolkozásuk pont, mint miénk, pont úgy gazdálkodnak

gyakorlatoknak általában lényeges eleme az ukrán nemzetállam nacionalizmusát elítélő retorika (a „kint élő magyarokat gyűlölik”, az ukránok „elveszejték őket egy kanál vízbe”, ezért „kínlódnak”, „szenvednek”, „megküzdnek a kinti élettel” stb.), amely a migránsok befogadását, integrációját sajátos érzelmi, morális attitűdök kialakításával segíti elő.

Ezzel szemben azokat a gazdasági kényszmigránsokat, akik deprimált, rossz anyagi helyzetükkel hosszú távon növelhetik a lokális társadalmon belül kialakuló konfliktusok esélyét, a kispaládi magyar fogadó közösség elkülöníti, bizonyos intézményes vagy informális gyakorlatokon keresztül szimbolikusan kizárja, vagy diszkriminálja. Így, a földrajzi mobilitás esetükben a helyi társadalomban rendszerint erőteljes státuszvesztéssel, vagy stigmatizálódással jár együtt. A hétköznapi beszédhelyzetekben ezeket a migránsokat a „különbség” expresszív fogalmain keresztül jelenítik meg, amelyhez egyidejűleg rendelik hozzá a „nemzetet”, az „államot”, valamint a szűkebb fizikai léttér geográfiai határán túl élő „idegen” (a „kintiek”, az „ottaniak”, a „túlfelőliek”) képét.

A gazdasági kényszmigránsok szimbolikus társadalmi kizárásának, lehetősége korlátozásának egyik legproduktívabb eszköze az etnikai különbségtétel, azaz a megváltozhatatlannak vélt („objektív”) tulajdonságok artikulációja. A vizsgált faluban a gazdasági idénymunkásokat – etnikai identitásuktól függetlenül – leggyakrabban „ukránok”-ként, vagy „oroszok”-ként kategorizálják, amelyhez a fogadó közösség számos – a későbbiekben részletesen ismertetett – előítéletet, pejoratív jelentést társít. E kirekesztő diskurzusok hatására az ukrain gazdasági idénymunkások a helyi társadalomban csupán a faluban élő romákhoz hasonló, strukturálisan alárendelt pozíciókhoz férhetnek hozzá.

A mezőgazdasági idénymunkákat végző „ukránok” és a faluban élő „cigányok” társadalmi pozíciója között analogikus egyezést, a kispaládi magyarok a mindennapi beszédhelyzetekben gyakran fejezik ki határozott módon, mondván: „a cigány épp olyan, mint az ukrán”, és fordítva: „az ukrán is, utolsó cigány”. A hétköznapi kommunikációs helyzetekben az ukrain migránsok megjelenítése ezért általában szorosan összekapcsolódik a rasszizált „másság” (otherness) diskurzusaival,⁴⁷³ ami a külföldi munkaerő gazdasági instrumentalizációjának egyik nagyon hatékony eszköze.

Az ukrain migránsok különböző rétegcsoportjainak (a, b, c) társadalmi befogadására, kizárására, szimbolikus fel- és/vagy leértékelésére, összefoglalóan: a csoport felosztására (divíziójára) irányuló sajátos szemléletmód – értelmezésem szerint – valójában azonban a falu két etnikai alapközössége, a kispaládi magyarok és a romák gazdasági, társadalmi

(c). Úgyhogy szívesen látjuk azokat, mert még azok magyarabbak, mint mi vagyunk. Jobban tartják a vallásukat, mint itt sok helyen. (b)” B.30., magyar nő, Kispalád.

⁴⁷³ (Böse 2005: 167.)

dominanciáért folytatott küzdelméből ered. Ez utóbbi pedig szoros összefüggésben van a helyi társadalom belső szerkezeti (strukturális) viszonyainak nagy ütemű átalakulásával is.

A településen ugyanis az elmúlt három évtizedben olyan etnodemográfiai folyamatok bontakoztak ki (pl. a lakosság elöregedése, elszegényedése, szelektív elvándorlása stb.), amelyek hatására a kispaládi magyar közösség fokozatosan veszítette el egykori hegemón („többségi”) etnikai, társadalmi, hatalmi pozícióit, miközben ezzel párhuzamosan a roma népesség a helyi életvilágban egyre nagyobb dominanciára tett szert. Ez a változás, amely a két csoport közötti megkülönböztető értékű szociális, gazdasági különbségek csökkenésével járt együtt, végső soron annak a korábbi hierarchikus társadalmi rendnek az erodálódásához vezetett, amely a roma népesség alárendelt szerepére, gazdasági erejének kihasználására, társadalmi kirekesztésére, azaz az aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok hagyományos rendszerére épült, és évtizedeken keresztül egyértelműen kijelölte a két csoport közötti határokat.

A kispaládi magyarok és romák közötti gazdasági, társadalmi kapcsolatok újrafogalmazásának folyamatában új helyzetet teremtett az ukrainai idénymunkások megjelenése a helyi munkaerőpiacon. A magyar gazdák földjein napszámos vagy alkalmi munkákat végző ukrainai migránsok ugyanis azokat a másodlagos, a „régi cigányok”⁴⁷⁴ alárendelt gazdasági, társadalmi szerepeire jellemző pozíciókat foglalták el, amelyek a mindennapi kommunikációs helyzetekben elősegítették azt is, hogy a kispaládi magyarok

⁴⁷⁴ A „régi cigányok” kifejezés a hatalmi, társadalmi, gazdasági értelemben alárendelt roma képzetén alapuló összefoglaló értelmű kategória. Ez a specifikus habitusokat, magatartás- és cselekvésformákat kifejező fogalmat a társadalmi dominanciáért folytatott aktuális küzdelmekben a kispaládi magyar gazdák és a gazdaságilag emancipálódott roma családok egymással szemben álló értelemtartalmak kifejezéséhez használják fel.

A magyarok diskurzusa szerint „régi cigányoknak” azok a romák tekinthetők, akik elfogadják az etnikai hierarchiával kijelölt másodrangú társadalmi, gazdasági szerepeiket, alávetik magukat a hatalom kodifikált formáinak, azaz „mindent megcsinálnak, amit mondol nekik”, „dógosok”, „szófogadó cigányok”. Ezeket a romákat a magyarok „rendes cigányok”-nak tekintik, s az etnikumközi találkozási helyzetekben gyakran bizalommal, vagy tisztelettel tekintenek rájuk (*„tiszteletbe is tartottuk őket, meg szeretjük is”*) akkor is, ha szociálisan marginalizált – a helyi roma elit által „gettós”, „budis cigányoknak” nevezett – romákról van szó. A faluban élő magyarok ezzel szemben azokra a romákra, akik felrúgják, pontosabban a hétköznapi gazdasági, társadalmi magatartásaikkal folyamatosan megszegik a „régi cigány” fogalmához, mint hatalmilag alárendelt személyhez kötött pozíciókat, a „nem rendes cigányok” fogalmát használják. A mindennapi beszédhelyzetekben ezek alapján azokat a cselekvőket sorolják ebbe a kategóriába, akik nem akarnak dolgozni a magyaroknak, akik – a hétköznapi beszédfordulatok szerint – „segélyekből, az állam pénzén élnek”, és „már nem félnek semmitől”, „sokat megengednek maguknak”, „nem tudják a helyüket”, azaz „nagyon fel van nyílván a szemek”.

A romák diskurzusában azonban ugyanezeknek az etnicizált kategóriáknak a „magyarok” beszédétől gyökeresen eltérő jelentésadását látjuk. A helyi romák, a magyarok fogalomalkotásával szembehelyezkedő perspektívából úgy tekintenek a „régi cigányokra”, mint olyan szerepeket, státuszokat és cselekvésformákat megjelenítő személyekre, akikkel már nem tudnak, vagy még inkább nem akarnak azonosulni. Ennek megfelelően a „rendes cigány” fogalmát általában azokhoz a személyekhez társítják, akik már nem „eredeti”, „nem szógalelkű cigányok”, azaz az interetnikus kapcsolatokban képesek egyenrangú gazdasági, társadalmi szerepek kialakítására. A „nem rendes cigány” fogalmával ellenben olyan személyeket jelölnek, akik mindennapi cselekedetükkel az „eredeti cigány” képzetét idézik fel; ők azok, akikről a közösség úgy tartja, hogy a mindennapok keretei között „cigánykodnak”, „csúnyán tesznek”, vagy a „cigány stílust” képviselik. Ezeket a viselkedésmódokat a roma közösség a nyilvános etnikumközi találkozási helyzetekben helyteleníti, az adott személyeket rendszerint stigmatizálja.

szimbolikusan megerősítsék, restaurálják a két csoport, azaz a magyarok és romák között kialakult hierarchikus etnikai kapcsolatokat. Az ukrán migránsokat övező falusi migrációs (szupportív és restriktív) politikák – ebben az értelemben – mintegy „beíródnak” abba a lokális kontextusba, amelynek keretét a romák és magyarok közötti egyenlőtlenségi viszonyok képezik. Következésképpen ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értelmezni az ukrainai gazdasági kényszermigránsok megkülönböztetését szolgáló nyelvi (diszkurzív) és intézményes mechanizmusokat, előljáróban röviden ki kell térnünk azokra a települést érintő gazdasági- és társadalomtörténeti változásokra, amelyek átalakították a roma-magyar interetnikus együttélés történeti formáit, és jelenleg is meghatározzák a két csoport között fennálló gazdasági, társadalmi, hatalmi viszonyokat.

4.1.2.2.2. Az ukrainai migránsok diszkurzív elkülönítésének lokális kontextusa: a magyar-roma etnikumközi kapcsolat

A vizsgált településen az 1980-as évek végétől két, hatásait tekintve gyökeresen ellentétes társadalom- és gazdaságtörténeti átalakulás zajlott. Az egyik a magyar családok poszt-tradicionális parasztosodásának folyamata,⁴⁷⁵ amely a helyi téeszek összeomlása után újjáalakuló családi kis- és középnyagyságú mezőgazdasági üzemek revitalizációjával járt együtt (1). A másik, a kispaládi roma lakosságot érintő gazdasági, társadalmi emancipáció mozzanata volt. Ez – lényege szerint – néhány roma család sikeres kiemelkedését jelentette a roma közösségből, ami a falusi (nem roma) elitbe történő integrálódás lehetőségét vetette fel (2).

1. Az északkelet-alföldi régióban, a rendszerváltást követő gazdasági recesszió éveiben a népesség agrárszektorba való visszaáramlása volt az egyik legtipikusabb túlélési stratégia. Ennek eredményeként elmélyültek, tartóssá váltak a gazdasági különbségek a felső – és középrétegbe tartozó magyar, valamint a mélyszegénységben élő roma családok között.

A vizsgált településen a kutatás idején 12 olyan magyar család élt, amelynek tagjai a reprivatizációban szerzett, vagy bérelt 20 – 150 ha közötti birtokterületen gazdálkodtak. Ezek a családok a település mezőgazdaságilag hasznosítható területének csaknem egészét (1060 ha)⁴⁷⁶ birtokolták. A mezőgazdasági termelés mellett, ezek a kis- és középnyagyságú családi gazdaságok bevételeiket számos egyéb stratégiával (másodfoglalkozás, üzletelés, kereskedelem stb.) egészítették ki. Ez utóbbiak közül, az utóbbi tíz évben a piacorientált kertészkedés: az „ugorkázás”, vagy „ugorkacsínálás” vált meghatározó szerepűvé.

A faluban 2009-ben a magyar családok között 9 olyan háztartás volt, amelynek tagjai 1000 méternél hosszabb, 3500 méternél rövidebb uborkaültetvényen végeztek termelést; további négy család pedig a helyben megtermelt zöldség felvásárlásával és értékesítésével foglalkozott. Az agrár- és kertgazdálkodásból élő magyar lakosság megnövekedő munkaerőigényét jelenleg a határ túloldaláról érkező, főként illegális ukrainai migránsokra építi. Ennek legfőbb oka, hogy a helybeli romák jelentős része a 2000-es évektől maga is fokozatosan bekapcsolódott az uborkatermesztésbe, azaz autonóm kertgazdaságokat alapított.

⁴⁷⁵ Fogalomhasználatom Kovách Imre megközelítését követi, aki szerint nincs szerves kapcsolat a „történeti parasztság” életformája, normái, gazdálkodói mentalitása, valamint a rendszerváltás után újjáéledő családi mezőgazdasági magántermelés jelensége között. A szerző álláspontja szerint, noha kétségtelen, hogy a rurális mezőgazdasági termelésben megfigyelhető a hagyományos (paraszti) és a modern (vállalkozói) típusjegyek keveredése, a családi agrártermelés újjászületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. Ennek megfelelően a piaci körülmények között újjáéledő egyéni, családi mezőgazdasági termelés komplex jelenségének leírására alkalmatlan – a magyarországi agrár- és társadalomtörténeti szakirodalomban meghonosodott – vissza-parasztosodás (re-peasantisation) fogalma. (Kovách 2012.).

⁴⁷⁶ A falu összterülete 1673,5 ha, ebből erdő 221,5 ha, 378,9 ha legelő, 1060 ha szántó, 8,6 ha gyümölcsös, 4,4 ha kert, 0,16 ha szőlő. A településen élő roma lakosság kimaradt a rendszerváltás utáni földprivatizációs folyamatból, ezért az egyes roma családok tulajdonában lényegében a háztelkeken kívül nincs mezőgazdasági termelést, vagy nagyobb volumenű kertgazdálkodást lehetővé tevő földterület (Körzeti Földhivatal, 2014).

A felvásárlás, az értékesítés és a hitelfelvétel fokozatos intézményesülésével több, korábban idény- és napszámos munkából élő roma család hagyta el a magyarok által uralt informális munkaerőpiacot, s adta át a helyét a külföldi munkavállalók különféle csoportjainak. [A cigányok közül „már nagyon sok napszámba nem megyen, mert azt lenézőnek tartják”.]

A magyar agrárnépesség – mentalitása, életvezetési stratégiái, értékrendje, normái, fogyasztási preferenciái alapján – két karakteresebb társadalmi réteget alkot. Az egyik – a részletek figyelembe vétele nélkül – a családi üzemszervezetet alapító idősebb korcsoport, amelynek gazdasági mentalitására a tradicionálisabb (paraszti) minták követése jellemző. A másik az a fiatalabb generáció, amelynek gazdasági viselkedését már nem a hagyománytapasztalat, a szokásjogok, hanem sokkal inkább egyfajta (modern) vállalkozói, vagy agrárbefektetői attitűd irányítja: a tradicionális üzemek működésébe modern termeléstechikai eljárásokat, a profitmaximalizálás érdekében pedig új, alternatív tőkefajtákat (hitel- és támogatásszerzés) és gazdasági tevékenységtípusokat (üzemanyag- és cigaretta csempészet, határon átvéelő kereskedés) vezetnek be.

A két korosztály tagjainak – megkülönböztető értékű vonásai ellenére – közös tulajdonsága, hogy a lokalitás keretei között mindkét csoport résztvevői a gazdasági elithez tartoznak, azaz a tőke és a hatalom kizárólagos birtokosai. Ezek a családok irányítják a falu belső gazdasági mechanizmusait, a helyi munkaerőpiacokat, valamint az interetnikus kapcsolatok keretét szolgáló disztribúciós/redisztribúciós folyamatokat.⁴⁷⁷ A hétköznapi élet keretei között a magyar gazdasági elit vezető pozíciói általában azokban a hierarchikus agrárszervezeti formákban objektíválódnak, amelyekben a patrónus-kliens viszonyként kezelt gazda-napszámos aszimmetrikus kapcsolatok az uralkodóak.⁴⁷⁸ Ezek a gazdasági kooperációra épülő formák – ebben az értelemben – meghatározzák az interetnikus kapcsolatok szerkezetét is: a domináns magyar és az alárendelt gazdasági pozíciókban megjelenő romák közötti hatalmi viszonyok gyakorlati működtetésében, fenntartásában és megerősítésében játszanak döntő szerepet. Ebből a szempontból a kispaládi magyarok poszt-tradicionális parasztosodásának egyik legfontosabb következménye, hogy a hagyományos munkaszervezeti formák újjáéledése együtt járt a romák és a magyarok között fennálló korábbi aszimmetrikus szerkezeti-funkcionális kapcsolatok újjáéledésével is. A mezőgazdasági termelésben ezáltal – akár akaratlanul is – ismét jelentőségteljessé váltak a „cigánnyal való bánásban” azok a feudális

⁴⁷⁷ A 90-es évektől újrászerveződő határmenti magyar falusi társadalmak hatékonyan építettek az országhatár másik oldalán összeomló szovjet nemzetgazdaságra. A politikai rendszerváltás elején kialakuló recesszív gazdasági helyzetben Kispaládon például, a mai Ukrajna területén található Tiszapéterfalvi Agrárcég-kolhoz mezőgazdasági eszközeinek (gépek, alkatrészek, vegyszerek stb.) illegális értékesítése a poszttradicionális paraszti magántermeléshez való visszatérést gazdasági értelemben megalapozó stratégia volt.

⁴⁷⁸ (Szabó 2002.)

eredetű hatalomtechnikai megoldások, amelyeket a magyar „nagygazdák” a kollektivizálás előtti időszakban a „nincstelen” vagy a „napszámos” romákkal szemben alkalmaztak.

2. A kispaládi magyar társadalom poszt-tradicionális parasztosodásával szemben az 1990-es évek közepétől azonban a helyi roma népesség körében is elindult egy gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat, amelynek hatására a roma közösség tovább differenciálódott.

A terepkutatás idején, a vizsgált településen mindössze öt olyan kifejezetten jómódú, magas társadalmi presztízsű roma nagycsalád élt, amelynek lakáskörülményei, életvezetési gyakorlatai, fogyasztási preferenciái, értékrendje stb. az etnikai közösségen belül karakteresebben elkülönült.⁴⁷⁹ Ezek a családok általában két különböző mobilizációs stratégia segítségével érték el vezető gazdasági-társadalmi pozíciókat. Az egyik státuszelérési modell, a munka köré szerveződő ún. „normál-életút”,⁴⁸⁰ amelyhez a faluban csupán egyetlen roma nagycsalád karriertörténete tartozik. E család gazdasági felemelkedését specifikus családtörténeti előzmények – a rendszerváltás előtti magasabb munkaerőpiaci pozíciók (buszsofőr, kisebbségi önkormányzati vezető, rendőr), a következetes etnikai exogámia, valamint a többgenerációs gazdasági és kapcsolati tőkefelhalmozás – teremtették meg. A másik típus, egyfajta alternatív mobilizációs pályamodell. Az ide sorolható roma családok mobilitásához az 1990-es évek elején kibontakozó határvidéki feketegazdaság (az ember-, a cigaretta-, valamint árucsempészet) teremtette meg a gazdasági feltételeket.

Az informális határvidéki gazdasági stratégiák elterjedése mellett, a faluban élő romák társadalmi státuszváltásához jelentős mértékben hozzájárultak azok a neoprotestáns kisegyházi (baptista, pünkösdisták) mozgalmak, amelyek az 1970-es évek elejétől bontakoztak ki a térségben. A kutatás idején a kispaládi romák mintegy kétharmada tartozott a faluban működő valamely etnikus kisegyház aktív tagságához. A roma közösségen belül a kisegyházi mozgalmaknak mint alternatív, a magyarok intézményeitől bizonyos mértékig független

⁴⁷⁹ A szűk értelemben vett roma gazdasági „elit”-en kívül, a helyi roma etnikai közösség lokális hierarchiájában előkelőbb helyet foglalnak el a relatíve rendszeres munkajövedelemmel, azaz a magyarok mezőgazdasági termelésétől bizonyos mértékig független, autonóm gazdasági stratégiákkal rendelkező családok. Kispaládon 2009-ben összesen 21 ilyen roma háztartást találtunk. Ezeknek a roma családoknak a többsége kiegészítő vagy főfoglalkozásként kertgazdálkodással foglalkoztak. Ezek közül 4 család 1000-2000 méter, további 14 roma nagycsalád pedig 200-600 méter hosszúságú uborkaültetvényt művelt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az adott családok többsége – a magyarok diskurzusában: a „normálisabbja”, az „iparkodó cigányok” – a kertgazdálkodásból rendszerint csupán csekély és időszakos jövedelemre tudnak szert tenni, így az év nagyobb részében – a pauperizált, „szegény” romákhoz hasonlóan – a különféle szociális transzferjövedelmekből élnek. A kispaládi romák legnagyobb csoportját a különféle transzferjövedelmekből (GYES, GYED, szociális támogatás, banki hitel, „kamatos pénz”), valamint a napszámos munkából élő roma foglalkozási csoportok alkotják. A településen 2009-ben az aktív korú lakosság (275 fő) mintegy 55,2 %-a (152 fő) tartósan munkanélküli volt, a háztartásoknak (205) pedig több mint a fele (összesen 105) rendszeres szociális támogatásra szorult. Ezek a halmozottan hátrányos helyzetű családok a faluban szinte kivétel nélkül a helyi romák legsó, kifejezetten mélyszegénységben élő rétegéből kerültek ki. A magasabb presztízsű roma családok, a mindennapi kommunikációs helyzetekben ezeket a romákat általában diszkreditáló nyelvi alakzatok, negatív heterosztereotípiák („retkesek”, „koszosok”, „mocskosok”, „aljasok”, „budisok”) segítségével azonosítják.

⁴⁸⁰ A kifejezés fogalmi jelentésének meghatározásához lásd: (Kohli 1990.)

szerveződéseknek számos meghatározó funkciója van. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy az etnikus önazonosságot (az ún. „cigány stílust”) intézményes módon képviselik, azaz sajátos szervezeti kereteket biztosítanak a lokális etnikai autonómia felépítésének bizonyos formáihoz. Lényeges továbbá, hogy a neoprotestáns kisegyház a roma közösséget olyan imaginárius (globális) keresztény közösségbe és értékrendbe integrálja, amely azon túl, hogy eredményesen vesz részt a lokális kirekesztés hatásainak a mérséklésében, a faluban élő romák számára lehetővé teszi a társadalmi szerepek és a státusok új politikai hierarchiájának kialakítását is.⁴⁸¹

Az elmúlt másfél évtizedben a kispaládi roma etnikai közösségen belüli gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat – amelynek kialakulásában a határvidéki feketekereskedelem, valamint az etnikus kisegyházak játszottak meghatározó szerepet – együtt járt a magyar és a roma gazdasági elit közötti különbségek fokozatosan csökkenésével is. Ennek részeként a gazdasági elitpozíciókat elfoglaló roma családok az utóbbi években a magyarokhoz hasonló modern életvezetési gyakorlatokat (kétgyerekes családmódel, tőkefelhalmozás, visszafogott fogyasztói magatartás), és gazdasági stratégiákat (kertgazdálkodás) alakítottak ki. A faluban a megvagyonosodott romák kifejezetten jómódú házakban, példás életkörülmények között élnek; öltözködésben, fogyasztásban a nem-cigányok értékpreferenciáit követik, azaz a mindennapok keretei között a „rég”, alárendelt („szó’galelkü”) cigányokhoz kötött negatív sztereotípiák („tisztátalanság”, „mocsok”, „szegénység” stb.) tudatos és aprólékos eltörlésére tesznek kísérletet.

A „cigány” státuszát újraértelmező társadalomszerkezeti változások lényegét, azaz a korábbi szociális, gazdasági, hatalmi egyenlőtlenségek segítségével definiált valóságmező hatályon kívül helyezését jelentéssűrítő módon világítja meg az egyik megvagyonosodott roma család tagjával készített alábbi interjú is:

„A régi cigányok még arra is képesek vótak, hogy elmentek, és kipucolták valakinek a WC-jét. Ha most azt mondanád valakinek, hogy vón egy kis *zsíros munka*, gyere, merd ki a WC-met, hát öltre menne veled. Összeverne, olyan nagy *sértés*. Meg *régen a cigányok a magyaroknak nem pénzért dógoztak*. Hát ott vót anyám...Elment a magyar asszonynál, egész nap vártuk, dógozott, oszt este vót ez a sódar. *Amit leszedték rula a húst, oszt maradt a csont, azt hozta haza, aztat kapta a munkájáért. Most már mindenki pénzért dógozik*. Ha azt mondja a magyar, hogy itt van 2000 Ft permetezd le az ugorkámat, a cigány azt mondja 3000. A cigányok már *nem szógalelkűek, érted, diktálnak*.”⁴⁸²

⁴⁸¹ (Gay y Blasco 2008.)

⁴⁸² B.31., roma férfi, Kispalád.

Az idézet a lokális társadalmi rend, azaz a „cigány” diskurzuson belüli hagyományos státuszát érintő változásokat három dimenzióban ragadja meg:

- Egyrészt társadalmi/erkölcsi nézőpontból. A narráció szerint a „régí cigányok” feladatköre, a „budi pucolás” – amelyhez az emberi és/vagy állati „bélzárral”, a „béllel”, vagy akár a ’döggel’,⁴⁸³ azaz végső soron a „nem emberivel” konnotálható cselekvések és képzetek kapcsolódnak –, a „mai cigány” számára nem csupán vállalhatatlan gyakorlati magatartás, de a vele való azonosítás társadalmi felemelkedésének és morális létezésének megkérdőjelezése is. A roma elbeszélő perspektívájából egész egyszerűen „sértés”.

- Másfelől gazdasági dimenzióból. Az idézet szerint az etnikumközi kapcsolatok már nem írhatóak le maradéktalanul a roma–nem roma aszimmetrikus gazdasági relációkon keresztül. A két etnikai közösség kapcsolataira ugyanis már nem kizárólag a függés tapasztalata jellemző; a romák által végzett munkának pedig racionálisan meghatározható csereértéke van. A „régí cigányokkal” szemben a „mai cigányok” megkülönböztető vonása, hogy az utóbbiak a lokális munkaerőpiacon már nem a „cseled”, hanem a „bérmunkás” státuszát képviselik, s ennek megfelelően nem a magyarok „maradékáért”, hanem azok „pénzéért” dolgoznak.

- Végül pedig hatalmi aspektusból. Ehelyütt arra világít rá a szöveg, hogy a korábbi hatalmi gyakorlatok már nem érvényesülnek elkerülhetetlenül; a „cigány” a jelenkori társadalmi viszonyok között saját jogait érvényesítő autonóm lény, aki tetszőlegesen választhatja a korábbi regulatív interetnikus társadalmi normák követését, vagy azok tagadását is. A faluban lejátszódó társadalmi, gazdasági változások hatására a romák kísérletet tehetnek a hagyománytapasztalatban rögzített aszimmetrikus társadalmi szerepeik megfordítására is („a cigányok már nem szó’galelkűek, *diktálnak*”).

Mindazonáltal ezek a változások, azaz a kispaládi romák gazdasági felemelkedése, kulturális asszimilációja – vagy más szóval „gádzsósodásának” folyamata⁴⁸⁴ –, továbbá a magyarok domináns gazdasági, társadalmi szerepeinek megrendülése az elmúlt másfél évtizedben a „parasztok” és „cigányok” közötti különbségek fokozatos kiegyenlítéséhez vezettek. A helyi társadalomban ez a két csoport közötti határok elmosódásával, valamint az

⁴⁸³ Péterfalván a levágott sertés feldolgozhatatlan belsőségeit (pl. vastagbélét) mindmáig a cigányoknak adják valamilyen fizetség (kosár vagy munka) fejében, s az is általános gyakorlat, hogy a beteg vagy elpusztult állatokat (a „dögöt”) a helyi cigányok viszik el. Ezek a gesztusok a magyarok hétköznapi beszédhelyzeteiben a „cigány” szimbolikus „tisztátalanságának”, „civilizálatlanságának” etnikus ismertetőjegyeiként tételeződnék, s általában a társadalmi elhatárolódás gyakorlati értékű kategóriájává válnak. Empirikus adatok hiányában csupán feltételezzük, hogy a kispaládi identitásdiskurzus bizonyos kategóriái (a „cigány” testi, biológiai retorikája: a „budis cigány”, a „mocskos cigány”, a „nem tiszta”, a „fekete” cigány kategóriája, valamint a hozzákapcsolt negatív képzetek /pl. „bűz”, „szag”/) mögött hasonló történeti referenciák, és gazdasági kölcsönviszonyok állnak.

⁴⁸⁴ (Nagy 2007: 21–22.)

etnikai hierarchián alapuló munkamegosztás rendszerének destabilizációjával járt együtt, amely az etnikumközi kapcsolatokban is jelentős feszültségeket okozott.

A kialakult válsághelyzet negatív hatásait a magyar közösség a faluban élő roma családok életformaváltásának és társadalmi integrációjának szimbolikus korlátozásával próbálta ellensúlyozni. Ennek érdekében két jellemző stratégiát alkalmazott.

Az egyik a hétköznapi nacionalizmus (everyday nationalism)⁴⁸⁵ gyakorlata volt, amely különböző stigmatizált etnikai és rassz-kategóriákkal („budis cigány”, „mocskos cigány”, „fekete cigány”) teremtett lehetőséget a társadalom különféle (szociális, gazdasági, vallási) szféráiban a faluban élő romák szimbolikus kizárásához. A másik stratégia ellenben az aktuális találkozási helyzeteket átható történeti diskurzus. Ez olyan mindennapi kommunikációs technikák alkalmazását jelentette, amelyek a „rég”, az „elmúlt” falu világára, valamint ennek részeként az „egykori” „szó’galelkű cigányokra” való folyamatos reflexiókon keresztül a jelenlegi hierarchikus etnikumközi viszonyokat a hagyománytapasztalat normatív elemeként tüntették fel.⁴⁸⁶

A helyi társadalomban ezeknek a mechanizmusoknak az egyik legfontosabb színtere a legutóbbi időkig kétségtelenül a munka, a gazdasági tevékenységek világa volt, amelyek – a faluban kibontakozó gazdasági, szociális változások előtt – a roma-magyar kapcsolatok és interakciók elsődleges kontextusát képezték. A továbbiakban ezzel összefüggésben amellet próbálok érvelni, hogy a roma-magyar különbségteremtő diskurzusok a lokális munkaerőpiac és hagyományos foglalkoztatási rendszer radikális átalakulása ellenére sem veszítették el korábbi jelentőségüket. A kispaládi magyarok ugyanis az interetnikus egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi együttélés hagyományos rendszerét az ukrainai migránsok elkülönítését, kizárását, alárendelését szolgáló hétköznapi gyakorlatok és szimbolikus cselekvések segítségével hatékonyan erősítik meg és termelik újra.

⁴⁸⁵ (Feischmidt – Glózer – Ilyés – Krasznár – Zakariás 2014.)

⁴⁸⁶ Eric Hobsbawm szerint a szociális dezintegráció helyzeteiben, nem csupán az állam vagy az intézményes politikai-társadalmi mozgalmak, hanem a különféle informális csoportok is gyakran fordulnak a hagyományok kitalálásához (the invention of tradition) azzal a céllal, hogy megerősítsék politikai autoritásukat, vagy meghatározzák az adott közösséghez tartozó személyek partikuláris kötődéseit. (Lásd: Hobsbawm 1987.) A történelmi tapasztalatok, a genetikus értelemképzés, azaz a múlt megalapozó értelmű társadalmi használata a kispaládi magyarok számára is szimbolikus erőforrásokat biztosít az etnikai határok megerősítéséhez. Ezt mutatja az alábbi elbeszélésrészlet is: „Hát emlékezni kell. Csak a gyökerekből élünk, a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt. Azt nem szabad elveszteni, elfelejteni, ami a 18. század első felébe, második felébe vót [!]. Erre mi még emlékszünk a 18. század második felére, mer a nagyapáink akkor vótak kispaládi lakosok és az emléke azért köztünk él. Arra büszkék vagyunk, de magunkra legyünk büszkék a mi munkákra, meg hogy milyenek vagyunk, azt valószínűleg tőlük örököltük”. B.33., magyar nő, Kispalád. A magyarok történeti emlékezete – ahogyan azt az idézet is mutatja – a „múlt” idődimenzióját a változásoknak ellenálló, példaértékű értelemként tünteti fel [„csak a gyökerekből élünk”], amelyben az idő lineáris szekvenciái (múlt-jelen-jövő) egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódnak [„a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt”]. Ez a historizáló identitás-stratégia a történeti tapasztalatokat az interetnikus együttélés időtlen érvényű (metahistorikus) szabályaiként jeleníti meg.

4.1.2.2.3. Az ukrainai gazdasági migránsokat megjelenítő munkáltatói diskurzusok

A kispaládi magyar gazdák és az általuk foglalkoztatott illegális ukrainai idénymunkások között kialakuló hétköznapi találkozási helyzeteket mindenekelőtt olyan racionális, jövedelem-orientált szituációknak kell tekintenünk, amelyekben az egymással kapcsolatba lépő felek gazdasági érdekellentéte az egyik meghatározó tényező. Mivel a határ menti régióban jellemzően alacsonyok a bérek és elenyészően kevés az elérhető munkaalkalom, az ukrainai idénymunkások bevételek maximalizálása, továbbá munkaerejük megőrzése érdekében különböző informális technikák (munkalassítás, felületes munkavégzés; az étkezési és a szállásdíj helyett magasabb bérezés kialakítása stb.) kialakítására kényszerülnek. A munkaadók ugyanakkor ezeknek a stratégiáknak a hatékonyságát különféle hétköznapi eszközökkel (pl. a munkaidő elnyújtása, a házkörüli fizikai munkák pótfizetés nélküli elvégztetése stb.) próbálják meg csökkenteni. A kölcsönös adaptív-stratégiai viselkedésmódoknak ebben a rendszerében a fogadó társadalom főként az etnikai hierarchia kijelölésével, illetve az etnikai stigmatizáció bizonyos eljárásaival érvényesíti saját gazdasági érdekeit.⁴⁸⁷

Az ukrainai gazdasági idénymunkások csoportjához – ahogyan arra már korábban is utaltunk – a kispaládi társadalomban különböző etnikai identitású (magyar, ukrán, orosz, cigány) személyek tartoznak, akiket a fogadó közösség a mindennapi kommunikációs helyzetekben egységesen „ukrán”-ként, és/vagy „orosz”-ként kategorizál. A fogadó társadalom és a migránsok között kialakuló gyakorlati együttműködés keretei között azonban számos olyan hétköznapi gyakorlat van, amely a származási ország szerint homogenizált „idegen” migránsokat – társadalmi pozíció, magatartás, gazdasági „érték” alapján – tovább differenciálja.

A helyi munkaerőpiacon megjelenő „ukrán” nemzetiségű napszámosokról a kispaládi magyarok negatív értékítéleteket fogalmaznak meg. Eszerint az „ukránok”: „megbízhatatlanok”, rafináltak, „ott vágna át, ahon akarna”, „isznak”, „szombatisták, szombaton nem dolgoznak”, „húzzák az időt” stb. Az adott sztereotípiák segítségével a fogadó közösség olyan stigmatizált magatartásformákat és gazdasági habitusokat társít az „ukránok” kategóriájához, amelyek a helyi magyarság gondolkodásában az ellenálló, a „rossz cigány” jellemzői közé tartoznak. A magyar gazdák ennek megfelelően ritkábban folyamodnak a „nem biztosnak” tartott ukrán (anyanyelvű) munkaerőhöz, mint ahogyan a „rossz” napszámosoknak tartott „cigányok” többségét is rendszerint csak kiegészítő, általában a nehezebbnek, vagy egészségtelenebbnek tartott fizikai munkákra (pl. uborkás zsákok pakolása, hordása; permetezés stb.) alkalmazzák.

⁴⁸⁷ (Ainlay – Crosby 1998: 13.)

A magyar gazdák ezért mezőgazdasági üzeikben gyakrabban foglalkoztatnak a határon túlról érkező magyar nemzetiségű napszámosokat. Ezekről a migránsokról a közbeszéd úgy tartja, hogy „nagyjából megbízhatóbbak”, „stabilabbak”, „becsületesebbek”, egyszóval *„jobbak, mint a magyar cigányok. Mert szófogadóak, rendesebbek. Nem olyan erőszakosak”*.⁴⁸⁸ A munkáltatói diskurzusban ezek a kompetenciák, jelesen az engedelmesség (a „szófogadás”), az egyéni autonóm akarat felfüggesztése („nem erőszakosak”), a test erejének átengedése, a szorgalmasság stb. a „magyar” idénymunkások egyik fontos megkülönböztető értékű tulajdonsága. A fogadó közösség azonban ezeket a tulajdonságokat nem a kárpátaljai magyar idénymunkások csoportszintű etnikai jellemzőjeként, hanem sokkal inkább az adott migránsok egyéni, esetleges magatartásaként tartja számon. („Ezekbe is ki kell fogni, hogy milyet hozol, mert van [‘közöttük’] is rafinált.”⁴⁸⁹).

A magyar nemzetiségű idénymunkások által betöltött strukturális pozíciók a helyi társadalomban a „régci cigány” normatív kategóriájával leírható történeti jelentéseket idézik fel. A domináns kultúra a külföldi magyar munkavállaló csoporthoz tartozó személyeket általában az „eredeti”, a „meghunyaszkodó”, a hatalommal kooperáló „cigány” képevel azonosítja. Ez azt is jelenti, hogy az ukrainai „magyar” munkavállalókkal szemben tanúsított befogadó, támogató attitűdök pusztán látszólagosak. A helyi társadalom az „idegen”-t kizárólag adaptációs igyekezetében fogadja el,⁴⁹⁰ más szóval csupán abban a gyakorlati törekvésében támogatja, hogy ők a „rendes cigányra” jellemző másodlagos társadalmi pozíciókban jelenjenek meg. A határon túli magyar munkások identitása lényegét érintő jellegzetességeket (pl. hogy a munkás gyakran „haza” akar menni, egy a számára otthonos életvilág után vágyódik, vagy, hogy racionális gazdasági aktusokra, a munkaadó „kijátszására” törekszik), végső soron tehát magát az „idegen” idegenségére jellemző vonásokat, a fogadó társadalom általában elutasítóan kezeli.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az „idegent” jelentő „ukránok” és/vagy „oroszok” egységes kifejezése jelentéstani értelemben két eltérő szinten ragadja meg a társadalmi különbségeket. A befogadó társadalom értelmezése szerint egyrészt vannak olyan magatartások, diszpozíciók, amelyek inkább az „ukrán” etnikumhoz kötődnek és stigmatizáltak (elfogadhatatlanok), másrészt vannak olyan kulturálisan konfigurált viselkedésmódok, habitusok, magatartásformák, amelyeket a fogadó kultúra inkább a „magyar” anyanyelvű idénymunkások identikus jellemzőinek vél, s negatívan ítél meg (vagyis elfogad).⁴⁹¹ A két klasszifikációs

⁴⁸⁸ B.34., magyar férfi, Kispalád.

⁴⁸⁹ B.35., magyar férfi, Kispalád.

⁴⁹⁰ (Bíró A – Bodó 1996.)

⁴⁹¹ A stigmatizációs mechanizmus bipoláris szerkezete („elfogadhatatlan” és „elfogadható” elemei) kapcsán lásd: (Ainlay – Crosby 1998.)

gyakorlat közös vonása, hogy mindkettő a migránsok különbségeit hangsúlyozza.⁴⁹² Ekképpen a munkáltatói diskurzus az „ukrán” és a „magyar” nemzetiségű (anya)nyelvű külföldi állampolgárokat a „cigány” státuszával jelölt „idegen” fogalmán belül helyezi el – igaz, a diskurzus határozottan utal az említett kategóriákkal megnevezett személyek és csoportok stigmatizáltsága mértékében kifejeződő fokozatbeli különbségekre.

A lokális életvilág foglalkozás- és társadalomszerkezeti hierarchiájában a „cigány” pozícióját elfoglaló ukrain idénymunkásokkal szemben a fogadó közösség a magyar-roma interakciókat hagyományosan uraló aszimmetrikus kapcsolatok (patrónus-kliens viszonyok) igényével lép fel. Ily módon a fogadó társadalom tagjai – különféle helyettesítő (szubsztitúciós) eljárással – a „cigány” idegen másságának leírására, értelmezésére használt hagyományos kategóriákat és klasszifikációs gyakran alkalmazzák a faluban megjelenő külföldiekre is.

A hétköznapi nyelvi gyakorlatok szintjén ez nem jelent mást, minthogy akárcsak a „rég” cigányokat, az ukrán migránsokat is megfosztják személyiségüktől; a munkáltató diskurzus általában a hatalom tárgyaként, *dologi* (testi) mivoltukban, egy politikailag telített nyelvi környezetben reprezentálja őket. Ez kifejeződik implicit retorikai alakzatok formájában – például a „volt nekem tavaly olyan munkásom” kezdetű mondatok minden esetben a „birtokoltam olyan ukránt” predikátumát hordozzák magukban –, de megnyilvánulhat akár direkt, kifejtett formában is. A „*tartasz most ukránt? nem tartok!*”, „*az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér*”, „*a szomszéd faluból hoztam szedőket, mert az enyémnek haza kellett menni, az enyémnek lejárt a vízumja*”, „*van az udvaron melléképület, hozunk két orosz*” stb. típusú beszédfordulatok például félreérthetetlenül kijelölik a kijelentés alanya és tárgya között fennálló aszimmetrikus viszonyokat. Ennek a hatalmi jelentésekkel átítatott, illetve politikailag konfigurált nyelvnek a legalizálásában és fenntartásában kétségtelenül az agrártermelés tradicionális elemei játsszák az egyik legfontosabb szerepet. Ezt megfelelően szemléltetik a paraszti termeléshez kapcsolódó specifikus munkaszervezési normák is, amelyek szerint a „rendes”, a „jó”, a „becsületes” munkavégzés garantálása érdekében a kispaládi gazdának együtt kell dolgoznia, vagy legalábbis „*rá kell néznie*” az ukrán munkásokra – más szóval ugyanúgy, ahogyan a „cigány” napszámos felett is minden alkalommal egyénileg kell kontrollt és hatalmat gyakorolnia.

Az ukrán és cigány „birtokolt test” közötti korrelációs hatalmi viszonyok létrehozásában figyelemre méltóak a cigány-testre, mint vizuális objektumra irányuló transzformációs eljárások is. Ezen többnyire képi analógiákat tartalmazó kommunikációs stratégiákat kell

⁴⁹²) Ezek alapján a szimbolikus etnikai hierarchia a következőképpen alakul a faluban: „legfelül” találhatók a kispaládi „magyarok”, és a középosztályhoz tartozó „határon túli magyarok”, ezt követik a magyar (anya)nyelvű/nemzetiségű ukrain munkások, és az ukrán/orosz (anya)nyelvű/nemzetiségű munkások (mindkettőt egységesen „ukrán”-nak, vagy „orosz”-nak nevezik), „legalul” pedig a kispaládi „cigányok”

értenünk, amelyek segítségével a kispaládi magyarok bizonyos stigmatizált etnikus jegyeket (pl. „fekete bőrszín”) egész egyszerűen „átviszik” más, jelöletlen („fehér”, „ukrán”) testekre is. Egy kispaládi magyar nő például, saját távolmaradását a családja mezőgazdasági termelésétől azzal indokolta, hogy a kertet „egyszerűen rabszolgamunkának” tartja, ahol a munkások úgy dolgoznak, akár „a kávéültetvényen a négerék, csak itt cigányok vagy ukránok vannak. [!] Szerencsétleneknek, ha esik, ha fűj, 70 fok, mínusz 100 fok, akkor is benne kell lenni, mint régen a kávéültetvényeken a napszámosoknak.” [!]

A kispaládi magyarok diskurzusában a „régii cigányok” kategóriájának normatív értelméhez hozzátartozott a romák társadalmi nyilvánosságtól való elzártságának, láthatatlanságának követelménye is.⁴⁹³ A „régii”, „eredeti” romák a faluban a szegregált, periférikus terekben laktak, azaz a magyarok számára paradox módon, látványként csupán negativitásukban voltak megragadhatók, abban a mozzanatban, hogy „*nincsenek a faluban*”, vagy hogy nem lehet tudni róluk „*mit csinálnak, ott kint*”. Ezt a regulatív alapelvet, amelyet a roma-magyar etnikumközi együttélés egyik aspektusaként „láthatósági paktumnak” nevezhetnénk, tetten érhetjük az ukrainai munkásokról való gondolkodásban is.

A periférikus, de mégis a hatóságok által intenzíven ellenőrzött határmenti térséget (a „határ környékét”) a külföldi idénymunkások általában veszélyzónaként érzékelik, ahol helyzeti bizonytalanságuk ellensúlyozása érdekében különféle csoportspecifikus magatartásmintákat alakítanak ki. A régió feldolgozóiparában munkát vállaló péterfalvi idénymunkások például az illegális munkavállalói státuszukból eredő kockázatokat tudatos „rejtőzködéssel”, nyilvános térhasználatuk intenzív korlátozásával próbálják meg mérsékelni. Ennek érdekében akár napokig nem hagyják el azokat a fizikailag zárt tereket, amelyekben dolgoznak. [„Ott vót a szállás bent [’az üzemben’]. Tegyük fel, ha bent dolgoztunk, csak a csomagoló üzembe, akkor mi, ahogy bementünk, tegyük fel *hétfő reggel, és szombatig mikor jöttünk hazafele... kint nem jártunk, na, nem jártunk egyáltalán kint. Se vásárolni, se sehova, csak bent, bent, bent.* B.S.: Amiatt nem hagyták el a szállást, mert nem volt munkavállalási

⁴⁹³ A falu belső, szimbolikusan felértékelt terét („a templom környékét”, a „központot”) a magyar lakosok egészen az 1990-es évek közepéig „védték” a roma beköltözéssel szemben. Jellemző eszköze volt ennek a törekvésnek az a mindmáig létező gyakorlat, hogy a magyar gazdák megvásárolták a közvetlen szomszédságukban lévő, megüresedő telkeket az elköltöző családoktól, vagy azok leszármazottjaitól, megakadályozva ezzel, hogy „cigányok kerüljenek” melléjük. A privát tér fokozott védelme eredményeként jelenleg több olyan két fős háztartást találunk a településen, amelyhez kettő vagy akár annál több telek és ház is tartozik. „Mentek, árulták a házat... már meg is vót egyezve, hogy jön a cigány ide. Mondom apósomnak, hogy halljátok, ne engedjük már, hogy a cigány jöjjön ide, annyira egybe van ez az udvar, kert, minden [„építve” – B.S.], hát nézzük itt a cigányokat? Hát az ember nem fajgyűlölő, vagy embergyűlölő... De akkor is: cigányt ne engedjük ide! Na, mondom apósom, mennyi pénzünk van? Mindenki... szedjük össze... 3 millió 7 százezerért megvettük. De nehogy a cigánynak add!” B.36., magyar nő, Kispalád.

engedélyük? *Nem amiatt... Hanem, mert nem akartuk, hogy minket lássanak, tudják, hogy mi ott vagyunk... Minket ott nem zavart senki, nyugalomba vótunk.*”^{494]}

Eltekintve ehelyütt attól, hogy az említett stratégiai viselkedés fenntartásában milyen szerepet játszik az érintett személyek formális jogi (illegális-legális munkavállalói) státusza, fontosabbnak tűnik az a megfigyelés, hogy a mindennapi társadalmi interakciókban a fogadó társadalom részéről normatív követelményként fogalmazódik meg a bevándorlókkal szemben saját objektív „idegenségük” elrejtésének kritériuma:

„Vót olyan, amikor 4 ezer méter ugorkám vót, és a faluba egy-kettő, két-három helyen voltak a munkások elszállásolva. Akkor az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér’. Ott vannak, mozognak, de nem olyan érted, tudja az ember, hogy idegen van az udvaron, ide megy, oda megy, nem olyan, na. Megmondtam nekik, ne járkáljanak sehova se’, ne próbáljanak az udvarul lemenni, me’ nagy baj lesz.”⁴⁹⁵

Hasonló szemléletmódot tükröznek a kispaládi társadalom lokális-építési gyakorlatai, illetve a migránsok társas életét meghatározó terek, helyek rendszerei is. A vizsgált településen például, a falu határába mélyen benyúló uborkatáblák tudatos kialakítása, a gazdasági udvar végén lévő lakhelyek („melléképület”, „fészter”) elhelyezése, a migránsok intim terekből való kizárása (pl. a munkaadó privát terén kívül kijelölt étkezési, tisztálkodási lehetőségek), de akár az idénymunkások egynemű útvonalai is, amelyek elsősorban a falu mögött húzódó kertek, gyümölcsösök közötti helyek használatára redukálják a migránsok mozgását, nyilvánvalóan jelentőségteljes, funkcionális értékű eszközök. Céljuk egyrészt az idegen tolakodó „idegenségének” elrejtése, „láthatatlanná tétele”; másrészt a migránsok másodrangú társadalmiságának „materializálása”,⁴⁹⁶ azaz térbeli rítusokon keresztül történő kifejezése,⁴⁹⁷ amely egyértelmű hasonlóságot mutat a faluban élő romákkal szemben alkalmazott korábbi stratégiákkal.

Az adott fejezet az ukrain határvidéki migrációs jelenségeket egy konkrét találkozási helyzet, nevezetesen a kispaládi magyar és roma etnikai közösség együttélési stratégiai kontextusában értelmezte. A vizsgálat azokat a hétköznapi interakciókat és diskurzív eljárásokat állította középpontba, amelyeken keresztül a fogadó közösség tagjai kijelölik, meghatározzák, esetenként átalakítják a csoportközi és interetnikus viszonyokat.

⁴⁹⁴ B.37., magyar nő, Tiszapéterfalva.

⁴⁹⁵ B.35., magyar férfi, Kispalád.

⁴⁹⁶ (Appadurai 2001: 4.)

⁴⁹⁷ A kispaládi mezőgazdasági idénymunkások elszigeteltségének mértékét jelzi, hogy több hónapig tartó nyári-őszi terepmunkánk ideje alatt – annak ellenére, hogy az adott időszakban, a faluban 8-10 magyar gazda foglalkoztatott egyenként minimum 2-5 külföldi idénymunkást – a falu központi, köztereiben egyetlen egyszer sem láttunk külföldi munkavállalót.

Az empirikus kutatás tanulságai szerint a kispaládi magyar közösség az azonos kibocsátó településekről érkező, de a helyi életvilág terébe eltérő kezdeti státuszban megjelenő külföldi bevándorlókkal szemben különböző – támogató vagy elutasító – lokális migrációs politikákat érvényesít aszerint, hogy a migrációban résztvevő személyek erősítik, vagy gyengítik a fogadó magyar közösség társadalmi kohézióját és a településen belül kialakult korábbi szociokulturális, gazdasági, hatalmi pozícióit. A magyar etnikai részközösség az áttelepülő, vagy letelepedő migránsok integrációs és mobilizációs képességét az etnikai azonosság fogalmaival ösztönzi, a gazdasági kényszmigránsokat ellenben a másság diskurzusain keresztül fosztja meg a társadalmi érvényesülés lehetőségétől.

A helyi életvilágon belül kialakult aktuális etnikumközi kapcsolatok ebben az értelemben tehát meghatározzák azoknak az informális, mikroszintű migrációs politikáknak a természetét, formáját és erejét, amelyeket a fogadó közösség az ukrán állampolgárokkal szemben alkalmaz, ezen kívül kijelölik azokat a funkciókat is, amelyeket a külföldi bevándorlók a gazdasági munkamegosztásban, s ennél fogva a céltelepülés társadalmi szervezetének egészében betölthetnek.

A külföldi idénymunkásokat alkalmazó magyar gazdák diskurzusait elemezve bemutattam, hogy a fogadó közösség – sajátos szubsztitúciós és transzformációs szabályok segítségével – a magyar-roma etnikai különbségtétel hagyományos eljárásait más etnikai csoportok tagjaira (az „ukránokra”) vonatkoztatja, ezáltal a társadalmi jelentésképzés folyamatában az „ukrán” idegen idegensége a „cigány” idegen idegenségeként tűnik fel. Az eljárás lényegéhez tartozik, hogy miközben a történetileg kialakult etnikai kategóriák bizonyos tartalmi elemeinek alkalmazása elősegíti az „ukránok” társadalmi különbségeinek kifejezését, aközben megerősíti a lokális társadalmon belül kialakult strukturális egyenlőtlenségek korábbi rendszerét is. Az ukrainai migránsok különböző részcsoportjai integrációját vagy szegregációját megalapozó hétköznapi stratégiák ily módon, a lokális életvilágon belül, a magyarok és romák közötti politikai hatalom megosztását elősegítő, gyakorlati szerepű (redisztribúciós) eszközök.

A posztoszocialista korszakban megfigyelhető informális gazdasági stratégiák és a határra mint erőforrásra építő újszerű foglalkozási csoportok bemutatása után, röviden ki kell térnem azokra a kortárs identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatokra is, amelyek a szimbólumok és a politikai diskurzusok szintjén mutatják be a lokális társadalom különféle részcsoportjai (kulturális, gazdasági politikai elitek és a hétköznapi cselekvők) közötti interakciókat, érték- és érdekkonfliktusokat, valamint az állam és állampolgárok viszonyában bekövetkező változásokat.

5. A POLITIKAI-IDEOLÓGIA TRANSZFORMÁCIÓ LOKÁLIS INTÉZMÉNYEI: IDENTITÁS- ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI GYAKORLATOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Amint az köztudott, az államszocializmusban a központi hatalom által ellenőrzött vidéki, helyi oktatási- és művelődési közintézmények – iskola, zeneiskola, könyvtár, kultúrház, mozi – mindegyikének tevékenysége tartalmazott valamilyen agitációs, propagandisztikus vagy ideologisztikus elemet. A tiszaháti falvakban az általános- és középiskolákban működő politikai iskolák, lektori csoportok, vagy a gyerekek politikai nevelését szolgáló pionír- és Komszomol-szervezetek, vagy akár a helyi kultúrházak agitációs brigádjainak és különböző önképzőkörökének⁴⁹⁸ a létezése már önmagukban is azt bizonyítják, hogy a társadalmi nyilvánosság különböző szféráit szervező lokális kulturális intézmények szakmai, ismeretterjesztő és politikai tevékenysége nem különült el élesen egymástól.⁴⁹⁹

Az 1990-es évek elején az említett közintézmények belső hierarchiájában magasabb strukturális pozícióval, azaz megfelelő döntési jogkörrel és szakmai reputációval rendelkező⁵⁰⁰ falusi kulturális elitek (iskolaigazgatók, magasabb presztízsű tanárok, tanítók, kultúrházvezetők és más alkalmazottak) társadalmi összetétele – a szovjet politikai diktatúra fenntartásában játszott konstitutív szerepük ellenére – lényegét tekintve nem, illetve alig változott. A péterfalvi közintézmények közül – csak, hogy egyetlen példát kiragadjak – a helyi középiskola 1983-ben kinevezett igazgatója az intézményt 2010-ig vezette. Az 1989. évi osztálynaplók névsora szerint az iskola 32 oktatójának majdnem a fele (14 fő) 2005-ben még az intézmény dolgozója volt; a korábbi kollektíva tagjainak nagyobb része (8 fő) szintén innen ment nyugdíjba, kisebb hányada elhunyt (3 fő), elköltözött (5 fő) vagy munkahelyet váltott (2 fő). A tiszaháti településeken a klub- és könyvtárvezetők, valamint az irányításuk alatt dolgozó alkalmazottak szintén

⁴⁹⁸ A rendelkezésre álló adatok szerint 1986-ban a péterfalvi kultúrházban összesen 17 „öntevékeny” csoport („Fúvószenekar”, „Drámai kör”, „Lánykórus”, „Kórus zenei kísérettel”, „Tánckör”, „Gyermektánckör”, „Művészeti olvasás”, „Bajánosok együttese”, „Énekkar”, „Disco.klub”, „Film-fotó amatőrök”, „Gyermekkórus zenei kísérettel”, „Művészeti ábrázolás: festészet és dekoratív művészet”, „Gyermekdrámai kör, kedv szerinti foglalkozás”). Ezek közül a szűkebb értelemben vett politikai propagandát két szakkör: a kulturagitációs brigád (a lokális szóhasználat szerint: „agitkult brigád”) és a művészeti agitációs brigád végezte. Mindkét csoport tagsága nagyobb részt a kultúrház alkalmazottaiból rekrutálódtak, de a propagandamunka gyakorlati megvalósításában a helyi középiskola tanárai és Komszomol-szervezetének tagjai is gyakran bekapcsolódtak. A 12-15 főből álló csoportok résztvevői – a jelenléti jegyzőkönyvek alapján – hetente 3-4 alkalommal találkoztak, hogy összeállítsák és begyakorolják a kulturagitációs brigád műsorszámait. A rendelkezésre álló jegyzőkönyvek szerint a két agitációs brigád 1986-ban 10 hónap alatt összesen 54 próbát, és 49 műsort tartott a kolhoz különféle gyár- és üzemegységeiben, mezőgazdasági, vagy állattenyésztő részlegein. (Forrás: a Tiszapéterfalvi kultúrház jegyzőkönyvei, magántulajdon.)

⁴⁹⁹ A szovjet politikai diktatúra éveiben a városi és vidéki közintézmények ideológiai funkciójának regionális, kárpátaljai jellegzetességeit érzékletes példákon keresztül mutatja be: (Bodnár 2015.)

⁵⁰⁰ (Putnam 1976.)

megőrizték korábbi pozíciójukat. A péterfalvi zeneiskola igazgatója 1986-tól szintén 1999-ig volt az adott intézmény első számú vezetője.

A falusi kulturális elit (magasan iskolázott, diplomás tagjai) cseréjének a lokális társadalmi közvélemény nem is tulajdonított nagyobb, szimbolikus jelentőséget. A velük kapcsolatos hétköznapi diskurzusok így főként az „erőszakot”, a „kényszer”, vagyis az adott társadalmi csoport autonómiájának és integritásának alapvető hiányát hangsúlyozza:

*„Nem lehetett vezető személy, aki nem lépett be a pártba. Az igazgatónak, a tanítónak a kötél a nyakába vót, mert ha nem a pártot támogatta, akkor kirúgták. Azok már megvótak kötve, de a pártba csak egy-kettő kellett belőlük. De kellett fejönöbül, hogy mit beszélnek ott, kellett a sofőrök közül, hogy ott is mit beszélnek, hogy vigye a szavat oda, a traktoristák közt, a birgádba.”*⁵⁰¹

A falusi kulturális elit radikális cseréjét ráadásul strukturálisan jelentősen korlátozta az a külső körülmény, hogy a szocializmusban kialakult – szakmailag képzett, ám ideológiailag érintett – inkumbens eliteknek a helyi társadalmi mezőn belül nem volt kihívói vagy riválisai. Erre utal a péterfalvi középiskolai egyik tanárával készített alábbi interjúrészlet is:

*„Ugyanaz a tanító, én például, aki a pártot képviseltem, utána én ugyanúgy lettem társadalomszervezeti valaki. A tanítók 70 %-a használhatatlan volt a szovjet rendszerbe is, meg utána is. Ezek nagy része alig várta, hogy megtartsa az óráját és letegye a naplót, semmi nem érdekelte, velük nem mentek semmire. Nem volt emberanyag, nem volt más. Ki lehetett volna ott, aki tud ukránul, oroszul, vagy aki elolvas bármilyen felső utasítást? Ehhez azért tudni is kellett valamit. Mi voltunk egy páran, akik aktívan vótunk, akartunk valamit, mindenért lelkesedtünk és tudtunk is. Nélkülünk ezt az új dolgot se lehetett volna megcsinálni...”*⁵⁰²

A rendszerváltás után erre a kisszámú falusi kulturális elitre a tiszaháti településeken két, egymással szorosan összefüggő törekvés volt a jellemző. Az egyik a kommunista ideológia politikai mítoszainak és tárgyasult formáinak (a szocialista ünnepeknek, a hivatalos történelemfelfogást képviselő utca- és közneveknek, a lakosság kommunista nevelését szolgáló szovjet emlékműveknek, szobroknak, szoba- és falumúzeumoknak stb.) a megszüntetésére, átalakítására és lerombolására irányuló cselekvések. A másik törekvés a „magyar” nemzeti

⁵⁰¹ B.2., magyar férfi, Tivadarfalva.

⁵⁰² B.6., magyar nő, Tiszapéterfalva.

hagyományok kitalálása,⁵⁰³ azaz a lokális és etnikai identitást tükröző emlékjelek (új köztéri szobrok, megemlékezési szertartások, évfordulók és falunapok) létrehozása. Ezek az elittevékenységek – a kelet-európai országok többségéhez hasonlóan – Kárpátalján is egy általánosabb (makroszintű) nemzetállami antikommunista kampányhoz kapcsolódtak,⁵⁰⁴ amelyek egyik elsődleges célja egy posztszovjet nemzeti identitás- és emlékezetpolitika felépítése volt.⁵⁰⁵

Ebben a szimbolikus küzdelemben a régi nomenklatura-elit is fontos és aktív szerepet játszott. A vizsgált tiszaháti falvakban a nomenklatura-elit (a kolhozelnök, a párttitkár, a Komszomol-titkár és más vezető tisztségeket betöltő párttag) a rendelkezésére álló erőforrásokkal – kapcsolati-, tudás- és pénztökével – részt vett a falusi kulturális elit által létrehozott civil kulturális és politikai mozgalmak létrehozásában és az általuk végzett etnikai identitásépítési projektek intézményesítésében.

Jó példa minderre a péterfalvi Határőr Kolhoz elnökének, Bíró Andornak a posztszocialista korszakban játszott szerepe, aki 1989-ben az elsők között részt vett az első magyar érdekvédelmi szervezet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (=KMKSZ) regionális mozgalmának támogatásában és helyi alapszervezetének megalapításában. A szervezet egyik péterfalvi alapító tagja erre a következőképpen emlékszik vissza:

„Ki más tudta volna megszervezni ezeket a civil szervezeteket, ha nem a régi elit? Nálunk az öregnek – 'Bíró Andornak' – B.S. – még a rendszerváltás után is olyan nagy volt a tekintélye, mint elnöknek, meg félték is tőle. Ha az öreg azt mondta, hogy KMKSZ gyűlés lesz, mert megszervezzük a KMKSZ-t, akkor az emberek eljöttek, a kolhozisták, kész. És az öreg is ott fellépett, akkor válasszuk meg ezt elnöknek, azt bizottsági tagnak stb. A pódiumon nem lépett fel, de eleinte ű adta a tanácsokat....”⁵⁰⁶

⁵⁰³ (Hobsbawm 1987.)

⁵⁰⁴ A lengyel párhuzamokhoz lásd például: (Stola 2012.)

⁵⁰⁵ A folyamat lezárulaként értékelhető, hogy Ukrajna miniszterelnöke, Petro Porosenko – részben a 2013/2014 telén kirobban kelet-ukrajnai forradalom és külpolitikai konfliktus (az „oroszu-ukrán” háború) hatására – 2015. április 9-én aláírta az ún. „de-kommunizációs” intézkedéscsomagot, amely az ország totalitárius örökségének „lebontása” érdekében négy törvényt tartalmazott: 1. „A kommunista és a nemzeti szocialista (náci) totalitárius rezsimek elítélésének és szimbólumai propagálásának tilalmáról Ukrajnában” (a totalitárius rezsimeket elítélő törvény, № 317-VIII), 2. „A függetlenségért küzdő harcosok jogi státusáról és emlékének tiszteletben tartásáról” (a függetlenségi harcról megemlékező törvény, No. 314-VIII.) 3. „A náciizmus felett aratott győzelem megőrkötéséről a második világháborúban 1939–1945. években” (№ 315-VIII). 4. „Az 1917–1991-es kommunista totalitárius rezsimek elnyomó szerveinek irattárához való hozzáférésről” (№2540). Az egyik kutató, Yuliya Yurchuk szerint ezek az intézkedések egyértelműen egy olyan új emlékezetpolitikai stratégia körvonalait mutatják, amely – szemben a korábbi birodalmi, militarista szemléletmóddal – a nemzeti emlékezetpolitikát transznacionális vagy globális keretekbe ágyazza. Ez az új diskurzus ugyanis már főként „az áldozatok perspektívájából tekint a háborúra, s így általában elítél minden háborút” (Yuschuk 2017. 90-91.) A szerző szerint ezt az új, európai mesternarratívát Ukrajna erőforrásként használja Oroszországgal szemben aktuális nemzet- és geopolitikai céljai legitimálásához. (Yuschuk 2017.)

⁵⁰⁶ B.38., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

Ugyancsak a péterfalvi kolhozelnök nevéhez fűződik a legelső – regionális szinten is jelentős – nemzetiségi emlékhely létrehozása. Az ő kezdeményezésére állították vissza 1989. július 16-án Tiszabökény és Tiszaújlak határában az ún. Turul-emlékművet (lásd: 2. melléklet). Ennek eredetijét 1906-ban közadakozásból hozták létre, amit 1945 tavaszán a szovjet hatóságok mint fasiszta jelképet leromboltak. Az emlékmű a Rákóczi szabadságharc első győztes csatájának, valamint az 1703. július 14–16-i tiszai átkelés mozzanatának állított emléket. A nyolcvanas évek végén indított beruházás megvalósításához és a szobor elkészítéséhez szükséges teljes pénzügyi támogatást a „Határőr” Agrárcég kolhoz biztosította; a hivatalos engedélyek megszerzésében szintén a péterfalvi kolhozelnök személye játszott kulcsfontosságú szerepet. Az egyik interjúpartner szerint mindez hozzájárult ahhoz, hogy az elnök a megváltozott politikai, társadalmi milieu-ben is konszolidálni tudta korábbi hatalmi pozícióit:

„Bíró a saját részéről egy reálpolitikus volt, tudod. Ő gondolkodott előre is. Ő látta, hogy mi fog következni, látta a hanyuláson. Brezsnyev, később Gorbacsov elengedte a gyeplőt, akkor lazulás jött, és Bíró azt látta és gondolta, hogy a faluba csinálni kell valamit, hogy a pozíciója megmaradjon. Így csinálta ezt az emlékművet is...”⁵⁰⁷

Az elmúlt három évtizedben ez az emlékhely a kisebbségi politikai érdekképviselő intézményesülésével a kárpátaljai magyar (regionális) elit identitáspolitikai törekvéseinek az egyik legfontosabb, szimbolikusan felértékelt színterévé vált. Itt szervezték meg minden évben a kárpátaljai magyarság összetartozását demonstráló Turul-ünnepséget is, amelynek 1991-től – vezető tisztségéből való leváltása után is – a péterfalvi kolhozelnök rendszeresen az egyik prominens szereplője, illetve díszvendége volt. Az emlékmű felállításáért, mint „a kárpátaljai magyar kisebbség identitástudatásának megőrzéséért” tett erőfeszítéseit 2009-ben a Magyarok Kijevi Egyesülete „Etelköz Díj”-jal ismerte el.

A rendszerváltás után a régi nomenklátúra-elit – az etnikai identitáspolitika újrafogalmazása mellett – a szovjet időszakban betöltött, illetve működésében jelentősen korlátozott helyi vallási-felekezeti közösségek újjászervezésében is aktív szerepet játszott. Péterfalván például a régi kommunista párt és szocialista tömegszervezetek több tagja (párttitkár, Komszomol-titkár, TIT-titkár, szakszervezeti elnök stb.) csatlakozott a helyi református gyülekezethez, ahol a rendszerváltás utáni első évtizedben az egyházszervezeti hierarchián belül meghatározó pozíciókat (presbitériumi tag, pénztárnok, kurátor, könyvelő

⁵⁰⁷ B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.

stb.) foglaltak el. A tradicionálisan vallásos családok többsége a régi nomenklatura-elitnek ezeket a törekvéseit megvetéssel fogadta; az adott csoportnak a szakrális, vallási intézményeken belül elérhető szimbolikus javak (presztízs, megbecsülés, rang) privatizációjára irányuló szándékairól többen jelenlegi is elítélően beszélnek a faluban:

„Itt van például M.M. – fiktív név, B.S. –, aki a péterfalvi kolhoz Komszomol-elnöke vót. Amikor párt ember vót, a legjobban akkor kalapált amikor harangoztak, most meg amikor harangoznak fut a templomba...az ilyen egy aljas féreg.... vagy a másik, a mostani egyház gondnoka... az is pártember vót. Sohse vót templomba, most ű az első, na, őszintén megmondva az ilyenekér' nem meggyek...mer utálom űket. Amikor a tempolomot megnyitották, akkor ezek mind kivagyok én vagyok, rendezkedtek – azt hitték, akkor nekik is leesik valami...”⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ B.12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

5. 1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi “múlt” konstrukciója a rendszerváltás után

A régi (államszocialista) falusi kulturális elit, valamint a korábbi politikai-hatalmi elit a kilencvenes évek első felében tehát – a fent elmondottak alapján – közösen végezte az új (posztszocialista) nemzeti, vallási identitás- és emlékezetpolitikai programok megvalósítását, amelyeknek a kezdetektől egyik meghatározó eleme volt a település nyilvános tereinek a szimbolikus és fizikai visszafoglalása.

A posztszocializmusban egy ilyen rituális cselekvés emlékét őrzi Tiszapéterfalva központjába, vagyis a falu főterén 1968-ban felállított Lenin-szobor eltávolításának, ledöntésének mozzanata is. Ezt a szimbolikus tértranszformációs aktust a továbbiakban két különböző társadalmi csoporthoz tartozó személy (egy falusi értelmiségi és egy szakmunkás) narratíváin, visszaemlékezésein keresztül mutatom be. Ennek segítségével – reményeim szerint – láthatóvá válnak a lokális társadalom különböző részcsoportjai: azaz a kulturális éltek és a hétköznapi cselekvők (az egyszerű emberek) eltérő strukturális pozíciójából és ismeretelméleti horizontjából adódó mentalitás- és identitásbeli különbségek.

Az első elbeszélő a péterfalvi „Határőr” kolhoz egyik olyan vezető tisztségviselőjétől származik, aki falusi értelmiségiként az 1990-es években a helyi civil kezdeményezéseknek, vagyis a tiszaháti magyarok etnikai, kulturális, nyelvi, felekezeti jogaiért küzdő mozgalmaknak az egyik meghatározó szereplője volt. Építészmnőkként a II. világháború és a sztálinizmus áldozatainak több emlékművet tervezett és állított (Tiszapéterfalva, 1990., Tiszabökény, 1995.), rendszeresen részt vett a magyar nemzeti-történelmi ünnepek és megemlékezések szervezésében; ezen kívül – a tivadarfalvi református egyház gondnokaként – az ő kezdeményezésére építették fel Kárpátalja első református parókiáját (1992) is.

H. Csaba Tivadarfalván 1936-ban született, paraszti eredetű, nagygazda családban. 10 éves volt, amikor 1946-ban a szovjet hatóságok szüleit és nagyszüleit „kulák”-nak minősítették. A család teljes vagyonát (erdő- és földterületeit, tanyáját, ingatlanjait) elkobozták, ezt követően kitelepítették őket egy 7 km-rel távolabbi faluba (Batár). Az újonnan létrehozott kolhozban – gazdagparaszti származása miatt – nem kaphatott munkát, így 15 évesen átmenetileg a vízügyi hatóságnál dolgozott, ahol a rendszer más „osztályellenségeivel” – vallási üldözöttekkel: papokkal, lelkészekkel, betiltott kisegyházak tagjaival⁵⁰⁹ és másokkal – együtt fizikai

⁵⁰⁹ A szovjet politikai diktatúra éveiben az illegálisan működő kisegyházak – baptisták, adventisták, pünkösdisták, evangelisták stb. – közül a hatósági megtorlásoktól talán a Jehova tanúi szenvedtek a legtöbbet. Ezt jól érzékelteti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Állambiztonsági Minisztériuma által Sztálinnak írt jelentés is, amelyben a következő szerepel: „Abból a célból, hogy az országot megtisztítsák a Jehovista mozgalom földalatti szovjetellenes tevékenységétől az SZSZKSZ Állambiztonsági Minisztériuma szükségesnek tartja, hogy a Jehova

munkásként dolgozott. A katonaság után alkalmi (mezőgazdasági) munkákból élt, majd 1963-tól a kolhoz építőbrigádjába került, ahol először segédmunkás, nem sokkal később pedig munkacsoport-vezető lett. Származása miatt 1968-ig (32 éves koráig) nem tanulhatott, ekkor kezdte el a Lembergi Építészeti Technikumot. Ezt követően nevezték ki a péterfalvi kolhoz építőbrigádjába, később a péterfalvi téglagyár vezetőjének. A rendszerváltásig a kolhoz szakemberei, vezető pozíciót betöltő tisztségviselői közül egyedül ő nem lépett be a kommunista pártba,⁵¹⁰ végül 1980-ban – a kolhoznőekkel kialakult személyes konfliktusa miatt – azonban elhagyta a péterfalvi kolhozt és a nagybaktai Állami Mezőgazdasági Kísérleti Állomás építésze lett.

Ezek a nukleáris epizódok⁵¹¹ azért fontosak, mivel az élettörténeti elbeszélés két nagyon hangsúlyos narratív elem: a politikai üldöztetés kontextusában megjelenő személyes és családi tragédiák, vagyis az áldozati önbemutató és a politikai, erkölcsi ellenállás (az antikommunista ellenzékiesség) fókuszba kerül. A Lenin-szobor ledöntésének története – az élettörténeti narratíván belül – ez utóbbi diskurzus részeként hangzott el:

„A rendszerváltás ugye már megtörtént, akkor már lehetett, már vót olyan hely, ahon levették a szobrokat. De a szőlősi járásba még hozzá se mertek nyúlni. Nekem két krán vót a kezem alatt, mondom az egyiknek, hogy holnap reggel öt órára legyél ott... De látom, hogy ez úgy húzódozik, és reggel nem jött el ez az ember. Elmentem Engihez, mondom neki erről és erről va szó, ha akarod részt veszel, ha akarod nem, de kell a kránod. Kosztyú Endre vót a krános, azt mondja, eridj el hozzá, mond meg, hogy én engedtem, fizessd meg. Mondom a fiúnak, hogy nesze itt van 250 rubel, de hónap reggel legyél ott. Mert mondom, ha véletlenül az enyém nem jön meg, akkor neked nem kell hozzá nyúlni. Hát képzeld el az enyém nem jött el. Féltek

szekta vezető résztvevőinek letartóztatása mellett kitelepítse Ukrajna és más köztársaságok határain túlra a Jehova tanuit, az irkutszki és a tomszki területekre. Összesen kitelepítés alá került 8576 fő (3048 család).” (Bondarchuk 2009: 46.) Az ún. „Északi” deportálási akció keretében 1951-ben csak Nyugat-Ukrajnából közel 2000, magát Jehova tanújának valló személy családját száműzték Szibériába (Bondarchuk 2009: 46.). Közülük minden valószínűség szerint nem egy volt olyan, aki a mai Kárpátalja területéről származott.

⁵¹⁰ A szovjet hatóságok által elkövetett fizikai erőszak- és bűncselekmények a vidéki, falusi népesség 1945 utáni életformaváltásának (a paraszti magántermelés kollektivizálásának, iparosításának és urbanizálásának) egyik meghatározó és a megszállt kelet-közép-európai országokban általánosan alkalmazott módszere volt. Lásd pl.: (Horváth – Ö. Kovács 2015.; Ö. Kovács József 2012.)

A második világháború után ezek az bűncselekmények – ezen belül különösen a lakosság többségét kitevő nők ellen elkövetett nemi (szexuális) erőszak – a helyi népesség körében a kommunista rendszerrel szembeni erkölcsi, morális ellenállás egyik lényegi eleme volt, ami a H. Csabával elkészített élettörténeti interjúban is nagyon hangsúlyos narratív mozzanat: „Nem mondhatom el a családi dolgokat, de annyit elmondhatok még röviden, hogy a szovjetek konfiszkáltak bennünket. Anyámat levágták a födre, hanyatt vágták. És akkor, akit mondtam neked, a két milicalista, úgy ahogy krisztust megfeszítették, a betonra lefektették és ráléptek a lábára és....hát... tudod mit tettek vele.... Ezért nem írtam bele soha a pártba.” (B.3., magyar férfi, Tivadarfalva.) A recens hazai történettudományi kutatások a jelenséget – sajnálatos módon – elsősorban a háború kontextusában tárgyalják; a szovjet politikai diktatúra kiépítésének későbbi évtizedeiben (a „békeidőben”) elkövetett nemi (szexuális) abúzusokat és azok társadalmi hatásait a szakirodalom nem, illetve alig érinti. lásd itt: (Pető 2018.)

⁵¹¹ (McAdams 1988. 133.)

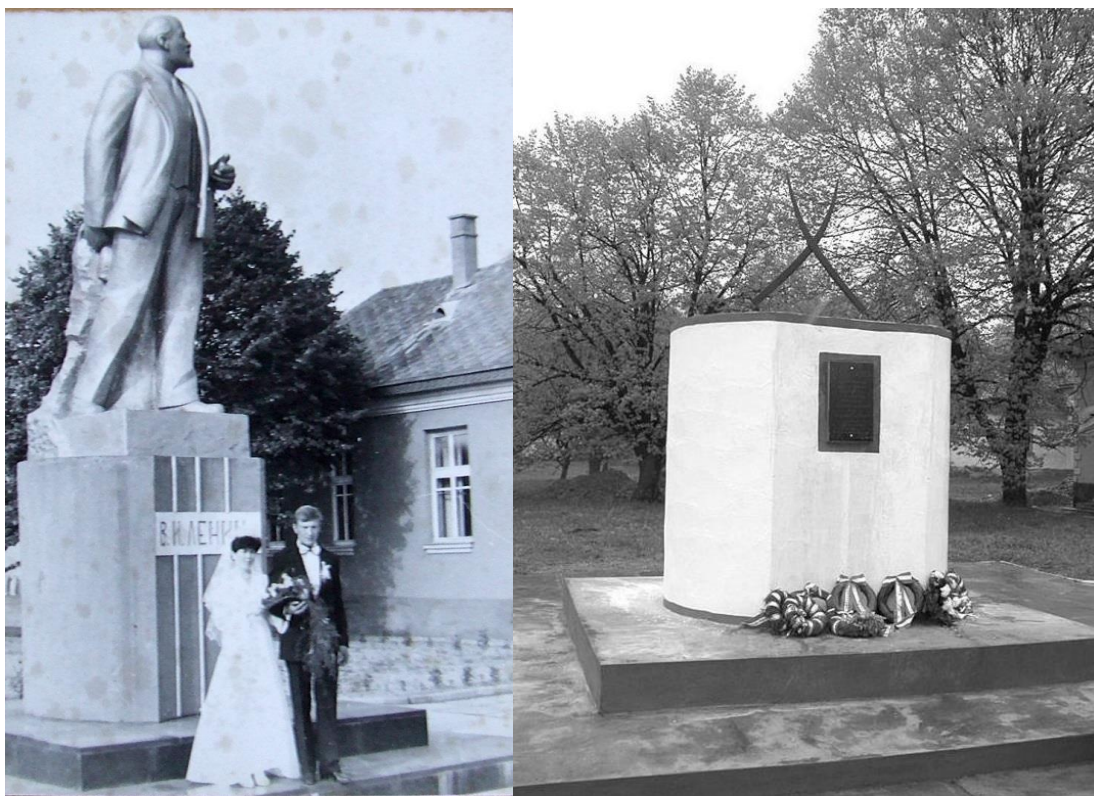
levenni a szobrot. Ugyanaz az történt, mint először. De én mondom hoztam magammal az embereimet, egy párat oda állítottam, láttam, hogy 5 óra 5 perc, még mindig nincs itt az emberem, mondom Kosztyunak állítsd befele. Én felmentem, ugyancsak a kötelet a nyakába tettem, már akkor könnyű vót széjjelszedni, mert ismertük a módszert. Mert mindig is gyűlöltem a rendszert. Azt mondja a krános hogy bánjak vele, a szoborral? Mondom, úgy hogy törjön össze fele minél jobban. Kivittük a tanyára, milicia kocsival vittük el. Leszedtük, lepucoltuk, oszt kész vót. Nah, megtörtént, mindenki retteget, hogy hát mi lesz ebből, de nem lett belőle semmi.”⁵¹²

A részlet-gazdag elbeszélést nevezhetjük az egyéni politikai hősiesség és bátorság narratívájának. Az esemény főszereplője itt nem az emlékmű, hanem maga az elbeszélő, aki a szövegben önmagát cselekvő, kezdeményező, szabad individuumként, a falu társadalmát pedig a hatalomnak kiszolgáltatott közegként, passzív, korlátozott, bátortalan szereplőként jeleníti meg. A szobor fizikai megsemmisítése, tudatos lerombolása és összetörése, majd – amint az más interjúkból kiderül – rituális eltemetése a kolhoz egyik trágádombján a diktatórikus hatalom mindenhatósága elleni lázadás, gyűlölet nagyon erőteljes, emotív erővel nyomatékosított gyakorlata. Egy személyes bosszú története, amelynek keretében a diktatúra egykori áldozata, a származása miatt sokat szenvedett, elnyomott politikai individuum revánsot vesz. Vagy legalábbis az önkényuralmat jelképező monumentum – ezen keresztül pedig a történelmi múlt – minden maradványának, nyomának radikális eltörlésével megpróbálja elmélyíteni az idő különféle aspektusai (a múlt és a jelen) között meglévő távolságot.

A másik elbeszélő B. Béla 1943-ban született Nagypaládon, szegény családban. Édesanyját hamar (9 évesen) elvesztette, apja elköltözött, így az árván maradt gyereket a nagyszülők nevelték fel. Az általános iskola befejezése után (1958), 15 évesen már kolhozmunkás lett. A nagyapja műhelyében segédként dolgozott, ott tanulta meg a kovácmesterséget, amit 15 éves korától nyugdíjazásáig (2006-ig) a helyi kolhoz különböző üzemegységeiben – kezdetben a nagypaládi traktorparkban, majd a nagypaládi téglagyárban, később a péterfalvi téglagyárban, végül pedig a tivadari, a bökényi állatfarm kovácműhelyeiben – mindvégig gyakorolt. A szovjet diktatúra éveire depolitizált élettörténeti perspektívából tekint vissza. („B.S: *A mindennapi életébe mennyire szólt bele a párt? B. Béla: Mi meg se éreztük. Abszolút nem én, ugyi párton kívóli is vótam mindég is. A mi ügyünkbe nem szóllott bele, dógoztunk, igyekeztünk mindig becsületesen dógozni, úgyhogy nem vót összefüggés.*”)

⁵¹² H.Cs., 1936, magyar férfi, Tivadarfalva. (Interjú időpontja: 2013.03.10.)

15. kép. Fiatal pár esküvői fotója V. I. Lenin szobránál (1980)

Élettörténeti elbeszélésének középpontjában így nem a politika, hanem a munka világa áll, ami számára a szocializmusban a gyermekkori szegénységgel szemben az egzisztenciális biztonságot, a viszonylagos jólétet és társadalmi mobilitást (önerőből házat épített, gyermekét taníttatni tudta, paraszti származású szüleihez képest státuszt váltott: iparos lett) biztosított. Ennek megfelelően a Lenin-szobor eltávolítását – szemben az előző interjúalany narratívájával: nem politikai hőstettként –, hanem sokkal inkább egyfajta társadalmi normasértésként interpretálja:

„Emlékszek, amikor a Lenin szobrot traktorral letépték a hogyhijjákrul egyik hajnalba és akkor elvitték Tivadarba a ganédombra. Ott vót nem is tudom meddig. Mit lehetett szólni? Azt nem lett vóna szabad megcsinálni. Mindegy, hogy rendszerváltás, vagy nem rendszerváltás, annak a szobornak békít kellett vóna hagyni. Vagy ha le is akarták venni, el is akarták tüntetni, az az ember nem érdekelte meg, hogy a ganédombra lökjék a szobrát. Akkor elkellett vóna vinni valahova múzeumba, vagy mit tudom én hova elhelyezni, oszt kész. Az egy olyan szimbólum vót, hogy az azért lett odatéve, hogy képviselje a népet. Nem? Én így fogom fel, az én elmém szerint. Az nem ezt érdekelte. Ezt nem az emberek akarták, aztat a vezetőség csinálta, amikor letépték onnan, a fő konkoly, aki ott vót, H. Csaba vót. Nem ment hozzá senki, egyetlen

*egy személy se a falubul, hogy a szobrot tépjétek le onnan. Én merek veled fogadni, hogy senki nem ment hozzá...*⁵¹³

Az elbeszélő az emlékmű eltávolítását („letépését”) a faluközösség akaratával szemben álló cselekedetként értelmezi, amit a posztszocialista kulturális elit (a „vezetőség”) önkényes, ezáltal amorális, illetve bántóan tiszteletlen, agresszív tetteként mutat be. A szöveg érdekessége, hogy az elbeszélő számára az egyszerű emberek (a „nép”) érdekeit nem a nevében fellépő posztszocialista kulturális elit, hanem az egykori munkásmozgalom vezető személyisége, Lenin képviseli. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a „nép”, a „proletariátus” vagy a „munkásosztály” uralma a kommunista propaganda egyik legismertebb toposza volt,⁵¹⁴ ami nyilván nem véletlenül jelenik meg – szintén az egykori munkásosztályhoz tartozó – elbeszélő narratívájában is úgy, mint egyfajta fontos, identitáskonstitutív tényező. A falu főterén felállított Lenin-szobor a szovjet politikai diktatúra éveiben a kolhoz munkások számára kötelezővé tett politikai rendezvények (az évenként ismétlődő párt- és beszámológyűlések, felvonulások, iskolai tanévnyitó- és tanévzáró ünnepségek, Komszomol-esküvők stb.) egyik legfontosabb és legpopulárisabb színtere volt. Az itt megtartott, ismétlődő megemlékezési rituálék az 1970-es évek második felétől fokozatosan illesztették be az állampárt politikai szimbólumait a település tradicionális térstruktúrájába. Érthető tehát, hogy néhány évtized alatt az emlékmű – amint azt a fenti elbeszélés is tükrözi – a kollektív és személyes emlékezet, illetve az ezekhez kapcsolódó narratív identitásépítési gyakorlatok kifejezésének egy fontos térbeli aspektusává változott (lásd: 15. képet).

Mindezek ellenére a lokális kulturális elit és a regionális kisebbségi politikai-kulturális elitek közötti interakciók, intenzív együttműködések eredményeként a vizsgált öt településen 1990 – 2013 között összesen 17 emlékjelet: 6 emléktáblát, 5 nagyobb köztéri szobrot vagy emlékművet, 4 keresztet, 2 kopjafát hoztak létre. Ezek – az előzetes kutatási tapasztalatok szerint – tartalmi-szemantikai szempontból négy, egymáshoz képest hierarchikus elrendezésű identitás- és emlékezetpolitikai diskurzust képviselnek:

a) az első egy erőteljes antikommunista beszédmód, amely a II. világháború és a politikai elnyomás áldozataival (bebörtönzött, sztálini lágerekbe száműzött papokkal, hadifoglyokkal, „málenkij robot”-ra elhurcolt civil lakossággal) kapcsolatos emlékezetpolitikai tevékenységeket foglalja magába. Az ide sorolható emlékművek a totalitárius, autokrata politikai rezsimeket – mivel azok nem a bűnösökre, vagyis az önkényuralmi politikai rendszerekre, hanem az áldozatokra és azok egyéni szenvedésére, történelmi traumáira

⁵¹³ B.12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁵¹⁴ (Valuch 2002: 224.)

emlékeztetnek – alapvetően történeti, azaz a jelennel ellentétesen konstituálódó tapasztalatként örökítik meg.

b) a másik a nemzeti-etnikai identifikáció kiépítését szolgáló örökségesítő gyakorlatok. Ezek a magyar történelem kiemelkedő korszakait és eseményeit (államalapítás, nemzeti függetlenségi törekvések és forradalmak (1703-1711, 1848.)) helyezik előtérbe, ezen keresztül pedig a nemzeti identitás történeti kontinuitását, valamint a kárpátaljai magyar kisebbség és az anyaország kulturális, történelmi, politikai összetartozásának erőteljes artikulációját végzik.

c) e két domináns diskurzus „alatt”, mezo-szinten helyezkednek el a lokális identitás megszerkesztését szolgáló szimbolikus térfoglalási projektek. Ezek többsége a vizsgált településekről elszármazott neves személyiségek (írók, tudósok, közéleti szereplők, politikusok) emlékezeti kanonizációjára irányulnak. Jellemzőjük egyfajta normativitás: a követendő, példamutató, hősies cselekedetek – végső soron a „jó” és „rossz” életpályák, a „dicső” és „méltatlan” ősök – imaginációit jelenítik meg vagy fejezik ki metaforikus eszközökkel.

d) a posztoszocialista kulturális elit identitáspolitikai diskurzusai között a legmarginálisabb szerepet a vallási, szakrális (kegyeleti) emlékjel- és tér-képzési gyakorlatok képezik. Ennek ellenére, a tiszaháti településeken – főként a vallási közösségek tagjai kezdeményezésére – néhány olyan szakrális emlékhelyet (péterfalvi római katolikus Szűz Mária szobor, a görög-katolikus temetői kereszt, valamint a tiszabökenyi római katolikus emlékkereszt) is létrehozta, amelyek a nyilvános terek vizuális szakralizációjának⁵¹⁵ és privatizációjának nagyon fontos mozzanatát képviselik. Ezen társadalmi cselekvéseket – az eddigi kutatási tapasztalatok szerint – elsősorban az adott helyi vallási közösségek és (református, római- és görög katolikus) felekezetek közötti hatalmi viszonyok, dominancia-, és presztízs-harcok láthatóvá tételének gyakorlataként írhatnánk le.

Ez a négy átfogóbb elit-diskurzus mindazonáltal megfeleltethető a történelmi tudat (historical consciousness)⁵¹⁶ négy különböző megjelenési formájának is, hiszen az első (a) a történelmet mint megszakítotttságot; a második (b) a történelmet mint folyamatosságot; c) a harmadik a történelmet mint példamutatást, d) az utolsó pedig a történelmet mint szakralizált időt reprezentálja bizonyos hétköznapi intézményes mnemotechnikai gyakorlatokon keresztül.

A tiszaháti településeken az első két diskurzus – vagyis a nemzeti- és etnikai emlékhelyek – reprodukciója alapvetően két civil szervezethez, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai

⁵¹⁵ A nyilvános helyek és az épített környezet szakralizációjának („sacralisation of public spaces”, „sacralization of architecture”) szemléletes empirikus példáit mutatja be Lucyna Przybylska a posztoszocialista Lengyelország kontextusában: (Przybylska 2014., 2015.)

⁵¹⁶ (Rüsen 1999.)

Közössége (= MÉKK), valamint a néhány péterfalvi értelmiségit (15 fő) tömörítő, 2000-ban alapított Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület (=MZSKE) nevéhez fűződik.

20. táblázat. Posztszocialista emlékjelek és azok típusai a tiszaháti településeken (1990-2013)

Település neve	Emlékjel tárgya/témája	Emlékjel típusa ⁵¹⁷				Avatás időpontja	Emlékjelállító szervezet
		ET	SSz/E	K	F		
Tiszapéterfalva	a. A II. világháború és a sztálinizmus mártírjainak köztéri emlékműve		+			1990	KMKSZ
	b. Millenniumi emléktábla	+				2000	MZSK
	c. Kiss Ferenc (1928–1999) irodalomtörténész, a falu szülötte	+				2001	MÉKK, MZSKE
	c. Komáromy András (1861–1931) levéltáros, irodalomtörténész	+				2002	MÉKK NJSZ, MZsKE
	b. II. Rákóczi Ferenc és hős kurucai (1703)		+			2003	MEÉK, MZSKE, Péterfalvi Polgármesteri Hivatal
	c. Emléktábla György Endre, Magyarország egykori földművelésügyi miniszterének, aki Péterfalván kastélyt épített	+				2003	A képtár vezetősége
	d. Temetői kereszt				+	2010	MZSKE, görög katolikus hívek
	d. Szűz Mária szobor		+			2007	Kónya Attila (magánszemély), Archimandrit István (ortodox pap)
Tiszabökény	a. A sztálinizmus és a II. világháború tiszabökényi és farkasfalvai áldozatai tiszteletére		+			1996	Dupka György, a helyi önkormányzat
	b. Milenneumi kopjafa az óvoda udvarában			+		2000	
	b. Rákóczi-szobor		+			2005	MÉKK

⁵¹⁷ Az emlékjelek típusainál használt jelzések: ET= emléktábla, Sz/E= szobor vagy emlékmű, K= kopjafa, F=kereszt, feszület

	a. Kökörcsényi Pál, egykor elítélt görögkatolikus lelkész emléktáblája	+				2006	MÉKK, MZSKE
	c. Bay Mihály és Bay István (apa és fia) egykori kuruc diplomaták emléktáblája a tiszabökényi református templom falán.	+				2006	MÉKK MZSKE
	a. Római katolikus emlékkereszt az 1945–1956 között elhurcolt kárpátaljai római katolikus hitvalló papoknak, az I. és II. világháború áldozatainak és a történelmi egyházak életáldozatainak.				+	2013	Közzadakozásból a hívek
Farkasfalva	b. Árpádsávos kereszt a millennium tiszteletére				+	2000	MÉKK
	b. Kopjafa emléktáblával az 1717-es tatár-betörés áldozatainak emlékére				+	2007	MÉKK
Forgalány	a. Emlékmű a sztálinizmus és a II. világháború áldozatai tiszteletére		+			2007	MÉKK, MZSKE

Ebből a szempontból lényeges, hogy az előbbi, regionális szintű érdekvédelmi szervezet vezetője az a személy, aki maga is a vizsgált tiszaháti régióból származik (Tiszabökényben született) és az elmúlt három évtizedben a kárpátaljai magyar településeken megvalósított nemzet- és emlékezetpolitikai projektek (utcanév-átnevezések, emléktábla- és szoborállítási szertartások, történelmi megemlékezések) egyik kulcsszereplője volt. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az említett értelmiségi – a kárpátaljai regionális kisebbségi eliten belül – az ún. multipozícionális kulturális elithez⁵¹⁸ tartozik. Vagyis egyszerre több szervezeti pozíciót birtokol, amelyek kombinálásával az elmúlt évtizedekben eredményesen monopolizálta – az általa irányított intézményeken és redisztribúciós hálózatokon belül megjelenő – külső (főként magyarországi) társadalmi, politikai tőkét és anyagi erőforrásokat. Ez a stratégia rajzolódik ki egyéni életpályájából is, hiszen: egyebek mellett az első kárpátaljai kisebbségi magyar érdekvédelmi szervezet, az 1989-ben létrehozott KMKSZ egyik alapító tagja, 1989-1993 között a szervezet titkára volt. 1993-tól mindmáig a MÉKK elnöke, ezzel (1998-tól) párhuzamosan a

⁵¹⁸ A kifejezés Lengyel György „multipozícionális gazdasági elit” fogalmának egyfajta adaptációja, aki az adott terminust eredetileg egy másik történelmi periódus és közeg – a Horthy-korszak makrogazdasági befolyással rendelkező nagyvállalati vezetői, vagyonos csúcseleitjei – cselekvéseinek leírására dolgozta ki. Lásd: (Lengyel 1993.)

Kárpátaljai Vállalkozásfejlesztési Központ elnöke. 2004-2009 között az UMDSZ alelnöke, 2008-2009-ben az Unió Kárpátaljai Jótékonyági Alapítvány elnöke, 2008-tól a Kárpátaljai Magyar Művelődési intézet igazgatója. Az előbbiekkal egy időben két ciklusban (1992–1994 és 2006–2010 között) Kárpátaljai Megyei Tanácsnak, egy alkalommal (1992–1994) pedig az Ungvári Városi Tanácsnak volt választott képviselője. 2006–2010 között a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fórumának (KMKF) tagja. Ezen kívül számos szakmai testület (pl. a Szolyvai Emlékpark Bizottság elnöke, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia elnökségi) vezető tisztségviselője. Továbbá 1999-től szülőfaluja, Tiszaabony díszpolgára is, ahol 1999-2015 között a helyi (Árpád-házi Szent Erzsébet) római katolikus templom építését felügyelő bizottság elnöke volt, valamint napjainkig az adott egyházközség világi elnöke is.

A rendelkezésre álló adatok szerint – (lásd 21. táblázat) 1989 és 2011 között a kárpátaljai magyarság három meghatározó érdekképviseleti szervezete, a KMKSZ, az UMDSZ, valamint a MÉKK⁵¹⁹ és annak különböző (megyei, járási és falusi) szintű szervezetei a Kárpátalja magyarok által lakott régióban összesen 67 emlékjelet (emléktáblát, szobrot, kopjafát, emlékpartok, szoba- és emlékmúzeumot) állított és legkevesebb 208 megemlékezést tartott.⁵²⁰ E köztéri emlékművek az 52,2 %-a, a rituális megemlékezési gyakorlatok pedig mintegy 71,62 százaléka a honfoglalástól a kiegyezésig (895-1867) terjedő történelmi periódusnak, azaz a „távoli” (abszolút) történelemnek, nem pedig a „közeli”, megélt időnek és történeti tapasztalatoknak állított emléket.⁵²¹

⁵¹⁹ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) 1989-ben, az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség (UMDSZ) 1991-ben, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közossége (MÉKK) 1993-ban jött létre.

⁵²⁰ Az 1989 utáni kárpátaljai emlékművesítési gyakorlatokat átfogó módon rendszerező adatbázis, vagy az adott mnemotechnikai stratégiákat módszeresen elemző társadalomtudományi kutatás – tudomásom szerint – eddig nem született. A témát érintő forrás- és alapkutatások hiányában a fenti adatokat a KMKSZ, az UMDSZ és a MEEK eseménykrónikáiból gyűjtöttem ki. Ezek a források azonban több olyan módszertani problémát is felvetnek, amelyek megnehezítik az adott szervezetek emlékművesítési gyakorlatainak komparatív elemzését. Egyrészt az eseménykrónikák – feltételezésem szerint – nem teljes körűek, látható módon általában csak a legkiemelkedőbb emlékjelellátási ceremóniakat és megemlékezési szertartásokat tartalmazzák. Másfelől az adott szervezetek eltérő időben keletkeztek, vagyis a szimbolikus térfoglalási gyakorlatok különböző hosszúságú periódusait reprezentálják. A KMKSZ-t 1989-ban hozták létre, az UMDSZ ellenben – noha formálisan már 1991-ben megalakult – az eseménykrónikáját csak 2002-től vezetik rendszeres, ami azt sugallja, hogy a szervezet effektív intézményes működése az alapítás időpontjánál jóval később kezdődött el. Ennél azonban jelentősebb problémát okoz az a körülmény, hogy az egyes szervezetekre – ez különösen igaz az UMDSZ és a MÉKK esetében – nagyon erős szervezeti, intézményi összefonódás jellemző, ami – az esemény résztvevőinek, kezdeményezőinek szervezeti hovatartozás alapján – lehetetlenné teszi az analitikus elemzést. Ezért a rendelkezésre álló adatok feldolgozásánál azt a módszert követtem, hogy az eseménykrónikákban szereplő megemlékezések és emlékjelellátások közül csak azokat vettem figyelembe, amelyek esetében konkrét, szövegszerű utalást találtam arra, hogy az eseményt az UMDSZ, a MÉKK szervezte. Ezzel az eljárással ugyanakkor – kétségtelenül – számos olyan rendezvény, megemlékezés is kikerült az adatbázisból, amelyekhez sejthető, hogy az említett intézmények biztosították az anyagi, infrastrukturális hátteret. Az általam készített lista tehát korántsem teljes körű, de a tendenciákat talán így is megfelelően tükrözi.

⁵²¹ A kárpátaljai magyar kisebbségi elit „hivatalos” (kanonizált) történelmi reprezentációja és a hétköznapi cselekvők történeti tapasztalata, amely a kollektív (népi, vernakuláris, szociális) emlékezetén keresztül artikulálódik a „múlt” rekonstrukciójára irányuló társadalmi cselekvéseknek nem azonos elemzési szintjeit

21. táblázat. A kisebbségi magyar politikai elit emlékművesítési gyakorlatai Kárpátalján
1989-2011 között

A REPREZENTÁLT TÖRTÉNELMI IDŐSZAK	MEGEMLÉKEZÉSI RITUÁLÉK, EMLÉKÜNNEPSÉGEK				SZOBROK, EMLÉKTÁBLÁK, EMLÉKJELEK			
	KMKSZ	UMDSZ/ MEKK	ÖSSZESEN		KMKSZ	UMDSZ/ MEKK	ÖSSZESEN	
			N	%			N	%
A honfoglalástól a mohácsi csatáig (895-1526)	21	11	32	15,38	4	5	9	13,43
A mohácsi csatától a reformkorig (1526-1799)	19	11	30	14,42	7	11	18	26,8
A reformkortól a kiegyezésig (1800-1867)	58	29	87	41,82	5	3	8	11,94
A kiegyezéstől az I. világháború végéig (1867-1918)	0	6	6	2,88	0	3	3	4,47
A két világháború közötti időszak (1918–1940)	1	0	1	0,48	0	2	2	2,98
A második bécsi döntéstől a II. világháború végéig (1940-1945)	13	5	18	8,65	10	3	13	19,4
A II. világháború végétől a rendszerváltásig (1945-1989)	16	18	34	16,34	2	12	14	20,89
ÖSSZESEN	128	80	208	100	28	39	67	100

Az új emlékezhelyek (les lieux de mémoire-ok)⁵²² létrehozásán kívül a kisebbségi elit új identitáspolitikai gyakorlatai az államszocializmusban létrehozott szimbolikus terek átalakításában, átértelmezésében, részleges vagy teljes lerombolásában öltöttek testet. Jó példa erre – a szocialista korszak emlékezetpolitikai törekvései kapcsán már bemutatott – Tiszaháti falumúzeum posztszocialista átszervezése, átalakítása is.

A tiszaháti falumúzeum csupán a kilencvenes évek végén került át önkormányzati tulajdonba. Ez idő alatt a gazdasági épületek és emléktárgyak egy jelentős része tönkre ment (a vízimalmot a falu lakosai széthordták, a szekérszín, a szénatartó csűr, a kukoricagóré az

képviselik. Ugyan is különböző ismeretelméleti státusszal, referenciális (intencionális) szerkezettel, valamint funkcionális tulajdonságokkal rendelkeznek. Ezáltal pedig – ahogyan azt az általam ismertett empirikus példákban is láthattuk – egymáshoz való viszonyukra gyakran egyfajta szembenállás a jellemző. E differenciális jellemzőket nagyon pontosan határozza meg S. Varga Pál, aki szerint a történettudomány a megismerés karteziánus modelljén, azaz alany-tárgy viszonyán, az emlékezet ellenben a benne-lét módusán, azaz az egzisztenciális tapasztalaton alapul. A két ismeretelméleti horizont operacionálisan zárt rendszert alkot, a történettudomány rendszere az igaz/hamis – pontosabban igazolható/nem igazolható – bináris kódon, míg a kollektív emlékezeté a funkcionálisan releváns/nem releváns kódon alapul. Ebből következően az előbbi egy kritikai értelemben reflexív, az utóbbi ellenben egy ettől eltérő automatikus, tradicionális és tekintélyelvű beállítódásnak tekinthető. (S. Varga 2012.)

⁵²² (Nora 2009.)

enyészeté lett, az értékesebb műtárgyak egy részét ellopták), mindazonáltal az intézmény koncepcionális felépítése sokáig – anyagi és egyéb okok miatt – nem változott. A múzeum ennek megfelelően az államszocializmusban (a „szovjet rendszer”-ben) létrehozott emlékezetpolitikai-ideológiai elveket tükrözte.

A milécentenárium évében, 2000-ben azonban – a megélénkült magyarországi támogatások és kommemorációs rituálék keretében – a határon túli magyar közösségek is lehetőséget kaptak közösségi intézményeik és emlékezhelyeik felújításához. A folyamat részeként a tiszaháti famúzeum korábbi imázsának újrafogalmazása, szimbolikus „megtisztítása” azzal vette kezdetét, hogy a helytörténeti kiállítás azon elemeit, amelyek a szovjet ideológiát explicit módon kifejezték (ilyen volt például az ún. Lenin-szoba, ahol a kommunista párt történetét – az 1905-ös, 1917-es forradalom eseményeit, a Szovjetunió megalakulásának, a vidék első politikai aktivistáinak portréit stb. – mutatták be) megsemmisítették. Más részeit (pl. a nagyüzemi termelést, a tiszaháti falvak kollektivizálását és erőszakos iparosítását dicsőítő anyagokat) kiragadták eredeti politikai kontextusukból és új („pusztán” gazdaság- és helytörténeti) jelentésekkel ruházták fel. A kiállítási tér további egységeiben a történelem „etnizálása”, azaz nemzeti és etnikai szimbólumokkal történő feltöltése, újraértelmezése zajlott: a szobamúzeum hat tereméből három az ezeréves államiság (a honfoglalás és az államalapítás), három pedig a nemzeti ellenállás (a Rákóczi szabadságharc, a kuruc-felkelés, az 1848-as forradalom és azok fontosabb regionális) mozzanatait örököltte meg.

Az új koncepció szerint felépített állandó kiállítást 2000. augusztus 20-án ünnepélyes keretek között nyitották meg és adták át a tiszaháti falvak lakosainak. A rendezvényre ellátogató több mint 2000 vendég jelenlétében a múzeum kertjében a magyar államalapítás 1000. évfordulójának tiszteletére emlékoszlopot avattak, amely a középkori Magyarország címerének szimbólumait hordozta: a kettős keresztet, az Árpád-sávot, valamint a hármas halmot. Az ünnepség második felében lovasíjász bemutatóra került sor, ezt követően pedig megtartották Imre herceg rockoperájának ősbemutatóját, amelyet külön erre az alkalomra komponált Ivaskovics József kárpátaljai zeneszerző.

5.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói

A fent bemutatott szimbolikus térfoglalási gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó új nemzeti történeti narratívák – a szovjet politikai diktatúra emlékezetpolitikájához hasonlóan – nem törekedtek a domináns diskurzuson kívüli, vagy annak ellentmondó történeti tapasztalatok integrálására. Ennek megfelelően a „távoli” múlt, a nemzeti történelem („a korábbi aranykorok”) néhány pontszerű eseményeinek kiragadásával és politikai hasznosításával kizárták, elkülönítették a helyi társadalom történeti diskurzusait; megszüntették a lokális emlékezetet és a személyesen megélt történeti időt.⁵²³

Az előző rendszer politikai jelképeinek (utcanevek, szobrok, emlékműveknek) meghódítását, átalakítását célzó akciók ugyanakkor recepció- és befogadás-történeti szempontból több esetben kevésbé sikeres kísérleteknek bizonyultak. A vizsgált falvakban ma látható posztszocialista monumentumok, megemlékezési helyszínek egy jelentős része – a saját empirikus tapasztalataim szerint – jelenleg olyan „semleges”, „hideg”,⁵²⁴ vagy kihűlt „nem helyeket” (non-places)⁵²⁵ alkot, ahol az intenzív emlékezés helyett inkább az egyéni és kollektív felejtés, az olvashatatlanság, a jelentések és történeti narratívák szétesése a jellemző. A következő – szintén a falu kovácsától származó – elbeszélésrészlet jól szemlélteti ezt a problémát; plasztikusan ábrázolja, hogy például a péterfalvi Lenin-szobor helyén 2007-ben létrehozott új, úgynevezett kuruc-emlékmű létrehozása, a helyi társadalomban milyen interpretációs nehézségeket, problémákat okozott:

„B.S: Mi áll most a falu főterén, a Lenin szobor helyett? B.B.: Két kard, meg van egy tábla ott, meg egy felirat, de én közel se mentem hozzá... Nem tudom, nem is figyeltem a feliratot, hogy Petőfi Sándort, vagy kit, Kossuth Lajost hogyhivják, szimbolizálja. Nem tudom, azt se, hogy mit jelent, azt se, hogy ki állította...”⁵²⁶

A kulturális elit kezdeményezésre újonnan létrehozott posztszocialista emlékműveket, valamint az azok által keltett szemantikai zavarokat és hermeneutikai bizonytalanságokat a faluközösség számos ironikus diskurzus segítségével próbálja mérsékelni. A péterfalvi kuruc-emlékművet – csak hogy a fent említett példánál maradjak – a lokális társadalom tagjai különféle ironikus elnevezésekkel: „Wilkinson penge”, „Pléhvágó olló”, vagy „Benkő ollója”⁵²⁷ illeti. E játékos, humoros kifejezések nagyon pontosan kijelölik az adott tereptárgy

⁵²³ (Vö.: Assmann 2013: 68-73.)

⁵²⁴ A hideg (stacionáló) és forró (kumulatív) történeti tudattal és emlékezettel rendelkező társadalmak megkülönböztetését lásd: (Lévi-Strauss 2001: 261–290.)

⁵²⁵ (Augé 1995.)

⁵²⁶ B.12., magyar férfi, Tiszapéterfalva.

⁵²⁷ Benkő I. a falu egyik magánkisiparos volt, aki a szocialista korszakban is megőrizte gazdasági függetlenségét és – a faluban szinte egyedülállóan – már ebben az időszakban is meglehetősen nagy vagyont halmozott fel.

alacsony esztétikai, társadalmi presztízsét, illetve plasztikusan érzékeltetik az adott emlékmű szürreális – azaz a helyi társadalom ismeretelméleti rendszerén túli, azon kívüli – jellegét.

A posztszocialista vidéki kulturális elit szimbolikus térkonstrukciós kísérleteinek részleges eredményeire utal azonban talán az is, hogy a mindennapi kommunikációs helyzetekben, a vizsgált települések lakosai nem a nemzeti identitást szimbolizáló toponímiákat, hanem általában egy antropologizált vagy tradicionális térfogalmat használnak. Tiszapéterfalván például az egyes utca- és településrészeket nem a hivatalos elnevezések (Rákóczi utca, Petőfi utca, Ifjúság utca stb.), hanem gyakran inkább azoknak a személyeknek a neve alapján azonosítják, akik az adott utcában, településrészen élnek és valamilyen szempontból fontos autoritással (pénz - , tudás- vagy kapcsolati tőkével) rendelkeznek. (Pál Lajos („zeneiskola igazgatója” – B.S.) utcája, Ambrus („kolhozelnök helyettes” B.S.) utcája, Tóth Józsiék (mosógépszerelő – B.S.) utcája, Bíró Andor („kolhozelnök” – B.S.) utcája stb.)

A szimbolikus identitásépítési gyakorlatok – amint arra a téma egyik kutatója, Szabó Máté a politikai diskurzusok területén rámutat – elsősorban a fejletlen demokratikus viszonyok között erőteljesek, vagyis olyan helyzetekben, amikor a politikai érdekérvényesítés intézményes keretei még nem alakultak ki, illetve azok kellő mértékben nem szilárdultak meg.⁵²⁸ A lokális és regionális kulturális elit által végzett szimbolikus politikai cselekvéseket ugyanakkor az érintett falusi kisközösségek tagjai nagyon gyakran kifejezetten pragmatikus dimenzióban – pl. a kisebbségi jogokat érvényesítő intézmények szintjén létező és effektíven hozzáférhető erőforrások összessége és azok újra-osztásában játszott szerepe alapján – ítélik meg, ezért a két csoport egymáshoz való viszonyára nem ritkán egyfajta dinamikus feszültség a jellemző. A következő interjúrészlet, a maga kiélezett stílusában nagyon jól illusztrálja ezt a konfliktust, azaz az emlékművesítést végző kulturális elit és a helyi társadalom hatalmi, politikai, gazdasági érdekei és ismeretelméleti horizontja között feszülő radikális különbséget:

„Na mit ad a KMKSZ? Én hozzám is Rózsika eljön, írjak be a KMKSZ-be... Hát mit ad a’ nekem, vagy mit csinál itt a községnek, a községnek mit csinál? Elsőbe ígértek fűt-fát, hogy adnak vetőmagot, meg műtrágyával kisegíti azt a parasztot, ezzel-avval és kit segített? Sz. Gézát, Táránt, Károlykát, azokat igen. Segíti V. Lacit („a helyi KMKSZ-elnököt” – B.S), aki tud házat venni, taxit cserélgetni. Ezek a jó pénzt felseperik, a parasztnak meg semmi. Mikor már én mentem, igen: a kódszám megvan? Na, menjen csináltassa meg, jöjjön vissza. Mire

Különködő („harácsoló”, „okoskodó”) és végtelenül fukar („fösvény”) magatartása miatt azonban a faluban többen „bolondos”-nak tartották.

⁵²⁸ (Szabó 1990: 209–213.)

*megcsináltattam a kódszámot, mire megyek már nincs. Már elvitték. Evvel segít a KMKSZ. Én akkor köptem egyet, na akkor mondom ez is mehet.”*⁵²⁹

A kisebbségi kulturális elit regionális és lokális frakcióinak szimbolikus posztoszocialista identitáspolitikai gyakorlatai tehát – befogadás- és hatástörténeti szempontból – a történelem rekolonizációjának és az emlékezet politikai monopolizálásának újabb formáját képviselik, nem pedig – ahogy a jelenséget Pierre Nora értelmezte – a „kisebbségi emlékezet dekolonizálását”, a „történelem demokratizálását”⁵³⁰ hozták magukkal a szovjet politikai diktatúra összeomlása után.

⁵²⁹ B.39., magyar férfi, Tiszafarkasfalva.

⁵³⁰ (Nora 2007.)

6. ÖSSZEGZÉS

A rendszerváltás utáni vidéki, falusi társadalmak átalakulását elemző kutatók jelentős része⁵³¹ egyetért abban, hogy a kortárs gazdasági, társadalmi viselkedés- és magatartásmintázatokban – a termelés, a munkaszervezés, a fogyasztás régi és új elveinek egyidejű jelenléte, a vegyített tulajdoni és gazdaságszerkezeti viszonyok stb. következtében – rendszerint keverednek az új elemek az 1945 előtti, tradicionális, valamint az államszocializmus idején kialakult modern szerkezeti jellemzőkkel.

Erre az általános összefüggésre, vagyis a hétköznapi gazdasági stratégiák mai formáinak és intézményeinek történeti komplexitására az elmúlt két évtizedben az informalitás különféle jelenségeit (feketefoglalkoztatás, féllegális kereskedelem, csempészet, korrupció stb.) elemző kutatók közül is többen reflektáltak.⁵³² A történeti szempontok jelentőségének felismerése ellenére azonban a hazai társadalomtudományi kutatások területén nem, vagy alig születtek azonban olyan mikroszintű, kvalitatív antropológiai, szociológiai vizsgálatok, amelyek kifejezetten az egymástól eltérő politikai, gazdasági, társadalmi keretfeltételek között kialakult informális tevékenységek és magatartásformák egymáshoz való viszonyát, azok mentalitás- és társadalomtörténeti összefüggéseit, vagy akár egyedi, lokális körülmények szerint változó sajátosságait részletesen megvilágították volna.

Az általam elvégzett kutatás – a fent elmondottakból kiindulva – egyetlen nyugat-ukrajnai régió informális gazdasági praxisainak összehasonlító-történeti elemzésére vállalkozott. A vizsgálat célja az volt, hogy a kijelölt térségben, Kárpátalja tiszaháti településein az állami szabályozáson kívüli térben kialakuló informális („népi”) gazdasági stratégiákat leírjam, illetve azok funkcionális szerepét két különböző politikai, gazdasági rendszerben – 1945 utáni szovjet politikai diktatúra és tervgazdaság, valamint az 1991 utáni posztoszocialista ukrán nemzetállam és félperifériás piaci kapitalizmus viszonyai között – részletesen elemezzem.

Helmke és Levitsky szerint az informális („népi”) intézmények négy különböző típusú kapcsolatot hozhatnak létre a formális („állami”) intézményekkel: 1) kiegészíthetik (complementary), 2) alkalmazkodhatnak (accommodating) 3) helyettesíthetik (substitutive) egymást, vagy akár 4) versenyezhet (competing) is egyik a másikkal.⁵³³ A szerzők szerint azt, hogy az említett intézményközi kapcsolatokban a lehetséges variánsok közül melyik reláció-típus érvényesül alapvetően két tényező dönti el. Egyrészt az, hogy az informális szabályok

⁵³¹ (A. Gergely et al. 1990.; Bíró et al. 1994.; Boros et al. 1999.; Gagyí 2007.; Kotics 2006.; Kovács 2002.; Lovas 2006.; Oláh 2004.; Peti – Szabó 2006.; Schwarcz et al. 2005.; Szabó 2004.; Szilágyi 2002.)

⁵³² (Böröcz 1995., 2000.; Czako 1997.; Ékes 1993.; Horváth-Kovács 1999.; Kovács et al. 2013; Sik 2006., 2010.; Sík – Surányi 2015.; Simonyi 1996.; Szabó 2003.)

⁵³³ (Helmke – Levitsky 2006: 14.)

követésével elért eredmények konvergálnak-e vagy eltérnek-e a hivatalos szabályok betartásával elért eredményektől? Másfelől a kapcsolat kimenetele függ az állam végrehajtó képességétől és kapacitásától is, tehát attól, hogy az állam a hivatalos intézményeken keresztül képes-e az írásban/papíron létező törvényeket a gyakorlatban is érvényesíteni?

A szerzőpáros által kidolgozott tipológia esetünkben, vagyis az informális cselekvések funkcionális szerepének – az autoriter és demokratikus politikai, gazdasági rezsimekben történő – vizsgálatához is kifejezetten hasznos elemzési szempontokat szolgáltatathat.

22. táblázat. *Az informális intézmények tipológiája.*

Eredmények /hatékonyság	Hatékony formális intézmények	Hatástalan formális intézmények
Konvergens	(Egymást) kiegészítő	(Egymást) helyettesítő
Divergens	(Egymáshoz) alkalmazkodó	Versenyző

Forrás: (Helmke – Levitsky, 2006: 14.)

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a szovjet politikai diktatúra éveiben, vagyis azokban az évtizedekben, amikor az állam szabályozó kapacitása magas volt – ezáltal az állampolgárok számára a törvényekkel való nyílt szembeszegülés túlságosan nagy költségekkel és kockázatokkal járt –, a formális (állami) intézmények pedig a társadalmi normákkal ellentétes (divergens) irányba hatottak, a vizsgált vidéki településeken az *alkalmazkodó informális intézmények* (“accommodating informal institutions”) szerepe volt elsősorban jellemző.

Az alkalmazkodó informális intézmények hétköznapi működésére a dolgozat második fejezetében számos empirikus példát hoztam. A péterfalvi kollektív gazdaság szervezeti kultúráján belül a politikai-adminisztratív elit körében elterjedt informális technikák (a termelési adatok meghamisítása, a földterület elrejtése, az állatállomány eltitkolása), vagy a kolhozparasztnak által megvalósított szabálysértő cselekvések (munkahelyi lopás, károkozás, munkafegyelem megsértése, rossz minőségben, hanyagul elvégzett munka, színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, gazdasági célú elvándorlás) mindegyike – némi szükséges egyszerűsítéssel élve – lényegében ehhez a típushoz tartoztak. Az 1960-1980-as években e cselekvésformák a vidéki társadalom számára olyan alternatív (népi) intézményes megoldásokat jelentettek, amelyek a diktatúra – vagyis az egypártrendszer, az állami tulajdonmonopólium és az állami redisztribúció – keretei között a demokratizáció, a privatizáció és a marketizáció alulról felfelé szerveződő (bottom-up) mechanizmusait teremtették meg és termelték újra. A hétköznapi ellenállás általam bemutatott megjelenési

formái ugyanis egyfelől időszakosan tompították a totális állami kontrollt: performatív, ismétlődő mikroszintű gyakorlatok révén kialakították azokat a specifikus helyeket, cselekvési lehetőségeket és szituációkat, amelyekben a magánszféra és a túléléshez szükséges minimális szabadságjogok érvényesülhettek. Másfelől – a centralizált gazdálkodásirányítás, az új (kollektív) tulajdon- és birtokviszonyok, a szocialista nagyüzemi termelés, az új, csoportos munkaszervezeti formák, a munkaegység-alapuló bér és elosztási rendszer stb. – megkerülésével, kijátszásával és időszakos hatályon kívül helyezésével létrehozták az anyagi és szimbolikus javak előállításának, fogyasztásának, cseréjének az állami elosztástól/újraosztástól független (al)részrendszereit.

A dolgozatban rámutattam, hogy az állampolgárok különféle ideáltípusok (az ellenállástól a konspiratív cselekvésekig terjedő) cselekvései és a diktatórikus állam fegyelmező praxisai (jutalmazás, megadás, megvonás, büntetés stb.) nemcsak egymásra reflektáló, de egymást kölcsönösen korlátozó, dialektikus rendszert alkottak. Az alkalmazkodó informális intézmények működése ugyanakkor ebből a szempontból egyfajta kettőséget is mutat. Egyrészt – a kollektív termelést akadályozásával – mérsékeltek a tervgazdaság hatékonyságát, megkérdőjelezték és aláásták az adott politikai hatalom autoritását. Másfelől azonban elősegítették annak stabilizálását is, hiszen nemcsak artikulálták, de produktív módon érvényt is szereztek a lokális faluközösség igényeinek, ezáltal pedig jelentősen csökkentették az intézményes változások iránti társadalmi igényeket.⁵³⁴

A politikai rendszerváltás után, az 1990-es évektől azonban az informális stratégiák és a hozzájuk kapcsolódó informális hálózatok nagyon fontos – a) morfológiai és b) funkcionális – változáson mentek keresztül.

A negyedik fejezetben bemutattam, hogy (a) a posztszocialista átmenet éveiben a vizsgált kárpátaljai magyar településeken számos olyan újszerű (posztmodern) informális gazdasági stratégia alakult ki (üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet, határon átvívelő fuvarozás, csencselés, nyugdíj- és egészségturizmus stb.) amelyeknek a rendszerváltás előtt nem volt „közvetlen” történeti előzményük, vagyis keletkezésüket nem előzte meg hosszan tartó, graduális fejlődés.⁵³⁵ Ebből a szempontból az egyetlen kivételt talán a munkahelyi lopás

⁵³⁴ (Ledeneva 1998.; Helmke – Levitsky 2006: 17-18.)

⁵³⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy például a „csempészet” vagy „nemzetközi migráció” jelensége a rendszerváltás előtt ne létezett volna. A térségben készített interjúkból pontosan tudjuk, hogy az 1930-as évek közepén – a világ gazdasági válság, valamint a magyar búzaexport betiltása következtében – kialakult kenyér- és gabonahiányt a kárpátaljai magyarok a csehszlovák határon rendszeresen átcsempésztett búzával próbálták enyhíteni. Mint ahogy az is tudható, hogy a szabolcsi kereskedők a két világháború között például Uszka, Botpalád, Kispalád környékén „jó pénzért tömött libákat, kövér kacsákat röptették át a máramarosi zsidóknak” az országhatáron (B.2. magyar férfi, Tivadarfalva). A nemzetközi migrációval foglalkozó szakirodalomból szintén közzismert tény, hogy a 20. század fordulójától az 1920-as évek elejéig – az agrárválság, a földhiány miatt – Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros megye az amerikai kivándorlás egyik legfontosabb kibocsátócentruma volt, ahonnan a magyar, ruszin és zsidó népesség több hullámban indult el a tengerentúlra. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy

gyakorlata jelentheti, amely a kutatás tapasztalatai szerint mind a szocialista tervgazdaság, mind pedig az 1991 utáni piaci kapitalizmus első évtizedében a tiszaháti falvakban az egyik legelterjedtebb jövedelemszerzési technika volt. Ez a cselekvéstípus azonban a kétezres évek első felében – a privatizáció, vagyis a magántulajdon megerősödését, „visszaállítását” követően – fokozatosan veszítette el társadalmi jelentőségét; a lopás-gyakorlatok (korábbi populáris formájukban) így mára szinte megszűntek, illetve újra partikuláris és morálisan elítélendő társadalmi gyakorlatokká alakultak át.⁵³⁶

A megélhetési stratégiák morfológiai diszkontinuitásánál azonban talán lényegesebb, hogy b) a posztszocialista korszakban a tiszaháti településeken az ún. *helyettesítő informális intézmények* („substitutional informal institutions”) szerepének és jelentőségének növekedése figyelhető meg. Helmke és szerzőtársa szerint ez az intézménytípus azokban a helyzetekben válik erőteljessé, amikor az állam ellenőrző intézményeinek kapacitása és hatékonysága alacsony („gyenge”), ugyanakkor a hivatalos és informális intézmények modalitása hasonló irányba mutat, vagyis mindkettő célja összeegyeztethető (Helmke – Levitsky, 2006,16).

A dolgozatban bemutattam, hogy az elmúlt évtizedben a demokratikus ukrán állam működési zavarai és intézményes válsága különböző – nemzetközi (transznacionális), regionális (substate) és lokális – szinteken új aktorok megjelenését idézte elő. Ezek a külső szereplők az általuk fenntartott infrastruktúrával és intézményhálózattal a hétköznapi élet több szférájában – a munkaerőpiac, a szociális, az oktatási, az egészségügyi rendszer stb. területén – helyettesítenek bizonyos állami funkciókat, vagyis elfoglalják azokat az intézményes üresket, amelyeket az ukrán állam jelenlegi állapotában nem képes kitölteni. E párhuzamos intézmények (parallel institutions) mikroszintű elemzése alapján rámutattam, hogy a tiszaháti településeken a rendszerváltás után a gazdasági tőke és a piac informális szimulációjának meglehetősen összetett modelljei és mintázatai alakultak ki.

A vizsgált tiszaháti települések mikroszintű, belső hatalmi, gazdasági viszonyait elemezve láthattuk, hogy a posztszocialista vidéki elit (az egykori nomenklatura-elit és a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új gazdasági elitek) az említett

a határvidéki csempészet és nemzetközi migráció mai, modern és az 1944-es szovjet megszállás előtt kialakult formái között, a nyilvánvaló (külső) alaki szempontokon kívül lenne bármi szorosabb tartalmi kapcsolat. A két korszak informális technikái közötti diszkontinuitást – a komplex szerkezeti, hálózati, működési, modalitásbeli eltéréseken túl – az a körülmény is erősíti, hogy 1944–1989 között a magyar–ukrán országhatár, mint a Szovjetunió nyugati periferiája katonailag szigorúan őrzött, zárt terület volt. Ezek pedig az illegális csempészet és a határokon átnyúló interregionális gazdasági kapcsolatok tartós felfüggesztését, illetve elsorvadását okozta.

⁵³⁶ Ebből a szempontból figyelemre méltó a jelenség morális, közösségi megítélésének történeti változása is. Amíg a falusi közvélemény az egymástól – tehát a közösségen belüli – lopást a paraszti magángazdálkodás időszakában (1948 előtt) még nagyon súlyos normasértő cselekvésként („tolvajlás”-ként, lásd: Nagy 2000: 406.), a kollektivizálás időszakában (1948 után) pedig normakövető magatartásként („szerzés”-ként) tartotta számon (lásd: Kotics 2001: 17.; Gagy 2018.). Addig ugyanezt a gyakorlatot a 2000-es évek első felétől – vagyis a magántulajdon és az ahhoz való jog intézményesülésével – már ismét elítélendő, deviáns aktivitási formának tekintette.

redistribúciós, disztribúciós rendszereknek a nagy részét, vagyis mind a régióban megjelenő külső (globális piaci és globális kvázi állami), mind pedig a belső (lokális formális és lokális informális) piacokat dominálja. Az adott településeken mindez pedig a szociális és gazdasági egyenlőtlenségek exponenciális növekedését idézte elő.

A szűkös helyi erőforrások következtében a vizsgált tiszaháti települések lakosságának alsó- és/vagy alsóközép rétegei – vagyis az egykori kolhoz munkások, akik a rendszerváltáskor elsőként veszítették el munkahelyüket és a privatizáció végén jelentősebb tulajdon, vagyon és pénztőke nélkül maradtak – a kilencvenes évek első felétől a külső, informális piacokra és az államhatárra építő, transzlokális gazdasági stratégiák alkalmazására kényszerültek. E változatos módszerek és technikák (külföldi munkavállalás, időszakos vagy végleges elvándorlás, határvidéki csenccselés, piacozás, kereskedelem stb.) segítségével az adott társadalmi csoportok kísérletet tettek arra, hogy a lokális egyenlőtlenségeket globális keretek között ellensúlyozzák olyan alternatív gazdasági erőforrásokon keresztül, amelyek előállításának, fogyasztásának és újraosztásának a helyi társadalmon belül jelenleg nincsenek meg a strukturális feltételei.

A dolgozatban ezzel összefüggésben rámutattam, hogy a kárpátaljai magyar kisebbségnek nyújtott külföldi (magyarországi) támogatások ezekbe a komplex, multiplikatív informális piaci és elosztási rendszerekbe, illetve azok több évtizede kialakult helyi logikáiba ágyazódnak be. A magyar állam transzszuverén nemzetépítési gyakorlata ily módon jelenleg a már meglévő lokális gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez biztosít anyagi erőforrásokat, ami hosszabb távon – akár akaratlanul is, de – a még létező vidéki kisközösségek további erodálódását és a pauperizálódó társadalmi csoportok további lecsúszásának, illetve külföldi elvándorlásának, kényszmigrációjának újabb hullámaint indíthatja el.

Az ukrán-magyar határvidéken kialakult új („posztoszocialista”), transzlokális foglalkozási csoportok közül kettőt (a mátészalkai üzemanyagcsempészek és a kispaládi mezőgazdasági idénymunkások szubkultúráját) a dolgozatban részletesebben is bemutattam. Ezeknek az empirikus esettanulmányoknak a tapasztalatai szerint az adott csoportok gazdasági tevékenysége és az azokhoz kapcsolódó külföldi informális piacok végső soron közösségi célokat szolgálnak, hiszen társadalmi szolgáltatásokat nyújtanak azokon a területeken, ahol az ukrán állam egyébként szubsztanciális értelemben eltűnt, vagy legalábbis a hétköznapiakban minimális penetrációval rendelkezik. Például a kibocsátó településeken „kvázi” normál munkaerőpiacokat, ezáltal pedig relatíve biztos, kiszámítható megélhetést és nemzetközi pénzpiaci forgalmat biztosítanak egy olyan makrogazdasági környezetben, amelyben a hivatalos (államilag kontrollált) munkaerőpiacok fejletlenek, a munkanélküliség és az elszegényedés szintje magas, az üzleti tranzakciókat biztosító formális intézmények hatékonysága alacsony.

Összehasonlítva tehát az 1991 előtti államszocialista és az 1991 utáni posztszocialista időszakot azt mondhatjuk, hogy az informális gazdasági tevékenységeknek – a hétköznapi emberek nézőpontjából – az első periódusban inkább az állami *hiperfunkciók dekonstrukciójában*, míg a rendszerváltás után az állami *diszfunkciók rekonstrukciójában* volt meghatározó szerepe. Az előbbi a szabályosnál fokozottabb működést, vagyis a diktatórikus állam túlműködését és túlszabályozását, az utóbbi viszont a demokratikus nemzetállam rendellenes, deficit (alul)működését és intézményes zavarait mérsékelte. Mindez pedig mindkét korszakban *hibrid lokális politikai rezsim*ek – végső soron: hibrid berendezkedésű államok és mikro-szintű hatalmi viszonyok – társadalmi felépítését tette lehetővé.

Ebből a nézőpontból úgy tűnik számomra, hogy az *állam formális és a tiszaháti települések informális intézményeinek egyidejű, dialektikus és kombinatív* (alkalmazkodó és szubsztitutív) működése mindkét történelmi korszakban hozzájárult egyfajta lokális egyensúly (local balance)⁵³⁷ kialakításához. Az informális gazdasági cserék és az azokat beágyazó szociális hálózatok megakadályozták ugyanis, hogy az állam és az állampolgárok, valamint a helyi társadalom egyes részközösségei (a politikai, gazdasági éltek és a hatalomból kiszorult, gazdaságilag marginalizált csoportok) közötti kapcsolatokban a tisztán szimmetrikus, vagy a tisztán aszimmetrikus viszonyok valamelyike kizárólagossá váljon, vagy tartósan túlsúlyba kerüljön. Ebből a nézőpontból az informalitás mind a politikai diktatúra, mind pedig a posztszocializmus éveiben nagyon fontos társadalmi funkciókat töltött be, hiszen jelentősen mérsékelte a strukturális egyenlőtlenségek bizonyos formáit és típusait: produktív módon ellensúlyozta a *vertikális* (vagyis az állam és a lakosok közötti), valamint a *horizontális* (tehát az egyének közötti, interperszonális) *gazdasági, politikai, szociális függőségi viszonyokat*.

Az elemzés rámutatott, hogy az informális („népi”) gazdasági stratégiák a vizsgált tiszaháti települések belső működésére és strukturális viszonyaira is jelentős társadalmi hatást gyakoroltak, amelyek karaktere az államszocializmusban és az azt követő piaci kapitalizmus éveiben bizonyos eltéréseket mutatnak. Az első korszakban a kolhozban alkalmazott informális technikák (pl. a munkahelyi lopások-gyakorlatok) a csoporton belüli bizalmon és szolidaritáson alapultak, ami intenzív belső (közösségi) kapcsolatokat, azaz homofilikus és kifejezetten lokális interakciókat hozott létre. A társadalmi kapcsolatoknak ezt a típusát Putnam összetartó (bonding) jellegű társadalmi tőkének nevezte. Az ilyen hálózati kapcsolatokkal rendelkező lokális társadalmakra általában a kisebb rétegzettség, és a magasabb fokú társadalmi kohézió a jellemző.

⁵³⁷ Az „egyensúlyi helyzet” fogalmát – Li nyomán – az egymást kölcsönösen egyensúlyban tartó erőhatások, az egységben megjelenő ellentétes viszonyok rendszereként határozom meg (Li 2011.). A fogalom etnikai együttélési helyzetekre (magyar-román relációkra) történő adaptációját lásd itt: (Biczó 2013.)

A rendszerváltás utáni időszakban ezzel szemben a vizsgált településen a lokális közösségből kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, határon átívelő kereskedelem, csempészet stb.) dominanciája és az ún. áthidaló (bridging) társadalmi tőke⁵³⁸ szerepének felértékelődése figyelhető meg. Ezeknek a technikáknak az elterjedése intenzív társadalmi polarizálódással, s ennek következtében a faluközösség teljes erodálódásával, megszűnésével járhat együtt.

Az informalitás nem kizárólag a gazdasági tranzakciókhoz és cserékhez kapcsolódik.⁵³⁹ A dolgozat 3. és 5. fejezetében az állam és állampolgárok, a formális és informális intézmények közötti aszimmetrikus működési mechanizmusokat ezért a szűkebb értelemben vett gazdasági jelenségszférán kívüli mezőben – a szimbolikus térhasználat és a szimbolikus identitásépítési gyakorlatok kontextusában – próbáltam megragadni. Ennek az összehasonlító vizsgálatnak a tapasztalatai arra világítottak rá, hogy mindkét politikai rezsimben a hatalom – az állam, annak intézményei vagy a domináns politikai-kulturális elitek – saját politikai céljaik legitimálása érdekében behatolnak a vizsgált települések lokális tereibe és azok intenzív fizikai átalakítására, szimbolikus birtokbavételére vagy kisajátítására tettek kísérletet.

A szocialista korszakban mindezt két különböző tendenciában láthattuk explicit módon megnyilvánulni. Az egyik az 1960-as évek elejétől kibontakozó faluszisztematizáció és településképrendezés mozzanata volt. Ennek keretében a hatalom teljesen új településrészeket és utcákat (sportkomplexum, vidámpark, közösségi szolgáltatóház, új faluközpont, ipari park stb.) hozott létre, ami a régióban élő lakosság korábbi térbeli beágyazottságának megszüntetéséhez (a népesség fizikai áthelyezéséhez, ki- és betelepítéséhez), továbbá a tradicionális helyek és terek egy jelentős részének lerombolásához (pl. a falu „rég” temetőjének beépítéséhez, a belterületi kertek méretének radikális csökkentéséhez) vezetett. Ezeket az eljárásokat Foucault összefoglalóan: a *munka fegyelmező technikáinak* nevezte, és azok teleologikus céljának a gazdasági termelés racionalizálását és fokozását, az emberi test erejének maximalizálását és hasznosítását tekintette.⁵⁴⁰ Az 1970-es évektől – a kollektív termelés és politikai intézmények megerősödésével egyidőben – egy másik, ezúttal nem fegyelmezésen alapuló eljárás felbukkanása is megfigyelhető. Ez – az előzővel ellentétében – már nem a teljes populáció gazdasági magatartásának szabályozására irányult, hanem sokkal inkább az egyénre, a szubjektumra és a lakosok partikuláris identitásának („történeti” tudatának) átalakítására és megmunkálására. A tiszaháti településeken létrehozott falumúzeum (a szobamúzeum és a skanzen) egyes tereinek a kialakítása, ahol a hatalom új normáinak naturalizációja, historizálása és rituális begyakoroltatása, továbbá a tiszaháti társadalmak lokális múltjának át- és

⁵³⁸ (Putnam 2000.)

⁵³⁹ (Vö.: Polese – Kovács – Jancsic 2016: 45.)

⁵⁴⁰ Amint azt Foucault megjegyzi, a „hasznos test politikai diskurzusa”-nak célja az „ellenőrzött, betanított, használt és megfenyített testekből összetevődő embersokaság”. (Foucault 1992: 46.)

újrértelmezése (a személyes emlékezetről való aktív leválasztása, „megsemmisítése”, „befagyasztása”) zajlott, megközelítem szerint ezt a politikai törekvést tükrözte.

A rendszerváltás után a posztszocialista vidéki és regionális kulturális elit ezzel a hatalmi diskurzussal és történelmi reprezentációval szemben határozta meg magát és hozta létre saját emlékezet- és nemzeti identitásépítési projektjeit. Ez a kisebbségi elit az ukrán nemzetállam keretei között a szocializmus politikai jelképeinek lerombolásával és a nyilvános terek szimbolikus visszafoglalásával (új emlékezhelyek kialakítása, a szovjet emlékművek és politikai jelképek megsemmisítése, az utcanevek átnevezése, a falumúzeum kiállítási koncepciójának újratervezése) egy teljesen új múlt- és történelemkép megkonstruálását állította előtérbe. A tiszaháti településen ezeknek a posztszocialista tér- és emlékezhely-képző gyakorlatoknak három különböző („antikommunista”, „nemzetiesítő”, „lokális” és „szakrális”) diskurzusát mutattam be. Ennek kapcsán pedig amellett érveltem, hogy az adott diskurzusok segítségével a helyi és regionális kulturális-politikai elit az 1990-es évek elejétől az államszocializmusban metonímikusan „befagyasztott” nemzeti történelmi múlt visszaszerzését, újraindítását, dinamizálását és historizálását próbálta elősegíteni.

A szovjet és posztszovjet emlékezet- és tértranszformációs projektek egyik közös vonása, hogy – változó mértékben, de lényegét tekintve – mindkét korszakban alacsony társadalmi beágyazottsággal (social embeddedness)⁵⁴¹ rendelkeztek. A kutatás tapasztalatai szerint ugyanis ezek mellett a szimbolikus tér- és kronopolitikák mellett mindvégig létezett egy olyan alternatív lokalitás-szöveg (local text),⁵⁴² amely a domináns politikai reprezentációkon kívüli mezőben konstituálódott és a hétköznapi állampolgárok szubjektív térreprezentációit, tradicionális tér- és időhasználati stratégiáit, illetve jelentésgyakorlatait tartalmazta.

⁵⁴¹ (Granovetter 1985.)

⁵⁴² A „local-text” kifejezés Michell de Certeau „urban-text” fogalmának parafrázisa. De Certeau *The practice of everyday life* c. munkájában a városi tereket olyan rétegzett és ellentmondásos jelentésekkel rendelkező „szövegek”-ként értelmezte, amelyeket különböző aktorok (várostervezők, építészek, egyszerű állampolgárok) egyedi performatív gyakorlatai – új épületek, terek, architektúrák létrehozásával, vagy az azok közötti fizikai mozgással, a sétálással vagy akár a róla szóló beszéddel stb. – hoznak létre, illetve „írnak bele” a nyilvános terekbe. (De Certeau 2011.)

7. SUMMARY

Informal economic strategies and everyday political practices in the border region of Transcarpathia in the years of state socialism and post-socialism

Keywords

Informal and formal economy; everyday adaptation strategies; relationship of the state and the individual; micro-level political, social, cultural interactions; local balancing techniques; economic transactions; flexibility; Ukraine; Transcarpathia; Ukrainian-Hungarian borderland.

The aim of this dissertation is to describe the informal economic strategies developed beyond the (formal) organizational framework of the state, i. e. obligatory registration, control, and taxation, (such as black employment, illegal trafficking, smuggling, corruption etc.) in the border region of Transcarpathia and to analyse its characteristic types and functional role in detail by the methods of empirical social research.

Informal economic actions and the interpersonal networks attached to them have been analysed in two different political-economic contexts – the conditions of the Soviet political dictatorship and state planned economy, as well as the post-socialist Ukrainian nation-state and semi-peripheral market capitalism. Accordingly, the dissertation is focused on two historical periods: the second period of Socialism, the so called reform age (the 1960s) and the second decade after the change of the political regime (years between 2000-2010). A comparative-historical analysis of the two periods allows us to separate the system-specific („dependent”) and universal („independent”) variables, which may contribute with new research aspects to later anthropological research into the problem of micro-level political power.

The research sought answers to the following questions:

1. What are the most typical characteristics of non-state activities and informal economic activities in terms of their form and content in the border settlements of Transcarpathia – in a historical and synchronized dimension?
2. Is there any qualitative (content, morphological) connection between the economic practices formed in the time of state socialism and the contemporary (postmodern) informal techniques observable in the villages of the region?
3. What structural and functional changes did the informal activities and the interpersonal networks that provided their framework undergo?

4. In a wider sense: how did the relationship of the state and the individual change in these two periods especially in terms of the general attitude towards the laws of the state?

The doctoral dissertation consists of five structural units. In the introductory chapter I presented the object, aim and the site of the research, the sources and the theoretical-conceptual framework of the analysis (the paradigmatic approach of contemporary phenomena related to informal economy in the literature).

After that the historical context of contemporary informal strategies is analysed. Here I am examining the local and regional effects of the Soviet political dictatorship after 1945 from two aspects. The analysis is focused on the disciplinary techniques applied in the socialist collective cooperatives (punitive and rewarding ceremonies) and the social reactions to the Soviet political dictatorship (everyday resistance, cooperation).

In the third chapter the local institutions and practices of the political-ideological re-organisation of village society (the local programs of the Soviet identity and memory policy and power aspirations for the transformation of symbolic space and time) are discussed in the form of an empirical case study.

The next, fifth, chapter of the dissertation discusses the post-socialist era with special regard to the contemporary survival strategies (cross-border smuggling, trafficking, black market, labour migration etc.) observable in the Ukrainian-Hungarian border region.

In unit six of the analysis I presented the attempts made by the minority elite to construct a post-socialist national identity and a historical memory (new memorials, ceremonies for unveiling statues or memorial plaques, commemorating ceremonies, organising anniversaries and village festivals). Finally, the dissertation is ended with a summary of the experiences gained from the empirical, historical-comparative analysis of the informal economy.

Comparing the state socialist period before 1991 and the post-socialist era after 1991, it can be stated that in the first period informal economic activities – from the point of view of ordinary people – played a role in the *deconstruction of the hyperfunctions* of the state whereas after the change of the political regime, in the *reconstruction of the dysfunctionality* of the state. The former reduced the function that was too intensive, i. e. the overfunctionality and overregulation of a dictatorial state, whereas the latter limited the disorderly, deficient (under)functioning and the institutional disorders of a democratic nation-state, which in both historical periods allowed the social construction of *hybrid local political regimes* – after all: states with hybrid structures and micro-level power conditions. From this aspect, it seems to me that *the parallel, dialectic and combined* (adaptive and substitutive) *functioning of the formal institutions of the state and the informal institutions of the villages in Tiszahát contributed to the creation of a local balance*. Informal economic exchanges and the social

networks in which they were embedded prevented the clearly symmetric or clearly asymmetric relations from becoming exclusively determining or dominant between the state and the citizens and the different communities of the local society (the political and economic elites and the subaltern groups). From this point of view these informal institutions have played very important social functions both in the years of political dictatorship and in the time of post-socialism since they considerably reduced certain forms and types of structural inequalities: they counterbalanced the *vertical* (between the state and the citizens), and the *horizontal* (between the citizens, interpersonal) *economic, political and social dependencies*.

8. FORRÁSOK

Internetes források:

Beszámoló

2017 Beszámoló a Bethlen Gábor Alap 2017. évi tevékenységéről és működéséről
<https://www.parlament.hu/irom41/01370/01370.pdf>, (utolsó megtekintés: 2019.06.17.)

Derzskomsztat = Державної служби статистики України

2018a

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/reg_zp_m/reg_zpm_u/arh_zpm_u.htm (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

2018b. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.))

IMF = International Monetary Fund 2017 (List of European countries by GDP per capita)
<http://statisticstimes.com/economy/european-countries-by-gdp-per-capita.php> (utolsó megtekintés: 2019.04.01.)

KMIS (Київський міжнародний інститут соціології)

2017 "Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників. Київ,
<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5> (utolsó megtekintés: 2019.07.24.)

KSH (1995–2015)

A magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok adatai
<http://statinfo.ksh.hu/Stainfo/QueryServlet?ha=NN1A01> (Letöltés: 2015. január 15.)

Külgazdasági és Külügyminisztérium

2017

<https://www.kormany.hu/download/1/1b/21000/2017%20t%C3%A1mogat%C3%A1sok.pdf#!DocumentBrowse> (utolsó megtekintés: 2019.06.17.)

NBU = Національний банк України

2018 <https://bank.gov.ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-u-2018-rotsi> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

Putnoki, Péter

2016 A külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának főbb sajátosságai a 2016. évben. Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest, 6.
https://nfsz.munka.hu/Lapok/full_afsz_kozos_statiztika/stat_kulf_munkavall_mon/content/stat_kulf_mvall_mo_adatok_2016.pdf (utolsó megtekintés: 2019. 07. 24.)

VisaStat (Schengen Visa statistics by third country)

2015 <https://statistics.schengenvisainfo.com/2015-schengen-visa-statistics-by-third-country>
(letöltés: 2019. 04.10.)

VisaStat (Visa statistics for consulates)

2013 http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-wedo/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm (Letöltés: 2015. január 15.)

World bank

2017a

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD?locations=UA&name_desc=false (utolsó megtekintés: 2019.04.01.)

2017b <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=RU> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

Закон (Закон України)

2018 „Про Державний бюджет України на 2018 рік”, 2017. 12.07, № 2246-VIII) 2017
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

Levéltári források:

Alapszabályzat

1948 *A mezőgazdasági artel alapszabályzatmintája*. Elfogadta a rohammunkás kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusa, jóváhagyta 1935. év február hó 17-én az SZSZKSZ Népbiztosainak Tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága. Uzshorod, Területi könyv- és újságkiadó.

1961 *A mezőgazdasági artel alapszabályzata*. USzSzK, Kárpátontúli terület, Vinohradovoi körzet, Petrovo község, „Határőr” kolhoz.

A Munka Vörös Zászló Rendjeles Határőr Agrárcég Kolhoz (Ism.)

1988 Ungvár, Kárpátontúli Területi Agráripari Bizottság.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusa. Új Szó, 1959. február 12, 34.

Az SZKP XX. kongresszusának tanácskozásai. Új szó, 1956. február 17, 48.

Erdélyi Gábor: Színes, látványos lesz a program. Előkészületek gazdaságunk megalakulásának 40. évfordulójára. *Kolhoz a Tiszaháton*. (A tiszapéterfalvai Határőr Kolhoz hetilapja). 1988. augusztus 28. 1/18. 2.

Fóris Gábor: Fejlődnek községeink. *Kárpáti Igaz Szó*, 1958. február 9.

Kresz Mária

1944 *Tiszapéterfalva társadalma*. Néprajzi Múzeum Adattára (EA4581). Kézirat

KTÁL =Kárpátaljai Területi Állami Levéltár:

Fond 1, opisz 1, ügyirat 121 – Az UK(b)P statisztikai kimutatása a pártszervezetek számbeli összetételéről és mozgásáról, a felvett tagok és tagjelöltek összetételéről, társadalmi helyzetük és foglalkozásuk szerinti mellékletekkel.

Fond 1, opisz 1, ügyirat 147 – Szervezés-irányítás (információs részleg). Információk, igazolások az UK(b)P Szolyvai, a Nagyszőlősi, Técsői és a Huszti körzetében a tömegszervezeti és a belső pártmunka állapotáról.

Fond 1, opisz 1, ügyirat 75 – Az UKP KB különleges osztálya, jegyzőkönyvi részlege. Gyorsirat. 6. számú jegyzőkönyv a kárpátaljai területi pártaktíva gyűléseiről.

Fond 454, op. 11, ügyirat 127– Az UKP Nagyszőlősi Járási Bizottsága. Szervezési osztály. Adatok a kommunista munka élenjárói címet viselő kollektívák versenyéről.

Községi Törzskönyv (1971–1980). KSH Megyei Igazgatósága. 11. (A Kispaládi Polgármesteri Hivatal Adattárának tulajdona) 4–20.

Kresz Mária – Nagyiványi Fekete Magda – Kovári Zsuzsa – Göntér Zsuzsanna – Vágács András (1943-1944). EA 4585.

KSH 2002 A 2001. évi népszámlálás 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest.

Nagyiványi-Fekete Magda –Kresz Mária – Göntér Zsuzsa

(1943–1944) *Tiszaháti települések háztartási adatlapja* (kézirat). Budapest, Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár, EA 4588.

Nagyiványi-Fekete Magda

1944 *Tivadarfalva*. Néprajzi Múzeum Adattára (EA4581). Kézirat,

NKHLR = Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege

1960 A „Határőr” kolhoz elnökének beszámolója a kolhoz 1960. évi pénzügyi-gazdasági tevékenységéről.

1961a USZSZK Kárpátontúli terület, Vinohrádovói körzet, Petrovo község „Határőr kolhoz”. A mezőgazdasági artel alapszabályzata. Petrovo.

1961b A kolhozvezetőségi tagok határozatainak és kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1961. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva. Nagyszőlősi járás.

1962 A „Határőr” kolhoz éves számviteli jelentése az 1962. évről.

1963a A „Határőr” kolhoz 1963. évi számviteli jelentése.

1963b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1963. évi munkájáról.

- 1964a A „Határőr” kolhoz 1964. évi számvitelei jelentése.
- 1964b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1964. évi munkájáról.
- 1965a A Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1965. évi munkájáról.
„Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
- 1965b A „Határőr” kolhoz 1965. évi számvitelei jelentése.
- 1966 Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1966. évi munkájáról.
- 1967a Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról az 1967-es évben és a
kolhozisták közös állásfoglalása. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva,
Nagyszőlősi járás.
- 1967b A „Határőr” kolhoz gazdasági adatai az 1961–1967. évre.
- 1967c A „Határőr” kolhoz 1967. évi számvitelei jelentése.
- 1968a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1968. évi munkájáról.
- 1968b A kolhozvezetőségi tagok ülésének 1968. évi jegyzőkönyve.
- 1968c A kolhozisták általános közgyűlésének jegyzőkönyve az 1968. évre. „Határőr”
mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye
- 1968d Összesítő jelentés a kolhozvezetőség 1967. évi munkájának elemzéséről és az általános
közgyűlés határozatairól.
- 1969a Kolhozvezetőségi tagok határozatainak jegyzőkönyve az 1969. évben. „Határőr”
mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva, Nagyszőlősi járás, 8.
- 1969b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1969. évi munkájáról.
- 1969d Levelezés a nagyszőlősi végrehajtó bizottsággal és a területi vezetőséggel és másokkal
az építkezésről, a terv teljesítéséről és egyéb kérdésekről az 1968. évben. „Határőr”
mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás.
- 1970a. Összeírás a káderek számáról és minőségi összetételéről az 1970. évre. „Határőr”
Kolhoz. Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye.
- 1970b A „Határőr” kolhoz 1970. évi számviteli jelentése.
- 1970c Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról.
- 1970d Kolhozvezetőségi tagok határozatainak és a kolhozisták általános gyűlésének
jegyzőkönyve az 1970. évben. I. kötet. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz).
Péterfalva, Nagyszőlősi járás, 65.
- 1971 A „Határőr” kolhoz 1971. évi számviteli jelentése.
- 1972 A „Határőr” kolhoz 1972. évi számviteli jelentése.
- 1973a. A „Határőr” kolhoz alapszabályzata és a kolhozelnök beszámolója az új alapszabály
elfogadásával kapcsolatban.

- 1973b. Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1973. évi munkájáról. Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
- 1980 Összefoglaló beszámoló a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról.
- 1988 Ungvár: Kárpátontúli Területi Agráripari Bizottság.
- Posztanovlenyije CK KPSS 1986 (=Постановление ЦК КПСС о повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся (12. мая 1964 г.). In: Анатолий Григорьевич ЕГОРОВ – Клавдий Михайлович БОГОЛЮБОВ. (ed.): Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988). 10. Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС, Москва, 1986. 416-417
- Pronagyilennya zemleju bez zemeljnih... (=Пронаділення землею без земельних та мало земельних селян, робітників і службовців Закарпатської України: декрет НРЗУ № 7 від 29 листоп. 1944 р) (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a földnélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visztnik Národnoji Rádé Zákárpátszkoji Ukráiné (=Вісник Народної Ради Закарпатської України), 1, 5.
- Tóth, Ferenc
- 1942 Kispalád szociográfiája. Kézirat. A Kispaládi Polgármesteri Hivatal tulajdona.
- Transparency International
- 2013 Corruption Perception Index. <http://www.transparency.org/cpi2013/results> (letöltés: 2014.06.13.)
- TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár
1941. I.8.C. *A tiszapéterfalvi református egyház rövid története*
- Про наділення землею безземельних та малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України : декрет НРЗУ № 7 від 29 листоп. 1944 р (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a földnélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visztnik Národnoji Rádé Zákárpátszkoji Ukráiné (Вісник Народної Ради Закарпатської України), (1), 5.
- Ruszin, László Pavlovics
- 1960 *Vádirat a 14. számú nyomozási ügyben.* Ungvár: Családi archívum. Kézirat. (Magántulajdon)
- USZSZK KTBĚTK (=USZSZK Kárpátontúli területi bíróság büntető ügyeket tárgyaló kollégiuma)
- 1961 *Ítélet.* Ügysz.: 2-22/1961. Ungvár, kézirat. (Magántulajdon.)

9. SZAKIRODALOM

A. Gergely, András – Cséfalvay, Zoltán – Lichtenstein, József

1990 *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban.*

Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézete.

Ainlay, Stephen C. – Crosby, Faye

1998 Stigma és igazságosság – a különbözőség dilemmája. 12–28. In: Bíró, Judit (szerk.):

Deviációk. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Alesina, Alberto – Eliana, La Ferrara

2005 Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 43, 3, 762-800.

Apor Balázs

2008 Hagiográfia és kommunista vezérkultusz. Rákosi Mátyás életrajzai. In: Horváth Sándor

(szerk.), *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában* 132–153. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Apor Péter

2008 A mindennapi élet öröme. 13–49. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és*

Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Appadurai, Arjun

2001 A lokális teremtése. *Regio*, 12, 3, 3–32.

Ash, Timothy N.

2005 Land and agricultural reform in Ukraine. 48-67. In: Wegren, Stephen K. (ed.): *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe.* London, Routledge.

Assmann, Jan

2013 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.*

Budapest, Atlantisz Kiadó.

2003 *Mózes, az egyiptomi: Egy emlékező megfigyelése.* Budapest, Osiris Kiadó.

Asztalos, Morell Ildikó

1997 A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korszakában. Tézisek a feminista megközelítéshez. *Szociológiai Szemle*, 3, 33–67.

Augé, Marc

1995 From Places to Nonplaces. 75-115. In: Augé, Marc: *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity.* London – New York, Verso.

- Avirgan, Tony –Gammage, Sarah –Bivens, Josh (eds.)
 2005 „*Good Jobs, Bad Jobs, No Jobs*”. *Labor Markets and Informal Work in Egypt, El Salvador, India, Russia, and South Africa*. Washington, Economic Policy Institute.
- Baković, Nikola
 2015 “No One Here is Afraid of Blisters or Work!” Social Integration, Mobilization and Cooperation in Yugoslav Youth Brigades. The Example of Čačak Region Brigades (1946–1952). *The Hungarian Historical Review*, 4, 1, 29–55.
- Balcsók, István – Dancs, László
 2003 Munkaerő-piaci kapcsolatok az Északkelet-Alföldön, különös tekintettel a magyar-ukrán határ mentére. *Alföldi Tanulmányok*, 19, 51–65.
- Baranyi Béla
 2007a *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus.
 2007b A magyar–ukrán határ menti együttműködés új kihívásai. *Pro Minoritate*, 2, 37–170.
 2015 Reflexiók a határmentiség és a perifériajelleg értelmezésének kérdéséhez Magyarországon. 65–75. In: Ricz, András – Takács, Zoltán (szerk.): *A régió TÍZpróbája*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság.
- Baranyi, Béla (szerk.)
 2008 *Magyar–ukrán határrégió – együttműködés az Európai Unió külső határán*. MTA Debrecen, Regionális Kutatások Központja.
- Bartha, Eszter – Bezsenyi, Tamás (szerk.)
 2017 *Egy másik Kelet -Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartha, Eszter
 2017 A munkástörténet-írás új perspektívái. Bevezető. 7–25. In: *Egy másik Kelet -Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
 2003 A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. 15–39. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Barthes, Roland
 2003 A történelem diskurzusa. 87–98. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest, L’Harmattan – Athelior Kiadó.
- Belauszov, Vaszilij I. (=Белоусов Василий И.)
 1965. *Шляхом Жовтня. Збірник документів. I–VI*. Ужгород, Карпати.
- Berta, Péter

- 2014 *Fogyasztás, hírnév, politika Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.
- Bertaux, Daniel
- 2003 The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology. 39–52. In: Humphrey, Robin – Miller, Robert – Zdravomyslova, Eleana (eds.): *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*. London, Ashgate Publishing,
- Bhabha, Homi K.
- 1994 *The Location of Culture*. London, Routledge.
- Bíró, A. Zoltán – Bodó Julianna
- 1996 Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. 15–43. In: Gagyí József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda, KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó.
- Bíró, A. Zoltán – Gagyí, József – Oláh, Sándor
- 1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piaczgazdasági átalakulásban. *Antropológiai Műhely*, 4, 1, 7–41.
- Bíró, A. Zoltán
- 1994 Szocialista urbanizáció a hatvanas-hetvenes években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely*, 5, 95–135.
- Bíró, Andor
- 1968 *A kanyargó Tisza partján...* Ungvár, Kárpáti Kiadó.
- Biczó, Gábor
- 2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövislát északi falvainak példája. 53–104. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): *„Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar-román együttélési helyzetek a szilágysági Tövislátón*. Miskolci Egyetem KVAI
- Blundo, Giorgio – De Sardan, Jean-Pierre Olivier
- 2013 *Everyday corruption and the state: Citizens and public officials in Africa*. London, Zed Books.
- Blundo, Giorgio – Le Meur, Pierre-Yves
- 2009 *The governance of daily life in Africa: ethnographic explorations of public and collective services*. Leiden-Boston, Brill.
- Bodnár, Alexandra

- 2015 A szovjet ideológia megjelenési formái Kárpátalja magyarsága körében (1953–1964).
Acta Academiae Beregsasiensis, 14, 164–175.
- Boels, Dominique
- 2016 *The Informal Economy: Seasonal Work, Street Selling and Sex Work*. Cham, Palgrave Macmillan.
- Boldizsár, Mihajlo (=Болдижар Михайло)
- 1993 *Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин*. Ungvár, Boldizsár Mihajlo (magánkiadás).
- Bondarchuk, Petro M. (=Бондарчук Петро М.)
- 2009 *Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін*. Київ, Інститут історії України.
- Borbély, Sándor
- 2013 ‘The Hungarians live in the ancient times, You know, always in the ancient times’: The historical genealogy of foreigner experience in a frontier village. *American International Journal of Social Science*, 8, 86–108.
- 2015 Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken. In Turai Tünde (szerk.), *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. 217–245. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- 2016 A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt – a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960–1980-as években. *Múltunk*, 2, 187–224.
- 2018 Fegyelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában. *Korall*, 19, 71, 149–174.
- Boros, Endre – Csité, András – Hella, Ferenc
- 1999 *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Politikatudományok Intézete – SZÁMALK.
- Botlik, József
- 1997 *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány.
- Bottoni, Stefano
- 2006 Integrálódó kisebbség? In: Simon, Attila – Bárdi, Nándor (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. 385–404. Somorja–Samorin: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- 2008 *Sztálin a székelynél*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre

- 1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája. 165-237. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 1984 *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press, Cambridge
- 1998 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. 155–176. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó Kft.
- Boym, Svetlana
- 1994 *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bozóki, András
- 2003 Az elitváltás elméleti értelmezései. Kelet-közép európai megközelítések. *Politikatudományi Szemle*, 3, 5-40.
- Bódy, Zsombor
- 2004 Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténetírásában. *Századvég*, 9, 32, 3–36.
- Böröcz, József
- 1995 Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4, 3, 19–41.
- 2000 Kistársadalom – kiskapuk. 2000, 12, 7-8., 3–15.
- 2001 Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 45–46. 23-44.
- Böse, Martina
- 2005 Race and class in the ‘post-subcultural’ economy. 167–181. In: Muggleton, D. – Weinzierl, R. (eds.): *The post-subcultures reader*. Oxford, Berg.
- Braudel, Fernand
- 2007 A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. 163-192. In: Benda, Gyula – Szekeres, András (szerk.). *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, L’Harmattan.
- Braun, László – Csernicskó, István – Molnár, József
- 2010 Merre visz a „cigány út?” Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján. *Regio*, 21, 1, 44-95.
- Briscoe, Ivan
- 2008 *The Proliferation of the „Parallel State”*. Working Paper 71., FRIDE.
- Brun, Diego Abente-Díamon, Larry
- 2014 *Clientelism, Social Policy, and the Quality of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

- Buchtová, Kateřina – Rozumek, Martin – Kósa, Dorottya (eds.)
 2015 *Migration from Ukraine to V4 in the time of crisis. Final reports from Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia*. Bratislava, Human Rights League.
- Bultmann, Rudolf
 1994 *Történelem és eszkatológia*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Burke, Peter
 2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*.12, 1, 3-18.
- Carrier, James G.
 2018 Moral economy: what's in a name. *Anthropological Theory*. 18, 1, 18–35.
- Castells, Manuel – Alejandro Portes
 1989 World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. 11–37. In: Portes, Alejandro – Castells, Manuel –Benton, Lauren A. *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Chen, Martha Alter
 2007 Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment. *UN/DESA Working paper*. 46, 1–14.
 2012 The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies. *WIEGO Working Paper*. 1, 1–22.
- Clifford, James
 1999. Bevezetés: Részleges igazságok. *Helikon*. 45, 4, 494-513.
- Clifford, James – Marcus, George E. (eds.)
 1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. London, University of California Press.
- Coleman, James S.
 1998 A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. 11–44. In: Lengyel, György – Szántó, Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó Kft.
- Conjau, V. – Popescu, A. I.
 2007 Analysis of failed states: Some problems of definition and measurement. *The Romanian Economic Journal*, 25, 113-132.
- Corrigan, Paul
 1976 Doing nothing. 103-105. In: Halt, S.- Jefferson, T. (eds.) *Resistance through rituals*. London, Hutchinson.
- Czakó, Ágnes

- 1997 Négy város négy piacán. 190-224. In Kárpáti Zoltán (szerk.): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. Budapest, MTA.
- Csata, Zsombor
- 2018 Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 27, 1, 37–80.
- Csernicskó, István
- 2013 A Szovjetunió nyelvpolitikája (1945–1991). 193–236. In: Csernicskó, István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*.
- Csite, András – Ivaskin Attila – Letenyei, László – Orbán, Sándor
- 1999 Recesszió és alkalmazkodás Borzsován. 213–229. In: Borsos Endre – Csite András – Letenyei László (szerk.): *Kárpátalja. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola.
- Daniell, Katherine A. – Kay, Adrian
- 2017 Multi-level Governance: An Introduction. 3-33. In: Daniell, Katherine A. – Kay, Adrian (ed.) *Conceptual challenges and case studies from Australia*. Australia, Australian National University.
- Danyilec, Juris V. – Micsanyin Vaszilj V. (=ДАНИЛЕЦЬ Юрій В – МІЩАНИН Василь Васильович)
- 2013 Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 pp.). *Русин*, 4, 34, 88–112.
- Davies, Sarah – Harris, James R., (ed.)
- 2005 *Stalin: A New History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- De Certeau, Michel
- 2011 *The practice of everyday life*. Berkeley – Los Angeles – London. University of California Press.
- Demeter, Csanád
- 2014 *Rurbanizáció. Területfejlesztési és modernizációs politika Székelyföld elmaradott régióiban – 1968–1989*. Csíkszereda, Státus Kiadó.
- De Soto, Hernando 1989 *The other path: the economic answer to terrorism*. New York, Harper Collins.
- 2000 *The mystery of capital: why capitalism triumphs in the west and fails everywhere else*. New York, Basic Books.
- Dövényi, Zoltán – Karácsonyi Dávid
- 2008 A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom*, 22, 4, 159–188.
- Dupka, György

- 1993 *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix.
- 2014 *A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár, Intermix Kiadó.
- Dupka, György–Korszun, Alekszej
- 1997 *A „málenkij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- Dupka, György–Horváth, Sándor
- 1987 *Múltunk s jelenünk. Balogh Edgár nyomában Kárpátontúlon*. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó.
- Dyer, W. Gibb – Mortensen, Svetlana P.
- 2005 Entrepreneurship and family business in a hostile environment: The case of Lithuania. *Family Business Review*. 18, 3, 247–258.
- Eaton, Katherine B.
- 2004 *Daily Life in the Soviet Union*. New York, ABC-CLIO, Incorporated.
- Eliade, Mircea
- 2009 *A szent és a profán*. Budapest, Európa Kiadó.
- Ékes, Ildikó
- 1993 *Rejtett gazdaság – láthatatlan jövedelmek tegnap és ma*. Budapest, Eastimplex Kft.
- Eriksen, Thomas Hylland
- 2005 Economies of ethnicity. 353-369. In: Carrier, James G. (ed.) *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar.
- Esser, Hartmut
- 2008 The Two Meanings of Social Capital. 22–49. In: Castiglione, Dario –van Deth, Jan W. – Wolleb, Guglielmo (Eds.): (szerk.), *The Handbook of Social Capital* Oxford, Oxford University Press.
- Etkind, Alexander
- 2011 *Internal Colonization, Russia's Imperial Experience*. Cambridge, Polity Press.
- Etzold, Benjamin – Bohle, Hans-Georg –Keck, Markus –Zingel, Wolfgang-Peter
- 2009 Informality as agency—Negotiating food security in Dhaka. *Die Erde*. 140, 1, 3–24.
- Fabian, Johannes
- 1983 *Time and the Other. How anthropology makes its object*. New York, Columbia University Press.
- 2003 Forgetful Remembering: A Colonial Life in the Congo. *Journal of the International African Institute*, 73, 4, 489–504.
- Falzon, Mark-Anthony ed.

- 2009 *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*.
Ashgate, Aldershot.
- Farkas, Gyöngyi
- 2016 *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*.
Budapest, Korall.
- Fedinec, Csilla
- 1996 A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között. 39–46. In: Csernicskó István–Várad Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Kiadó.
- 1997 A rendszerváltás Kárpátalja oktatás ügyben 1944–1945-ben. *Pánsíp*, 3, 30–38.
- 1999 *Fejezetek a kárpátaljai közoktatás történetéből (1938–1991)*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- 2008 A kárpátaljai magyar életviszonyok a Szovjetunióban. Politika és irodalom. (5. fejezet) 268–273. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet
- 2009 Milyen legyen a ruszin autonómia? A kárpátaljai vajdaság ügye. *Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle*, 14, 1–2, 106–120.
- 2010 Magyar nemzeti pártok és társadalmi egyesületek Kárpátalján. 79–90. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.), *Kárpátalja 1919–2009, történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Feischmidt, Margit – Glózer Zita – Ilyés Zoltán – Krasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó
- 2014 *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Feige, Edgar L.
- 1990 Defining and Estimating Underground and Informal Economies—The New Institutional Economics Approach. *World Development*. 18, 7, 989–1002.
- Fejős Zoltán
- 1997 A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben. *Pro Minoritate*, 1. 33–37.
- Field, Deborah A.
- 2007 *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's. Russia*. Peter Lang, New York.
- Fields, Gary S.

- 1990 Labour Market Modelling and the Urban Informal Sector: Theory and Evidence. In: Turnham, David –Salomé, Bernard –Schwarz, Antoine (eds.): *The informal sector revisited*. Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development. Paris.
- Fitzpatrick, Sheila
- 1979 Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939. *Slavic Review*, 38, 3, 377–402.
- 1996 Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History*, 68, 4, 831–866.
- 1999 *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, Oxford University Press.
- Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert (eds)
- 1997 *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago, University of Chicago Press
- Fóti, János – Kapitány, Gabriella – Lakatos, Miklós
- 1997 A foglalkoztatottság alakulása 1980 és 1996 között. *Statisztikai Szemle*, 7, 565–581.
- Foucault, Michel
- 1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 1992 Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság*, 1, 46, 45–53.
- 1997 A szubjektum és a hatalom. 267–292. In: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II*. Szeged, JATE Irodalomelmélet Csoport.
- 1999 Eltérő terek. 147-156. In: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk.
- Fraenkel, Ernst
- 1941 *The Dual State, A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Oxford, Oxford University Press.
- Frommer, Benjamin
- 2005 *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gagy, József
- 2005 Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség*, 9, 3–4, 78–93.
- 2007 *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- 2018 *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

- 2019 Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken. 75–83.
In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái* (Kriza Könyvek, 45.) Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Gay y Blasco, P.
2008 Cigány/roma diaszpóra. Egy összehasonlító perspektíva. *Regio*, 4, 25–47.
- Gazdag, Vilmos
2014 A szovjet éra hatásának tükröződése a kárpátaljai magyar nyelv szókészletében. 93–108.
In: Bárány Erzsébet–Csernicskó István (szerk.): *Az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene*. Ungvár, Vydavnytvo V. Padjaka.
- Geertz, Clifford
1983 *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic Books.
- Gesztli, Zsófia
2001 „Mi és a másíkok”: felekezetek közötti konfliktus és vallási identitás Tiszabökényben. *Tabula*. 4,1, 34-59.
- Getty, J. Arch
2003 A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetúnióban. 233–265. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Godfrey, Paul C.
2011 Toward a Theory of the Informal Economy. *The Academy of Management Annals*. 5, 1, 231-277.
- Gönczi, Andrea
2013 Vallás és etnikum kapcsolata a Kárpát-medencében élő ruszinok körében. *Társadalmi Együttélés*, 3, 1–8.
- Granovetter, Mark
1985 Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 3, 481-510.
- Grigorjev, Szergej Timofejevics –Csuvikov, Vaszilij Andrejevics –Szigyelkin, Nyikolaj Pavlovics
1951 *A kolhoz pénzügyi és gazdasági tevékenységének ellenőrzése*. Uzshorod, Könyv- és Folyóiratkiadó.
- Gross, Jan T.

- 1984 Social Control under Totalitarianism. 114–122. In: Black, Donald (szerk.), *Toward a General Theory of Social Control II*. London, Academic Press.
- Gvargyionov, Borisz O. (= Гвардіонов, Борис О.) (szerk.)
- 1968 Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. ЦСУ УРСР
Статистична Управління Закарпатської області. Ужгород, Издательство
"Карпаты".
- Gyáni, Gábor
- 2003 Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? *Századvég*, 3, 29, 71–76.
- 2000 Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*.
Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.)
- 2012 *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történet Levéltára –L'Harmattan
Kiadó.
- Gyekiczky, Tamás
- 1989 *A fegyelem csapdájában: munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*.
Budapest, MTA Szociológiai Intézete.
- Györffy, Gábor
- 2009 Rituális elemek a romániai államszocialista sajtópropagandában. *Médiakutató*, 10, 2,
29–39.
- H. Russel, Bernar
- 2006 Participant Observation. 342–386. In: H. Russel, Bernar: *Research Methods in Anthropology*. Lanham, AltaMira Press.
- Hann, Chris (ed.)
- 1993 *Socialism. Ideals, ideologies, and local practice*. London, Routledge.
- 2004 Két tudományág összemosódása? Néprajz és szociálintropológia a szocialista és
posztszocialista időszakokban. 45–63. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas
Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály
tiszteletére I*. Budapest, L'Harmattan.
- Halbwachs
- 2018 *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Harcza István
- 2003 Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3, 29, 77–85.
- Hartnett, Alexandra – Dawdy, Shannon Lee 2013 The Archaeology of Illegal and Illicit
Economies. *Annual Review of Anthropology*. 42, 37–51.

Hart, Keith

1973 Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*. 11, 61–89.

Hatch, J. Amos – Wisniewski, Richard (eds)

1995 *Life History and Narrative*. London, Falmer.

Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr

2003 *Orosz történelem II. – A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris Kiadó.

Helmke, Gretchen – Levinsky, Steven

2004 Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*, 2, 4, 725-740.

2006 Introduction. 1–32. In: Gretchen Helmke – Steven Levitsky (eds.): *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. Baltimore, John Hopkins University Press.

Hessler, Julie

2004 *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953*. Princeton, Princeton University Press.

Hobsbawm, Eric John

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa, 1870–1914. 127–197. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Hopkin, Jonathan

2012 Clientelism, Corruption and Political Cartels: Informal Governance in Southern Europe. In: Christiansen, Thomas–Neuhold, Christine (ed.): *International Handbook on Informal Governance*. Cheltenham – UK., Edward Elgar.

Horváth, Gergely Krisztián – Kovách, Imre

1999 A feketegazdaság /olajkereskedelem és KGST-piac/ és vállalkozói Kelet-Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3, 28–53.

Horváth, Sándor

2011 Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. *Forrás*, 43, 7–8, 21–38.

2004 *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

2006 A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 11, 40, 3–30.

2009 *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

- 2015 Life of an Agent: Re-Energizing Stalinism and Learning the Language of Collaboration after 1956 in Hungary. *Hungarian Historical Review*, 4,1, 56–81
- Horváth, Sándor (szerk.)
- 2008 *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Horváth, Sándor – Majtényi, György – Tóth, Eszter Zsófia
- 1997 A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. *Turul*, 70, 1–2, 29–42.
- Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.)
- 2015 *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Humphrey, Caroline
- 1985 Barter and Economic Disintegration. *Man New Series*. 20, 1, 48-72.
- Hunter, Montana
- 2018 Crowdsourced War: The Political and Military Implications of Ukraine’s Volunteer Battalions 2014-2015. *Journal of Military and Strategic Studies*.18, 3, 78-124.
- Ilcsuk, Mikola M.–Zribnják, Leonyid J.–Melnik, Sergej I. (=Ільчук, Микола М. – Зрібняк, Леонід Я. - Мельник Сергей)
- 2009 Організація і планування сільськогосподарського виробництва. Нова книга, Вінниця.
- ILO (=International Labour Office)
- 1972 Employment, incomes and equality: a strategy for increasing productive employment in Kenya. Geneva.
- Ispán, Ágota Lília
- 2014 „Ha nem segítenek, Kádárnak írunk!”. A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore*, 31, 145–200.
- Jancsics, Dávid – Jávör, István
- 2012 Corrupt governmental networks. *International Public Management Journal*, 1, 62–99.
- Jávör István
- 2015 Szervezeti hatalmi struktúrák – korrupciós rendszerek. Empíria és elmélet. *Szociológiai Szemle*, 25, 1, 2–38.
- Johnson, Simon – Kaufmann, Daniel – Zoido-Lobaton, P.
- 1998 Regulatory discretion and the unofficial economy. *The American Economic Review*. 88, 2, 387–392.
- Jones, Trevor – Ram, Monder – Edwards, Paul

- 2004 Illegal immigrants and the Asian underground economy in the West Midlands. *International Journal of Economic Development*, 6, 1, 92-113.
- 2006 Shades of grey in the informal economy. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 23, 9-10, 357-373.
- Jozwiak, Ignacy –Piechowska, Maria
- 2016 Crisis-driven Mobility between Ukraine and Poland. What Does the Available Data (Not) Tell Us. *Center of Migration Research*. 19 – 21.
- K. Horváth, Zsolt
- 1998 A történeti tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ*, 10, 4, 297-302.
- Kamarás, István
- 2003 A globalitás és a lokális jegei a magyarországi új vallási jelenségekben. 340–357. In: Kamarás István: *Kis magyar religiográfia*. Pécs, Pro Pannonia.
- Kaminski, Antoni Z. – Joanna Kurczewska
- 1995 Strategies of Post-Communist Transformations: Elites as Institution-Builders. 131–152. In Grancelli, Bruno (ed.): *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*. Berlin, Walter de Gruyter.
- Kapitány, Larisza (=КАПИТАН Лариси)
- 2013 Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944–1964 рр. Київ, Варта.
- Karácsonyi, Dávid – Kincses Áron
- 2010a Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3, 334–349.
- 2010b Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 1, 31–43.
- Karácsonyi, Dávid
- 2018 Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32, 4, 54-83.
- Kész, Attila
- 2008 Kárpátaljai diplomás betelepülők az észak-alföldi régióban. 155–167. In: Kötél, Emőke – Szarka, László (szerk.): *Határhelyzetek*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
- Kharkhordin, Oleg
- 1999 *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley, University of California Press.

Kincses, Áron (szerk.)

2001 *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Budapest, Printpix Nyomda.

Kiss, Dénes

2004 A falusi elit átalakulása Erdélyben. *WEB*, 12, 9–15.

2014 A posztszocialista vidéki elit szerkezete és jellemzői. Esettanulmány Erdélyből. *Szociológiai Szemle*. 23, 3, 4-29.

Kligman, Gail

1998 *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Kligman, Gail – Verdery, Katherine

2011 *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton, Princeton University Press.

Kobizev, Szemen Ivanavics

1951 *A kolhozok nyilvántartásáról. A kettős számvitelről*. Uzshorod, Könyv- és Folyóiratkiadó.

Kocsis, Aranka

2006 *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban*. Pozsony, Kalligram.

Kohli, Martin

1990 A társadalmi idő és egyéni idő. 175–213. In: Gellériné, Lázár Márta (szerk.): *Időben élni*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Koltai, Gábor

2014 *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) Budapest, ELTE BTK.

Konończuk, Wojciech–Cenușă, Denis–Kakachia, Kornely 2018 Oligarchs as Key Obstacles to Reform. 56-87. In: Emerson, Michael– Cenușă, Denis–Kovziridze, Tamara–Movchan, Veronika (ed.): *The Struggle for Good Governance in Eastern Europe*. London, Centre for European Policy Studies (CEPS). Rowman & Littlefield International.

Korek, Janus (ed.)

2007 *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine in the Postcolonial Perspective*. Stockholm, Södertörns högskola.

Kornai János

1993 *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadói Rt.

2007 *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2012 *A szocialista rendszer*. Pozsony, Kalligram Kiadó.

Korszun, Olekcij Mihajlovics (=КОРСУН, Олексій Михайлович)

- 2014 Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1945. Збірник архівних документів і матеріалів. Ужгород, Видавництво «Карпати».
- Koselleck, Reinhart
- 2003 *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz.
- Koszyó, Gyula
- 2014 *Iskolán kívüli népművelés Kárpátalján 1940–1944 között*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet.
- Kotics, József
- 2001 Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. 14–23. In: Kotics József: *Mások tekintetében*. Miskolc, Miskolci Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
- 2006 *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói magatartás továbbélése mai gazdálkodási formákban*. Debrecen, Ethnica.
- Kotkin, Stephen
- 1995 *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley, Los Angeles–London, University of California Press.
- Kovách, Imre
- 2003a A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2, 28, 28–41.
- 2003b Parasztalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 4, 30, 105–108.
- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum – MTA TK.
- Kovách, Imre (szerk.)
- 2002 *Hatalom és társadalmi változás. A posztoszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kovács, Éva – Vidra, Zsuzsanna – Virág,
- 2013 *Kint és bent – Lokális és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Kovai, Cecília
- 2008 „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. 175–230. In: Kovács, Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete, 1956-os Intézet.
- Körösényi, András – Tóth, Csaba – Török, Gábor
- 2003 *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.

Krausz, Tamás

2008 *A Szovjetunió története. 1914–1991*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Kravchuk, Robert

2002 *Ukraine Economic Reforms: the First Ten Years*. New York, Basinstoke.

Kuzio, Taras

2002 History, memory and nation building in the post-soviet colonial space. *Nationalities Papers*, 30, 2, 241–264.

Kuzma, Viktoria V. (=Кузьма Вікторія В.)

2013 Історія музеїв підприємства установ закарпатської області (50 – 90-ті роки XX ст.)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», 31, 2, 31-35.

Labuschagne, Pieter

2017 Patronage, state capture and oligopolistic monopoly in South Africa: The slide from a weak to a dysfunctional state? *Acta Academica*. 49, 2, 60, 51-67.

Laki, László

2003 Törés és folyamatosság. *Századvég*, 3, 29, 87–92.

La Porta, Rafael – Shleifer, Andrei

2008 *The unofficial economy and economic development*. Working Paper Series. Washington DC: National Bureau of Economic Research.

Latour, Bruno – Woolgar, Steve

1979 *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage.

Ledeneva, Alena V.

1998 *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge, Cambridge University Press.

2009 'From Russia with blat: can informal networks help modernize Russia?' *Social Research*, 76, 1, 257–88.

Leduc, Jean

2006 *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. Pozsony, Kalligram Kiadó.

Legard, Robin – Keegan, Jill – Ward, Kit

2003 In-depth interviews. 138–169. In: Ritchie, Jane–Lewis, Jane (eds.): *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. London, Sage Publications Ltd.

Lengyel, György

1993 *Multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.

Leonard, Madeleine

- 1998 *Invisible Work, Invisible Workers, The Informal Economy in Europe and the US*. Hampshire – London, Macmillan.
- Leontiyeva, Yana
- 2016 Ukrainians in the Czech Republic: On the Pathway from Temporary Foreign Workers to One of the Largest Minority Groups. 133-149. In: Fedjuk, Olena–Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham Springer International Publishing. London, Springer.
- Lerman, Zvi–Brooks, Karen–Csaki, Csaba
- 1994 *Land Reform and Farm Restructuring in Ukraine*. World Bank Discussion Paper. Washington DC., World Bank.
- 1995 Restructuring of traditional farms and new land relations in Ukraine. *Agricultural Economics*, 13, 27-37.
- Lerman, Zvi–Csaki, Csaba
- 1997 *Land Reform in Ukraine: The First Five Years*. World Bank Discussion Paper. Washington DC, World Bank.
- 2000 *Ukraine: Review of Farm Restructuring Experience*. World Bank Discussion Paper. Washington DC, World Bank.
- Lerman, Zvi–Sedik, David –Pugachov, Nikolai–Goncharuk, Aleksandr
- 2007 *Rethinking Agricultural Reform in Ukraine*. Halle, IAMO.
- Levi, Giovanni
- 2000 A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell (szerk.), *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. 127–146. Budapest, Replika Kör.
- Lévi-Strauss, Claude
- 2001 *Faj és történelem. Strukturális antropológia II*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Li, Peter Ping
- 2007a. Social tie, social capital, and social behavior: Toward an integrative model of informal exchange. *Asia Pacific Journal Manage.* 24, 2, 227–246.
- 2007b. Guanxi as the Chinese norm for personalized social capital: Toward an integrated duality framework of informal exchange. 62-83. Yeung, Henry W. (ed.): *Handbook of Research on Asian Business*. Cheltenham, Edward Elgar.
- 2008 Toward a geocentric framework of trust: An application to organizational trust. *Management and Organization Review*. 4, 3, 413–439.
- 2011 Toward an integrative framework of indigenous research: The geocentric implications of Yin-Yang Balance. *Asia Pacific Journal of Management*. 29., 4., 1-24.

- 2013 Entrepreneurship as a new context for trust research. *Journal of Trust Research*. 3, 1, 1–10.
2014. The unique value of yin-Yang balancing: A critical response. *Management and Organizational Review*. 10, 2, 321–332.
- Li, Peter Ping – Redding, Gordon
- 2014 Social Capital in Asia: Its Dual Nature and Function. In: Witt, Michael A. – Redding, Gordon (eds.): *The Oxford Handbook of Asian Business Systems*. United Kingdom, Oxford University Press.
- Lin, Nan
- 2001 *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lomnitz, Larissa Adler–Sheinbaum, Diana
- 2004 Trust, social networks and the informal economy: comparative analysis. *Review of Sociology*, 10, 1, 5–26.
- Lovas, Kiss Antal
- 2006 *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata*. Debrecen, Bölcsész Konzorcium.
- Loza, Grigorij Matvejevics –Buzilov, Jurij Taraszovics (szerk.)
- 1975 A szocializmus és a munka. Segédkönyv kolhoztagok és szovhoz munkások számára. Uzshorod, Kárpáti Könyvkiadó.
- Luthar, Breda – Pusnik, Marusa (eds)
- 2010 *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington, New Academia Publishing
- Lüdtke, Alf (szerk.)
- 2003 Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte”-perspektíváról. *Aetas*, 18, 1, 147–156.
- Lüdtke, Alf
- 2016 *Collusion and Evasion: Mass Dictatorship and Everyday Life*. New York, Palgrave Macmillan.
- Majtényi György
- 2003 Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas*, 18, 1, 142– 148.
- 2005 *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár.
- 2015 „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94, 92–112.

Makara, Mikola P (=Макара, Микола П.)

2003 Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи). 35–72. In Приходько, Володимир П. – Макара, Микола П. – Лендел Михайло М. (szerk.), *Нариси історії Закарпаття (1946–1991)*. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації.

Malec, Oleksandr O. (=МАЛЕЦЬ Олександр О.)

2004 *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст.* Ужгород, Інформаційно-видавничий центр ЗППО.

Maloney, William F.

2004 Informality Revisited. *World Development*, 32, 7, 1159-1178.

Mann, Michael

2001 Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio*, 12, 4, 3-33.

Mannheim, Károly

1996, *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

McAdams, D. P.

1988 *Power, intimacy, and the life story. Personological inquires into identity*. New York, Guilford.

Marcus, George

1995 Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117.

Marcus, George E. –Fischer, Michael M.J.

1986 *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago. University of Chicago Press.

Meyrowitz, Joshua

2005 A globalitás hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság*, 6, 29-36.

Migdal, Joel S.

1997 “Studying the State”. In: Lichbach, Mark Irving–Zuckerman, Alan L. (eds.): *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*. New York, Cambridge University Press.

Misztal, Barbara

2000 Informality: Social theory and contemporary practice. London: Routledge

Miscsanyin, Vaszilj V. (=МІЩАНИН Василь Васильович)

2000 Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород, Закарпаття.

- 2009 Нові документи про колективізацію на Закарпатті 1946–1950 рр. *Русин*, 16, 2. 144–154.
- Miscsanyin, Vaszilij V. – Zsulkanics, Nelja (=Мищанин, Василий В. – Жулканич, Неля)
- 2003 Початок відродження аграрного сектору області: колективізація та її соціально-економічні наслідки [1945–1950]). In: Приходько, Володимир П. – Макара, Микола П. – Лендєл Михайло М. (szerk.), *Нариси історії Закарпаття (1946–1991)*. Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації.
- Molnár, D. Isvtán
- 2005 Migrációs tendenciák Ukrajnában a függetlenség kivívását követően. 274–278. In: Süli-Zakar, István (szerk.): *Tájak–Régiók–Települések. Tisztelegés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt*. Debrecen, Didakt Kft.
- Molnár, József – Molnár D., István
- 2005 Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Ungvár, Poli-Print Kiadó.
- Morris, Jeremy
- 2011 Socially embedded workers at the nexus of diverse work in Russia: An ethnography of blue-collar informalization. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 31, 11-12, 619–631.
- Moser, Caroline O. N.
- 1978 Informal sector or petty commodity production: dualism or independence in urban development. *World Development*. 6, 9-10, 1041–1064.
- Moses, Jonathon W.
- 2017 Sparrows of Despair: Migration as a Signalling Device for Dysfunctional States in Europe. *Government and Opposition*. 52, 2, 295–328.
- Nagy, Netta
- 2013 *A cserevilágtól a padlóssöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatások éveiben*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- Nagy, Olga
- 2000 *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Buk. – Kvár, Kriterion Könyvkiadó.
- Nagy, Péter
- 2007 „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkultúráció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2, 21–22.
- Krstić, Nemanja – Dinić, Jelena –Gavrilović, Danijela

- 2018 Religiosity and Informal Economic Practices in Southeastern European Societies. *Religions*, 9,10, 2-28.,
- Nemes, Nagy József
- 1996 Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények*, 1, 31-48.
- Niedermüller, Péter
- 2005 Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. 52–66. In: Kovács, Nóra – Osvát, Anna – Szarka, László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Nirajana, Tejaswini
- 2004 A szövegek és a kultúrák reprezentálása: Fordításelméletek és etnográfia. 133–175. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Nora, Pierre
- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3, 142-158.
- 2009 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Nölke, Andreas–Vliegenthart, Arjan
- 2009 Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, 61, 4, 670–702.
- Nwabuzor, Augustine
- 2005 Corruption and development: New initiatives in economic openness and strengthened rule of law. *Journal of Business Ethics*. 59, 1, 2, 121–138.
- Oblath, Márton
- 2007 A fókuszcsoporth. 278-295. In: Kovács, Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest. Néprajzi Múzeum és PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék.
- Oficinskij, Roman
- 2010a Mezőgazdaság. 247–286. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikainemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 2010b Gazdaságföldrajzi régiók és vezető mezőgazdasági ágazatok. 284–287. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikainemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Okólski, Marek
- 1998 Regional dimension of international migration in Central and Eastern Europe. *Genus*, 1–2, 11–36.
- Oláh, Sándor

- 1996 Elitrekrutáció a szocializmusban. A falusi adminisztratív elit. *Társadalmi Szemle*, 51, 12, 21–33.
- 2004 A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. 128–138. In: Oláh Sándor: *Falusi Láttelek 1991–2003*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- 2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce
- 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálataig. *Replika*, 37, 19–43.
- Ö. Kovács, József
- 2003 A társadalomtörténet németországi útjai. 167–186. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- 2004: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall*, 5, 15–16, 179–204.
- 2008 Az erőszak történelmi értelmezéséről. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 13, 1, 97–108.
- 2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- 2017 Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. 19–68. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon a második világháború végén*. Budapest, MTA BTK–NEB.
- Ö. Kovács, József (szerk.)
- 2017 *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK–NEB.
- Pakurár, Miklós–Oláh, Judit – Cehla, Béla
- 2012 Az ukrajnai munkavállalók munkavállalási jellemzői Magyarországon. *Gazdálkodás*, 2, 137–145.
- Parakin, Georgij V. (=Папакін Георгій В.)
- 2014 Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона. *Український історичний журнал*, 5, 174–190.
- Papp, Julien
- 2015 Forradalom vagy szovjetizáció? Magyarország a II. világháború után (1944. szeptember–1947. szeptember). *Eszmélet*, 27, 107, 94–108.

- Pavlyshyn, Marko 1992 Post-colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Australian Slavonic and East European Studies*, 6, 2, 41–55.
- Paxton, Madrid R. O.
2004 *The Anatomy of Fascism*. New York, Random House.
- Peredriy, Oleksandr– Pyasetska-Ustych, Svitlana
2013 Transborder Statistics as a Necessary Element for the Analysis of the Competitiveness of the Western Border Regions of Ukraine. 185–200. In: *Proceedings On Statistics Of Transborder Processes to the 59th ISI World Statistics Congress*. Uzhhorod.
- Perrotta, Louise
2000 Politics, confusion and practice: landownership and de-collectivisation in Ukraine. 156–175. In: Abramson, Allen –Theodossopoulos, Dimitrios (eds): *Land, law and environment. Mythical Land, Legal Boundaries*. London, Pluto Press.
- Peti, Lehel – Szabó, Á. Töhötöm (szerk.)
2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó.
- Pető, Andrea
2018 *Elmondani az elmondhatatlan. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Pető, Iván – Szakács, Sándor
1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968* Budapes, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pine, Frances T.
2002 Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland. 95–113. In: Hann, Chris (ed.) *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, Routledge.
- Pinheiro-Machado, Rosana
2018 Rethinking the informal and criminal economy from a global commodity chain perspective: China-Paraguay-Brazil. *Global Networks*. 18, 3, 479–499.
- Pogrebnyak, Petro L. – Fedan, Vsevolod I. – Kolomijec Jurij P. (=Погребняк Петро Л. – Федан Всеволод І. – Коломієць Юрій П.) (szerk.)
1972 Примірне положення про основні функції керівних працівників і спеціалістів колгоспу. Київ, Урожай.
- Polese, Abel – Williams, Colin C. – Horodnic, Ioana A. – Bejakovic, Predrag (eds.)
2017 *The Informal Economy in Global Perspective. Varieties of Governance*. London, Palgrave Macmillan.

Polese, Abel – Kovács, Borbála – Jancsics, Dávid

2016 Az „állam ellenére” és az „államon túl” megvalósuló informális gyakorlatok ártalmas és ártalmatlan természete: magyarországi és romániai példák. *Szociológiai Szemle*. 26, 2, 44–70.

Polyák, Petra

2013: „Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”: Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. 481–490. In: Gyarmati, György – Lengvári, István – Pók, Attila – Vonyó, József (szerk.): *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára / Kronosz / Magyar Történelmi Társulat.

Ponsaers, Paul – Shapland, Joanna – Williams, C. Colin

2008 Does the informal economy link to organised crime? *International Journal of Social Economics*. 35, 9, 644–650.

2016: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 17, 64. 5–25.

Portes, Alejandro –Haller, William

2005 The Informal Economy. 403–425. In: Smelser, Neil J. –Swedberg, Richard (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. New York, Russell Sage Foundation.

Przybylska, Lucyna

2014 A mapping sentence for the process of sacralisation. The case study of Gdynia. *Geograficzne*, 137, 115-135.

2015 Between sacralization and festivalization of public spaces: a case study of the Cavalcade of the Three Kings in Poland. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 27, 171–180.

Puglisi, Rosaria

2010 The rise of the Ukrainian oligarchs. *Democratization*. 10, 3, 99-123.

Putnam, Robert D. – Goss, Kristin A. 2002 Introduction. 3-19. In Putnam, Robert D. (szerk.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press.

Putnam, Robert D.

1976 *The Comparative Study of Political Elites*. London, Prentice-Hall.

1993 *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.

2000 *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon – Schuster.

R. Süle, Andrea

1990 Terület- és településrendezési tervek Romániában. *Regio*, 1, 1, 31–33.

Rácz, József

1996 Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai szemle*, 2, 81-94.

Ram, Monder – Edwards, Paul – Jones, Trevor

2007 „Staying Underground: Informal Work, Small Firms and Employment Regulation in the United Kingdom.” *Work and Occupations*. 34, 318—344.

Rédei, Mária – Kincses, Áron

2008 A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép-európai Közlemények*, 1, 3–17.

Refergyer, Jevgenij G.

1950 Szocialista munkaverseny Ukrajnában az első sztálini ötéves terv idején.

Történettudományi Értesítő, 1, 10–12, 1–36.

Revel, Jacques

1996 A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 11, 4, 217–237.

Ricoeur, Paul

1999 Emlékezet – felejtés – történelem. Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák* 3. 51–68. Budapest, Kijárat Kiadó.

Rittersporn, T. Gábor

2003 A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetunióban. 212–232. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Robert, Jackson H.

1990 *Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World*. New York, Cambridge University Press.

Rohacsenko, Szergej Nyikitovics

1950 Nyilvántartás és számadás a kolhozban. Uzshorod, Könyv- és Újságkiadó.

Rose-Ackerman, Susan

2001 Trust, Honesty and Corruption: Reflections on the State-Building Process. *Archives of European Sociology*, 42, 526-570.

Rosenthal, Gabriele

2004 Biographical Research. In: Seale, Clive – Gobo, Giampietro – Gubrium, Jaber F. – Silverman, David (eds.) *Qualitative Research Practice*. London, Sage Publications

Rotberg, Robert I.

- 2003 Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators. In: Rotberg, Robert I. (ed.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, Brookings Institution Press.
- Round, John – Williams, Colin C. – Rodgers Peter
- 2008 Everyday Tactics and Spaces of Power: The Role of Informal Economies in Post-Soviet Ukraine. *Social and Cultural Geography*, 9, 2, 171–185.
- Ruscsák, Mihailo M.– Padják, Victor I. (Рущак, Михайло М. – Падяк, Віктор)
- 2004 Система хозяйствования в Закарпатской области в 1991-2004 годах. Ужгород, Издательство В. Падяка.
- Rüsen, Jörn
- 1999 A történelem retorikája. 39-50. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat.
- S. Varga, Pál
- 2012 Kollektív emlékezet és történeti tudományok. *Studia Litteraria*. 1–2, LI, 32-40.
- Schneider, Friedrich – Katharina Linsbauer – Friedrich Heinemann
- 2015 Religion and the Shadow Economy. *Kyklos*, 68, 1, 111–141.
- Schneider, Friedrich
- 2005 Shadow Economies Around the World: What Do We Really Know? *European Journal of Political Economy*. 21, 598–642.
- Schwarcz, Györgyi – Szarvas, Zsuzsanna – Szilágyi, Miklós (szerk.)
- 2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- Scott, James
- 1976 *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. James C. Scott. New Haven and London. Yale University Press.
- 1985 *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven– London, Yale University Press.
- 1989 Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4, 89, 33–62.
- 1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24, 109–130.
- 2005 The infrapolitics of subordinate groups. In: Amoore, Louise (ed) *The Global Resistance Reader*. London – New York, Routledge.
- Sethuraman, Salem V.
- 1976 The urban informal sector: concept, measurement and policy. *International Labour Review*. 114, 1, 69–82.
- Siegelbaum, Lewis H.

- 1990 *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935– 1941*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Siegelbaum, Lewis H. (ed.)
- 2006 *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. London–New York, Palgrave Macmillan.
- Sik, Endre – Surányi, Ráchel
- 2015 *Határhatások*. E-könyv. Budapest, ELTE TáTK – TÁRKI.
- Sík, Endre
- 2006 Emberpiac a Moszkva téren – szűkülő változatlanság 1995 és 2004 között. *Közgazdasági Szemle*, LIII, 253–270.
- 2010 A kgst-piac „előképei“ (a vásár és a piac) és az informális kereskedelem egyéb intézményei. 147 – 163. In: Czakó, Ágnes – Giczi, Johanna – Sik, Endre (szerk.): *Piachely, kgst-piac, emberpiac*. Budapest, TáTK.
- 2012 *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik, Endre – Wallace, Claire
- 1999 The development of open-air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4, 697–714.
- Simonyi, Ágnes
- 1996 A munka, változó értékek, régi és új formák. 294–314. In: Tausz Katalin – Várnai Györgyi (szerk.): *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpol. Egyes.
- Slack, Tim – Jensen, Leif
- 2010 Informal Work in Rural America. In: Marcelli, Enrico – Williams, Colin C. – Joassart, Pascale. (eds.): *Informal Work in Developed Nations*. 177–191. Oxon, Routledge.
- Standeisky, Éva
- 2008 Újabb történeti irodalom a Szovjetunió 1950–1970-es évekbeli történetéről. 11–40. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XIV. 2008. Közelítések a kádárizmushoz*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Stola, Dariusz
- 2001 Two Kinds of Quasi-Migration in the Middle Zone: Central Europe as a Space for Transit Migration and Mobility for Profit. 84–104. In: Wallace, Claire – Stola, Dariusz (szerk.): *Patterns of Migration in Central Europe*. London – New York, Palgrave Macmillan.
- 2012 Poland’s Institute of National Remembrance: A Ministry of Memory? 45–58. In: Alexei, M. – Lipman, M. (szerk.): *Convolutions of Historical Politics*. Budapest – New York, Central European University Press.

Swain, Nigel

2012 Posztszocialista kapitalizmus. 388–413. In: Bartha, Eszter–Varga, Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. Budapest, L'Harmattan.

Szabó, Á. Töhötöm

2002 Az erővonalak eltolódása – magyar–cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban. 205–217. In: Szabó, Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2003 Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. 105–126. In Szabó, Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

2004 Kizárás vagy befogadás? Magyarok és cigányok az informális gazdaságban. In: Veres, Valér (szerk.): *RODOSZ tanulmányok. Társadalomtudományok*. Kolozsvár, Kriterion.

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság.

Szabó, István

1994 *Ugocsa megye*. Budapest – Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány.

Szabó, Máté

1990 Politikai rituálé és szimbolika az 1956-os megemlékezésben. In: Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.

Szekeres, András

1999 Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég*, 15, 4, 3–16.

Szelényi, Iván

1994 Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép-Kelet-Európában? *Info-Társadalomtudomány*, 29, 31–41.

Szelényi, Iván–Szelényi, Szonja

1995 Circulation or Reproduction of the Elites during the PostCommunist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, 24, 5, 615–638.

Szijártó, M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan.

Szilágyi, Miklós (szerk.)

- 2002 *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- Szilágyi, Miklós
- 2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. 693–760. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz. Társadalom. 8. kötet. Budapest, Akadémia Kiadó.
- Szizlov, Szergej G. (=Сизов, Сергей Г.)
- 2001 *Интеллигенция и власть в советском обществе в 1946—1964 гг. (На материалах Западной Сибири). В 2-х ч. Ч. 2. «Отменель» (март 1953—1964 гг.)*. Omszk, Szibágyi Kiadó.
- Szolovjov, Alekszandr Vasziljevics
- 1951 *Szervezés és munkabér a kolhoz állattenyésztőinél*. Uzshorod, Könyv- és Folyóiratkiadó.
- Szöllősy, Zoltán – Jánki, Gyula – Thirring, Lajos (szerk.)
- 1939 *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*. Budapest, Atheneum Nyomda.
- Timonina, Maria B. (ed.)
- 2018 *Демографічний щорічник "Населення України за 2017 рік"*. Державна служба статистики України. Київ, Державної служби статистики України.
- Tokman, Victor E.
- 1978 An exploration into the nature of the informal-formal sector relationship. *World Development*. 6, 1065–1075
- Tóth, Eszter Zsófia
- 2007 *„Puszi Kádár Jánosnak”*. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest, Napvilág Kiadó.
- 2010 *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Udvarnoky Virág
- 2007 Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei. *Replika*, 58, 27-31.
- Ungváry, Krisztián
- 2013 *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Turner, Victor
- 2002 *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris.
- Valuch, Tibor
- 2002 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- 2006 *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina.
- 2013 *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Varga, Zsuzsanna

2001 *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967.* Budapest, Napvilág Kiadó.

2013 *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Budapest, Gondolat Kiadó.

2015 Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 57, 4, 583–605.

Verdery, Katherin

1993 *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change.* Berkeley, Berkeley University of California Press.

Vinogradov, Szergej Arszenovics

1950 A jövedelem elosztás a kolhozokban. Uzshorod, Könyv- és Újságkiadó.

Vinnychuk, Igor –Ziukov, Serhii

2013 Shadow economy in Ukraine: modelling and analysis. *Business Systems and Economics*, 3, 2, 141-152.

Volintiru, Clara

2012 Clientelism: Electoral Forms and Functions in the Romanian Case Study. *Romanian Journal of Political Sciences*, 1, 35-66.

Von HAGEN, Mark

2014 From Imperial Russia to Colonial Ukraine. 173–193. In: Healy, Róisín –Dal Lago, Enrico (eds.): *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past.* Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Van Schendel, Willem –Abraham, Itty

2005 Illicit flows and criminal things. *States, Borders, and the Other Side of Globalization.* Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

Wallerstein, Immanuel

1979 *The Capitalist World-Economy.* Cambridge, Cambridge University Press.

Watzlawick, Paul –Weakland, John–Fisch, Richard

1990 *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Webb, Justin W.–Bruton, Garry D.– Tihanyi, Laszlo –Ireland, Duane

2013 Research on entrepreneurship in the informal economy: Framing a research agenda. *Journal of Business Venturing*, 28, 5, 598–614.

Williams, Colin C. – Horodnic, Ioana Alexandra 2016 An institutional theory of the informal economy: some lessons from the United Kingdom. *International Journal of Social Economics*, 43, 7, 722 – 738.

Williams, Colin C. – Round, John

2007 Re-thinking the nature of the informal economy: Some lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2, 425–241.

Williams, Colin C.

2016 Tackling employment in the informal economy: A critical evaluation of the neoliberal policy approach. *Economic and Industrial Democracy*. 38, 1, 145–169.

2014 Out of the shadows: a classification of economies by the size and character of their informal sector. *Work, employment and society*. 28, 5, 735–753.

Yurchuk, Yuliya

2017 Global Symbols and Local Meanings: The „Day of Victory” after Euromaidan. 89–114. In: Beichelt, Timm – Worschech, Susann (szerk.): *Transnational Ukraine? Networks and Ties that Influence(d) contemporary Ukraine*. Essen, Ibidem Verlag.

Verdery, Katherine

1993 Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania. *Slavic Review*, 52, 2, 179 – 203.

Zaloznaya, Marina

2017 *The Politics of Bureaucratic Corruption in Post-Transitional Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

Zimmermann, Anne Mariel

2013 State as Chimera. Aid, Parallel Institutions, and State Power. *Comparative Politics*, 45, 3, 335-356.

10. MELLÉKLETEK

1. melléklet. A kárpátaljai magyaroknak 2017-ben nyújtott magyarországi támogatások összege⁵⁴³

TÁMOGATÁSOK PROGRAMOK			Külhoni magyar kisebbségek támogatásának teljes összege:	Ebből: a Kárpátaljára fordított támogatás
I.	NORMATÍV TÁMOGATÁS		millió forintban, egy tizedesjeggyel	
	1.	Szülőföldön magyarul program (tankönyv, taneszköz és hallgatói támogatás magyar nyelvű oktatási intézményekben tanuló gyerekeknek)	5456.5	471.1
	2.	Kárpátaljai természetes személyeknek nyújtott normatív támogatások (magyar nyelven szolgáltatást nyújtó egészségügyi dolgozók, magyar nyelvű közoktatásban, művészeti- és zeneiskolákban, nyomtatott és elektronikus sajtóban dolgozók, könyvtárosok, színészek támogatása)	1321.6	1321.6
II.	NYÍLT PÁLYÁZATOK			
	3.	A magyar kultúráért és oktatásért pályázat (a magyar közösség céljait szolgáló kulturális, oktatási és kutatási programok támogatása, írott és elektronikus média, könyvkiadás, civil szervezetek, egyház, és az általa fenntartott oktatási, kulturális, szociális intézmények működését elősegítő pályázatok, valamint ingatlanberuházások)	600	69
	4.	Regionális pályázat	374	34
	5.	Testvértelepülési együttműködések és programok (határon átnyúló testvértelepülési kapcsolatok fejlesztése, tudás- és tapasztalatcsere, intézményközi együttműködések kialakítása)	250	NA*
	6.	Ifjúsági közösségek támogatása pályázat (ifjúsági korosztályok közösségteremtő programjainak, közösségépítő tevékenységének támogatása)	100	11
	7.	A magyar vonatkozású első világháborús emlékhelyek megóvása	122.8	5
	8.	Dr. Szász Pál tanulmányi ösztöndíjpályázat	13.4	NA*
	9.	Magyarországgal szomszédos országokban nyilvántartott <i>fiatal vállalkozások tevékenységének</i> támogatása	122.8	2500
	10.	Magyarországgal szomszédos országokban nyilvántartott <i>családi vállalkozások tevékenységének</i> támogatása	665.5	

⁵⁴³ A határon túli kisebbségi közösségeknek nyújtott magyar állami támogatásokat összefoglaló táblázat saját szerkesztés, a benne szereplő adatokat pedig két forrásból gyűjtöttem. Az egyik, a támogatások elosztásával és lebonyolításával megbízott Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. (a táblázatban: BGA) 2017. évi tevékenységéről és működéséről szóló B/1370. számú beszámolója volt. (Forrás: <https://www.parlament.hu/irom41/01370/01370.pdf>, utolsó megtekintés: 2019.06.17.). Megjegyzendő, hogy az adott dokumentumban szereplő költségvetési adatok több helyen ellentmondásokkal: pl. az éves támogatásokat összesítő táblázat (7. oldal) és beszámoló egyes fejezeteiben részletesen, szövegszerűen bemutatott programelemek és költségértelemezések számai között több helyütt eltérések mutatkoznak. Az adatok egységesítésekor ezért ezt az utóbbit, vagyis a szövegszerű elszámolás egyes tételeit vettem figyelembe. Az Egán Ede Gazdaságfejlesztő Programra vonatkozó adatok forrása: <https://www.kormany.hu/download/1/1b/21000/2017%20t%C3%A1mogat%C3%A1sok.pdf#!DocumentBrowse> (utolsó megtekintés: 2019.06.17.)

A táblázatban szereplő számok – egyes területi bontásban szereplő adatok hiánya és a részlegesen hozzáférhető nyilvános adatbázisok miatt – nem teljeskörűek. Ezért valószínűleg a külhoni kisebbségi közösségeknek juttatott anyagi támogatásoknak csak egy részét tartalmazzák. Ennek ellenére a rendelkezésre álló információk a tendenciákat így is plasztikusan érzékeltetik. (A támogatási összegeket átváltásakor a 2017. évi középfolyamatot vettem alapul (1 EU= 309.22 HUF, 1 EU=30,0042 UA))

	11.	Külhoni fiatal magyar vállalkozások együttműködésének támogatása	99.9	
III.	MEGHÍVÁSOS PÁLYÁZATOK			
	12.	Nemzeti jelentőségű programok támogatása Erdélyben pályázatok	310.3	
	13.	Kárpátaljai magyar kultúráért és oktatásért pályázat (KMKSZ, KMPSZ, UMDSZ számára nyújtott támogatás)	26	26
	14.	Külhoni magyar szakképzés támogatása intézményi program	56.3	NA*
V.		Támogatási kérelem alapján folyósított támogatások		
	15.	Nemzeti jelentőségű programok és intézmények	7996.8	2027.4
	16.	Egyedi elbírálás alapján nyújtott támogatások	65218.3	8 817.60
VI.	17.	„Egán Ede” Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Program		5082.7
		ÖSSZESEN (1–17. sorok)	82734	20365.4
Kárpátaljára kihelyezett Magyarországi állami támogatások összege (EU-ban): 65860552.35				
Kárpátalja éves költségvetése az ukrán nemzetállami forrásokból (EU-ban):⁵⁴⁴ 213423043.40				

NA* = Nincs adat regionális bontásban

⁵⁴⁴ 2017-ben Kárpátalja teljes éves költségvetése 6 403 587 678,66 volt. Forrás: https://carpathia.gov.ua/storinka/oblasnyy-byudzheth?fbclid=IwAR3waW_q3Aqe7WKl0iOZNgTqBR7PYghTNF-DpjyvoBJws3xRI8hwLWthhWU (letöltés ideje: 2019. július 17.)